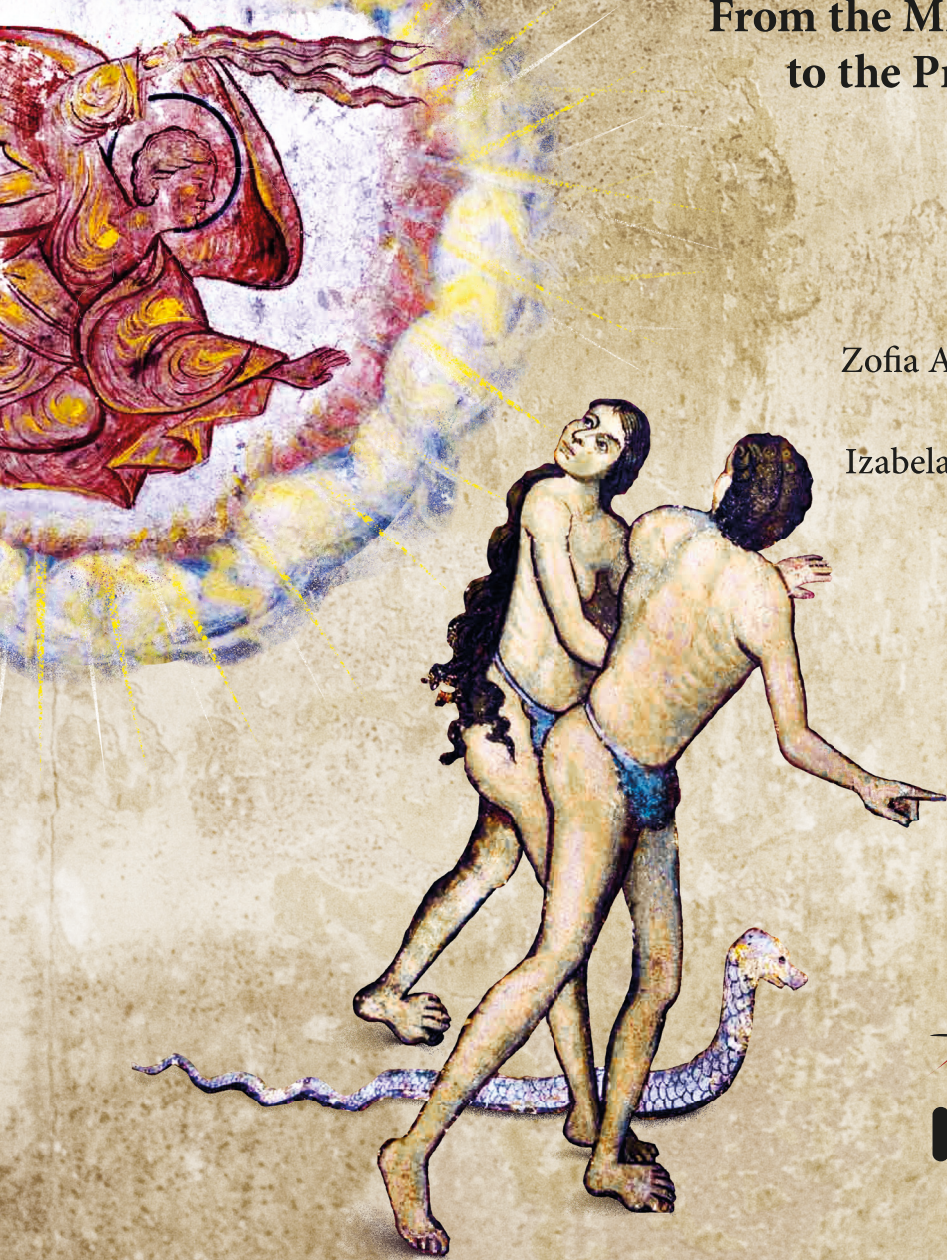

Series Ceranea
vol. 10

Migrations in the Slavic Cultural Space

From the Middle Ages
to the Present Day

edited by
Zofia A. Brzozowska
Piotr Krężel
Izabela Lis-Wielgosz

Ceranea
— CERANEUM —

**WYDAWNICTWO
UNIwersytetu
ŁÓDZKIEGO**

Series Ceranea

vol. 10

Migrations in the Slavic Cultural Space

**From the Middle Ages
to the Present Day**

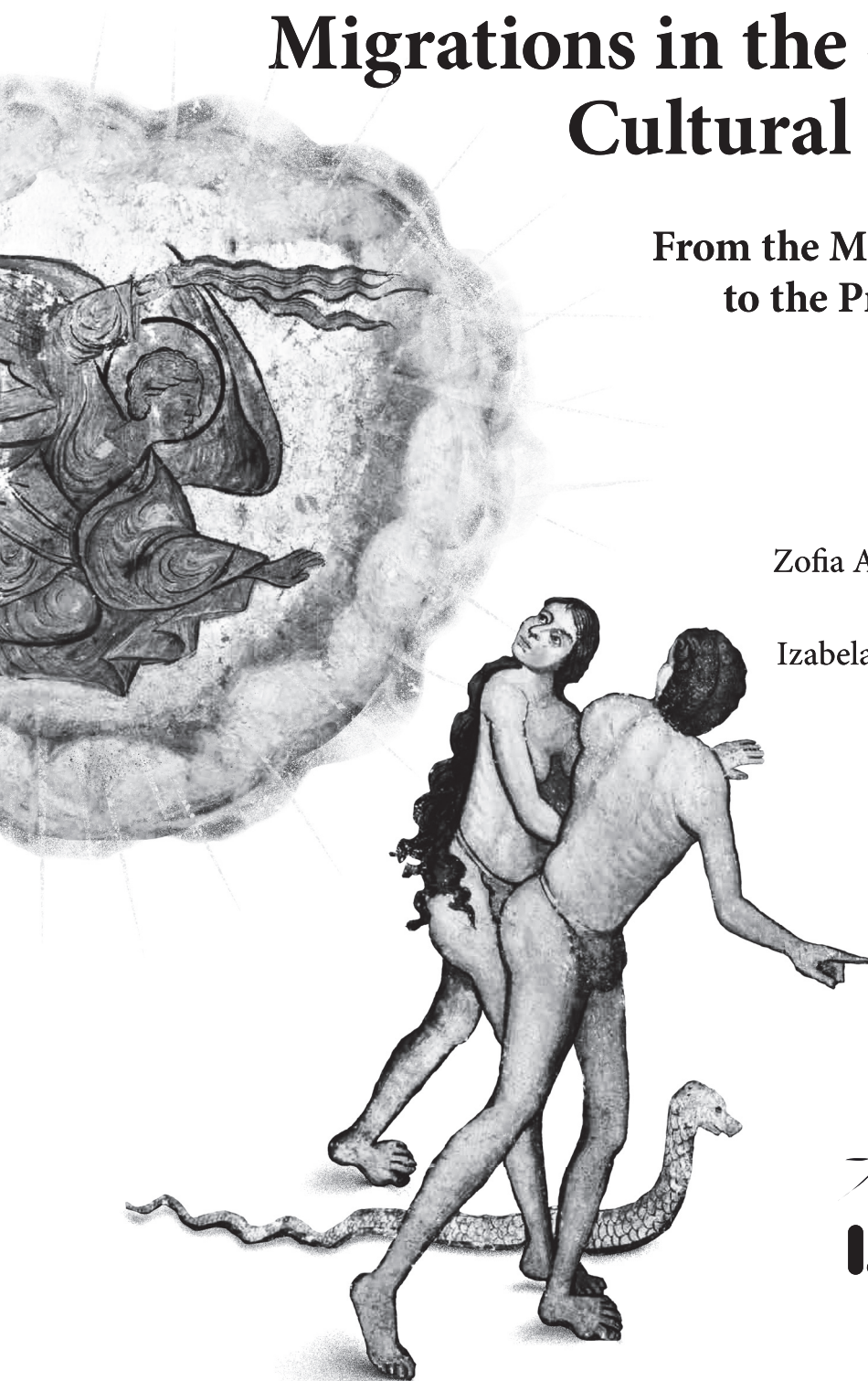
WYDAWNICTWO
UNIwersytetu
Łódzkiego

Series Ceranea
vol. 10

Migrations in the Slavic Cultural Space

From the Middle Ages
to the Present Day

edited by
Zofia A. Brzozowska
Piotr Krężel
Izabela Lis-Wielgosz

Ceranea
— CERANEUM —

**WYDAWNICTWO
UNIwersYTETU
ŁÓDZKIEGO**

Łódź 2022

Series Ceranea

Volume 10

University of Łódź, Waldemar Ceran Research Centre for the History and Culture of
the Mediterranean Area and South-East Europe *Ceraneum*

EDITORIAL BOARD

Zofia A. Brzozowska, Paweł Filipczak, Agata Kawecka, Andrzej Kompa, Mirosław J. Leszka
Marek Majer, Kiril Marinow, Georgi Minczew, Ivan N. Petrov, Małgorzata Skowronek

OFFICE AND WEBSITE

PL 90-237 Łódź, 32/38 Matejki St., room 209
www.ceraneum.uni.lodz.pl, s.ceranea@uni.lodz.pl

REVIEWERS

Jarosław Dudek, Dalibor Sokolović

INITIATING EDITOR

Monika Borowczyk

TYPESETTING AND LAYOUT

Munda – Maciej Torz

TECHNICAL CORRECTIONS

Wojciech Grzegorzczak

COVER DESIGN

Sebastian Buzar

DRAWINGS

Elżbieta Myślińska-Brzozowska

Cover image: Hristofor Žefarović, *The Expulsion from the Garden of Eden*

© Copyright by Authors, Łódź 2022

© Copyright for this edition by Uniwersytet Łódzki, Łódź 2022

The Open Access version of this book has been made available under a Creative Commons
Attribution-NonCommercial-No Derivatives 4.0 license (CC BY-NC-ND)

Part of the research project financed by the National Science Centre
Decision number: DEC-2019/32/C/HS2/00452 (*Cultural implications of the migrations of
Serbs in the early modern era*)

Published by Łódź University Press

First edition. W.10773.22.0.K

Publisher's sheets 21,0; printing sheets 22,875

ISBN 978-83-8331-032-9

e-ISBN 978-83-8331-033-6

<https://doi.org/10.18778/8331-033-6>

Łódź University Press
90-237 Łódź, 34A Matejki St.
www.wydawnictwo.uni.lodz.pl
e-mail: ksiegarnia@uni.lodz.pl
phone: +48 (42) 635 55 77

Contents

Introduction	5
I. On the Migration of Serbs in the Early Modern Era	13
Isidora Točanac Radović, <i>The Great Migration of Serbs and the Question of the Serbian Ethnic and Religious Community in the Habsburg Monarchy</i>	15
Szvetlána Borál, <i>The Patriarchal Paradigm in Migration: The Social Challenges of the Serbian Family in Hungary After the Great Migration / Patrijarhalna paradigma u vremenu migracija: društveni izazovi srpske porodice u Ugarskoj nakon Velike seobe</i>	29
Jelena Ilić Mandić, <i>The Military Frontier and Emigration Challenges in the 18th Century</i>	45
Nino Delić, <i>Becoming an Austrian Subject: Naturalization of Serbian Immigrants in the Austrian Military Frontier in the Early 19th Century, Changing Policies and the Perception of En Masse and Individual Integration of Serbian Migrants</i>	63
Piotr Krężel, <i>Historiographical Disputes on Serbs' Migration in the Early Modern Period. A Side-Commentary to the Rajko Veselinović and Gligor Stanojević Polemic / Historiograficzny spór wokół migracji Serbów we wczesnej dobie nowożytnej. Kilka uwag na marginesie polemiki Rajka Veselinovicia i Gligora Stanojevicia</i>	79
II. Historical Implications of Migration	93
Aleksandar Krstić, <i>The Emergence of "Sırf Vilâyeti": Serbian Migrations to the Territory of Banat by the Mid-16th Century and Their Results</i>	95
Michal Franko, <i>The Migration of the Slovak Population to Békés County – the Problems of the First Immigrants</i>	113
Krzysztof Popek, <i>Uninvited Guests. Circassian Migrants in the South Slavic Lands (1860s–mid-1870s)</i>	127

Joanna Kulpińska, Przemysław Mitka, Julia Dural, Aleksandra Tutko, <i>The Migration Trajectories of Poles and Jews from Rzeszów to the United States at the Turn of the 20th Century – Shared or Divergent Routes? / Trajektorie migracyjne Polaków i Żydów z Rzeszowa na przełomie XIX i XX w. do Stanów Zjednoczonych – wspólne czy odmienne szlaki? ...</i>	141
Anna Pachowicz, <i>The History of Assimilation of the Polish Diaspora in France in the 20th Century (Selected Issues) / Z dziejów asymilacji polskiej diaspory we Francji w XX w. (wybrane zagadnienia) ...</i>	159
Angelika Zanki, <i>The Reasons for the Emigration of Croats to South America between 1880–1914 and Their Impact in the Political Context ...</i>	175
Marina Bantiou, <i>American Oral History Archives on Slavic Immigration. An Overview of Preserving Slavic Immigrants' Life Stories ...</i>	189
Wojciech Mądry, <i>Piast Burials Abroad as an Example of the Migration of Slavic Rulers in the Middle Ages and Early Modern Era / Pochówki piastowskie poza granicami kraju jako przykład migracji władców słowiańskich w średniowieczu i początkach ery nowożytnej ...</i>	199
Janusz Mieczkowski, <i>Ukrainians and Lemkos displaced from the Vistula Operation and Their Descendants in Cemeteries in North-Western Poland / Ukraińscy i lemkowscy przesiedleńcy z akcji Wisła i ich potomkowie na cmentarzach w Polsce północno-zachodniej ...</i>	215
III. Cultural and Literary Dimensions of Migration ...	229
Jovana Šaljić Ratković, <i>Serbian Literature and Emigration of Bosnian-Herzegovinian Muslims during Austro-Hungarian Rule / Српска књижевност и исељавање босанскохерцеговачких муслимана у време аустроугарске управе ...</i>	231
Sofija D. Filipov Radulović, <i>The Philosophy of Not Forgetting in Miloš Crnjanski's "A Novel of London" / Филозофија незаборављања у "Роману о Лондону" Милоша Црњанског ...</i>	249
Dejan Ajdačić, <i>The Identity of Serbian Emigrants at the End of the 20th Century (Based on Books by Mileta Prodanović and David Albahari) / Идентитет и осећања српских исељеника крајем 20. века (по књигама Милете Продановића и Давида Албахарија) ...</i>	261
Aleksandra Korda-Petrović, <i>Czech Writers on the Trauma of Exile / Чешки писци о трауми егзила ...</i>	277
Magdalena Dąbrowska, <i>A Russian in England. On "The Letters of a Russian Travelling across Europe from 1802 to 1806" by Dmitry Gorikhovostov / Rosjanin w Anglii. Wokół „Listów Rosjanina podróżującego po Europie od 1802 do 1806 r.” Dmitrija Gorichwostowa ...</i>	289

Contents

Nel Bielniak, <i>Tragic Maladaptation. The Case of Nina Petrovskaya / Tragiczne nieprzystosowanie. Casus Niny Pietrowskiej</i>	301
Daniel Kalinowski, <i>The Other and Foreign Categories in Maria Konopnicka's "Pan Balcer w Brazylii" / Kategoria Innego w „Panu Balcerze w Brazylii” Marii Konopnickiej</i>	313
Angela Espinosa Ruiz, <i>New York and Homesickness in Ryhor Krušyna's Poetry</i>	327
Wojciech Józwiak, <i>From Dreams to Reality – Emigrations and Emigres in Bulgarian Cinema / Od marzenia do rzeczywistości – emigracje i emigranci w kinie bułgarskim</i>	337
Abstracts	353

Introduction

In this monograph, we present a collection of scholarly reflections centered around the vital and continuously topical subject of population migration, in tandem with the circulation of cultural ideas and values, as well as the modification of views and attitudes of a given community or individual. The broadly understood issues of migration have been shown in relation to the vast area of the Slavic region, whose history has often been marked by migrations, transitions, and transformations. In a sense, the authors of the texts have re-described the Slavic cultural space from the point of view of migration; it has been decoded in the maze of meanings concerning both the essence of migration itself, as well as the transformations and consequences within literary and artistic systems, at the level of linguistic interference, social relations, etc. Through the diverse texts included in the monograph, the Slavic region appears as a dynamic land, subject to constant movement and change; it is simultaneously labile and constant in its borders, traditions and identifications. The effect of the multidimensionality of the phenomenon of migration in the Slavic context was achieved through a heterogeneous, interdisciplinary perspective, as well as through a multitude of issues covered, such as the interdependence of migration and multiculturalism; the memory of migration and migration of memory; migration trajectories and assimilation processes of Slavs; self-identification projects in migration and post-migration reality; ethnic, confessional and cultural conflicts as consequences of migration; Slavic diasporas and cultural

transgressions; literary testimonies of emigration; travel accounts and memoiristic texts; digital migration documents; methodology of migration research.

The wide spectrum of problems related to and comprising the concept and phenomenon of migration, as well as the interdisciplinary nature of this monograph, make it part of the current trend of migrantology research. It is worth emphasizing that reflections on migration can only be meaningful if the subject is considered by experts representing a variety of disciplines; not only demographers, historians, sociologists, but also cultural geographers, social anthropologists, literary scholars and many other specialists¹. Moreover, while recently there has been a tendency to examine migration phenomena from an interdisciplinary angle, the focus of the studies has primarily been the social causes of migration and their demographic and economic consequences. The cultural implications have been less common. For most of the authors of the texts included in this monograph, however, it is precisely these types of consequences of migration that constitute the starting point or even the main field of consideration.

It should be noted that in the general scholarly discussion, the most frequently signaled problem continues to be the insufficiently examined cultural implications of migration. This is because they usually appear occasionally and/or along with a postulate for more extensive research. The situation is similar, if not less positive, in the field of Slavic studies, in which migrations are noted and described, but their cultural and social dimension is less often analyzed. Meanwhile, this aspect is just as important – if not more important – than the other facets, as it should be associated with the basic categories of culture, encompassing all human activity, namely, the culture of existence, social culture, and symbolic culture². It is the changes in the sphere of culture – spurred by wandering and, especially, collective displacement – that reflect a permanent feature of humanity, that is, the ability to seek and adapt, to move beyond or transcend recognized and familiar patterns and axionormative frameworks.

Migration (Latin: *migratio* from *migro ab, ex, de, re, in, ad*)³ is understood very broadly by the authors of the texts in this monograph; it is linked to diverse acts of transition, displacement, transfer, crossing, transgression, departure, abandonment or withdrawal. This broad range of meanings covers the activity of communities and individuals, both in the literal physical sense and the psychological,

¹ J. OCH, *Wielowymiarowość migracji jako zjawiska badawczego*, "Nowa Polityka Wschodnia" 2.29, 2021, p. 9–25.

² K. ROMANISZYN, *Kulturowe implikacje współczesnych migracji międzynarodowych. Zarys problematyki na przykładzie Polski*, "Studia Polonijne" 20, 1999, p. 85–110; A. KŁOSKOWSKA, *Socjologia kultury*, Warszawa 1983, p. 111–124.

³ *Słownik łacińsko-polski*, ed. K. KUMANIECKI, Warszawa 1995, p. 309.

including the ideological typology of migration as a change of place or transformation of the state of mind. Thus, we are talking about external as well as internal exoduses, exit and entry, and even a kind of transgression – the crossing of boundaries, both purely physical, material, as well as symbolic, metaphysical, emotional or spiritual. As a result, the phenomenon of migration has been interpreted on many semantic levels, situated in various discourses, and examined in diverse categories, such as historical and political, economic and social, religious and cultural. It has been studied directly and indirectly in the ideological, spiritual, emotional, and intellectual spaces. It is from such a wide-ranging perspective that this monograph presents the phenomenon of migration, referred to and identified within the boundaries of the entire Slavic region, defined through the prism of fixed and variable, universal and local categories and cultural implications.

By introducing this book to the public, we sincerely hope that it will prove interesting, inspiring and helpful both to specialists across different fields, as well as to enthusiasts of Slavic culture, who will see its slightly different, less frequently unveiled, migratory image.

For the record, it should be noted that this monograph was created as part of the scientific project entitled *Cultural implications of the migrations of Serbs in the early modern era*, carried out at the Faculty of Philology of the University of Lodz between 2019–2023. It was financed from the funds of the National Science Centre granted under decision no. DEC-2019/32/C/HS2/00452. The volume consists of materials that, in their original version, were presented during the international scientific conference entitled *Migrations in the Slavic Cultural Space*, held at the Department of Slavic Philology of the University of Lodz on May 6, 2022, in cooperation with researchers from the Institute of History Belgrade. This symposium received an extraordinary amount of attention in the circles of specialists representing various disciplines of the humanities and social sciences, becoming a forum where research results were presented by over fifty scholars from more than a dozen countries in Europe (including Bulgaria, the Czech Republic, Greece, Germany, Poland, Serbia, Slovakia, Hungary, Italy) and outside (Brazil, Kazakhstan).

The volume has a three-part structure. The first, which has a strictly monographic character, is comprised of five articles addressing the issue of migration of the Serbian ethnos in the 16th–18th centuries. The texts included in the other two sections provide a historical, cultural, and literary background for the topic explored in the first part, broadening the reader's knowledge about the history of Southern, Western and Eastern Slavs from the Middle Ages to the 21st century.

Introduction

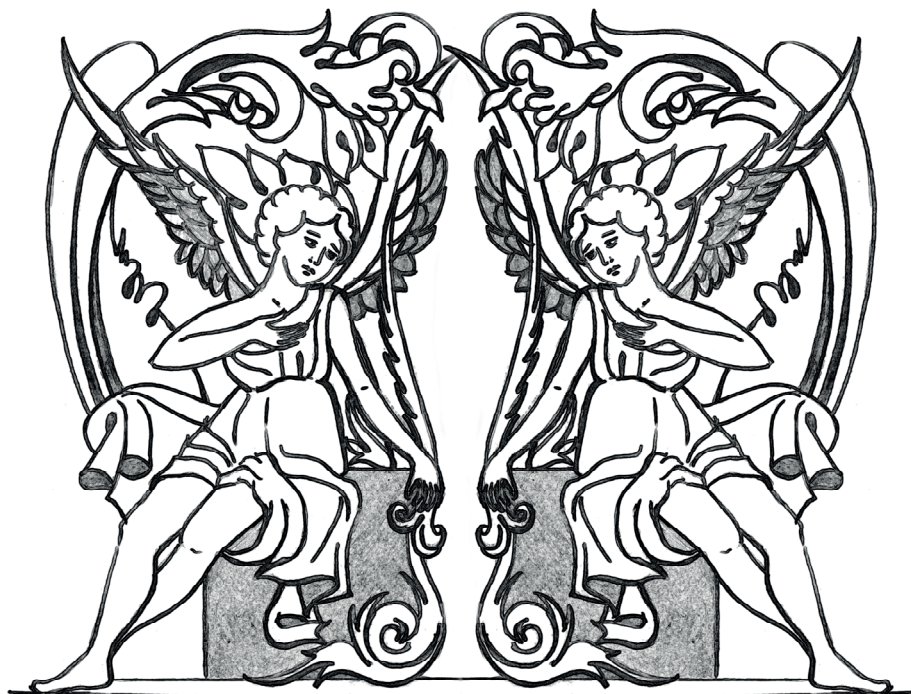
This publication would not have come to fruition without the kindness and support of people to whom we would like to extend our heartfelt thanks. First and foremost, we would like to thank the authorities of the University of Lodz, and in particular Prof. Joanna Jabłkowska, Dean of the Faculty of Philology, and Prof. Ivan N. Petrov, Head of the Department of Slavic Philology for the organizational support they have shown us. To the reviewers – Prof. Jarosław Dudek of the University of Zielona Góra, and Prof. Dalibor Sokolović of the University of Belgrade – we are very grateful for reading all the texts in this volume, as well as for giving us valuable feedback. A word of thanks also goes to Prof. Mirosław J. Leszka and Prof. Georgi Minczew, chairs of the editorial committee of “Series Ceranea”, for their help in preparing this book for publication. We also must give credit to the language editors of this volume for their tremendous work, especially to Dr. Milijana Simonović, Sanja Miletić, MA, (Serbian), and Katarzyna Szuster-Tardi, MA, and Mark Tardi, MFA, (English). Furthermore, Prof. Mina Đurić of the University of Belgrade and Steliana Aleksandrova, MA, of the Department of Slavic Philology at the University of Lodz provided us with valuable substantive comments, for which we are grateful.

This publication would not have acquired such an international and interdisciplinary character if it had not been for the great commitment of the staff of the Institute of History Belgrade, above all, the Director of this unit, Prof. Aleksandar Rastović and Dr. Isidora Točanac Radović.

We would like to thank Elżbieta Myślińska-Brzozowska for the illustrations adorning this volume. Words of gratitude also go to the staff of the Lodz University Press, in particular, to the Editor, Urszula Dzieciatkowska.

*Zofia A. Brzozowska
Piotr Kręzel
Izabela Lis-Wielgosz*

I.

On the Migration of Serbs in the Early Modern Era

Isidora Točanac Radović (Belgrade)

The Great Migration of Serbs and the Question of the Serbian Ethnic and Religious Community in the Habsburg Monarchy

At the end of the 17th century, by the edict of Emperor Leopold I (1658–1705), the Serbian Orthodox community became privileged in the Habsburg Monarchy, which was a state of distinctly Roman Catholic character. By the ruler's edicts, the community was singled out from the established state and social frameworks, such as legal, religious, class. This happened during the Great Turkish War (1683–1699), in the course of and immediately after the Serbian migration wave, known as the Great Migration of Serbs of 1690. This migration was not the largest migration in the history of the Serbian people, but it was one of the most significant in terms of the consequences. In the beginning, the Great Migration was a tragic episode of the Great Turkish War; however, the effects of this migration were enormous both for the state from which Serbs emigrated – the Ottoman Empire (i.e. the state they fled for fear of retaliation), and for the state in which they settled – the Habsburg Monarchy (i.e. the various lands and provinces it was composed of, especially the Kingdom of Hungary)¹.

¹ For further details about Serbia and the Balkans during the Great Turkish War and about the migration of Serbs, see: Д. Ј. ПОПОВИЋ, *Велика сеоба Срба 1690. Срби сељаци и племићи*, Београд

The events that initiated the migration of Serbs during the Great Turkish War were a consequence of the Ottoman offensive in the Balkans in the winter of 1689. At that time, the Ottoman army marched on Skopje, which was the southernmost point of the Habsburg conquests on the Balkan front. The brutality of the army – primarily of Albanian and Tatar units which looted and burned the villages around Skopje, killed and enslaved the local population – prompted the first wave of refugees to flee the area. The decisive battle took place on 2 January 1690 near Kačanik. The defeated Habsburg army began to withdraw, followed by the Serbian units, i.e. the insurgent detachments that joined the imperial army during the war. The road to Kosovo and further to Niš was opened to the Ottoman army, and Tatar units continued the violence and the looting along the way. Many Serbian monasteries and towns in Kosovo, Metohija and Raška were pillaged and burned. The Serbian population was left without any protection because the majority of the male population had taken part in the uprisings and joined the imperial army. Fearing retaliation and violence, thousands of people fled the area. Even the Serbian Patriarch Arsenije III Crnojević could not dare to wait for the arrival of the Ottoman army because of his role in the uprising, and at the last moment, he fled from Peć via Novi Pazar and Studenica to Belgrade. Everyone moved north, towards Belgrade².

A new wave of refugees was prompted by the second campaign of the Ottoman army in Serbia, which began in mid-July under the command of Grand Vizier Mustafa Pasha Köprülü. In addition to the crimes of uncontrollable Tatar and Albanian mercenaries, the people fled because they had nowhere to stay. The retreating Habsburg army destroyed everything behind it. Bridges and warehouses were demolished, entire settlements were destroyed, the harvest was set on fire – partly to hinder the supplying of the Ottoman army with provisions, and partly to drive the population to emigrate. The massacre carried out after the conquest of Smederevo at the end of September strengthened the people's belief that they should flee. The land conquered by the Ottoman army was devastated and desolate. At that time, the Tatar detachments were already plundering the surrounding areas of Belgrade, where a large number of refugees were in exile. The mercenaries

1954; Г. СТАНОЈЕВИЋ, *Србија у време Бечког рата 1683–1699*, Београд 1976; Р. Л. ВЕСЕЛИНОВИЋ, *Срби и српски народ у време бечког рата 1683–1699. године*, “Зборник Матице српске за историју” 17, 1978, р. 163–204; Р. Л. ВЕСЕЛИНОВИЋ, *Србија у Великом рату 1683–1699*, [in:] *Историја српског народа*, vol. III.I, ed. R. SAMARDŽIĆ, Београд 1994, р. 491–572; Т. КАТИЋ, *Tursko osvajanje Srbije 1690. godine*, Београд 2012.

² Д. Ј. ПОПОВИЋ, *Велика сеоба...*, р. 26–28; Р. Л. ВЕСЕЛИНОВИЋ, *Србија у Великом рату...*, р. 521–522.

were also conducting raids into Syrmia. The Ottoman army arrived at the outskirts of Belgrade on 1 October 1690³.

On 6 April 1690, during the movement of the Serbian refugees towards Belgrade, which was still under Habsburg rule, the Roman-German emperor and at that time already crowned King of Hungary Leopold I issued *Litterae invitatoriae* – a call to Balkan Christians and countries to rise up against Ottoman rule. Despite the defeats of late 1689 and early 1690 followed by the withdrawal of the Habsburg army from Skopje and Kosovo and Metohija, Vienna believed that a new uprising – or resumption of the uprising – in Serbia, Albania and Bulgaria was still possible. For that reason, the ruler urged the people not to emigrate, not to leave their settlements, but to continue to fight and in every way help the imperial generals who would soon appear on the battlefield with a large army. In return, the emperor granted them freedoms and rights, including the freedom of religion, the right to elect dukes (tribal and war elders – *vojvode*) and the release from public burdens and taxes. In several places in the text, he pointed out that he was acting as the Hungarian king, that he was addressing the peoples who were legally subordinated to him and who would voluntarily return to his legitimate rule⁴. In the appeal, among his titles, Leopold I mentioned the title of King of Serbia – *Serviae Rex*⁵. On the same day, Leopold I sent a letter to Patriarch Arsenije III, urging him to continue to encourage the fight against Ottomans and cooperation with the Christian liberators using the high esteem he was held in by the people⁶.

Patriarch Arsenije III had already arrived in Belgrade when he received the *Litterae invitatoriae* and the letter in the middle of June. At that time, there were

³ For more details about the campaign of Mustafa Pasha Köprülü, see: T. КАТИЋ, *Tursko osvajanje Srbije...*, p. 34–101.

⁴ J. РАДОНИЋ, М. КОСТИЋ, *Српске привилегије од 1690 до 1792*, Београд 1954, p. 35–37, 89–90; Д. ДАВИДОВ, *Српске привилегије царског дома хабзбуршког*, Нови Сад–Београд 1994, p. 93. The basis for Leopold I's *Litterae invitatoriae* was the memorial regarding Albania written by Count Luigi Fernando Marsili, an Italian military engineer and scientist employed by the Habsburgs. In the memorial, he suggested to the emperor to grant the privileges to Serbs and Kelmendi who had joined the fight against Ottomans. Cf. М. КОСТИЋ, *О постанку и значењу тзв. „Инвитаторије“ Леополда I балканским народима од 6. априла 1690*, „Историјски часопис” 2, 1949–1950, p. 144–158.

⁵ The rulers of the Habsburg dynasty, with the Hungarian crown and the Hungarian royal title, took over the title of *Serviae Rex*, which they mentioned in their imperial title when necessary. By the way, Serbia was mentioned in the Hungarian royal title for the first time at the end of 1202 or the beginning of 1203, after the intervention of the Hungarian king Emeric in the conflict between Stefan and Vukan Nemanjić. Cf. Т. СМІЇКЛАС, *Diplomatički zbornik Kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije*, vol. III, Zagreb 1905, p. 19.

⁶ J. РАДОНИЋ, М. КОСТИЋ, *Српске привилегије...*, p. 19, 90–91; Д. ДАВИДОВ, *Српске привилегије...*, p. 92.

already many refugees in the town and its surrounding areas. The Patriarch could not make a decision on the ruler's call for a new uprising on his own; therefore, on 18 June 1690, he convened an assembly of secular leaders and church elders from Southern Serbia, Šumadija, Old Serbia⁷, Syrmia and Bosnian Podrinje who were in Belgrade at the time. Along with Patriarch Arsenije III, the clergy were represented by the bishops of Belgrade, Rudnik, Toplica and Bela Crkva, Jenopolje, Zvornik, as well as the abbots of the monasteries of Sopoćani, Studenica, Krušedol, Remeta, Hopovo, Bešenova and Šišatovac. The Serbian militia was represented by captains from Stari Vlah, Kragujevac, (Kragujevačka) Rača, Krupanj, (Sremska) Mitrovica, Irig, Kupinovo, Grgurevac, (Sremski) Karlovci, Banoštor and Čerević. Representatives of municipalities from Belgrade, Irig and (Sremska) Mitrovica participated on behalf of the civilian population. They had discussed the situation in the country and among refugees, as well as the military-political circumstances, and then decided not to accept the ruler's appeal for a new uprising, but to cross the Sava and the Danube with the refugees to Hungary, and to move as far as away from the enemy as possible. Hungary had been recently liberated from Ottoman rule and the Habsburg administration began to be established there. Since the Orthodox people and their clergy were to flee to a state where the Roman Catholic faith was dominant and its ruler waged wars to protect the Roman Catholic Church and faith, it was important to ensure the conditions for remaining in that state. The assembly in Belgrade, therefore, had recognised Leopold I as the Serbian King and sovereign and appealed to him to grant the same rights to the Serbian Church and people they had under the Ottoman rule. The demands of the assembly listed in six points referred to the freedom of the Orthodox faith, the use of the old Julian calendar, the free and conciliar election of the Serbian archbishop, the jurisdiction of archbishops and bishops, canonical visitations, self-governance of churches and monasteries, the exemption from some taxes and duties, etc. The request of the Serbian assembly to the ruler was taken to Vienna by Isaija Đaković, the Bishop of Jenopolje⁸.

The ruler's answer to the Serbian request arrived in the form of a special imperial edict of 21 August 1690. By this act, known as the First Privilege, Emperor Leopold I accepted the request of the Belgrade assembly, and granted the requested freedoms and rights to the Serbian Orthodox Church and people⁹. After receiving the edict, the mass migration of the refugees who were in Belgrade and its

⁷ Old Serbia is a term that geographically encompasses the Raška Region, Kosovo, Metohija and today's northern and northwestern Macedonia.

⁸ К. СУБОТИЋ, *Уговори између Леополда I и српског народа*, "Летопис Матице српске" 184, 1895, р. 5–12; Р. Ј. ВЕСЕЛИНОВИЋ, *Срби у Великом рату...*, р. 525–527; И. ТОЧАНАЦ, *Српски народно-црквени сабори (1718–1735)*, Београд 2008, р. 15–16.

⁹ Ј. РАДОНИЋ, М. КОСТИЋ, *Српске привилегије...*, р. 37–39, 91–92.

surrounding areas across the Sava and the Danube to Hungarian territory began. The main and largest wave of migration lasted until 6 October 1690, and two days later, on 8 October, the Ottoman army conquered Belgrade¹⁰.

Due to the lack of reliable sources, the exact number of Serbian refugees who moved to Hungary during the Great Migration of 1690 is unknown. Estimates range between 60,000 and 70,000 people. In the first wave, led by Patriarch Arsenije III, between 30,000 and 40,000 refugees crossed into the territory of Hungary. The majority fled as far north as possible – to Buda, Szentendre, Esztergom and Komárom. Some of them settled along the way – in Subotica, Baja, Szeged, Mohács, Pécs. The Patriarch and his court stayed in Szentendre. The Tatar's incursions into Syrmia across the Sava and into Banat across the Danube drove away the population of these areas, and it joined the main wave of migration. After this first great wave, the emigration of the population from Serbia continued, and lasted until the Treaty of Karlowitz (Karlovci) in 1699¹¹. The majority of refugees remained in the areas that had been part of the Kingdom of Hungary before the Ottoman conquest and later reconquered by the Habsburg army in the Great Turkish War. In those areas destroyed and devastated by the war, the Habsburg rule was just being established. The newly arrived population strengthened the Serbian ethnic element, weakened by the war devastation, and greatly changed both the ethnic and religious composition of the population in Hungary and in the territorially expanded Military Frontier. Undoubtedly, the immigrants had the potential to revitalise the territory both economically and demographically, and therefore it was important for the ruler to regulate their status in his state.

The above-mentioned edict of 21 August 1690 represented the beginning of Leopold I's legislative activity regarding Serbs. During the Great Turkish War, through the imperial and royal court offices, he published several documents that referred to Serbs, their status and rights. Among them, three edicts were crucial, and they represent the basis for regulating the legal status of the Serbian population and the Serbian Orthodox Church in the Monarchy. In Serbian literature, these edicts are called Serbian, National-Church or Leopold's Privileges, or just Privileges. These edicts were issued on 21 August 1690, through the Court Office in Vienna, on 20 August 1691 and on 4 March 1695, through the Hungarian Court Office in Vienna¹².

¹⁰ Г. СТАНОЈЕВИЋ, *Србија у време Бечког рата...*, p. 179–180; Р. Л. ВЕСЕЛИНОВИЋ, *Срби у Великом рату...*, p. 534–535.

¹¹ Д. Ј. ПОПОВИЋ, *Велика сеоба Срба...*, p. 39–42; Р. Л. ВЕСЕЛИНОВИЋ, *Срби у Великом рату...*, p. 535–542.

¹² Ј. РАДОНИЋ, М. КОСТИЋ, *Српске привилегије...*, p. 23–25, 48–51, 91–95. In addition to the texts of the Privileges of Leopold I in Latin and in Serbian translation, the texts of all confirmations of the Privileges by Joseph I, Charles VI and Maria Theresa were published in this edition. Cf. Д. ДАВИДОВ, *Српске привилегије...*, p. 94, 100–102, 105–107.

The rights and freedoms guaranteed by Leopold I in the Privileges can be grouped into several sets. The first set consists of the rights granted to the Serbian people. First, the ruler granted Serbs the right to profess the Orthodox faith freely, and allowed the use of the old Julian calendar. Second, he took Serbs under his protection and pointed out that he would not tolerate any harassment against Serbian laymen or clergymen. Third, Serbs were granted the right to participate in the election of their church leaders who had to be from the ranks of the Serbian people. As it is written in the document, the right given to both clergymen and laymen to elect the archbishop established the institution of the National-Church Council. Although the Council had the right only to elect their archbishop (according to Leopold's Privileges), this institution went beyond the legally set framework from the first session held in the Krušedol monastery in 1708. The National-Church Council became a place where, in addition to the election of the archbishop, all problems important for the survival of Serbs as a religious and ethnic community in the Monarchy were discussed. The state tolerated that because it often used the Serbian Council as a means to put pressure on the Hungarian classes¹³. In 1695, the ruler declared that the Serbian people were exempted from paying tithes to the Roman Catholic Church, and that tithes were to be paid only to their own Orthodox Church.

The rights of the Orthodox clergy stand out as a special set of Serbian privileged rights. To the higher and lower orders of the Serbian Orthodox Church clergy, both secular and monastic, the ruler guaranteed self-governance to churches and monasteries, exempted them from certain financial and labour obligations to the state and the army, excluded them from the jurisdiction of secular courts, and confirmed the authority of ecclesiastical courts over them. The state guaranteed a right to income for the Orthodox clergy as well as legal protection. In essence, Leopold's Privileges gave the Orthodox clergy the rights enjoyed by the Roman Catholic Church and its clergy.

The ruler granted the Orthodox archbishop absolute ecclesiastical authority over the clergy and the faithful, as well as the right to adjudicate according to ecclesiastical – i.e. canon – law. The archbishop had the right to appoint bishops, monks and parish priests, to administer churches and monasteries, to build temples in towns and villages. The archbishop, bishops, churches and monasteries were granted the right to enjoyment of possessions, and the ruler promised that after the liberation of Serbia he would return all the churches and monasteries that Ottomans had taken from them. Furthermore, the archbishop and bishops were granted the right to canonical visitations, whenever necessary, during which they could teach

¹³ For more information about the origin and development of the institution of the National-Church Council, see И. ТОЧАНАЦ, *Српски народно-црквени сабор...*, *passim*.

the priests and the faithful. In 1691, the ruler granted the archbishop and the Orthodox Church the right to inherit the property of the faithful who died without heirs and wills, as well as the property of the deceased bishops.

By the Privilege of 1695, Emperor Leopold I confirmed seven Orthodox bishops who previously had been appointed by the Patriarch. In that way, the new organisation of the Serbian Orthodox Church established by Patriarch Arsenije III in the Habsburg Monarchy was recognised, and later named the Metropolitanate of Karlovci. The bishops were granted judicial power and the right to income from the faithful. The Privilege once again emphasised that Serbs had the right to freedom of religion and, as mentioned above, the entire nation was exempt from paying tithes to the Roman Catholic Church.

The status of Serbs in the Monarchy was determined by the rights they had been granted as believers of the Orthodox Church. One Orthodox nation was thus singled out as a special category in both legislation and society. From the very beginning, this provoked opposition from the Hungarian nobility and county authorities, as well as the Roman Catholic Church. Among the rights that the ruler granted to the Orthodox people and their Church, there were also controversial ones. Among the disputed rights, the most important one was the right to profess the Orthodox faith freely. This had been a precedent in the Habsburg Monarchy until the reign of Emperor Joseph II and his Edict of Toleration of 1781, which granted the non-Catholic population the freedom to worship. The right of the people to participate in the election of archbishops and the right of archbishops to elect bishops did not exist in the Roman Catholic Church, where bishops and archbishops were appointed by Hungarian king. This was the reason why the Roman Catholic bishops protested most bitterly against these rights. The right to inheritance also met opposition because in the Habsburg Monarchy, the state inherited the property of the deceased subjects without heirs or wills.

Therefore, the question arises: why did the ruler give broad rights to the Serbian community, and why was the Serbian Orthodox Church granted rights that were greater than those of the Roman Catholic Church in Hungary? In order to answer this question, we should take into account that Emperor Leopold I gave Serbs privileged rights during the Great Turkish War. At the time when the first two Privileges were issued (in 1690 and 1691), it was believed that the Habsburg army would win the war, and that the Serb refugees would return to their old lands under the Roman-German emperor and the Hungarian and Serbian king. In the introductions to these two Privileges it was stated that the rights were guaranteed to the entire community of *Eastern Greek*, i.e. Orthodox rites and laws, and the Serbian, *Rascian*, peoples located in Greece, Bulgaria, Raška (*Rascia*), Herzegovina, Dalmatia, Podgorje, Jenopolje (1690), as well as in Hungary, Slavonia,

Illyricum, Moesia, Albania (added 1691) and other places added later¹⁴. In essence, it was a list of the countries that Leopold I coveted, some of which had already been under Habsburg rule at the time he issued the First Privilege. The ruler called on the people he had taken under his imperial and kingly protection to continue the fight “against the fiercest enemy of the Christian name and your persecutor”, and emphasised that the territory from which Serbs had emigrated would be liberated¹⁵. The most striking statement in this regard is the part of the Privilege of 1691 that reads as follows: “Finally, with God’s help and using our victorious weapons, we will make every effort to return the said Rascian (Serbian) tribe to the lands or settlements previously owned by them, and to expel the enemy from there”¹⁶. All this leads to the conclusion that the privileges were given in exchange for the territory that Serbs had been emigrated from – it was believed – only temporarily, and to which they would return after its liberation in the near future.

By the time the Third Privilege was issued in 1695, it had become clear that the Habsburg army would not return victoriously to the territory south of the Sava and the Danube, and that Serbs would remain permanently in Hungary. That knowledge caused the tone of the edict to change. The Third Privilege did not list the regions to which the Habsburgs had territorial pretensions, but mentioned only the Kingdom of Hungary, and the territories of Croatia and Slavonia belonging to it, as well as Dalmatia to which the Hungarian crown had claimed the right historically. As opposed to the previous Privileges, there was no unequivocal call for an uprising and the continuation of the fight against Ottomans. In this text, the ruler states as a fact that the people were driven out from their homeland, that they left their houses and properties, and that they were relocated (*translocatos*) to the regions of the Kingdom of Hungary. He promises them protection from all those who did them injustice, confirms the rights granted by the Privileges of 1690 and 1691, confirms the newly elected bishops and grants the above-mentioned new rights¹⁷.

When it had become clear that the plans of conquest and war would not be realised, problems with the Privileges arose because Serbs were singled out as a special religious and ethnic group in the Habsburg Monarchy, i.e. the Kingdom of Hungary. Serbs could not fit into the existing framework of Hungarian society as the Serbian nation in the way the Privileges represented them because the

¹⁴ J. РАДОНИЋ, М. КОСТИЋ, *Српске привилегије...*, p. 23, 24, 46, 91.

¹⁵ *Ibidem*, p. 24, 47, 91.

¹⁶ Д. ДАВИДОВ, *Српске привилегије...*, p. 101, 106. The text in Latin reads as follows: *Adhibebimus quoque pro possibili omnem conatum, ut, per Vicotiosa Arma Nostra, auxiliante DEO, repetitam Centem Rascianorum quo citius in Teritoria, seu habutationes antehac possessas deno introducere, et inimicos abinde repellere possimus...* Cf. J. РАДОНИЋ, М. КОСТИЋ, *Српске привилегије...*, p. 47–48.

¹⁷ *Ibidem*, p. 53–56, 92–95.

Hungarian legislation did not recognise a nation defined by its religious denomination. The Hungarian nation consisted of high clergy, nobility and free royal cities, i.e. the Hungarian classes that made up the Hungarian Assembly – the Diet. This triggered a decades-long dispute between rulers and imperial institutions and the Hungarian Assembly and county institutions. The essence of the dispute was whether the Hungarian classes were obliged to respect the ruler's laws if the Diet did not recognise them through its decisions. The relationship between the laws passed by the ruler and those passed by the Diet was a difficult issue, not only concerning the Serbian matter, and was an obstacle to the establishment of the Habsburg dynasty's full authority over the Kingdom of Hungary.

Since the issuance of the First Privilege, the Hungarian Court Office in Vienna had emphasised that the Serbian people in Hungary were an exception to the law and that they had to be subjected to the Hungarian authorities and institutions. According to this view, the issue of the legal status of the Serbian people was an internal national and political issue of the Kingdom of Hungary. The Hungarian Court Office referred to the medieval practice according to which an edict of privileges given by a ruler to people on the territory of Hungary had to be recognised and confirmed by the Hungarian Assembly. Only if it were incorporated into the Hungarian legislation in the form of legal articles (*articuli*) would there be a legal obligation to respect it in the entire territory of the Lands of the Crown of St. Stephen. Emperor Leopold I believed that it was unnecessary in the case of the Serbian people. His view was based on the fact that he had liberated Hungary from the Ottoman rule, and that the hereditary right of the Habsburgs to the Hungarian crown had been proclaimed by the Hungarian Assembly in Pozun in 1687. The concept of power according to which a ruler is on an equal footing with the classes and de facto limited in his actions by contract with them, as required by the Hungarian historical state law, was foreign to the Habsburgs and they never fully accepted it. The Habsburgs considered Hungary their personal legacy, and therefore the legal status of the Serbian people was an internal political Austrian–Habsburg issue (*austriaco-politicum*). Referring to the title of the King of Serbia, Leopold I considered the Serbian people his legacy (*patrimonium Domus Austriacae*). This was the reason the emperor granted Serbs the requested rights and privileges by issuing the edicts through the Austrian imperial institutions: the Court Office, the Court War Council and the Court Chamber. He confirmed and extended those rights through the Hungarian Court Office. In his opinion, this was sufficient for the rights to be respected in the territory of the Kingdom of Hungary as well¹⁸.

¹⁸ Р. Л. ВЕСЕЛИНОВИЋ, *Срби у Великом рату...*, р. 553; И. ТОЧАНАЦ, *Српски народно-црквени сабор...*, р. 126–127.

In addition to the Hungarian nobility, the Roman Catholic Church opposed Serbian privileges as well. Thus, in 1706, Cardinal Leopold Karl von Kollonitsch, the Primate of Hungary, claimed that the Serbian Orthodox Church's rights and freedoms were too broad, that its status was privileged in comparison with the status of the Roman Catholic Church, and that this should not be the case. He cynically suggested to Emperor Joseph I that since it was impossible to abolish the rights of the Orthodox Church, those should be at least reduced to the rights of the Roman Catholic Church¹⁹.

Despite the ruler's assurances that the Serbian privileged rights were protected and that the validity of the Privileges was not in dispute, their implementation created serious problems. This meant that often it was impossible to exercise the rights and freedoms granted by the ruler to one nation and its Church, or at least not fully possible, in the entire territory that people inhabited. The Serbian privileged rights were not disputed for the population that lived on chamber estates or in the area of the Military Border, i.e. in the territories under the direct control of the ruler. Their rights were challenged in the Hungarian provinces, in the free royal cities, on the aristocratic estates and in the counties. Therefore, Serbs sought ways to protect their rights and freedoms and to secure their status in Hungary. The idea to incorporate the provisions of the Privileges into the Hungarian legislation arose as the best and safest solution, although the ruler considered it unnecessary.

The request for the incorporation of the Privileges into the Hungarian legislation was publicly presented at the Serbian National-Church Council in 1708. The Council demanded that the Hungarian Assembly – the Diet – accept and enact the Privileges received from Emperor Leopold I without any objections and restrictions, as well as all the privileges that rulers would grant in the future. It was also requested that the people's representatives, both of the spiritual and the secular order, be enabled to participate in the work of the Diet with the right to vote. The request was explained by the fact that the Serbian people were numerous in Hungary and in the countries that belonged to it, that they had their permanent residences for centuries and therefore should be considered the local population, the *Regnicolares*. By participating in the work of the Hungarian Assembly, the Serbian representatives would advocate for the rights and interests of the people. Although these requests had remained unfulfilled, they were repeated at almost every subsequent session of the Serbian Council²⁰.

¹⁹ For the entire treatise of Cardinal von Kollonitsch and his view on the Privileges, see P. М. Грујић, *Како се поступало са српским молбама на двору ћесара аустријског последње године живота патријарха Арсенија III Чарнојевића*, Нови Сад 1909, p. 12–30.

²⁰ И. ТОЧАНАЋ, *Српски народно-црквени сабори...*, p. 145–148.

During the 18th century, there were conflicts between Serbs, who defended their privileges, and Hungarian classes, who challenged these privileges and thus did not feel obliged to respect them. For instance, this created situations in which bishops were not able to visit parishes and believers on aristocratic estates or in free royal cities. They were also often denied the right to appoint parish priests on manors and in free royal cities. In such disputes, the Court had the role of arbitrator. Although all the heirs of Leopold I had confirmed the Serbian privileges (Joseph I in 1706, Charles VI in 1713, Maria Theresa in 1743), they were slowly changing them through their arbitrations in the disputes, clarifying them or interpreting them in a different way²¹. In some periods, the Serbian privileges suited the interests of the Court, which used them purposefully to provoke conflicts between Serbs and Hungarian nobility. In that way, the Habsburgs suppressed the pretensions of the Hungarian Assembly and exercised their power in Hungary more efficiently.

During the reign of Maria Theresa, the search for a strategy to resolve permanently the issue of the legal status of the Serbian Church and the privileges of the Serbian people in a way that suited the state's interests began. This process lasted for decades and was marked by the reform of internal relations and organisation of the Metropolitanate of Karlovci, two adopted and then withdrawn legal acts on the Serbian Church and the privileges, popular revolts²². The outcome was a special law, the *Rescriptum Deklaratorium Illyricae Nationis* passed in 1779. It prescribed the internal organisation of the Metropolitanate of Karlovci, established control over the people's and church life of Serbs in the Habsburg Monarchy, and regulated the legal and political status of the Serbian people and the Orthodox Church. The *Rescriptum Declaratorium* annulled the political character of Leopold's privileges on which the legal and political status of the Serbian Church and people had been based until then, and created a new one. In 1779, the validity of the Serbian privileges was reduced to church and religious issues, and everything else was regulated

²¹ The legal possibility of a different interpretation of the texts of the edicts of Emperor Leopold I was provided by the confirmation of Joseph I of 1706. He included two clauses in the text of the Privilege. According to the so-called reservation clause, the ruler retained full power to interpret the granted freedoms and rights further by giving them, in accordance with circumstances (*pro temporum conditione*), an even better form. In the text of the document issued through the Hungarian Court Office, another clause was added to the reservation clause, according to which this better form of the privileges would be specified in more detail later, with respect for the rights of others (*salvo jure aieno*), i.e. without infringement of a third party rights. These clauses were copied in all subsequent confirmations of the Privileges. Cf. J. РАДОНИЋ, М. КОСТИЋ, *Српске привилегије...*, p. 39–40, 57.

²² See: И. ТОЧАНАЦ РАДОВИЋ, *Терезијанска црквена реформа и Срби*, [in:] *Држава и политике управљања (18–20. век)*, ed. P. KRESTIĆ, Београд 2017, p. 9–36.

by state laws. The *Rescriptum Declaratorium* remained in force in its entirety until 1868, and in some parts even after that²³.

The *Rescriptum Declaratorium* did not solve all the problems of the status of Serbs in Hungary. The National-Church Council held in Timisoara in 1790 renewed the request to the Hungarian Assembly to incorporate the Privileges into legislation. As was to be expected, the Hungarian Diet refused. Instead, in 1791, it adopted Article 27 granting the Orthodox population in the Kingdom of Hungary the freedom of religion, the right to citizenship, the right to acquire and own property and the right to public services. In that way, a century after the Privileges of Emperor Leopold I and ten years after the Edict of Toleration of Emperor Joseph II, the Hungarian classes officially allowed Serbs to profess the Orthodox faith freely. Article 10 of 1792 granted Serbs the right to participate and vote in the Diet through their archbishop and bishops²⁴. The Serbian population in Hungary was thus recognised as full citizens who could freely further integrate into the Hungarian class society. This was the end of the period that began with the Great Migration in 1690, when the status of the Serbs in Hungary, i.e. in the Habsburg Monarchy, was defined by the Privileges of Emperor and King Leopold I.

Bibliography

Primary Sources

Corpus Decretorum Juris Hungarici, vol. II, Budae 1884.

SMIČKLAŠ T., *Diplomatički zbornik Kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije*, vol. III, Zagreb 1905.

ДАВИДОВ Д., *Српске привилегије царског дома хабзбуршког*, Нови Сад–Београд 1994.

ГРУЈИЋ Р. Ј., *Како се поступало са српским молбама на двору ћесара аустријског последње године живота патријарха Арсенија III Чарнојевића*, Нови Сад 1909.

РАДОНИЋ Ј., КОСТИЋ М., *Српске привилегије од 1690 до 1792*, Београд 1954.

СУБОТИЋ К., *Уговори између Леополда I и српског народа*, "Летопис Матице српске" 184, 1895, p. 1–12.

Secondary Literature

КАТИЋ Т., *Tursko osvajanje Srbije 1690. godine*, Beograd 2012.

²³ Ј. РАДОНИЋ, М. КОСТИЋ, *Српске привилегије...*, p. 97–150; И. ТОЧАНАЋ РАДОВИЋ, *Деклараторија*, [in:] *Српска енциклопедија*, vol. III.1, Нови Сад–Београд 2018, p. 908–909.

²⁴ *Corpus Decretorum Juris Hungarici*, vol. II, Budae 1884, p. 208, 227; Ј. РАДОНИЋ, М. КОСТИЋ, *Српске привилегије...*, p. 179–181.

- КОСТИЋ М., О постанку и значењу тзв. 'Инвитуторије' Леополда I балканским народима од 6. априла 1690, "Историјски часопис" 2, 1949–1950, р. 144–158.
- ПОПОВИЋ Д. Ј., *Велика сеоба Срба 1690*, Београд 1954.
- СТАНОЈЕВИЋ Г., *Србија у време Бечког рата 1683–1699*, Београд 1976.
- ТОЧАНАЦ И., *Српски народно-црквени сабори (1718–1735)*, Београд 2008.
- ТОЧАНАЦ РАДОВИЋ И., *Деклараторија*, [in:] *Српска енциклопедија*, vol. III.I, Нови Сад–Београд 2018, р. 908–909.
- ТОЧАНАЦ РАДОВИЋ И., *Терезијанска црквена реформа и Срби*, [in:] *Држава и политике управљања (18–20. век)*, ed. П. КРЕСТИЋ, Београд 2017, р. 9–36.
- ВЕСЕЛИНОВИЋ Р. Л., *Срби у Великом рату 1683–1699*, [in:] *Историја српског народа*, vol. III.I, ed. Р. САМАРЦИЋ, Београд 1994, р. 491–572.
- ВЕСЕЛИНОВИЋ Р. Л., *Срби и српски народ у време Бечког рата 1683–1699. године*, "Зборник Матице српске за историју" 17, 1978, р. 163–204.

Isidora Točanac Radović, PhD

<https://orcid.org/0000-0001-6106-9368>

Institute of History Belgrade

Knez Mihailova 36/2

11000 Beograd, Srbija/Serbia

i.tocanac.radovic@gmail.com

Szvetlána Borál (Budimpešta)

Patrijarhalna paradigma u vremenu migracija: društveni izazovi srpske porodice u Ugarskoj nakon Velike seobe

Svakodnevni izazovi srpskih doseljenika u Ugarskoj, nakon Velike seobe 1690. godine, ogledali su se u prilagođavanju novoj sredini i zapadnoj kulturi. To je značilo i odricanje izvesnih elemenata nasleđa, dok su, s druge strane, tradicija i patrijarhalni obrasci doneti iz starih krajeva bili dominantni tokom čitavog 18. veka, naročito u manjim mestima i siromašnijim sredinama. Ova patrijarhalna paradigma će doći do izražaja i u praktikovanju starih, često štetnih običaja, ma kako to nailazilo na osudu vlasti ili Crkve. Uporedo sa tradicionalnim nasleđem u srpskom društvu tokom ranog 18. veka, dolazi do prihvatanja novina, što se ogledalo i u postepenoj promeni strukture porodice, jačanja uloge žene, kao i slabljenja autoriteta na relaciji muškarac – žena, roditelj – dete.

Prisustvo srpskih zajednica u Ugarskoj se beleži i pre Velike seobe pod patrijarhom Arsenijem III Čarnojevićem¹. Prve srpske šajkaške posade stupale su u službu

¹ Za istoriju Srba u Mađarskoj u 15. veku pogledati: J. KALIĆ, *Srbi u poznom srednjem veku*, Beograd 1994, p. 66–67, 78, 79; J. KALIĆ, *Evropske granice srpske istorije*, „Sentandrejski zbornik“ 3,

ugarskih kraljeva još tokom predturskog perioda, a naročito za vreme kralja Matije Korvina (1443–1490). Sve ovo je doprinelo jačanju srpskih naseobina duž obale Dunava – u Komoranu, Ostrogonu, Đuru, Srpskom Kovinu i Budimu koji će već nakon Velike seobe, usred privrednog razvoja, prerasti u značajne trgovačke centre². S obzirom na svoju brojnost, srpske izbeglice su uveliko uticale na promenu populacija u ovim gradovima. Grade se pravoslavne crkve kao stožer nacionalnog i verskog jedinstva, oko kojih se odvijao najveći deo života doseljenika. Ipak, nemogućnost ostvarivanja ličnih prava i građanskih sloboda, nepoštovanje privilegija, kao i verska netrpeljivost, uticaće na svakodnevni život Srba u Ugarskoj: „Na posledak od toliko vremena kako smo se ovde mi naselili, niti smo građani, ni seljani, niti koje uređenije imamo. Veće, ako kome šta damo, tako smo im mili, ako li ne damo, a oni na nas ratuju”³.

Kao hroničar autentičnog života i duha vremena u srpskoj zajednici prve polovine 18. veka, Gavril Stefanović Venclović, čuveni jeromonah besednik, prevodilac i iluminator, opaža duboku podeljenost i neslogu među narodom. U svojim besedama on ukazuje na probleme u društvu koje je bilo patrijarhalno, duboko tradicionalno i zaostalo. Kritikuje dvoličnost pravoslavnih sveštenika, koje upoređuje sa „likom pijanog, raspusnog, gramzivog i neprosvećenog popa”⁴. Negativnu sliku daje i o svojim slušaocima u crkvi, koje su činili uglavnom trgovci, zanatlije, kalfe i šegrti, učitelji i predstavnici srpskih opština, a za koje kaže da „ih svakodnevno gleda kako raspasani, ogoljenih prsiju, razjapljeni, nahereni i krivošije, raskoračeno i besramno stojeći” slušaju liturgiju⁵.

Da su neke navike u srpskom narodu ostale i u 19. veku, primećuje Đorđe Natošević, lekar i pedagog, za koga je tipičan Srbin iz Ugarske „prostak sa lošim karakterom i vaspitanjem:

Silni se u pijanstvu potuku, pokrve, osakate, ubiju, ili počine svakojakih zala na propast svoju i svojih. Zagledaj u sudske zapisnike po Bačkoj i po Banatu, i zaviri u tamnice, da vidiš, koliko ćeš naći naših, a koliko stranih prema broju svakoga. Ali zaviri po vašarima, koga ćeš više naći da pije i da se opija i tuče, nego Srbina. Zbog pijanstva i u pijanstvu rođena se braća noževima pobodu; i ovih primera ima u svakom selu, i to je izvestna propast ne samo kućama gde su, nego i selima. Ovde bi samo kletva od crkvenih starešina možda kadra bila nesretnike spasiti⁶.

1997, p. 13; D. J. POPOVIĆ, *Srbi u Budimu, od 1690 do 1740*, Beograd 1952, p.11; R. GRUJIĆ, *Duhovni život. Vojvodina I*, Novi Sad 1939, p. 343–345.

² D. DAVIDOV, *Srbi u Komoranu u XVI i XVII veku*, „Balcanica“ 12, 1981, p. 59.

³ M. PAVIĆ, *Crni bivo u srcu*, Beograd 1966, p. 12.

⁴ IDEM, *Gavril Stefanović Venclović*, Beograd 1972, p. 82.

⁵ *Ibidem*, p. 84.

⁶ Đ. NATOŠEVIĆ, *Za što naš narod u Austriji propada*, Beograd 2007, p. 55–56.

I pored svega, kolektivne veze u zajednici su bile izuzetno čvrste i život se, bar u prvim decenijama 18. veka, odigravao na javnim mestima, trgovima i ulicama. Deo svakodnevnih poslova u Sentandreji onog vremena obavljao se u javnom prostoru, na trgovima, pijaci i Dunavskom bairu. U centru ove barokne varošice, koja čuva uspomenu na prve Srbe doseljenike, kao i kasniji kulturni i privredni razvoj, arhitektura otkriva način ondašnjeg života. Kuće su građene gotovo bez dvorišta, naslonjene jedna na drugu, takoreći „srasle i deluju kao ćelije saća“⁷. U ovakvim okolnostima, javni prostor pojedinac pretvara u privatni, a umesto privatnog života naglasak je na kolektivnom identitetu i zajednici⁸. Promena ovog statusa vidljiva je od sredine 18. veka sa razvojem građanskog staleža, kada se porodica izdvaja kao posebna društvena jedinica. Ovaj proces neće biti brz i neće biti svugde podjednako ostvaren. Dok će napredak u razvoju privatnosti u srpskim zajednicama biti najvidljiviji u gradovima, na selu i u Vojnoj krajini, kolektivne veze će biti jače nego privatne, što će se odraziti i na planu patrijarhalnog nasleđa i praktikovanja starih običaja.

Pitanje rodne ravnopravnosti u srpskim porodicama u Ugarskoj tokom prve polovine 18. veka pokazuje postepeno jačanje uloge žene, naročito od treće decenije, kada se pored oca porodice, kome je po hijerarhiji i tradiciji pripadalo najviše mesto, od podređene supruge žena uzdiže na položaj domaćice⁹. U tim novim okolnostima žena će se brinuti o domaćinstvu, moći će da zameni muža u nekim poslovima ili pri donošenju važnih odluka u slučaju da je on odsutan ili bolestan¹⁰. U gradovima je žena mogla da nasledi trgovinu ili zanatsku radionicu nakon smrti muža, a zakon je time bio na njenoj strani obezbeđujući joj pravo na imetak i rad¹¹. Nisu bile retke ni sudske parnice koje su žene pokretale protiv braće ili muških rođaka u vezi sa nasleđstvom, što samo pokazuje koliko su one tokom ranog 18. veka postajale svesne svojih prava i da su bile spremne zakonskim putem da se bore za njih¹². U sudskim spisima budimskog tanača, iz septembra 1721, zabeležen je spor između sestre i brata, Petre i Mitra Šijaka, u vezi sa kućom i vinogradom. Iako je majka na samrti savetovala Mitra da ne učini „krivo svojoj sestri“ i da joj preda nasleđstvo, on ipak nije poslušao majku već je prisvojio i vinograd i kuću. Dalje piše da je nudio Petri 30 forinti, na šta ona nije pristala: „daću joj 30 foriniti pak neka mi da mira, zašto istinom bio bi

⁷ D. DAVIDOV, *Sentandreja: srpske povesnice*, Novi Sad 2011, p. 50.

⁸ M. TIMOTIJEVIĆ, *Istorija privatnog života u Srba*, Beograd 2011, p. 183.

⁹ O pravnom položaju žena kod slovenskih naroda videti L. NIEDERLE, *Manuel de l'antiquité slave*, vol. 2, Paris 1926, p. 174–176.

¹⁰ M. TIMOTIJEVIĆ, *Istorija...*, p. 280.

¹¹ V. STAJIĆ, *Žena*, [in:] *Vojvodina*, vol. 2, ed. D. J. POPOVIĆ, Novi Sad 1939, p. 259.

¹² *Spomenici iz Budimskog i Peštanskog arhiva*, vol. 6, ed. G. VITKOVIĆ, Beograd 1875, p. 349.

rad, da e moa sestra rođena svaki put kod moe kuće, ali nesmem i nemogu nikako ot moe žene, vi ne znate što ja ot nje patim, ja sam izgorio među dve vatre, zato joj daem 30 forinti“¹³.

Slučaj sukoba zbog nasljedstva je zabeležen i 1725. godine, kada Anđelija, Petronijeva kći, a pastorka Filipa Deraćanina, traži svoje nasljedstvo od 400 dukata od brata Jovana Filipovića. Kako roditelji pre smrti nisu napisali testament, ostalo je nerešeno pitanje ko koliko i šta nasleđuje. Ipak, Anđelija se na kraju miri sa bratom i prima od njega „materine haline“, 15 dukata i 35 forinti¹⁴.

Emancipacija žena je sve vidljivija do kraja 18. veka. Javno se raspravlja o njihovoj „vrednosti“ i koristi kako u porodici, tako i u društvu. U prvom srpskom časopisu, *Slavenoserbskom magazinu*, Zaharije Orfelin posvećuje jedan deo važnosti žena i dokazuje da one nisu nipošto gore od muškaraca¹⁵. Piše sonet u pohvalu ženi, što predstavlja odraz prosvetiteljstva i građanskog sentimentalizma druge polovine 18. veka¹⁶. Nije zanemarljivo ni da žene iz građanskih porodica početkom 19. veka polako ulaze u sferu javnog života, što će značiti da su mogle da se obrazuju, da se pretplate na različita izdanja časopisa i knjiga, kao i da vode prepisku sa piscima i intelektualcima¹⁷. Ipak, sve do kraja 18. veka, većina ženske dece je bilo nepismeno, a više se pažnje poklanja tome da devojke savladaju poslove vezane za kuću i ručni rad, nego da nauče da čitaju i pišu. U svom putopisu po Srbiji tokom 1829. godine, pruski kapetan Oto Dubislav Pirh kroz zabeleženu izjavu čačanskog domaćina o školovanju ženske dece, prikazuje sliku srpskog patrijarhalnog mentaliteta: „Trgovinu neće voditi nikad, a ni zvanja dobijati, zašto će im onda veština čitanja i pisanja, osim da se razberu u ljubavnim pismima i da mogu na njih odgovoriti?“¹⁸.

Pravno pitanje i sloboda žena na selu i u Vojnoj krajini je bilo najgore. One su najčešće ostajale uskraćene po pitanju nasljedstva, često pod izgovorom da se dosta novca potrošilo na njihovu svadbu, spremu i odelo¹⁹. Za razliku od mađarskih plemićkih porodica²⁰, pripadnice srpskog vojnog plemstva su imale više slobode i uglavnom su mogle da uživaju sva prava koja je donosio njihov položaj. Zabeleženo je da je 1706. oberkapetan pomoriške Vojne krajine, Jovan Popović Tekelija,

¹³ *Ibidem*, p. 235.

¹⁴ *Ibidem*, p. 292.

¹⁵ *Slaveno-serbski magazin*, ed. Z. ORFELIN, Venecija 1768, p. 45–47.

¹⁶ M. PAVIĆ, *Istorija srpske književnosti baroknog doba (XVII i XVIII vek)*, Beograd 1970, p. 27.

¹⁷ V. STAJIĆ, *Žena...*, p. 261.

¹⁸ O. D. PIRH, *Putovanje po Srbiji u godini 1829*, Beograd 1983, p. 150.

¹⁹ D. J. POPOVIĆ, *Srbi u Budimu, 1690–1740*, Beograd 1952, p. 284.

²⁰ Za više o položaju mađarskih žena u porodici i društvu u XVIII veku pogledati: I. BOBULA, *A nő a XVIII. század magyar társadalmában*, Budapest 1933, *passim*.

zajedno sa suprugom Eufrosinom i njihovom decom dobio plemićku titulu²¹. Up-ravo na portretima pomenutog bračnog para Popović Tekelija, može se analizirati rodna ravnopravnost i položaj žene ranog 18. veka.

Slika 1. Jovan Popović Tekelija (1716), nepoznati portretista 18. veka, GMS/U 0088

²¹ M. TIMOTIJEVIĆ, *Istorija...*, p. 283.

Slika 2. Eufrosina (Roksanda) Tekelija, rođ. Jović (1716–1720)
nepoznati portretista 18. veka, GMS/U 0182

Ova dva portreta iz druge decenije 18. veka, koja se danas nalaze u Galeriji Matice srpske u Novom Sadu, mogu da nam pruže uvid u ondašnju baroknu modu, društveni status, ali, posredno, i u ulogu žene u porodici. Dok je portret Jovana Popovića Tekelije (slika 1.) javno paradnog karaktera, sa приметnim novinama iskazanim u elementima baroknog ukrajinskog slikarstva i gde se ističe

njegov status plemića kao i vojne zasluge, ženski portret (slika 2.), koji inače predstavlja prvi ženski portret u srpskom slikarstvu, potpuno je drugačijeg karaktera i stila. Portret Eufrosine (Roksande) Tekelije nije bio namenjen široj publici, on je intimnog karaktera i, za razliku od muškog portreta, ovde se ističe njena uloga supruge, a ne status plemkinje. Iako je Eufrosina obučena po baroknoj modi, njeno odelo i ukrasi su daleko skromniji nego na portretu Jovana Tekelije, a po uzdržanosti i ukočenosti više podseća na portret Bogorodice. Vrlo je moguće da je Jovan Popović Tekelija naručio portret svoje supruge od nekog samoukog ikonopisca, a u slučaju da je birao majstora u okviru lokalne zajednice, to posredno može da nam govori i o slobodi kretanja žena ovog perioda²².

Tokom čitavog 18. veka, zbog jakih kolektivnih veza u srpskim zajednicama, o braku kao društvenoj i pravnoj instituciji, crkva je odlučivala preko raznih donetih rešenja, pravilnika i zakona. Što se tiče godina prilikom stupanja u brak, one nisu bile strogo određene, ali se pazilo da ne dođe do braka između mladih maloletnika, dok je istovremeno kod mađarskog plemstva ta granica bila pomerena na 12 godina za devojčice²³. Ipak, prednost ranijeg ulaska devojke u brak se svakako ogledala u tome da je ona postajala punoletna nakon ovog događaja i da je mogla da upravlja nasleđstvom i imovinom. Kod mladića to nije bio slučaj i oni su morali da sačekaju dok ne napune dvadeset i četiri godine, ili dok se ne bi vratili iz vojske²⁴. Status žene u porodici je bio određen njenim godinama, fizičkim izgledom, zdravljem, kao i sposobnošću da rađa zdravu (mušku) decu. I što je bila sposobnija u kućnim poslovima, to je bila bolja prilika za udaju.

U srpskim zajednicama u Ugarskoj se praktikovao stari običaj „kupovine“ mlade koji nije bio poznat samo kod Srba, nego i kod ostalih naroda sa Balkana, kod Hrvata, Šokaca i Bunjevaca, Albanaca, pa i kod Mađara u starijim izvorima²⁵, ali ne u tolikom obimu kao kod Srba. Ženska deca su bila teret za porodicu, dok je muški naslednik predstavljao produžetak porodične loze: „Ako će muško dete ko ora biti, opet više vredi neg najveća devojčura“²⁶. Za devojčicu se u srpskom

²² M. VRBASKI, *Egy asszony a barokk korból*, „Bácsországi“ 49.2, 2009, p. 130–132.

²³ Još za vreme pape Aleksandra III, 1180. godine je doneta uredba koja je bila merodavna i u Ugarskoj u 18. veku, po kojoj su veridbe za devojčice mlade od sedam godina bile ništavne, a brak se mogao sklopiti tek kada je devojčica navršila dvanaest godina, I. BOBULA, *A nő a XVIII. század magyar társadalmában*, Budapest 1933, p. 31–34.

²⁴ V. STAJIĆ, *Žena...*, p. 260.

²⁵ Za više pogledati: D. BARTH, *Bácskai népszokások a XVIII. századi egyházi források tükrében*, [in:] *Bács-Bodrogtól Bács-Kiskunig. Az V. Duna-Tisza közí nemzetközi néprajzi nemzetiség-kutató konferencia* (Baja, 2002. július 18–19.), ed. J. BARTH, Baja-Kecskemét 2003, p. 27–45.

²⁶ S. NOVAKOVIĆ, *Srpske poslovice*, „Letopis Matice Srpske“ 104.2, 1861, p. 150. Kod Novakovića u navedenom „Letopisu“ se mogu naći još neke poslovice o ženama u negativnom kontekstu: „I od

narodu smatralo da je „tuđa kost, tuđa večera za suđenu kuću, tuđa sreća, tuđa streja“²⁷. Roditelji bi u dogledno vreme počinjali da traže mladoženju ili dobru priliku za svoje kćeri jer one najčešće nisu nosile miraz u novu porodicu, nego je mladoženja plaćao određenu cenu za nevestu²⁸. Cene devojaka su zavisile od godina, spretnosti u kućnim poslovima, kao i od fizičkog izgleda. Fridrih Vilhelm fon Taube prilikom svog putovanja kroz Srem i Slavoniju tokom 18. veka beleži:

Kod prostog sveta ne dobija devojka nikakavu spremu, miraz i sl, nego mladoženja mora da kupi nevestu od njezina oca, čije se bogatstvo sastoji u mnogim zgodnim i veštīm kćerima. Isti običaj postoji i kod Vlaha. Ukoliko je devojka spretnija da radi svakojake kućne poslove, da tka, šije, plete i boji, utoliko joj je viša cena. Otac je prodaje onome ko najviše ponudi, a ta trgovina traje često mesecima. Naposljetku, kad je kup uglavljen a neki drugi prosac ponudi pre veridbe koji akov rakije više, devojku dobija on²⁹.

Ovo trgovanje ćerkama prisutno je i kod katoličkog življa o čemu svedoči pismo Georgija Sertića, katoličkog sveštenika iz Kukujevaca, upućeno podžupanu Hajnociju 1787. godine. U pismu se Sertić žali na ove štetne običaje prisutne u narodu, gde otac, kada želi da oženi sina „izgubi dane“, i umesto u poslu oko kuće, on ide od sela do sela tražeći devojku za odgovarajući novac koju roditelji „prodaju kao stoku (veluti alia pecora campi vendantur)“³⁰. Dalje se navodi da se devojka ne pita ništa, nego se roditelji sami dogovaraju, a kada je odluka pala, oni pozivaju devojku da „primi bukliju (tj. čuturu sa rakijom) koju ona poljubi i daje ocu, pa onda najčešće sa velikom kuknjavom pobegne iz sobe“³¹. Ova presudna roditeljska uloga u odlučivanju umesto mladih o braku i njihovom budućem životu, svakako da je doprinela velikom broju nesrećnih brakova bez ljubavi, ali i brojnim svađama i bračnim nesuglasticama. Crkva je zbog toga reagovala 1727. godine rešenjem o veridbi, po kojem će se sve veridbe smatrati ništavnim ukoliko se mladi nisu

slame muž vredan je od zlata žene“ (p. 155); „Kad je gazda neveseo, i gazdarica je kriva“ (p. 155); „Najbolji gazda ne može to nateći, što će jedna nevaljala žena rasteći“ (p. 158); „Na mladoj ženi kao i na vodenici ima svakij čas po štogod doterivati“ (p.158); „Pametna je žena velikij blagoslov“ (p. 161); „Psu što spava, čivutu što obećava i ženi što plače, ne veruj ni dlake“ (p. 162).

²⁷ T. R. ĐORĐEVIĆ, *Naš narodni život*, vol. 4, Beograd 1931, p. 11.

²⁸ D. J. POPOVIĆ, *Srbi u Vojvodini*, vol. 2, Novi Sad 1990, p. 254.

²⁹ F. V. fon TAUBE, *Istorijski i geografski opis Kraljevine Slavonije i Vojvodstva Srema kako s obzirom na njihove prirodne osobine tako i na njihovo sadašnje ustrojstvo i novo uređenje u crkvenim, građanskim i vojnim stvarima*, Novi Sad 1998, p. 57.

³⁰ S. GAVRILOVIĆ, *Ženidbeni i svatovski običaji u Sremu u XVIII stoleću*, „Godišnjak Filozofskog fakulteta u Novom Sadu“ 7, 1962–1963, p. 32.

³¹ *Loc. cit.*

bolje upoznali i izrazili želju za zajedničkim životom³². Smatra se da je upravo ova novina predstavljala uvod u legalizaciju porodične privatnosti, te doprinela učvršćivanju bračnih odnosa, što će biti primetno već tokom narednih decenija³³. I pored toga, ovi stari običaji kao deo tradicije i nasleđa zadržaće se najduže u siromašnijim i patrijarhalnim sredinama, gde će upravo običajno pravo biti iznad bilo kakvih zakona ili crkvenih odluka.

Kao posledica nesrećnih brakova bez ljubavi, starog običaja kupovine devojaka i ugovaranja brakova od strane roditelja, tokom 18. veka beleži se veliki broj vanbračnih porođaja. Oni su se najčešće odvijali daleko od očiju ukućana ili srodnika, u nehygijskim uslovima, što je moglo da bude kobno kako za majku tako i za novorođenče. Godine 1729. Zemaljska administracija se obraća karlovačkom mitropolitu Mojsiju Petroviću sa molbom da utiče preko svojih sveštenika na stanovništvo, da se svaki porođaj mora prijaviti, a ženi naći na pomoći neko od ukućana, rodbine ili iz komšiluka jer vlada praksa da se one porađaju same po šumama, žbunju i štalama³⁴.

Prve školovane babice koje će pomagati ženama pri porođaju počinju sa radom u drugoj polovini 18. veka³⁵, ali narod je ipak nerado prihvatao njihovu pomoć, a ženama je nestručna pomoć mogla da nanese više štete nego koristi: „Kod nas se u pomoć porodilji ne zove vešta i izučena babica, ako je i ima, nego kakva god samouka baba, koja šeprtljajući oko neurednih porođaja, kojih je danas kod ovaka života sve više i više, ubije dete i porodilju“³⁶.

Žene su se porađale same, nasred polja, zatečene usred radova, o čemu piše i Vuk Karadžić:

žene ne menjaju ni u čemu svoj način života za vrijeme trudnoće, do samog porođaja, koji je često iznenada, na polju. Pričaju da se žene porode u šumi kud su otišle po drva, ili uopšte van kuće, uzmu dijete u kecelju i vrte se mirno kući, kao da ništa nije bilo. One uopšte rađaju bez ičije pomoći i bez jaukanja. Najstarija žena u kući obabiči je, to jest odsiječe pupak detetu. Često porodilja, poslije nekoliko dana, uzme dijete s kolijevkom na leđima i ide za svojim uobičajenim poslom³⁷.

³² D. J. POPOVIĆ, *Srbi u Budimu...*, p. 283.

³³ M. TIMOTIJEVIĆ, *Istorija...*, p. 282.

³⁴ R. GRUJIĆ, *Kako su rađale srpske žene početkom 18. veka*, „Glasnik istoriskog društva u Novom Sadu“ 1, 1928, p. 124.

³⁵ T. R. ĐORĐEVIĆ, *Naš narodni...*, p. 17. O uslovima pri porođaju srpskih žena u 19. veku, kao i o radu prvih školovanih babica pogledati: E. P. LINDENMAYER, *Serbien, dessen Entwicklung und Fortschritt in Sanitätswesen*, Temeswar 1876, p. 2–8.

³⁶ Đ. NATOŠEVIĆ, *Za što naš narod u Austriji propada*, Beograd 2007, p. 54.

³⁷ T. R. ĐORĐEVIĆ, *Naš narodni...*, p. 18.

Ako se radilo o vanbračnim trudnoćama, one su skrivane daleko od očiju javnosti, žene su se porađale same, a decu su obično napuštale. Ukoliko su se odlučile da decu ostave ispred crkve, strogo se vodilo računa o veroispovesti³⁸. Neke udate žene ili devojke bez muževa od silne sramote i javne osude odlučile bi se na čedomorstvo: „Gomila naših soldačkih mlada propadne trujući se da ne rode, čim vojno od kuće ode, jer ih starešine ne paze, nit čuvaju, pa ove čine, šta hoće. Kod svijju drugih ume paroh, doznajući za ovake nezakonite slučajeve trudnoće, sačuvati decu bar [...]“³⁹. Dok se od XVI veka u Evropi ubistvo novorođenčadi ili nasilan prekid trudnoće smatra neoprostivim grehom za šta je zaprećena smrtna kazna⁴⁰, u srpskim zajednicama se u ovakvim slučajevima pokretala tužba, dok je relativno blaga kazna pravdana ženskom naivnošću i infantilnošću⁴¹.

Da su bračni nemiri i vanbračne trudnoće zabrinuli i crkvene poglavare, govori poslanica patrijarha Arsenija IV Jovanovića Šakabente iz 1745. godine, u kojoj, između ostalog, govori i o ružnim običajima kupovine devojaka što dovodi do toga da siromašni mladići ne mogu da se ožene, a mnoge devojke ostaju usedelice ili beže od kuće i „čine nečiste odnošaje...iz čega se rađa blud, nečistoća i sve što je prljavo na porugu vere u uništenja zakona našega“⁴².

Ako nisu mogli sebi da priušte devojku za udaju, mladići stasali za ženidbu su ih otimali i potom prisiljavali sveštenike da ih venčaju. Ovo je inače bila velika sramota za devojku i njenu porodicu, pa su neke devojke nakon što su provele noć u kući otmičara dobrovoljno ostajale u novoj porodici. Neke su vraćane roditeljima uz pomoć vlasti i Crkve, dok je bilo slučajeva da su devojke same bežale sa mladincima⁴³. Patrijarh Arsenije IV Jovanović Šakabenta je i ovom prilikom ustao protiv ružnog narodnog običaja i „bezakonija bogomerskih navičaje otnimanije djevic i vadovic za koje neki svjašćenike bijut, i oružjem prigonjajut venčati takovija“⁴⁴.

Na narodne svadbene terevenke i veselja, koji su mogli da traju po deset dana, reagovao je Magistrat 1737. godine, upozorivši Srpsku opštinu u Budimu da se prilikom svadbenog veselja povede računa o nepotrebnim i prekomernim troškovima, jer se imanje „rastače roditeljima, na dečji račun“, što je kasnije izgovor da se ženskoj deci ne ostavi ništa u nasleđstvo⁴⁵. Svadbena veselja nisu služila samo za proslavu važnog dana u životu budućih supružnika i porodice, ovo je bila i prilika

³⁸ M. TIMOTIJEVIĆ, *Istorija...*, p. 227.

³⁹ Đ. NATOŠEVIĆ, *Za što naš narod...*, p. 51.

⁴⁰ R. MIŠAMBLE, *Istorija nasilja*, Novi Sad 2015, p. 206–210.

⁴¹ M. TIMOTIJEVIĆ, *Istorija...*, p. 228.

⁴² D. J. POPOVIĆ, *Srbi u Budimu...*, p. 282.

⁴³ D. MARKOVIĆ, *Srpski svadbeni običaji u Vojvodini*, Novi Sad 2017, p. 29.

⁴⁴ D. J. POPOVIĆ, *Srbi u Vojvodini...*, p. 255.

⁴⁵ IDEM, *Srbi u Budimu...*, p. 286.

da se okupe najveći lupeži i kradljivci i poharaju u kući sve što je moglo imati neku vrednost: „tako obično bude prisutno 30 i više svatova ili bolje reći lopova–razbojnika od kojih ni jedna stvar ne ostaje pošteđena u kući i izvan nje, jer svatovi krađu sve što se može ukrasti i razbijaju sve što se može razbiti“⁴⁶. I Crkvena opština u Tabanu je bila protiv starih svadbenih običaja, koji su bili na sramotu srpskog naroda, naročito protiv pucanja iz pušaka kod crkve, praćenja svatova po mraku sa svećama, iznajmljivanje dvoje, troje kola radi prinošena darova ili običaja da se kadija posadi na magarca i tako uz pesmu i igru voda po sokacima⁴⁷.

Izazovi srpske porodice tokom 18. veka ogledaće se i u sukobima i nasilju kako bračnih supružnika, tako i između roditelja i dece. Mušku agresivnost je uglavnom tumačena kao posledica muškarčevog temperamenta, dok je žena trebalo da bude u podređenom položaju, iako je muž „za koju krivicu i udari, neće je ubiti a žena da skрати svoj jezik i da ne odgovara mnogo“⁴⁸. Dešavali su se i teži slučajevi sa smrtnim ishodom, te se tako izvesni Jovan Čološ iz Tabana pravdao da je slučajno udario ženu sekirom po čelu i, mada mu je ona na samrtnoj postelji oprostila, Magistralat ipak nije poverovao u njegovu priču⁴⁹. Gavril Stefanović Venclović u svojim besedama napada dvoličnost muškaraca, oštro ukazujući na nepravdu i bol koja se nanosi ženi i porodici:

Kade gde tamo među ženskom se skupštinom raspariš, oči sa umom zaslepiš, s pameću dole spuzneš, s telom ti se razžđizanja se na tuđe kao na pihtije se raslabiš, – te svoje ti celo poštenje pod noge zgaziš, – dođeš doma spušten, neveseo, garezljiv, ka vrag napućen stušten i smršten, svoju ti čeljad kostolomiš grizući. Potvaraš i što nije, na svoju ženu preko gledaš, ružna ti se i neuljudna. Psuješ, vičeš, oblaguješ sprečajući se, a ništa ne znajući ti koje zlo, kvar li koji pravo izreći na nju, krome svoju krivicu⁵⁰.

Iako je srpska porodica živela po patrijarhalnom modelu, gde se znalo ko je glava u kući, a ko u podređenom položaju, izvesna liberalizacija je primetna već od prve polovine 18. veka. Nije bilo retko da su se muškarci ženili sa dosta mlađim ženama koje su mogle biti mlađe i po 30 ili 40 godina od njih⁵¹. Ako se uzme u obzir i da su se vašari održavali u udaljenim mestima, pa je muškarac bio odsutan i po desetak dana ili više, eto razloga za bračne svađe i nevolje. Neverstva žena

⁴⁶ S. GAVRILOVIĆ, *Ženidbeni i svatovski običaji...*, p. 33.

⁴⁷ D. J. POPOVIĆ, *Srbi u Budimu...*, p. 283.

⁴⁸ *Ibidem*, p. 285.

⁴⁹ *Loc. cit.*

⁵⁰ M. PAVIĆ, *Crni bivo...*, p. 353.

⁵¹ D. J. POPOVIĆ, *Srbi u Budimu...*, p. 286.

su smatrana težim moralnim prekršajem, ali ni muškarci nisu ostajali pošteđeni. Dok je žena preljubnica mogla da bude proterana iz grada, prevarena žena je lako mogla da traži i dobije razvod od nevernog supruga⁵².

Iz starih spisa saznajemo da je jedna brakorazvodna parnica bila pokrenuta 1761. godine pred konzistorijumom u Temišvaru, gde se izvesni Živko ćurčija žalio na svoju ženu Jaglu i njenu majku Mariju Bajinu zbog vraćanja, veštičarenja i bračnog neverstva. Kako je Jagla priznala, u želji da zadrži ljubav muža, a pošto je i sama bila preljubnica, ona je na nagovor svoje majke vraćala da bi ga omađijala kako on ne bi primetio njeno neverstvo. Davala je Živku da popije vodu u kojoj je prala slepog miša, dok je majka Marija nagim telom mesila testo, a uštupak od tog testa je Jagla nosila tri dana i tri noći vezanog na pupku, koji je potom sa mužem trebalo da pojede⁵³.

Po spisima budimskog tanača, sukobi između roditelja i dece pred sudom počinju češće da se javljaju od druge decenije 18. veka. Ovo je izuzetak od patrijarhalne kulture u srpskim zajednicama i više se pripisuje liberalizaciji u društvu, poremećenim odnosima u porodici, kao i promenama porodične strukture. Iako je juvenalno nasilje bilo oduvek prisutno u društvu, naročito kada se radilo o tek stasalim mladićima i gde je agresivnost posmatrana sa odobravanjem, sve dok se ne bi prešla određena granica⁵⁴, ovi sukobi kod Srba govore o slabljenju moralnih kodova. Nasilnici su uglavnom bili muški potomci, koji bi fizički ili psihički zlostavljali ostarele roditelje, češće majke udovice, u čemu bi im neki put pomagale supruge. To je bio jedan od težih oblika društvene devijacije koji je bio najstrože kažnjavao i izvrnut javnoj osudi i ruglu. Tanač bi odredio kaznu prema težini zlodela ili nepoštovanja roditelja, koja se najčešće odnosila na javno batinjanje štapom po leđima, od 24 do 50 udaraca, za nauk i primer drugima⁵⁵. Često bi se roditelji sažalili na decu, pa bi tražili blaže kazne⁵⁶. Neki put bi se nasilnici pred sudom i roditeljima javno pokajali: „Jako se moj otac ili mati potuži na mene u varoškome domu, za kakove nevaljale poslove moe, da imam ja Evto, da imam sam na sebe govođe na se metnuti, i da se imam lišiti svoega otačastva“⁵⁷.

Jednom prilikom se sudilo izvesnom popu Mitru koji je vređao oca i majku. Kada se završilo suđenje, a oni se izmirili, pop Mitar se poklonio roditeljima, a popadija ih je poljubila u ruku: „Esli bi otsele koi kome kakve reči neprilične govoriti da imaju dupli štrof“⁵⁸.

⁵² M. TIMOTIJEVIĆ, *Istorija...*, p. 228.

⁵³ D. J. POPOVIĆ, *Srbi u Vojvodini...*, p. 261–262.

⁵⁴ R. MIŠAMBLE, *Istorija nasilja...*, p. 34–35.

⁵⁵ *Spomenici iz Budimskog i Peštanskog arhiva...*, p. 275.

⁵⁶ *Ibidem*, p. 409.

⁵⁷ *Ibidem*, p. 263.

⁵⁸ *Ibidem*, p. 267–268.

Slučaj vredanja stare majke zabeležen je 15. jula 1721. godine u Tabanu, kada se Anoka Stojšina požalila na sina Stojana da je „psovao i bezčastio“ rekavši joj da „ona nije mati kao matere, nego rđa“, što su i svedoci potvrdili. Stojan je dobio 50 udaraca štapom sa čime je Anoka bila zadovoljna⁵⁹. Za teže slučajeve fizičkog zlostavljanja bile su predviđene teže kazne. Ivan, Živanov sin, kao kaznu što je tukao roditelje dobio je 24 udarca štapom na pijaci, naređenje da čisti đubre danju, 14 nedelja zatvora, 4 dana u nedelji i 4 dana praznika da drži klip u ustima, a na kraju da „provedu kroz varoš ova nevaljala sina svetu na ugled“⁶⁰.

Svi ovi svakodnevni porodični izgredi između roditelja i muške dece nisu bili samo odraz međugeneracijskih sukoba nego i posledica nedostatka tradicionalnog, patrijarhalnog vaspitanja, kao i nepoštovanja autoriteta, na šta ukazuje akt Magistrata iz 1734. godine. Srpskoj opštini se skreće pažnja „što se čini od mladeži ili ot sinov, ne samo u reči nego sa nepriličnim bojem i rukodviženijem“, za šta su krivi sami roditelji jer puštaju decu da odrastu bez straha i kazne⁶¹. Interesantno je da se sukobi beleže kod druge i treće generacije srpskih doseljenika u Ugarskoj, što posredno može da ukaže na zaokupljenost roditelja nekim drugim problemima, pa samim tim i na labaviju kontrolu, a na širem planu i „nered u hijerarhiji autoriteta u versko–nacionalnoj zajednici“ što se nepovoljno odrazilo i na same odnose u porodici⁶².

Zaključak

Opterećenost tradicijom i istovremeno prilagođavanje novoj sredini i kulturi obeležili su život u srpskim zajednicama tokom 18. veka. Iako će Crkva predstavljati autoritet po pitanju kolektivnog i privatnog života, mnogi njeni propisi i rešenja biće zanemareni ili negirani od strane pojedinaca ili društva. To će biti vidljivo naročito u seoskim sredinama, gde se društveni i kulturni razvoj sporije odvijao, a običajno pravo je nastavilo da živi kroz patrijarhalne odnose i tradiciju. Žene su u tim sredinama dugo ostale u podređenom položaju, bez mogućnosti da ostvare svoja lična i osnovna prava. Uporedo sa razvojem privrede i trgovine u gradovima, ali i pod uticajem kulture novog veka, primetno jača ženska uloga u zajednici i porodici. Ipak, praktikovanje patrijarhalnih običaja vezanih za porodični život i zasnivanje bračne zajednice, ne dopuštaju ženi da samostalno odlučuje o presudnim

⁵⁹ *Ibidem*, p. 276.

⁶⁰ *Ibidem*, p. 294.

⁶¹ D. J. POPOVIĆ, *Srbi u Budimu...*, p. 293–294.

⁶² G. KAČANSKI, *Srpska porodica pred tanačom u Budimu*, „Sociologija“ 36.1, 1994, p. 95.

događajima u svom životu. Kao posledica, javljaju se određene društvene devijacije koje ukazuju da je srpsko društvo bilo zrelo za promene. Uočljive novine kod druge i treće generacije doseljenika se ogledaju u slabljenju autoriteta i moralnih kodova, što prouzrokuje sukobe između roditelja i dece, ali i slabljenje kolektivnih veza.

U širem društvenom kontekstu, pored iskušenja u vidu međusobnih sukoba u zajednici ili sa drugim narodima, kao i većito prisutnog straha od novih ratova, migracija, poplava, požara i epidemije kuge, za Srbe u Ugarskoj je tek otpočinjao period kulturnog preobražaja i privrednog procvata. U novogodišnjoj zdravici iz 1732, Gavril Stefanović Venclović je poželeo srpskom narodu da nastupe dobra vremena: „da vam se napune gumna svakoga žita i hardovi vina i kace masla, i svake blagote da vam dosta bude i da vam prespeva svake letine od goda do goda“⁶³.

Kao što se srpska umetnost tokom 18. veka priključuje modernim tokovima zapadnjačke kulture, tako će i za srpsku porodicu ovaj period značiti vreme dubokih promena i novog optimizma. Stoga, značaj proučavanja porodičnih odnosa i tradicije srpskih doseljenika svakako može da doprinese široj i jasnijoj slici razvoja porodične privatnosti, rodne ravnopravnosti, kao i modernizacije društva.

Bibliografija

Izvori

Slavenoserbskij magazin, ed. Z. ORFELIN, Venecija 1768.

Spomenici iz Budimskog i Peštanskog arhiva, vol. 6, ed. G. VITKOVIĆ, Beograd 1875.

TAUBE FON V. F., *Istorijski i geografski opis Kraljevine Slavonije i Vojvodstva Srema kako s obzirom na njihove prirodne osobine tako i na njihovo sadašnje ustrojstvo i novo uređenje u crkvenim, građanskim i vojnim stvarima*, Novi Sad 1998.

Literatura

BOBULA I., *A nõ a XVIII. század magyar társadalmában*, Budapest 1933.

DAVIDOV D., *Sentandreja: srpske povesnice*, Novi Sad 2011.

DAVIDOV D., *Srbi u Komoranu u XVI i XVII veku*, „Balcanica“ 12, 1981, p. 59–87.

ĐORĐEVIĆ R. T., *Naš narodni život*, vol. 4, Beograd 1931.

GAVRILOVIĆ S., *Ženidbeni i svatovski običaji u Sremu u XVIII stoleću*, „Godišnjak Filozofskog fakulteta u Novom Sadu“ 7, 1962–1963, p. 31–34.

GRUJIĆ R., *Kako su rađale srpske žene početkom 18. veka*, „Glasnik istorijskog društva u Novom Sadu“ 1, 1928, p. 124.

KAČANSKI G., *Srpska porodica pred tanačom u Budimu*, „Sociologija“, 36.1, 1994, p. 95–107.

⁶³ M. PAVIĆ, *Crni bivo...*, p. 132.

- MARKOVIĆ D., *Srpski svadbeni običaji u Vojvodini*, Novi Sad 2017.
MIŠAMBLEĐ R., *Istorija nasilja*, Novi Sad 2015.
NATOŠEVIĆ Đ., *Za što naš narod u Austriji propada*, Beograd 2007.
NOVAKOVIĆ S., *Srpske poslovice*, „Letopis Matice srpske“ 104.2, 1861, p. 150–164.
PAVIĆ M., *Crni bivo u srcu*, Beograd 1966.
PAVIĆ M., *Gavril Stefanović Venclović*, Beograd 1972.
PAVIĆ M., *Istorija srpske književnosti baroknog doba (XVII i XVIII vek)*, Beograd 1970.
PIRH D. O., *Putovanje po Srbiji u godini 1829*, Beograd 1983.
POPOVIĆ J. P., *Srbi u Budimu, 1690–1740*, Beograd 1952.
POPOVIĆ J. P., *Srbi u Vojvodini*, vol. 2, Novi Sad 1990.
STAJIĆ V., *Žena*, [in:] *Vojvodina*, vol. 2, ed. D. J. POPOVIĆ, Novi Sad 1939, p. 259–261.
TIMOTIJEVIĆ M., *Istorija privatnog života u Srba*, Beograd 2011.
VRBASKI M., *Egy asszony a barokk korból*, „Bácsország“ 49.2, 2009, p. 130–132.

MA Szvetlána Borál

<https://orcid.org/0000-0003-4076-7591>

University of ELTE

Faculty of Philosophy

Department of Slavonic Studies

1088 Budapest, Múzeum krt. 4/D

Hungary

boralszvetlana@gmail.com

Jelena Ilić Mandić (Belgrade)

The Military Frontier and Emigration Challenges in the 18th Century

The *Cordon Sanitaire* and Migration Control

The Military Frontier (*Militärgrenze*) was the defence system of the Habsburg Monarchy at the border with the Ottoman Empire, spanning from the Adriatic Sea to the Carpathian Mountains. During the long history of this system from the 16th to the 19th century, its functions gradually grew increasingly complex. The original role of the Military Frontier was to defend the outer regions of the entire Monarchy, but in the 18th century new functions were introduced – using the Border to recruit soldiers for distant battlefields (which were compatible with regular troops), and carrying out the systematic control of movement and public health. One of the turning points in the development of the Military Frontier was in 1699, when the Treaty of Carlowitz (Karlovci) between the Habsburg Monarchy and the Ottoman Empire established a “linear” border, and its physical construction became the primary objective. In this way, the daily tasks of frontiersmen became primarily linked to the construction, maintenance and manning of watch houses (*Tschardaken*) and watchtowers, and of the roads and bridges that

connected them. After 1740, this network of border structures was systematically augmented by institutions for health inspection and the mandatory quarantine of individuals arriving from neighbouring countries. This entire system was called the sanitary cordon (*cordon sanitaire*). Manning the cordon, which – in practical terms – constituted a border within a border, became a priority task of the frontiersmen. Thus, the Military Frontier became a system for the oversight of public health and migration flows, and for securing the socioeconomic conditions for life in the state periphery¹.

The initial purpose of the cordon was to defend the state from its enemies, but as health protection was added to its tasks, it essentially became a system for the control of movement. Consequently, the movement of individuals and groups was to be directed to “desirable” flows². Border crossing points which included sanitary facilities (*Contumaz*) were established on the Habsburg side as the only legal points of crossing. In times when there was news of epidemics, their main purpose was to serve as mandatory quarantine stations for all travellers, as well as for goods and livestock in international transit, so as to prevent the spread of infectious diseases coming from the Ottoman side. Since the plague was the most feared disease, the entire cordon was called *Pestkordon*³. Depending on the level of threat posed by the plague, the regime in the cordon could be more lax or strict. At a time when the “plague was not only far on the Turkish side, but almost in Belgrade, at our doorstep”, border cities such as Zemun would receive special orders (*Policeyordnung*) concerning sanitation and hygiene, as was the case in 1762, 1771 and 1773⁴.

¹ The non-military function should be understood, on a large scale, as policing the Frontier (homeland protection) based on “cordon rules”. For an overview of the various roles of the Military Frontier, see: X. HAVADI, *Die Österreichische Militärgrenze: Staatliche Kontrolle der Grenze im Absolutischen Zeitalter*, “Geographia Napocensis” 3.2, 2009, p. 69–81.

² “Local and state authorities were concerned about some of the migrants as well as about some of the sedentary population because of their potential to create disorder”, in: *Europe 1450 to 1789: Encyclopedia of the Early Modern World*, vol. IV, ed. J. DEWALD, New York 2004, p. 152–153.

³ The first *Pestkordon* in the Military Frontier was established in the 1720s and 1730s, but its “second phase” started in 1740, when 12 quarantine stations were set up. Their number rose to 18 by the mid-1750s. At first, they were the responsibility of a special Sanitary Court Commission (from 1753 *Sanitätshofdeputation*), only for the jurisdiction to officially be given to the Imperial War Council in 1776. Cf. J. PEŠALJ, *Monitoring migrations: Habsburg-Ottoman Border in the 18th century*, PhD manuscript, Leiden University, Leiden 2019, p. 99–105, 106–107, 109.

⁴ The content of the *Policeyordnung* delivered to the Zemun Magistrate on 8 September 1762 recommended preventive elevated sanitation and hygiene in the city (*Sanitätspraecautio*) due to the alarming vicinity of the plague on the Ottoman side. The same order was repeated on 12 December 1771. It seems that it was published every year thereafter, regardless of the actual circumstances. Cf. T. Ž. ILIĆ, *Beograd i Srbija u dokumentima arhive zemunskog magistrata od 1739. do 1804. god., Knjiga I (1739–1788)*, Beograd 1973, p. 330–331, 384.

Crossing the border at any point outside the system of quarantine stations was prohibited. Frontiersmen supervised the border to prevent crossings outside the envisaged points in a timely manner, to discourage offenders and ultimately sanction them. In Engelshofen's Regulation of 1747, which set out the "new model" of a regulated border in the Slavonian Military Frontier, several articles (out of a total of 69) mention the obligations of frontiersmen in terms of maintaining public order in the border area, which also included the prevention of illegal border crossings. In fact, the very first article of the Regulation envisaged that, in both wartime and peacetime, frontiersmen should keep watch so as to maintain order and security, both in the regiment and in the provincial hinterland, to persecute outlaws, to prevent the smuggling of money and goods, and to prevent "violations of quarantine" (Articles 1, 12 and 34). They were ordered to step up control of movement of money and goods and, in particular, of "diseases that could creep in from the Turkish neighbourhood", and to treat offenders on that account in the strictest way possible (Article 37). They were also tasked with the control of public roads, from which one was not allowed to stray, so foreigners, "even if they had a passport", were prohibited from entering side roads and had to return to the "customary imperial road" (Article 40)⁵.

During plagues, any crossing of the border could be banned, as it was believed that "danger was exacerbated in particular by covert crossings of people from Bosnia and Serbia". Therefore, in 1756, border commanders and quarantine officers were mandated to "apply the harshest measures against all clandestine crossings", for "as long as the prohibition (*die Sperrung*) on account of the uncertain situation in Bosnia was in place, or until the arrival of the order to end the quarantine duration of a full six weeks"⁶. In this way, obligations regarding the protection of public health were directly linked to the control of movement. In peacetime, the obligations of the frontiersmen (called *Land Miliz* before the *regulation*) in the province Temeswarer Banat were said to include the fight against "robbery, Turkish violence, prohibited activities and evils such as the plague"⁷. All these obligations could not be completely separated from one another, prompting Emperor Joseph II to state during his visit to the Military Frontier in 1768 that "even when there is no plague, the cordon must be maintained – because of groups of brigands always lurking on the Turkish side"⁸.

⁵ D. ROKSANDIĆ, *Engelshofenov regulament iz 1747. godine*, "Zbornik Centra za društvena istraživanja Slavonije i Baranje" 20.1, 1983, p. 235–253.

⁶ T. Ž. ILIĆ, *Beograd i Srbija u dokumentima...*, p. 61.

⁷ Citation from the report of *Temeswarer Landesadministration* of 21 May 1751 (Österreichisches Staatsarchiv (ÖstA), Finanz- und Hofkammer Archiv (FHKA), Banater Akten (BA), rote Nr. 41, folio 485–522).

⁸ A. HEGEDIŠ, *Josif II o svom putovanju u Banat 1768*, "Istraživanja" 9, 1986, p. 249.

The system of control at the Military Frontier was based on the network of watchtowers maintained by the frontiersmen. However, data shows that there was a lack of basic necessities, personnel and equipment, indicating deficiencies in the system of protection guaranteed by the Military Frontier. The ability to secure the border also hinged on the geographic features of the terrain. In some places, oversight was hindered or sometimes even impossible, resulting in frequent illegal crossings in some parts of the border. It would appear that the parts of the border passing over hills, mountains and forests – such as the region along the Una River bordering Bosnia, or along the Cerna River bordering Wallachia – were conducive to the secret crossing of large groups of migrants, up to dozens or even hundreds of families. On the other hand, vast swamps and river islands along the Sava and Danube rivers served as the crossing point for individuals, smugglers and bands of outlaws. Numerous sources indicate that certain sectors were prone to vulnerabilities. For example, when describing the problems in the surveillance of the Danube, General Engelshofen underscored that the Banat bank was poorly supervised because the distance between the watchtowers measured an hour or even two hours of walking, whereas the watchtowers along the Sava River in Slavonia and Srem were at less than half an hours' walking distance⁹. But the situation was not ideal on the Sava bank either, as witnessed by the description from a 1785 report, stating that after the closure of quarantine stations near Mitrovica (1777), "a long swath of around 5 hours' walking distance between Mitrovica and Rača remained unsupervised by frontiersmen's watchtowers"¹⁰.

The sanitary cordon and quarantine system have already been analysed in detail by historians. Interest in this topic rose in parallel with the emergence of contemporary migration policies and the introduction of a modern surveillance system¹¹. However, it should not be overlooked that, besides its security and health functions, the Border itself was subject to the population policy of the Habsburg authorities through the centuries. In fact, the Military Frontier was the result of (controlled) immigration, given that sufficient population size was a prerequisite for the sustainability of the frontier system and the justification both for its initial role as a "protective wall" (in the 16th and 17th centuries), and for its later role as a "manpower reservoir" (in the 18th and 19th centuries)¹². Indeed, the Frontier was a self-governed area, where the military authorities paid particular attention

⁹ J. ILIĆ MANDIĆ, *Banatska vojna krajina (1764–1800)*, Beograd 2020, p. 54.

¹⁰ This fact contributed to a rise in the number of deserters from cavalry squadrons in Srem to the Ottoman side. Cf. T. Ž. ILIĆ, *Beograd i Srbija u dokumentima...*, p. 616.

¹¹ One of the most recent comprehensive papers on the subject of migration at the Habsburg-Ottoman border, which discussed the topic both synthetically and analytically, already cited: J. PEŠALJ, *Monitoring migrations...*, *passim*.

¹² G. E. ROTHENBERG, *The Austrian Military Border in Croatia, 1522–1747*, Urbana 1960, p. 28, 116.

to population size and order¹³. This is attested by the existence of a law on its “internal” regulation. For example, it is revealing that none of the 155 articles of the *Basic Law of the Military Frontier* of 1807 pertained to the frontiersmen’s duties of keeping order, and its introductory part only has a short and superficial mention of the frontiersmen’s obligation “to help in the maintenance of the inner Frontier” (referring to the cordon)¹⁴. The Law on Emigrants of 1784 also only mentions the Military Frontier briefly. Its Article 23 notes that “if possible, their detection and capture should be made possible even within the Frontier”¹⁵.

Anti-emigration state policy

In the 18th century, the Habsburg migration policy resulted from the principles of a comprehensive economic and political doctrine of mercantilism, which highly valued population size as the key for state self-sufficiency and power¹⁶. Considering that adequate population size was a priority for the authorities, the resulting attitude was naturally that immigration (i.e. settlement) should be supported, whereas emigration (i.e. exodus) was undesired. Certainly, neither that position nor its implementation in practice were without their problems. In the 18th century, many European states had laws that pertained to the control or prohibition of emigration¹⁷. In keeping with the spirit of the times, Habsburg rulers Maria Theresa and Joseph II endeavoured to attract new immigrants, whilst preventing their own subjects from emigrating¹⁸.

¹³ For more about economic and social organisation in the Military Frontier during the 18th and 19th centuries, see: K. KASER, *Slobodan seljak i vojnik – Povojačeno društvo (1754–1881)*, vol. II, Zagreb 1997, *passim*.

¹⁴ Introductory part of the 1807 Basic Law (*Grundgesetze für Karlstädter- Warazdiner, Banalen, Slavonische und Banat Militärgrenze*), in: S. GAVRILOVIĆ, *Osnovni graničarski zakon iz 1807 (1808) godine*, “Zbornik Matice srpske za istoriju” 38, 1988, p. 144.

¹⁵ T. Ž. ILIĆ, *Beograd i Srbija u dokumentima...*, p. 542.

¹⁶ Mercantilism was the philosophical framework of economic policy characteristic of the rise of European absolutism, i.e. national states and international market. Cf. *Mercantilism*, [in:] *Europe 1450 to 1789...*, p. 96.

¹⁷ A law restricting emigration was, for example, adopted in 1768 by some south German states to prevent mass emigration of its population for the benefit of colonisation efforts of foreign states – Prussia, the Habsburg Monarchy and Russia Cf. P. BECKER, *Governance of Migration in the Habsburg Monarchy and the Republic of Austria*, [in:] *National Approaches to the Administration of International Migration*, Amsterdam–Washington DC 2010, p. 33.

¹⁸ Habsburg Chancellor Kaunitz was quite worried, given that the “struggle for colonists” was already giving rise to true “diplomatic wars” between European states. In spite of this, recruitment did not stop, but merely abated Cf. F. A. J. SZABO, *Kaunitz and enlightened absolutism 1753–1780*, Cambridge 2004, p. 339–340.

Emigration (*Emigratio*, *Auswanderung*)¹⁹ was unfavourable because it carried a threat of depopulation. This was clearly stated in the *Patent on Emigration* of 1784 that banned it, which defined emigrants as “people who leave the area they are inhabiting without permission, and with the intention of permanently departing”²⁰. The question then arises how European empires could support immigration into their own borders without ruining good neighbourly relations. The answer lay in the tacit affirmation of immigration, and acceptance of refugees who formally embarked on this step (allegedly or truly) of their own volition. An important precondition was for the refugees to have not left their former authorities a legal reason based on which they could insist on their return, such as having committed acts of violence or leaving behind outstanding debt. The policy of good neighbourly relations between the Habsburg Monarchy and the Ottoman Empire was in place throughout the latter half of the 18th century, with the exception of the last Austro-Turkish War (1788–1791), and continued into the 19th century. Peace with the Ottoman Empire was a cornerstone of Habsburg foreign policy at a time when wars were fought on the other side, with Prussia and later with Napoleon and France²¹.

Notably, emigrants were not mentioned in peace treaties (such as the Treaty of Carlowitz of 1699, Treaty of Passarowitz of 1718, Treaty of Belgrade of 1739 and Treaty of Sistova of 1791), nor in rulers’ decisions on the regulation of frontier order (“decrees” of Austrian emperors and “firmans” of Ottoman sultans). Instead, imperial edicts (“patents”) were used, which pertained to illegal emigration and desertion and applied to all Habsburg Hereditary Lands (*Erblände*), which included the areas of the Military Frontier. Furthermore, from different sources it can be concluded that illegal border crossings were regulated and sanctioned according to the perpetrators’ motivations, and were classified into different types: emigration, desertion, robbery and vagrancy. The following collective identifiers were used for the perpetrators: *Emigranten*, *Deserteur*, *Raubbern* and *Vagabunden*. The authorities believed that public order was jeopardised by these groups, because their violations had the following effects, in particular order: they reduced the size of the population, and by extension of the troops, endangered property and lives, and threatened domestic political order²².

¹⁹ Sources used the Latin and German versions of the term equally: Latin *Emigratio*; German *Aussiedlung* = *Auswanderung*. Cf. *Priručni višejezični rečnik za arhiviste*, eds. Z. STEVANOVIĆ, D. JAKŠIĆ, S. SAMARDŽIĆ, R. NAB, Z. MANDIĆ, Novi Sad 2012, p. 47, 98.

²⁰ The original citation: “Als ein Auwanderer ist zu betrachten, wer aus unsern sämtlichen Erbländern in auswärtige entweicht, mit dem Vorsatze nicht wieder zu zurückzukehren” Cf. T. Ž. ILIĆ, *Beograd i Srbija u dokumentima...*, p. 535.

²¹ K. A. ROIDER, *Austria's Eastern Question 1700–1790*, Baton Rouge, 1982.

²² More about the legal differences between robbery, desertion and armed emigration on the border, in: L. ČELAR, *Držanje Srba-graničara za vreme rusko-turskog rata 1768–1774. godine*,

Differentiating between violations according to motivation was important for pronouncing sentences. An example will illustrate this. In June 1771, there was a failed attempt of six armed men from Zemun to cross the border at Jupalnic (Banat) into Wallachia, and join the Russian army that was located there. The reports exchanged after their capture and sentencing state, among other things, that the group “was to be considered vagabonds and armed emigrants, which is why the (proposed) penalty for robbers was not to be applied to them”²³. The case in question is relevant not only because it reveals that emigrants were de facto labelled as perpetrators of illegal border crossing, which were differentiated from other similar offenders, but also because it literally stated that the entire case was to be resolved in accordance with a certain legal regulation of Empress Maria Theresa. In fact, it was explicitly stated that their emigration attempt (*Emigrationsversuch*) was supposed to be punished according to the Empress’ “Patent published in Vienna on 19 July 1762, and 16 November 1763”, which stated that “any inhabitant of the state who flees the state without permission and is caught in the act of emigrating should, if this was the first instance, be sentenced to five years of digging trenches”²⁴.

Emperor Joseph II adopted a special *Patent on the Prohibition of Emigration* (*Auswanderungspatent*) on 10 August 1784, which applied to the entire Hereditary Lands. The articles of this comprehensive law have been ascertained from its circular printed version which was distributed to all regional and border authorities, including the towns (*Militärcommunitäten*) in the Military Frontier²⁵. In the prolegomenon of that law, the ruler concluded that it was necessary for “emigration to be first prohibited by law and then suppressed through penalties”²⁶. A total of 47 provisions of that law considered various aspects of the offence, including the offender’s motivation, extenuating or aggravating circumstances, and the actual consequences of the offence. As a result, this kind of purposeful emigration was

“Zbornik Matice srpske za društvene nauke” 12, 1956, p. 65–66; S. GAVRILOVIĆ, *Okružnice iz 1727, 1771. i 1811. protiv razbojništva u našim zemljama pod austrijskom vlašću*, “Zbornik Matice srpske za istoriju” 21, 1980, p. 86.

²³ These were the words of General Mitroffsky, the main commander of the Banat Military Border in Timișoara, in response to the sentence proposed for these offenders (ÖStA, Kriegsarchiv (KA), Hofkriegsrat (HKR), 1771 – 39 – 138).

²⁴ T. Ž. ILIĆ, *Beograd i Srbija u dokumentima...*, p. 317. This document was also noted in: J. PEŠALJ, *Monitoring migrations...*, p. 210.

²⁵ Resolution against the emigration and those who inspired the emigration of Habsburg subjects, issued by the Emperor Joseph II in August 1784. Cf. T. ILIĆ, *Beograd i Srbija u dokumentima...*, p. 535–548, dok. no. 220. The version published by Ilić was preserved in the archives of the Zemun Magistrate, coincidentally among the documents from 1833, when that law was by all accounts still in force. The same document was also noted in: J. PEŠALJ, *Monitoring migrations...*, p. 210.

²⁶ *Ibidem*, p. 535.

to be differentiated from an exodus resulting from “foreign recruitment”, “cunning enticement” and “violent abduction”. Some 30 articles were dedicated to variations in terms of the conditions, motivations and other circumstances that led to an offence being labelled emigration²⁷.

Article 4 is particularly noteworthy because it explicitly states that all kinds of departures are not only undesirable, but also prohibited, given that the authorities has envisaged that “no one at all is allowed either to emigrate on their own, or to send their children or other persons under their authority to a foreign country”. It is further stated that, even in individual cases where it may be justified, “approval for emigration into foreign states must always be requested in a timely manner”²⁸. Anyone intending to travel must obtain approval in the form of a passport, according to Article 12 of the Law²⁹. The departures of craftsmen and merchants were particularly undesirable, leading to the recommendation that “attention to emigration of craftsmen and merchants must be doubled”³⁰. The authorities encouraged the denouncement and physical prevention of emigration. It envisaged that informing on emigrants should be rewarded with 5 forints “per person”, while their capture was even more lucrative, with the reward as high as 12 forints “per person”³¹. The set of punishments and rewards was far more pronounced in the case of foreign state agents (“Emissairs”) charged with the crime of enticement (*Verführung* and *Fremd-Werbung*) among the subjects of the Monarchy³².

Desertion was a particular kind of prohibited departure, performed by individuals abandoning their military obligation. The escape of frontiersmen was seen not only as an unwanted loss of troops, but also as treason for the benefit of a foreign army and sovereign. Even Engelshofen's Regulation of 1747 defined in its Article 13 that all frontiersmen who left their companies and fled were to be punished and removed from the Slavonian Military Frontier into civilian territory³³. In April 1751, Empress Maria Theresa adopted the “Patent on the Strict Punishment for

²⁷ *Ibidem*, p. 535–536. An “apparent” offence of emigration included acts perpetrated by 1) people who left with the intention of joining a foreign military or civilian service, 2) people who left to a foreign monastery, 3) people who “intended to settle in a foreign land, where they had no property or store”, and 4) a female left to get married in a foreign country. In addition, the regulations declared that an emigrant was 1) someone who has been absent for 3 years without notifying the authorities thereof, 2) even if the absence was permitted, if it was extended without requesting an extension, and 3) someone who failed to respond to an open (court) invitation to return.

²⁸ *Ibidem*, p. 536.

²⁹ *Ibidem*, p. 538.

³⁰ *Ibidem*, p. 539.

³¹ *Ibidem*, p. 542.

³² *Ibidem*, p. 546–547. Third section of Law, regarding “Von listigen Entführung”, in Articles 41–45.

³³ D. ROKSANDIĆ, *Engelshofenov regulament iz 1747. godine...*, p. 241.

Harbouring and Aiding Deserters”³⁴. In the first lines of the Patent, the Empress stated that the need to adopt this regulation arose, “although numerous diverse strict orders have been adopted in all our Hereditary Lands”, because “the harmful evil of desertion has taken its toll”³⁵. It is possible that the issuing of the Patent on Desertion was not only motivated by frequent desertions of soldiers from regular troops, but also by the fear of mass desertion by frontiersmen from recently demilitarized military borders on the Tisza and Maros rivers, which also happened in 1751. Their refuge was the “protector” of Orthodox Christians, Russia, which was at that same time forming its own frontiers in the area west from the Donetsk River³⁶. Seeing as they had lost their previous service in demilitarized borders, officers and frontiersmen first asked for permission to be released from Habsburg military service, followed by a permission to move to Russia. The authorities in Vienna granted this permission in an effort to affirm their “friendly relations” with the Russian ruler. In truth, the Habsburg authorities wanted to conceal their strong aversion to emigration into Russia, especially because it occurred both in legal and illegal ways, threatening to reach massive proportions³⁷.

The echoes of emigration to Russia resonated for decades to come. Desertion to Wallachia to join the Russian troops during the Russo-Turkish War (1768–1774) stirred some bitter memories of the emigration of frontiersmen to Russia after 1751, as a consequence of the demilitarization of the Tisza and Maros Military Frontier. Mere months after the arrival of the Russian army in Wallachia, in the spring of 1770, there was news that 12 Slavonian and 42 Banat frontiersmen (from the Illyrian Regiment) had managed to escape there³⁸. In relation to this case, the

³⁴ The Patent on desertion was preserved in the form of a copy in the documents of the municipal archive in Zemun from 1784, because in November of that year the Imperial War Council ordered that it be declared again. For that purpose, a copy was delivered from the Slavonian General Command. Draconian measures against people aiding deserters were notable. Cf. T. Ž. ILIĆ, *Beograd i Srbija u dokumentima...*, p. 9–12. The same document, issued in Innsbruck in April of 1751, also used in: J. PEŠALJ, *Monitoring migrations...*, p. 209.

³⁵ T. Ž. ILIĆ, *Beograd i Srbija u dokumentima...*, p. 9.

³⁶ The result of this wave of emigration was the establishment of two frontier areas in the Russian Empire: Slaveno-Serbia and Novoserdia. The research of this topic started with the work: M. KOSTIĆ, *Srpska naselja u Rusiji: Nova Srbija i Slavenosrbija*, Beograd 1923.

³⁷ The procedure of leaving the Austrian army only appeared to be simple, judging by the description by one of the most renowned participants of that emigration wave, Austrian lieutenant and later Russian major general, Simeon Piščević, in his memoir first published in 1884. The Serbian edition of the memoir was used here: S. PIŠČEVIĆ, *Život generalmajora i kavaljera Simeona sina Stefana Piščevića*, Novi Sad 1998.

³⁸ J. ILIĆ MANDIĆ, *Banatska vojna krajina...*, p. 358. As previously earlier, a similar attempt was made by 6 “armed emigrants” from Semlin caught near Jupalnic while trying to defect to the Russian Army in Wallachia in June 1771 Cf. L. ČELAP, *Držanje Srba-graničara...*, p. 65–66.

Emperor noted in May 1770 that four of the recaptured 13 deserters “perished on account of excessive diligence of the officers”, undoubtedly during punishment³⁹. By the end of the century, the public was aware of the fact that the dynasty was less afraid of the influence of the Holy See than the influence an instructed Synod in Petrograd could exert. The suspicion towards Orthodox Church leaders, given their links to the Russian court, was woven into the foundation of the metropolitan’s oath, prescribed by the Regulation of 1777, stating that the metropolitan “must not act contrary to the interests of the Holy Austrian House and Court”⁴⁰.

Contrary to the undesirable border crossings that were to be prevented and discouraged, the authorities endeavoured to affirm a favourable form of cross-border movements – travelling with a passport (“Passeport”). The validity of passports rested on the consent of central/local authorities given to individuals to travel or move out⁴¹. It was prescribed that passports should contain information which, in addition to a description of the document holder (name, marital status, appearance of hair, physique and clothing), included the subjecthood of the individual (*türkische Unterthanen* or *kaiserliche-königliche Unterthanen*), and the purpose and destination of travelling⁴². In legal terms, what emigrants were missing to make their travel legal was precisely the permission to move out, which the authorities had to grant to them in the form of an appropriate document, such as a passport. Immigrants were also lacking these permissions, but their status was interpreted differently.

The Military Frontier between Mass Immigration and Emigration

The institution of the Military Frontier existed for centuries as the embodiment of the continuous immigration policy of the Habsburg authorities. From its inception in the 16th century until its abolition in 1872–1881, the Military Frontier

³⁹ This fact was not alleviated even by the knowledge that the cause of defection was a poor harvest, according to a note of Emperor Joseph II Cf. C. FENEŞAN, *Die Zweite Reise Kaiser Josephs II. Ins Temeswarer Banat (1770)*, “Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs” 45, 1997, p. 243.

⁴⁰ One such interpretation of the above formulation in the oath came from the editor of Bartenstein’s work of 1802. Cf. J. Ch. BARTENSTEIN, *Kurzer Bericht von der Beschaffenheit*, Frankfurt, Leipzig 1802, p. XIII, XIV (Vorrede).

⁴¹ P. BECKER, *Governance of Migration...*, p. 35.

⁴² The form of printed passports was prescribed by Article 10 of the Patent on the Punishment for Aiding Deserters of 1751 (repeated in 1784), which envisaged that it should contain information on the name of the holder, name of the regiment, company, (marital) status, as well as the appearance of hair, shirt, cloak, undershirt and trousers. Cf. T. Ž. ILIĆ, *Beograd i Srbija u dokumentima...*, p. 12.

was open to settlers – but only under specific conditions⁴³. All Ottoman-Habsburg wars in the late 17th and early 18th centuries (1683–1699, 1716–1718, 1737–1739) were an opportunity not only for territorial expansion, but also for winning over new people and settling them on the Habsburg side. It was in these circumstances that the Great Exodus (*Velika seoba*) of the Serbs of 1690 and the Second Exodus of 1737–1739 took place⁴⁴. However, it should not be overlooked that those wars were the first time that areas inhabited by Orthodox Christians (Serbs and Romanians) came under the sovereign authority of the Monarchy, which had spread to the areas of South Hungary, Srem, Bačka and Banat, and temporarily, between 1718 and 1739, to parts of Serbia, Bosnia and Wallachia as well. New borders which had to be defended were then established along the Sava and Danube, Tisza, Maros and Cerna, and for a short time the Zapadna Morava and Olt rivers. Thus, the immigration wave from the Balkans was mainly directed towards the new borders and the mainland in South Hungary. For example, the inhabitants of Austrian Belgrade departed the city in 1739 and moved primarily to the neighbouring Zemun, Petrovaradinski Šanac (Novi Sad) and Karlovci, transforming those villages to border towns⁴⁵. Mass immigration from the territories of Serbia and Bosnia related to war also occurred during the last Austro-Turkish War (1788–1791)⁴⁶.

After 1740, when the epoch of great wars ended and a territorial status quo was established between the Habsburg Monarchy and the Ottoman Empire, opportunities for a mass retreat of the population from hostile territory disappeared. The second half of the 18th century was marked by efforts to build a stable border system on the Sava, Danube and Cerna rivers, and by efforts to support “low intensity” immigration and, consequently, control and prevention of emigration. On numerous occasions, Emperor Joseph II expressed the position that an influx of

⁴³ There is an extensive literature on the settlement, as it is inseparable from the general history of the Military Frontier. One particularly coherent recent review is found in the following encyclopedia article: K. KASER, *Siedler an der habsburgischen Militärgrenze seit der Frühen Neuzeit*, [in:] *Enzyklopädie Migration in Europa. Vom 17. Jahrhundert bis zur Gegenwart*, eds. K. J. BADE, P. C. EMMER, L. LUCASSEN, J. OLTMER, Padeborn–München–Wien–Zürich 2007, p. 985–990.

⁴⁴ Both migrations to the Monarchy took place in parallel with the retreat of the Austrian army during the Great Turkish War (1683–1699) and Austro-Turkish War (1737–1739). Regardless of the debatable details regarding the consequences of those wars and the extent of the migrations, it is certain that they involved tens of thousands on both occasions.

⁴⁵ In 1763, the inhabitants of Zemun declared in one of their complaints that among them were “predominantly those who had crossed over from Belgrade, and who had left everything in Belgrade”. Cf. T. Ž. ILIĆ, *Beograd i Srbija u dokumentima...*, p. 165–167.

⁴⁶ In addition to the immigration of former military volunteers and their families, sources describe, for instance, the crossings of thousands of people from the vicinity of Niš and other places along the Road to Istanbul to the Monarchy.

the Serbian population (*Raizen*) was desirable, and that “for the gradual increase in population size, settling members of the ‘Raizen Nation’ and emigrants from Turkey or Wallachia would surely be cheaper and more useful than other foreigners”⁴⁷. This message was sent not only by the Emperor and top state officials, but also by the representatives of the central government on the periphery. For example, in 1761 Baron Krepel of the Illyrian Court Deputation (*Illyrische Hof Deputation*) informed the Imperial War Council that the Orthodox Christian municipality in Brod on the Sava River had been abandoned to the extent that settlement should be allowed again “even from Turkey, although care should be taken, given the highly sensitive relations with Turkey”⁴⁸. There was tacit consent that new arrivals should be settled in secret to avoid upsetting relations with the Ottomans.

Immigration of individuals from Ottoman areas proved to be vital, especially given that other immigration flows, which had been active in the 1760s and 1770s, soon began to dwindle. By the 1780s already, it was clear that the settling of South Hungary, Banat and Transylvania, and the newly won Galicia, would not be possible if the colonization was limited solely to German colonists from the Empire, and to other “internal” colonists, such as the Protestants from the Hereditary Lands who settled in Transylvania. The wave of Theresian colonization splashed the territory of the Border to a lesser extent. Specifically, in 1764, the Settlers’ Regiment (*Ansiedlungsregiment*) was established in Southwest Banat around Pančevo, with the idea that its frontiersmen would be colonist veterans (*Halb-Invaliden*) released from imperial veterans’ homes and garrisons (*Invaliden-House*) in Vienna, Buda, Bratislava and Ptuj. The intentions of the authorities regarding the preferred origin of the colonists are best shown by the fact that from the 1770s that regiment was called the German Banat Regiment (*Deutsch-banatische Grenzregiment*). However, the plan for frontiersmen to be predominantly German veterans did not materialize. At the tail end of the colonization wave, in 1781, there were just over 7,000 colonists (*Deutschen*), who made up around 20% of the total population in the regiment. After the war of 1788–1791, the settlement of that regiment was reoriented to other sources (such as Hungarians and Slovaks from Hungarian provinces), but the most stable inflow came from Serbia and other Ottoman border areas⁴⁹.

The regulation of the Military Frontier according to the “new model” was aimed at unification based on a system of regiments and battalions. The regulation of 1753 set out the “complete unit strength” of regiments which was the norma-

⁴⁷ J. Ch. BARTENSTEIN, *Kurzer Bericht von der Beschaffenheit...*, p. XIX.

⁴⁸ *Ilirska dvorska komisija deputacija – Beč 1745–1777*, eds. J. VALRABENŠTAJN, J. KARABA, Novi Sad 2010, p. 438.

⁴⁹ J. ILIĆ MANDIĆ, *Banatska vojna Krajina...*, 92, p. 109–122.

tive requirement for performing primary tasks – maintaining order in the cordon, defending homes in the Frontier and providing troops for distant European battlefields⁵⁰. Furthermore, the aim of the regulation of the border system was centralization in both administrative and economic affairs. It was thus accompanied by a set of measures, such as the census of household members and keeping lists of recruitment and mobilization. From early 1770s, it had begun with resolving issues related to land ownership through cadastral and tax reform, and planned construction and regulation of settlements – all of which affirmed the position of frontiersmen as individuals with obligations related to their households and land ownership. As a result, the status of frontiersmen approached that of subjects in the civilian mainland (*Unterthanen, Bauernschaft*)⁵¹.

As a form of resistance by the Frontier population to the growing pressures of regulation and centralization, there were occasional episodes of mass emigration. These were mostly undertaken by inhabitants of areas geographically “predisposed” to “undetected” emigration. Unlike the border along the Sava and Danube rivers, the border on the Una River facing West Bosnia was difficult to oversee and thus conducive to crossings. For this reason, this part of the border saw cases of reversible migration – from the Banal Military Frontier (*Banal Militärgrenze*) and the Karlovac Generalate (*Karlstädter Generalat*) to Ottoman Bosnia and vice versa⁵². For example, the regulation of the Banal Border was cause for the emigration of frontiersmen to the Ottoman side in 1752–1753, since they opposed the new measures which mandated that they pay for their uniforms with their own funds (which hit the frontier households hard, but was necessary for the unification of border troops and regular troops). However, that same population did not hesitate to emigrate again, this time from Bosnia back to the Monarchy, certainly in order to avoid the pressures exerted by the crews of local Ottoman forts. That wave of immigration lasted from February to June 1755 and counted over 700 people, which included not only the immigrants from 1752 and 1753, but also new arrivals from the surroundings of forts Kladuša, Prijedor and Novi (Grad). The main centre for the reception of these immigrants on the Habsburg side was the quarantine station at Kostajnica, which was founded on the Una River, certainly not by chance in 1753. After they

⁵⁰ Serbelloni's Regulation of 1753 in Slavonia Military Frontier prescribed the complete unit strength to 4,080 frontiersmen (in the first line of defence) per regiment. That meant that every regiment required at least 10,000 adult men to comprise three lines of defence. Cf. F. Š. ENGEL, *Opis Kraljevine Slavonije i Vojvodstva Srema* (1786), Novi Sad, 2003, p. 135.

⁵¹ The question of the privileges of frontiersmen over those subjects arose long before the abolition of serfdom in 1848, as noticed in: K. KASER, *Slobodan seljak i vojnik...*, p. 197; J. PEŠALJ, *Monitoring migrations...*, p. 147–148.

⁵² J. PEŠALJ, *Monitoring migrations...*, p. 160.

had been gathered, the immigrants were transported to parts of the Slavonian Military Frontier, which contained available arable land for their settlement⁵³.

Another example of mass emigration from the Habsburg frontier to the neighbouring side – though under different circumstances (but essentially for similar reasons) – was the emigration of the Romanian population (*Wallachen*) from Banat to the Principality of Wallachia, the territory of the Ottoman vassal which was occupied by Russian troops between 1769 and 1771. Driven by the events in Wallachia, the Habsburg military authorities initiated the militarization of 35 settlements along the Cerna and Upper Timiș rivers from 1769 to 1772. Thus began the regulation of the last unregulated segment of the Banat Military Frontier, with the rationale of forming an “uninterrupted belt” toward Habsburg Transylvania. The introduction of military administration and imposing frontiersman obligations upon people who had previously been subjects of the cameral district administration led to a reaction and resistance in the form of emigration and rebellion. General Papilla, the commander in that part of the Frontier, reported in 1771 that the emigrants were families that did not want to live as frontiersmen. Some time later, in April 1772, the general gave a report about the second cause of the emigration: “the presence of the Russian army and volunteers in Wallachia could drive all our villages to emigrate to Wallachia”. These reasons stimulated around 600 families to emigrate from 23 villages in East Banat between May 1771 and July 1772. When 235 families were returned from Wallachia to Banat in the second half of 1772 (with the help of the Russian army) and sent to quarantine to the station near Jupalnic, their resettlement to inner provinces was considered, since former emigrants could not be trusted to guard the Border⁵⁴.

Finally, mass emigration was “endemic” in certain regions, where it was motivated by existential necessity. Such was the emigration of frontiersmen from the Karlovac Generalate, where periodic droughts, poor harvests and food shortages gave rise to true exoduses. Due to insufficient land resources, the Karlovac Generalate (known also as *Upper or Croatian Border*) was overpopulated in relation to its agricultural potential⁵⁵. Contingents of frontier families from that

⁵³ S. GAVRILOVIĆ, *Grada za istoriju vojne granice u XVIII veku*, vol. II, Beograd 1997, p. 275, doc. 185; p. 277–278, doc. 190; p. 402–404, doc. 242; p. 504, doc. 301; p. 506–507, doc. 304; p. 519, doc. 312; p. 520–521, doc. 314; p. 523, doc. 316; p. 529–530, doc. 319; p. 537–538, doc. 326; p. 543–545, doc. 330; p. 548–550, doc. 333, 334; p. 556–557, doc. 338; p. 560, doc. 342; p. 562, doc. 345; p. 564, doc. 346; p. 569–571, doc. 350; p. 591–592, doc. 369; p. 596–598, doc. 373.

⁵⁴ J. ILIĆ MANDIĆ, *Forging the Wallachian Military Border, 1769–1772*, “Banatica” 31, 2021, p. 251–273.

⁵⁵ It was noted that even in such conditions and for unknown reasons, Lika was a region characterized by a constant influx of immigrants, both from Bosnia and Venetian Dalmatia. Cf. J. PEŠALJ, *Monitoring migrations...*, p. 160–162.

area were occasionally directed to the parts of the Military Frontier with more unused land – such as the Slavonian Military Frontier and Banat Military Frontier (so-called Lower Border). Some years with pronounced emigration because of intense famines caused by droughts were: 1715, the 1730s and 1740s, as well as 1764, 1768–1770 and 1774. Stages without emigration were practically rarer than those when news of departures were numerous⁵⁶. Despite the looming threat of depopulation of the Karlovac Generalate, the trend of moving out continued. On the one hand, the regiment authorities resolved the famine problem by granting to frontier families formal permission to move to the Lower Border (to Slavonia, Srem and Banat), or at the very least, they did not hinder them in this. On the other hand, higher authorities, i.e. the General Command in Karlovac and the Imperial War Council in Vienna believed that any mass departure – or even individual ones – from territories of the regiments should not be permitted. Instead, they championed systemic solutions, such as purchasing grain reserves (1782) or issuing annual authorizations to individuals to cross over to territories of the counties to get food, after which they would return to the Frontier (1785). Despite the regulation of the Imperial War Council of 1781 declaring that no frontiersman or family may leave the Karlovac Generalate without its express consent, departures continued. It is estimated that close to 10,000 people left the territory of the Generalate without regiment approval in the period from 1774 to 1784. In 1785 and 1786, there were demands for the return of the released frontiersmen, leading up to a veritable “hunt for frontiersmen through the counties”. Proposals for resolving the situation in the Karlovac Generalate, such as placing certain battalions under state funding, forming grain reserves and carrying out a reform of land distribution, were mostly not implemented in a sufficiently comprehensive way⁵⁷. In the period 1802–1804, due to droughts and poor harvests, the regiment authorities again resorted to issuing temporary release to frontiersmen, usually for a period of 8 to 12 months, so they would leave for Slavonia and Srem for nourishment and food purchases⁵⁸.

⁵⁶ S. GAVRILOVIĆ, *Migracije iz Gornje krajine u Slavoniju i Srem od početka XVIII do sredine XIX veka*, “Zbornik o Srbima u Hrvatskoj” 2, 1991, p. 7–67. The scope of emigration is attested by the fact that around 1000 Serbian and Croatian families moved out from the Upper Border in 1774, of which 220 families moved to Banat, 61 to the Brod Regiment, 210 to the Gradiška Regiment and 478 to the Petrovaradin Regiment.

⁵⁷ *Ibidem*, p. 12, 15, 19, 20. In 1786, in the territory of the Požega and Virovitica Counties, 5,344 frontiersmen were registered who had mostly fled in 1784–1785.

⁵⁸ *Ibidem*, p. 27. As in previous years, most frontiersmen exceeded the deadline for return and attempted to permanently settle in the “Lower Lands”, and the search for them in some cases lasted until 1806–1807.

Conclusion

Concerns over depopulation were the main reason for maintaining strict anti-emigration laws, even in conditions when it was harmful to the bare existence of the Frontier population, such as in the Karlovac Generalate. Periodic occurrences of large groups of emigrants and deserters, and even outlaws, resulted from the circumstances at the time rather than mere chance. By all accounts, they stemmed from two factors – an existential threat caused by a lack of food, and attempts by the authorities to change the current social or economic order. Unlike the inhabitants of the civilian mainland, the population of the Military Frontier had the opportunity to escape the disadvantages of their station by fleeing to the other side of the border, where, as a rule, they were welcome⁵⁹.

It is a fact that emigration and immigration cannot be viewed as separate processes, and that they occurred frequently (and even reversibly) between the territories of the two empires. However, the authorities did not pay as much attention to emigration, seeing as it was not a matter of public health in the way immigration was. For this reason, most emigrants were “discovered” in the sources only during their attempts to return to the Habsburg side. Whether for this reason, or because the cases were indeed so few, there is an impression that mass emigration was not too frequent. Conversely, emigration of individuals and families was far more common. Indeed, this type of emigration was part of everyday life in all segments of the Frontier. Motivation for individual emigration was mainly private in nature, ranging from a call to adventure, escape from justice and sanctions, debts and imposed obligations, to bad environment and love⁶⁰.

Bibliography

Primary Sources

BARTENSTEIN J. CH. VON, *Kurzer Bericht von der Beschaffenheit der zerstreuten zahlreichen illyrischen Nation in kaiserl. königl. Erblanden*, Frankfurt–Leipzig 1802.

BARTENŠTAJN J. B., *O rasejanom ilirsko-rascijanskom narodu 1761*, trans. A. SANDIĆ, Novi Sad 1995. *Beograd i Srbija u dokumentima arhive zemunskog magistrata od 1739. do 1804. god., Knjiga I (1739–1788)*, ed. T. Ž. ILIĆ, Beograd 1973.

⁵⁹ Though they are few, sources indicate that the Ottoman border area was also subject to the policy of recruiting immigrants from the Habsburg side, and that they included not only deserters, but also entire families, even in the 19th century. Cf. D. MATANOVIĆ, *Svakodnevnica na granici Habsburške monarhije i Osmanskog carstva*, “Prilozi” 31, 2002, p. 106.

⁶⁰ *Loc. cit.*; J. PEŠALJ, *Monitoring migrations...*, p. 155–160.

- ENGEL F. Š., *Opis Kraljevine Slavonije i Vojvodstva Srema (1786)*, Novi Sad 2003.
- GAVRILOVIĆ S., *Grada za istoriju vojne granice u XVIII veku*, vol. II, Beograd 1997.
- GAVRILOVIĆ S., *Osnovni graničarski zakon iz 1807 (1808) godine*, "Zbornik Matice srpske za istoriju" 38, 1988, p. 139–176.
- HEGEDIŠ A., *Josif II o svom putovanju u Banat 1768*, "Istraživanja" 9, 1986, p. 202–251.
- Ilirska dvorka komisija deputacija – Beč 1745–1777, [in:] *Analitički inventar*, vol. XIII.II, eds. J. VAL-RABENŠTAJN, J. KARABA, Novi Sad 2010.
- PIŠČEVIĆ S., *Život generalmajora i kavaljera Simeona sina Stefana Piščevića (1731–1785)*, Novi Sad 1998.
- ROKSANDIĆ D., *Engelshofenov regulament iz 1747. godine (Prilog za povjest Slavonske krajine u XVIII stoleću)*, "Zbornik Centra za društvena istraživanja Slavonije i Baranje" 20.1, 1983, p. 235–253.

Secondary Literature

- BECKER P., *Governance of Migration in the Habsburg Monarchy and the Republic of Austria*, [in:] *National Approaches to the Administration of International Migration*, Amsterdam–Washington DC 2010, p. 32–52.
- ČELAP L., *Držanje Srba-graničara za vreme rusko-turskog rata 1768–1774. godine*, "Zbornik Matice srpske za društvene nauke" 12, 1956, p. 65–66.
- Europe 1450 to 1789: Encyclopedia of the early modern world*, vol. 4, ed. J. DEWALD, New York 2004.
- FENEŠAN C., *Die Zweite Reise Kaiser Josephs II. Ins Temeswarer Banat (1770)*, "Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs" 45, 1997, p. 233–247.
- GAVRILOVIĆ S., *Migracije iz Gornje krajine u Slavoniju i Srem od početka XVIII do sredine XIX veka*, "Zbornik o Srbima u Hrvatskoj" 2, 1991, p. 7–67.
- GAVRILOVIĆ S., *Okružnice iz 1727, 1771. i 1811. protiv razbojništva u našim zemljama pod austrijskom vlašću*, "Zbornik Matice srpske za istoriju" 21, 1980, p. 139–176.
- HAVADI X., *Die Österreichische Militärgrenze: Staatliche Kontrolle der Grenze im Absolutischen Zeitalter*, "Geographia Napocensis" 3.2, 2009, p. 69–81.
- ILIĆ MANDIĆ J., *Banatska vojna krajina (1764–1800)*, Beograd 2020.
- ILIĆ MANDIĆ J., *Forging the Wallachian Military Border, 1769–1772*, "Banatica" 31, 2021, p. 251–273.
- KASER K., *Siedler an der habsburgischen Militärgrenze seit der Frühen Neuzeit*, [in:] *Enzyklopädie Migration in Europa. Vom 17. Jahrhundert bis zur Gegenwart*, eds. K. J. BADE, P. C. EMMER, L. LUCASSEN und J. OLTMER, Padeborn–München–Wien–Zürich 2007, p. 985–990.
- KASER K., *Slobodan seljak i vojnik – Povojačeno društvo (1754–1881)*, vol. II, Zagreb 1997.
- KOSTIĆ M., *Srpska naselja u Rusiji: Nova Srbija i Slavenosrbija*, Beograd 1923.
- MATANOVIĆ D., *Svakodnevica na granici Habsburške monarhije i Osmanskog carstva*, "Prilozi" 31, Sarajevo 2002, p. 95–109.
- PEŠALJ J., *Monitoring migrations: Habsburg-Ottoman Border in 18th century*, PhD manuscript, Leiden University, Leiden 2019.
- Priručni višjezični rečnik za arhiviste*, eds. Z. STEVANOVIĆ, D. JAKŠIĆ, S. SAMARDŽIĆ, R. NAĐ, Z. MANDIĆ, Novi Sad 2012.
- ROIDER K. A., *Austria's Eastern Question 1700–1790*, Princeton 1982.
- ROTHENBERG G. E., *The Austrian Military Border in Croatia, 1522–1747*, Urbana 1960.
- SZABO F. A., *Kaunitz and enlightened absolutism 1753–1780*, Cambridge 2004.

Jelena Ilić Mandić

Jelena Ilić Mandić, PhD

<https://orcid.org/0000-0001-7172-6915>

Institute of History Belgrade

Knez Mihailova 36/2

11000 Beograd, Srbija/Serbia

jelena.ilic@iib.ac.rs

Nino Delić (Belgrade)

*Becoming an Austrian Subject: Naturalization
of Serbian Immigrants in the Austrian Military
Frontier in the Early 19th Century, Changing
Policies and the Perception of En Masse
and Individual Integration of Serbian Migrants*

Habsburg immigration and naturalization policies concerning Orthodox Serbs in particular from the Ottoman Empire changed significantly at the beginning of the 19th century. Granting “subjecthood”, i.e. naturalizing foreigners, had been one of the fundamentals of Habsburg population policies in the territories reconquered from the Ottomans since the 16th century. Until the late 18th century, organized mass immigration and colonization were quite common. As the Habsburg Monarchy tended to lack inhabitants and recruits, an alternative source was needed. One such source were Orthodox Serbs, who frequently crossed the border in large groups and settled in frontier areas, bolstering the bulwark of the Christian population against the Muslim Ottomans. Their immigration was crucial for the formation of the Military Frontier, a special

militarized territory along the border with the Ottoman Empire, directly governed by the War Council. The integration of these settlers into society and their recognition as Habsburg subjects was not called into question; in fact, subjecthood was considered as automatically granted. However, in the late 18th century, the Habsburg Monarchy began to change its immigration policies, shifting focus to the “quality” of future subjects, which led to the naturalization process becoming individualized. In contrast to earlier times, in the early 19th-century Military Frontier, a foreigner had to undergo a protracted and complex bureaucratic procedure to obtain citizenship.

Early Migration and Integration

The notion of people as a state resource started spreading among the European political elites as early as the 17th century, only to become dominant in the 18th century. In a 1765 letter to his mother Maria Theresa, Habsburg Emperor Joseph II wrote that for the expansion of state power and wealth, trade was second in importance to the population. Ottoman conquests in the Balkans and Central Europe in the 15th and 16th centuries led to considerable economic devastation and depopulation of vast territories in the vicinity of the border. The Habsburgs had limited options for resolving this problem. Given the lack of colonists from the Monarchy itself, they chose to pursue a more pragmatic and cheaper solution. Orthodox Serbs emigrating from the Ottoman Empire were not just accepted as refugees, but were outright recruited and attracted by numerous incentives. The privilege of freedom of worship was one such incentive, issued first to groups of Serbs, and later to the nation as a whole. Orthodox Serbs were allowed to keep their non-Catholic religion, maintain an autonomous religious organization and develop some sort of “national” institutions as well. This was quite unusual at a time when Protestants were essentially persecuted by Counter-Reformation efforts, Jews only tolerated at best, and Muslims entirely outlawed in the Monarchy. Serbian privileges were issued by the ruler, i.e. the Emperor himself, and were often in opposition to the general law of many of the political entities that made up the Monarchy. The Imperial Court held the position that these inhabitants were necessary, and that the exemptions made in favor of the Serbs were an Imperial matter, and thus superseded local regulations. Nevertheless, the status of Orthodox Christians in various parts of the Monarchy remained permanently uncertain, owing to changing circumstances and shifts in political power through the centuries. That said, the settling of Serbs was essential in the border areas where the Military Frontier was established. The inhabitants of the Frontier

had special military obligations, which above all entailed service in the army by a number of male members of each household¹.

The Habsburg policy of settling foreign subjects to replace the lost population dates back to the 16th century. For example, in 1538 Emperor Ferdinand I issued a “letter of privilege to Rascians”². It also served as an invitation letter addressed to Ottoman Serbs and their local leaders. Paid service for the leaders and tax benefits for ordinary settlers were part of the offer. All Serbs had to do was cross the border and settle according to Habsburg plans (in the Žumberak region) to receive all the benefits, after committing to “maintain subject adherence and resolute loyalty to us” (i.e. to the Crown)³. In effect, this was a pledge of allegiance taking representing the acceptance of subjecthood. We do not know what this “ceremony” looked like, nor if it even actually happened in reality. It is likely that only pioneer settlers indeed took some kind of oath, but no documents were issued as proof. Migration and integration retained a similar character in the following centuries. As the Monarchy gained some victories against the Ottomans in the 17th century and captured depopulated territories, the Habsburgs mainly focused on organized resettlement of large groups of people. Migration was the main source of inhabitants – and by extension of future recruits for the Military Frontier in particular. For decades, Ottoman Serbs were a regular part of military settlement plans. All settlers in the Military Frontier, Serbs included, could gain the status of “free peasant soldiers”. For example, in the 17th century Kingdom of Slavonia, colonists were granted modest of hereditary agricultural land, with no real feudal masters above them except the Crown and military institutions. Benefits included tax exemptions and special treatment in religious affairs, for instance. As part of the agreement, a number of male peasants were required to serve in the military, essentially without compensation. Subjecthood was granted automatically and, to our knowledge, no special procedure was envisaged⁴.

One could become an Austrian (or Habsburg) subject by simply deciding to stay in the territories recaptured by Austrian forces. Such cases were subject to certain

¹ В. ДАБИЋ, *Мала Влашка (Parva Walachia), Прилог историји српског народа у Славонији од XVI до XVIII века*, Нови Сад 2020, p. 103–111; J. PEŠALJ, *Monitoring migrations: the Habsburg-Ottoman border in the eighteenth century*, doctoral thesis, Leiden University – Leiden 2019, p. 198–201; G. E. ROTHENBERG, *Die österreichische Militärgrenze in Kroatien 1522 bis 1881*, Wien–München 1970, p. 124; И. ТОЧАНАЦ, *Српски народно-црквени сабори (1718–1735)*, Београд 2008, p. 125–132, 145–148.

² Rascians – Rašani, Serbs in mediaeval terminology.

³ The “Privilege” has been published several times. Quotation due to Drago Roksandić’s text. А. ИВИЋ, *Из прошлости Срба Жумберчана*, “Споменик СКА” 58.49, 1923, p. 39–41; D. ROKSANDIĆ, *Etnos, konfesija, tolerancija*, Zagreb 2004, p. 17–23.

⁴ В. ДАБИЋ, *Мала Влашка...*, p. 44–58.

limitations, as set out by the general population and migration policy of the Monarchy. Catholics and Orthodox Christians could stay, but Muslims could not. For example, in the region of Lika (in the Military Frontier), recaptured after 1689, Muslims were given the choice to leave or be baptized (accept the Catholic faith). In the 18th century in Lika and the Kingdom of Slavonia, there are records of the conversion of large population groups from Islam to Catholicism. The same was true for some Calvinist (Protestant) groups as well. In general, the naturalization of Muslims was unacceptable in the Monarchy, while the attitude towards the settlement of Ottoman Jews in the border regions was quite unfavorable. Permanent residence of Jews in the Military Frontier was essentially forbidden, and only a few small communes were tolerated⁵.

The status of Orthodox inhabitants in the Monarchy was regulated in a broader and more universal way after 1690, when Emperor Leopold I issued several new privileges which were confirmed and modified by his successors in the 18th century. The Orthodox population gained a very specific type of religious and national autonomy, i.e. the right to maintain their church organization (The Metropolitanate of Karlovci), which basically acted as the representative of Serbian Orthodox interests in the Monarchy. Freedom of worship and exclusion from the control of the Catholic Church were part of the original privileges. The need for such incentives arose in the wake of the Great Exodus of the Serbs, which took place during the Great Turkish War (1683–1699). Tens of thousands of Serbs (or more) fled the Ottoman Empire and settled in the Monarchy. In the first half of the 18th century, the population density in border areas was still rather low, and Serbs were gladly accepted as new subjects. The population was at times so scarce that the Monarchy had to actively suppress emigration efforts (regulations in 1762 and 1763), and even regularly accept illegal emigrants back by pardoning them. For that reason, border control became an important part of migration policies⁶.

Changing Migration Policies in the Late 18th Century

In the second half of the 18th century, the population and migration policies of the Monarchy started to gradually change. The bureaucratization of the society and state affected the migration process as well. Immigration and naturalization

⁵ В. ДАБИЋ, *Мала Влашка...*, p. 86–88; J. PEŠALJ, *Monitoring migrations...*, p. 198, 217–234; K. KASER, *Popis Like i Krbave 1712. godine*, Zagreb 2003, p. 10–11, 18–20; G. E. ROTHENBERG, *Die österreichische Militärgrenze...*, p. 125.

⁶ J. PEŠALJ, *Monitoring migrations...*, p. 198–207, 219; И. ТОЧАНАЦ, *Српски народно-црквени сабори...*, p. 125–132.

became more regulated, defined by a formal legal framework, while the old ad hoc solutions were discarded. Another reason were demographic changes. Depopulated areas were recolonized and available agricultural land became limited. For example, Military Frontier authorities had difficulties finding suitable land for the settlement of thousands of Catholic families emigrating from Hercegovina in 1780. In the 1760s, military authorities began to give preference to Catholics and Germans from the Monarchy colonizing the Banat area of the Frontier, assuming they were more productive and capable of developing the region's economy than other groups, especially foreign ones. Limitations on age and profession were introduced as well. New circumstances brought about a slow shift of focus from the "quantity" to the "quality" of immigrants. While the attitude towards the destitute, beggars and vagrants had always been negative, the control of entry and movement of such people gradually intensified. In fact, in the 18th century, border crossing became more difficult to all persons coming from the Ottoman Empire. Austrian authorities started to demand some kind of identification at arrival and issued certificates of completion of mandatory quarantine, which also served as travel documents inside the Monarchy. This "bureaucratization" of the border regime was consolidated by an agreement with the Ottoman Empire, and a subsequent decree regulating the entry and residence permits for Ottoman subjects in 1768. Among the new measures was the census of Ottoman subjects carried out the same year, with the aim of establishing permanent registers of foreigners so as to keep full control over them in the long term. Despite the many regulations that already prescribed that foreigners be treated differently from domestic subjects, the actual situation on the ground was rather disordered. Census officials discovered many Ottoman subjects who had lived in Austrian lands for years, owning property, enterprises etc., but holding no proper documents or permissions. For example, in Stayerhof there was an Orthodox chaplain named Petar Nikolaus, born in Niš (today in Serbia), who claimed he was still an Ottoman subject, though he had no proof. He also maintained that he had left the Ottoman Empire 30 years prior, after which he lived in Hungary for 11 years and in Vienna for another 18. It was apparently quite possible to live a normal life in the Monarchy without an official change of subjecthood. But this was about to change, as the bureaucratic apparatus expanded and reshaped everyday dealings in the society. For example, in 1769 the Imperial War Council ordered the border commands to start interrogating immigrants about debt issues back home in Ottoman lands, as these could obstruct their successful integration⁷.

⁷ J. PEŠALJ, *Monitoring migrations...*, p. 192–196, 203; G. E. ROTHENBERG, *Die österreichische Militärgrenze...*, p. 123–124; J. ИЛИЋ МАНДИЋ, *Банатска Војна крајина (1764–1800)*, Београд 2020, p. 109–134; J. PEŠALJ, *Nadzor i kontrola stranaca u 18. veku – slučaj Habzburške monarhije*,

Formal integration became an important issue. A decree issued in 1770 made it possible for Ottoman subjects (except Muslims) already living in the Monarchy, specifically merchants, to simply declare themselves as Austrian subjects in order to initiate the process of approval by the higher authorities. Another decree (patent) issued for Hungary in 1774 stated that all Orthodox Ottoman subjects wishing to become Austrian subjects had to deposit money as bond first, and were obliged to ensure that their wives and children would join them in the Monarchy within 6 months before formal approval of the application⁸. Austrian authorities were indeed pushing Ottoman subjects to formally naturalize, merchants and craftsmen in particular. Without Austrian subjecthood, one was not able to work, trade or buy real estate freely. Financial security and house ownership, on the other hand, were excellent preconditions for application, and the authorities were actually more in favor of “legalizing” subjects than implementing prohibitive policies. Concluding the naturalization process by taking an oath became a custom and obligation. In Hungary, the oath had to be given before the County Assemblies. One had to publicly renounce Ottoman subjecthood and pledge loyalty to the Crown. The Patent of Toleration issued by Joseph II in 1781 made it even easier for Orthodox immigrants to choose to stay in the Monarchy. For example, the community of Ottoman Orthodox Tsintsars in the south of Hungary and the Military Frontier was completely naturalized by 1801⁹.

At the very end of the 18th and beginning of the 19th centuries, Austrian immigration policies changed and the process was further bureaucratized. Habsburg foreign policy makers had already acknowledged immigration as part of official Austro-Ottoman relations. The regulation of border control and introduction of travel documents was just the beginning. In 1794, the Court Chamber (*Hofkammer*) issued an ordinance to confirm that former Ottoman subjects who obtained Austrian subjecthood were not fully protected by Imperial consulates and diplomats, and were not entitled to full privileges in the Ottoman Empire due to specific Austro-Ottoman agreements. Thus, becoming an Austrian subject no longer meant obtaining all the rights one had had in the Ottoman Empire. Basically, Vienna agreed that there could be two different “types” of Austrian subjects from the Ottoman Empire – one enjoying full rights and privileges (to trade, for example) and the other handicapped on many important issues. This was another step to-

“Beogradski istorijski glasnik” 2, 2011, p. 183–185; *Sammlung aller k. k. Verordnungen und Gesetze vom Jahre 1740. bis 1780*, vol. V, Wien 1786, p. 328–342.

⁸ *Sammlung aller k. k. Verordnungen und Gesetze vom Jahre 1740. bis 1780*, vol. VI, Wien 1786, p. 172–174.

⁹ Д. Ј. Поповић, *О Цинцарима*, Београд 1998, p. 98–103.

wards pushing new subjects to completely integrate into the new state and cut ties with the old homeland. In 1806 the Court Chamber issued a general ordinance for all Lands, similar to the old Hungarian one, demanding that all Ottoman subjects bring their wives, children, and all their assets to the Monarchy prior to becoming an Austrian subject. This policy of the Austrian government was partly motivated by the desire to avoid problems with the Ottoman authorities, since almost all of these migrants were considered illegal emigrants by the Porte in Istanbul. By cutting all their family and economic ties with their old homeland, Austrians tried to minimize their possible identification and further disputes, including detention or trials on Ottoman soil¹⁰.

A Policy Shift – From Quantity to Quality in the Early 19th Century

The shift in Austrian immigration policies was finally completed during the Napoleonic Wars. The Austrians were ambivalent about the Serbian rebellion against the Ottomans and the formation of a new Serbian state. Most of the leading revolutionaries were actually former Austrian soldiers who had served in the Serbian Freicorps (volunteer corps) at the very end of the 18th century. The Austrians obviously counted on the possibility of using them against the Ottomans to expand Habsburg's influence, and perhaps territory as well. The involvement of the French and Russians in Balkan affairs likely foiled Austrian plans, requiring a different approach. After 1804, Serb refugees made frequent border crossings, but in small groups only. While the Austrians did accept them, they limited the total volume in an effort to avoid a conflict with the Ottomans. After the First Serbian Uprising collapsed in 1813, tens of thousands of Serbs – according to some sources, more than 100,000 – crossed the border and entered the Military Frontier as refugees. This time, however, the Austrian military authorities were not interested in granting them permanent residence and naturalization. In the city (military community) of Karlovci, for instance, the local authorities tried to move the refugees away from the border and out of the city, fearing the competition the newcomers posed to domestic craftsmen. In Zemun, another military community (opposite Belgrade, just across the Sava River), more than 350 persons arrived in 1813. The authorities registered all persons meticulously, noting their birthplace, marital status, place of temporary residence and for how long they are allowed to

¹⁰ CH. J. PAURFEINDT, *Handbuch der Handelsgesetze und des des bei Anwendung derselben bei den Mercantil-Gerichten eintretenden Verfahrens*, Wien 1836, p. 79–80; J. VESQUE VON PÜTTLINGEN, *Handbuch des in Oesterreich geltenden internationalen Privatrechtes*, Wien 1860, p. 70–71.

stay. They were usually permitted to stay for only a few days or weeks, though in the case of people already working for local artisans, manufacturers or other domestic entrepreneurs, the residence permit could last for months or a whole year. In general, the attitude of the authorities towards migrants in the Military Frontier was rather hostile. The migrants were often forced to stay in open-air refugee camps. There were frequent accusations of corruption and misuse of their disadvantaged position by local officers. In 1814 and 1815, the Imperial War Council instructed the border troops to hinder immigration from Serbia and Bosnia. Although most refugees left after the success of the Second Serbian Uprising in 1815, some settled in the south of Hungary. In 1822, admission of financially insecure refugees was forbidden. In the same period, the movement of all individuals in the Military Frontier became strictly controlled. According to regulations enforced in 1805 and 1806, all frontiersmen had to carry special “passports” to travel between company and city territories. The police apparatus of the Frontier in the 1820s and 1830s was designed to register and control all movement, paying special attention to foreigners, Ottoman subjects in particular. The time of mass migration and easy integration policies was truly over¹¹.

The Habsburg Monarchy, from 1804 officially the Austrian Empire, tried to create a centralized and functional state. Uniform legislation was one of the most important parts of the state-building process, with the issue of subjecthood among the fundamentals. While the Civil Code of Joseph II of 1786 (enforced in 1787) specified the definition of “subjects”, it did not set out the process of actually becoming one. The Austrian General Civil Code of 1811 (enforced in 1812) was the government’s attempt to finally unify the most important regulations in civil matters for all Austrian Hereditary Lands (*Erblande*), excluding the Kingdom of Hungary, but including the Military Frontier. In the Military Frontier, the General Civil Code was enforced immediately, but only to the limits of the Frontier’s basic laws (*Grundgesetz*) and special instructions of the Central Command in Vienna, which took precedence¹².

¹¹ G. E. ROTHENBERG, *Die österreichische Militärgrenze...*, p. 174; В. ГАВРИЛОВИЋ, *Избеглице из Србије у Карловцима од 1813. до 1815. године*, “Историјски часопис” 42–43, 1995–1996, p. 287–289; В. СТОЈАНЧЕВИЋ, *Протокол избеглица из Србије у Земун 1813. године*, “Зборник Историјског музеја Србије” 8–9, 1972, p. 43–47; А. ИВИЋ, *Избеглице из Србије на аустријском земљишту године 1813 и 1814*, “Историјски часопис” 2, 1951, p. 157–163; Н. ДЕЛИЋ, *Инструкција за полицијске службенике војних комуитета из 1833. године*, “Мешовита грађа–Miscellanea” 36, 2015, p. 122–126.

¹² *Josephs des Zweyten, Römischen Kaisers, Gesetze und Verfassungen im Justizfache: für Böhmen Mähren, Schlesien, Oesterreich ob und unter der Enns... In dem sechsten Jahre seiner Regierung*, Wien 1787, p. 71–129; [ANONYM], *Das allgemeine bürgerliche Gesetzbuch: genau erklärt und volksthümlich erläutert – von einem Juristen*, Wien 1873, p. 14–16.

The General Civil Code finally defined in detail the status of Austrian “citizenship” and the process of becoming one. Instead of the term “subject” (*Unterthan*), the Code used the modern term “state citizen” (*Staatsbürger*). The change was not just symbolic. The Empire was now defined as a state, and its inhabitants as citizens due to a change in the concept of statehood and relations between the Crown and individuals. State citizenship actually reflected the new reality where inhabitants were not just subjects under the Crown (which could be distinct for each Land) but actual participants in a more complex system, a state consisting of citizens with rights and obligations, and of several Hereditary Lands, in reality, functioning as one. Full and automatic citizenship was granted to all individuals born to parents who were Austrian citizens, regardless of the actual birthplace. In 1832 and 1833, it was decreed that children from mixed marriages would obtain Austrian citizenship automatically, except in the case when an Austrian mother married a foreigner, consequently losing Austrian citizenship. Adopted children were not “born” to naturalized Austrian citizens and therefore had no right to obtain citizenship. Becoming an Austrian citizen through marriage was possible, but not automatic until 1833, when a decree granted this right to women marrying Austrian citizens¹³.

Regular immigrants were required to undertake some of the naturalization programs described in the General Civil Code (paragraphs 29 and 30). According to paragraph 29, a foreign subject could obtain Austrian citizenship by joining the public service, running a craft business with permanent residence in the Monarchy, or by completing a permanent 10-year legal stay in Austria without incurring a criminal record. This quite generous and non-specific paragraph was later amended by restrictive decrees. By “highest decision” (a form of decree) of 1828, it was specified that the public service granting citizenship only included “genuine state service”, rather than any kind of public service for local or even court authorities. Working for city councils, government institutions like schools, service in the Emperor’s Court or even becoming a member of the Austrian gentry no longer automatically qualified one for citizenship. The same was true for the military. Citizenship was not automatically granted to regular soldiers – privates (from 1812), nor to navy sailors (from 1815) – despite the fact that they served the Crown and took an oath. From 1818, not even officers were granted citizenship by default. The naturalization of craftsmen was chiefly modified through the regulation of guilds and working permits. In most cases, before applying for local guild membership or a permit to work as a craftsman, it was necessary to have permanent residence

¹³ J. RITTER VON ELLINGER, *Handbuch des österreichischen allgemeinen Civil-Rechtes*, Wien 1877, p. 30; E. MAYERHOFER, *Handbuch für den politischen Verwaltungsdienst in den im Reichsrathe vertretenen Königreichen und Ländern*, Wien 1875, p. 157.

and the approval of the community. It should be noted that paragraph 31 of the Code noted that the ownership of real estate, trade enterprises or even factories in the Monarchy was by itself not enough to grant citizenship. A decree of 1817 proclaimed that so-called free professions and owners of bars and pubs would no longer be granted citizenship by default. The process of automatic naturalization of craftsmen was finally completely abolished in 1860¹⁴.

Foreign subjects could obtain Austrian citizenship, provided they had been living in the Monarchy permanently for at least 10 years without incurring a criminal record. This option was subsequently restricted by a number of decrees. In 1817, the ambiguous “permanent 10-year stay” was defined as a stay within the Lands where the General Civil Code was enforced, which rendered the time spent in the Lands of the Hungarian Crown irrelevant. This was an important distinction for Orthodox Serbs, since most of them immigrated to territories in the south of the Kingdom of Hungary or the nearby Military Frontier (where the Civil Code was in effect), and often moved from one to the other. According to the “highest decision” of March 1833, to obtain citizenship based on a 10-year stay, one had to file an application with the Land authorities and prove that they had met all the requirements. Moreover, not only did they have to prove they had no criminal record, but also that they had always behaved according to the laws, customs and instructions of the authorities. They had to prove that their behavior and way of thinking had never aroused suspicions or provoked complaints. Basically, one was required to prove not only that they were not a criminal, but also that they were a model citizen: calm, morally irreproachable, obedient to the authorities and even politically well-oriented. Finally, after approval, the candidate had to take an oath before the Land or lesser authorities to receive a special certificate (or diploma)¹⁵.

According to paragraph 30 of the General Civil Code, meeting the above requirements was not always necessary to automatically obtain citizenship. The same goal could be achieved by filing an application with the political authorities (in practice, the Institutions in the Lands), provided one could prove financial stability, working/financial capacity and sound morality. Since this definition is quite vague, a Court decree of 1824 to all Lands prescribed further details: working and financial capacity and sound morality had to be confirmed by employers, community/municipality and district authorities; assets sufficient for supporting the

¹⁴ J. RITTER VON ELLINGER, *Handbuch des österreichischen...*, p. 31–32; E. MAYERHOFER, *Handbuch für den politischen Verwaltungsdienst...*, p. 152, 156–157.

¹⁵ F. SWIECENY, *Das Heimatrecht in den kais. kön. österreichischen Kronländern mit constituirten Ortsgemeinden*, Wien 1861, p. 61–63; E. MAYERHOFER, *Handbuch für den politischen Verwaltungsdienst...*, p. 152; *Seiner k. k. Majestät Franz des Ersten politische Gesetze und Verordnungen*, vol. LXI, Wien 1835, p. 57–58.

entire family were considered useful but not a necessity; applications could be filed with lesser political authorities which would carry out the investigation procedure, but the final decision was left to the Court Chancellery (*Hofkanzlei*; Ministry of Internal Affairs); the candidate had to take an oath before the district authorities, sign into a register book and receive a certificate. In 1832, the final decision was transferred to the Land authorities. It is interesting to note that in all the previously described ways, candidates were granted Austrian citizenship (not subjecthood), but they still had to take an oath as subjects and pledge their allegiance to the Emperor¹⁶.

A number of decrees defined other – sometimes very important – issues regarding this topic. A special decree issued in 1815 demanded that the State Chancellery (*Geheime Haus-, Hof- und Staatskanzlei*; Ministry of Foreign Affairs) be consulted prior to the approval of the naturalization of non-Muslim Ottoman subjects¹⁷. Given that numerous other decrees transferred the final decision to Land political authorities, in 1834 the Court Chancellery declared that the old decree was still active, and that it was indeed necessary to await approval from the State Chancellery. Confusion was further exacerbated by the reminder to proceed “also” according to paragraph 30 of the Civil Code in the matters of investigation of the financial, labor and moral circumstances. This part of the decree could be interpreted as a further limitation on Ottoman subjects¹⁸. In 1817, the Court Chancellery stated that all children born to naturalized Austrian citizens automatically obtained citizenship, but in 1832 this right was restricted only to those who were minors at the time of naturalization of their parents. Another significant issue was the former subjecthood of new citizens. The Court Chancellery stated numerous times that it was generally not necessary to prove that one had lost (given up) the subjecthood of a foreign country before accepting Austrian citizenship, but that it actually depended on bilateral agreements. Ottoman subjects were not required to present proof that they had formally renounced Ottoman subjecthood¹⁹. From 1812 onward, the laws of the Habsburg Monarchy certainly made it harder for individuals to obtain citizenship, with this trend continuing until the middle of the century.

¹⁶ F. SWIECENY, *Das Heimatrecht...*, p. 63–65; E. MAYERHOFER, *Handbuch für den politischen Verwaltungsdienst...*, p. 152–153; J. RITTER VON ELLINGER, *Handbuch des österreichischen...*, p. 32; *Seiner k. k. Majestät Franz des Ersten politische Gesetze und Verordnungen*, Band 52, Wien 1826, № 12, p. 25–29.

¹⁷ CH. J. PAURFEINDT, *Handbuch der Handelsgesetze...*, p. 78.

¹⁸ *Seiner k. k. Majestät Franz des Ersten politische Gesetze und Verordnungen*, vol. LXII, Wien 1836, p. 98–100.

¹⁹ E. MAYERHOFER, *Handbuch für den politischen Verwaltungsdienst...*, p. 155–158.

Laws, decrees and regulations were just the formal side of the procedure. It is important to verify whether they were properly observed in reality. The case of Gavriilo Delić (Germanized form in official papers: Gabriel Dellich), an Ottoman subject of Serbian origin seeking Austrian citizenship in the city (military community) of Zemun in the Military Frontier may help reveal the actual implementation of these regulations. Gavriilo applied for citizenship on 1 December 1832 by sending a letter to the Magistrate of the city of Zemun. In his application he informed the authorities about “robbing” his parents some 11 or 12 years prior, after which he was expelled from society and left without assets (with no right to inherit). Thus, he chose to leave his home village of Kotara in Turkish territory. He moved to Austrian territory 10 years prior to the application, seeking shelter and protection around the age of 14, and settled in the city of Zemun. He found work as a waiter and was always loyal to his employers, which he substantiated with recommendations attached to the application. He claimed that he had found his “craft profession” and “fixed residence” and that he had the intention of getting married very soon, for which reason he had decided to ask for citizenship, having already been there for 10 years (explicitly referring to paragraph 29 of the Civil Code). Finally, he offered to take an oath as a faithful “subject” and made assurances that he was willing to do whatever was required²⁰.

Gavriilo attached three recommendations to his application. Two were written in the Serbian language, in the Cyrillic script, dated August and September 1832, and one was in German, dated 28 November of the same year. The German one was actually a general recommendation letter signed by 5 different persons, two of whom were the authors of the other two letters. They used the usual formulations, praising the candidate for his loyalty, good behavior, etc.²¹

In truth, Gavriilo Delić did everything required by law. But in January 1833, the Magistrate of Zemun instructed him to present some evidence that he really did not own any real estate in the Ottoman Empire and that he was not “involved in any compromising family disputes” there. The Magistrate also demanded an explanation of the “advantages” the city would gain by his naturalization. Gavriilo managed to obtain a “Certificate” signed by an official translator in the Austrian

²⁰ The place Kotara probably refers to a former village located near Boljevac in Serbia. This region had been officially recognized as part of the Serbian autonomous principality since 1815 (as part of the so called “6 nahije” territories) but was effectively under Turkish control until 1832–1833. J. Динић, *Топоними Црногачја*, “Ономатолошки прилози” 26, 2019, p. 555–556.

Vienna, Austrian State Archives: Österreichisches Staatsarchiv (=OESTA), Kriegsarchiv (=KA), Zentralstellen (=ZSt), Wiener Hofkriegsrat (=HKR), Hauptreihe (=HR), Akten, Karton (=Kt.) 4519, 1833 B 21/5.

²¹ OESTA, KA, ZSt, HKR, HR, Akten, Kt. 4519, 1833 B 21/5.

Consulate in Belgrade (the capital of the Serbian autonomous state within the Ottoman Empire), confirming that Ottoman and Serbian authorities stated that Delić did not have properties or any known relatives there. Ottoman subjects were required to dispose of their properties abroad before naturalization, but the request for documented proof made the process quite complicated. At the time, there was no cadastre or land register system in the Ottoman Empire, nor a true population register. Essentially, Ottoman authorities could not issue proofs that an individual owned no properties in a region, only testimonies that they were not aware of any. Interestingly, Gavriilo signed a "Revers" (countersigned legal document) in January 1833, co-signed by two witnesses, where he announced that he was ready to give up his Ottoman subjecthood and fully accept serving his Majesty the Emperor of Austria and following all laws, rules, etc. Basically, this already constituted an oath-taking made before the official acceptance of his application by the authorities. At the end of January, the Magistrate transferred his file to the Slavonian-Syrmian Frontier Command in Petrovaradin. The Command in Petrovaradin transferred the file to the War Council in Vienna (acting as the highest Land authority) on 15 February. The War Council strictly followed the proper procedure and asked the State Chancellery for an opinion. On 13 March, the Chancellery answered that they have no objections. The positive outcome of the issue was finalized in the War Council on 19 March and approved at its 12th session on 20/21 March. The final approval stated that the candidate was to be accepted into subjecthood after giving a declaration that he would never return to his previous homeland and that he was aware of the fact that the Austrian authorities would not be able to protect him in the Ottoman Empire. This additional declaration was in part a result of the new regulations implemented only a few weeks before²².

The case of Gavriilo Delić demonstrates the complex bureaucracy that was put into place for obtaining full Austrian citizenship in the first half of the 19th century, in contrast to the straightforward methods of the early modern era. It is also evidence that the perception of that issue changed over time, depending on conditions, and that no universal values or rules existed. Immigration and naturalization policies were primarily defined and influenced by the interests of the state, i.e. the Crown. The possibility to enter and settle territories of the Monarchy and gain the status of a subject was dependent on the needs of the Habsburgs. Previously, a lack of population (taxpayers), shortage of recruits, the devastation of whole regions and a defense policy based on border militias had led to almost all immigrants being considered "desired commodities". As these conditions changed, so did the perception of immigrants. The quality of settlers became more important,

²² OESTA, KA, ZSt, HKR, HR, Akten, Kt. 4519, 1833 B 21/5.

and factors such as religion, ethnic origin, age, craft skills and even political views came into play as part of the “package”. As in economics, where the law of supply and demand determines the price of a commodity, so did the situation in the broader Balkan region determine the “value” of immigrants expressed in the form of personal and collective privileges, such as tax exemptions, religious freedoms and institutional rights. The history of the settlement of Orthodox Serbs in the Habsburg Monarchy and their status could and should be considered within this framework.

Bibliography

Primary Sources

Österreichisches Staatsarchiv, Kriegsarchiv.

[ANONYM], *Das allgemeine bürgerliche Gesetzbuch: genau erklärt und volksthümlich erläutert – von einem Juristen*, Wien 1873.

ELLINGER J. R. VON, *Handbuch des österreichischen allgemeinen Civil-Rechtes*, Wien 1877.

Josephs des Zweyten, Römischen Kaisers, Gesetze und Verfassungen im Justizfache: für Böhmen Mähren, Schlesien, Oesterreich ob und unter der Enns In dem sechsten Jahre seiner Regierung, Wien 1787.

MAYERHOFER E., *Handbuch für den politischen Verwaltungsdienst in den im Reichsrathe vertretenen Königreichen und Ländern*, Wien 1875.

PAURFEINDT CH., *Handbuch der Handelsgesetze und des bei Anwendung derselben bei den Mercantil-Gerichten eintretenden Verfahrens*, Wien 1836.

PÜTTLINGEN J. V. VON, *Handbuch des in Oesterreich geltenden internationalen Privatrechtes*, Wien 1860.

Sammlung aller k. k. Verordnungen und Gesetze vom Jahre 1740. bis 1780, vol. V–VI, Wien 1786.

Seiner k. k. Majestät Franz des Ersten politische Gesetze und Verordnungen, vol. LII, Wien 1826.

Seiner k. k. Majestät Franz des Ersten politische Gesetze und Verordnungen, vol. LXI, Wien 1835.

Seiner k. k. Majestät Franz des Ersten politische Gesetze und Verordnungen, vol. LXII, Wien 1836.

SWIECENY F., *Das Heimatrecht in den kais. kön österreichischen Kronländern mit constituirten Ortsgemeinden*, Wien 1861.

Secondary Literature

KASER K., *Popis Like i Krbave 1712. godine*, Zagreb 2003.

PEŠALJ J., *Monitoring migrations: the Habsburg-Ottoman border in the eighteenth century*, doctoral thesis, Leiden University, Leiden 2019, www.hdl.handle.net/1887/70437 [21.01.2022].

PEŠALJ J., *Nadzor i kontrola stranaca u 18. veku – slučaj Habzburške monarhije*, “Beogradski istorijski glasnik” 2, 2011, p. 177–190.

ROKSANDIĆ D., *Etnos, konfesija, tolerancija*, Zagreb Prosvjeta 2004.

ROTHENBERG GUNTHER E., *Die österreichische Militärgrenze in Kroatien 1522 bis 1881*, Wien–München 1970.

- ДАБИЋ В., *Мала Влашка (Parva Walachia), Прилог историји српског народа у Славонији од XVI до XVIII века*, Нови Сад 2020.
- ДЕЛИЋ Н., *Инструкција за полицијске службенике војних комунитета из 1833. године*, "Мешовита грађа – Miscellanea" 36, 2015, р. 119–139.
- ДИНИЋ Ј., *Топоними Црноречја*, "Ономатолошки прилози" 26, 2019, р. 270–572.
- ГАВРИЛОВИЋ В., *Избеглице из Србије у Карловцима од 1813. до 1815. године*, "Историјски часопис" 42–43, 1995–1996, р. 287–295.
- ИВИЋ А., *Избеглице из Србије на аустријском земљишту године 1813 и 1814*, "Историјски часопис" 2, 1951, р. 157–163.
- ИВИЋ А., *Из прошлости Срба Жумберчана*, "Споменик СКА" 58.49, 1923, р. 1–103.
- ИЛИЋ МАНДИЋ Ј., *Банатска Војна крајина (1764–1800)*, Београд 2020.
- ПОПОВИЋ Ј. Д., *О Цинцарима*, Београд 1998.
- ТОЧАНАЦ И., *Српски народно-црквени сабори (1718–1735)*, Београд 2008.
- СТОЈАНЧЕВИЋ В., *Протокол избеглица из Србије у Земун 1813. године*, "Зборник Историјског музеја Србије" 8–9, 1972, р. 43–85.

Nino Delić, PhD

<https://orcid.org/0000-0002-8601-1143>

Institute of History Belgrade

Knez Mihailova 36/2

11000 Beograd, Srbija/Serbia

nino.delic@iib.ac.rs

Piotr Kręzel (Łódź)

*Historiograficzny spór wokół migracji Serbów
we wczesnej dobie nowożytnej
Kilka uwag na marginesie polemiki
Rajka Veselinovicia i Gligora Stanojevicia**

Wczesna doba nowożytna, a szczególnie wiek XVII oraz XVIII, to bardzo istotny okres w dziejach Serbów. Przez niektórych badaczy uznawany za czas graniczny w rozwoju serbskiej kultury¹. W wyniku licznych działań politycznych i wojskowych, ale również dyplomatycznych, doszło we wspomnianej epoce do kilku istotnych przemieszczeń tej ludności. Początkowo migrowała ona z obszarów rdzennie serbskich (Kosowa, Metohiji) na tereny środkowego biegu Dunaju,

* Niniejszy artykuł powstał w ramach projektu sfinansowanego ze środków Narodowego Centrum Nauki, przyznanych na podstawie decyzji nr DEC-2019/32/C/HS2/00452 (*Kulturowe implikacje migracji Serbów we wczesnej dobie nowożytnej*).

¹ Cf. I. LIS-WIELGOSZ, *O trwałości znaczeń. Siedemnastowieczna literatura serbska w służbie tradycji*, Poznań 2013, p. 289–302; A. KAWECKA, I. LIS-WIELGOSZ, I.N. PETROV, M. SKOWRONEK, J. STRADOMSKI, *Komentowana bibliografia polskich przekładów piśmiennictwa kręgu Slavia Orthodoxa*, Łódź 2021, p. 384–385.

głównie na ziemi Królestwa Węgierskiego, będące wówczas częścią monarchii habsburskiej (1689–1690 oraz 1737–1739), a później też z państwa Habsburgów do Cesarstwa Rosyjskiego (1751–1753), osiedlając się w obrębie takich jednostek administracyjnych jak Słowianoserbia oraz Nowa Serbia. Wydarzenia te były na tyle doniosłe, szczególnie w pierwszej fazie, że w ciągu kilku dekad doprowadziły do szeregu istotnych zmian w społeczności serbskiej. Niewątpliwie do takich należy zaliczyć przeobrażenia społeczno-ekonomiczne, powstanie istotnych ośrodków miejskich (np. Nowego Sadu), wykształcenie się warstwy mieszczańskiej, wzrost poziomu edukacji, poczucie odrębności etnicznej. To również okres ugruntowania się pozycji Serbskiej Cerkwi Prawosławnej, której przedstawiciele w monarchii habsburskiej (metropolii karłowickiej) skonceptualizowali istotny program polityczno-religijny, mający na celu ochronę serbskiej ortodoksji oraz tradycji². Rola poszczególnych hierarchów cerkiewnych, szczególnie patriarchów Arsenija III Čarnojevicia (1633–1706)³ i Arsenija IV Jovanovicia Šakabenty (1698–1748)⁴, w podjęciu decyzji o przemieszczeniu się Serbów jest dziś niezaprzeczalna.

Nie powinno zatem dziwić, że migracje ludności serbskiej we wczesnej dobie nowożytnej były przedmiotem badań wielu naukowców, reprezentujących różne dziedziny wiedzy. Najczęściej zagadnienia te wchodziły w orbitę zainteresowań historyków⁵, ale niemały udział w odkrywaniu następstw migracyjnych dla kultury i społeczeństwa mieli także antropolodzy⁶, historycy literatury⁷ oraz historycy

² D. GIL, *Serbscy etnarchowie jako kodyfikatorzy tradycji kulturowej*, [in:] *U spomen na Borivoja Marinkovića. Zbornik Filozofskog Fakulteta*, eds. N. GRDINIĆ, S. TOMIN, N. VARNICA, Novi Sad 2014, p. 132–133.

³ Cf. S. ČAKIĆ, *Velika seoba Srba 1689/1690 i patrijarh Arsenije Crnojević*, Novi Sad 1990; M. STEVANOVIĆ, *Patrijarh Arsenije III Čarnojević i Velika seoba Srba*, Beograd 2006.

⁴ Cf. M. JAKŠIĆ, *O Arseniju IV Jovanoviću Šakabenti. Lekcije iz istorije Karlovačke mitropolije po arhivskim izvorima*, Sremski Karlovci 1899.

⁵ W ramach krótkiego artykułu nie sposób wymienić wszystkich dziejopisarzy, którzy w swoich pracach podejmowali kwestie serbskich migracji. Warto jednak zauważyć, że pierwszymi badaczami, którzy eksplorowali te zagadnienia, jeszcze w XIX w., byli: AVRAM ĐUKIĆ (*Kad su se Srbi sa patrijarhom III Čarnojevićem doselili u zemlje mađarske krune*, „Javor” 11–12, 1891, p. 168–171, 186–188); ILARION RUVARAC (*Odlomci o grofu Đorđu Brankoviću i Arseniju Crnojeviću patrijarhu s tri izleta o takozvanoj Velikoj seobi srpskog naroda*, Beograd 1896) oraz MILUTIN JAKŠIĆ (*O Arseniju...*). Na uwagę zasługują również prace autorstwa: MITY KOSTICIA (*Srpska naselja u Rusiji. Nova Srbija i Slavenosrbija*, Beograd 1923); DUŠANA J. POPOVICIA (*Velika seoba Srba 1690. Srbi, seljaci, plemići*, Beograd 1954), czy też SLAVKA GAVRILOVICIA (*Srem od kraja XVII do sredine XVIII v.*, Novi Sad 1979).

⁶ Cf. K. KAZER, *Porodica i srodstvo na Balkanu. Analiza jedne kulture koja nestaje*, Beograd 2002; D. MARINKOVIĆ, *Srpski svadbeni običaji u Vojvodini*, Novi Sad 2017.

⁷ Cf. J. SKERLIĆ, *Srpska književnost u XVIII v.*, Beograd 1966; M. PAVIĆ, *Istorija srpske književnosti baroknog doba (XVII i XVIII v.)*, Beograd 1970; M. STEFANOVIĆ, *Leksikon srpskog prosvetiteljstva*, Beograd 2009.

sztuki⁸. Nie wszystkie jednak wątki zostały dotąd właściwie zbadane. U podstaw takiego stanu rzeczy najczęściej leży duże rozproszenie materiałów źródłowych, które stanowią podstawę do tych badań. Nie znajdują się one jedynie w serbskich archiwach (Archiwum SANU w Belgradzie i Karłowicach oraz Archiwum Serbii w Belgradzie), ale też na terenie innych państw, m.in. w Austrii (Austriackie Archiwum Państwowe w Wiedniu), na Węgrzech (Węgierskie Archiwum Państwowe), czy też w Ukrainie (Centralne Państwowe Archiwum Historyczne Ukrainy w Kijowie) i Rosji (Rosyjskie Państwowe Archiwum Wojskowe w Moskwie).

Nierzadko dostęp do określonego zespołu źródeł decydował o prezentacji wydarzeń z poszczególnych faz migracji. Czasami stawało się to zarzewiem naukowych konfliktów, choć częściej ograniczano się do krytyki ustaleń innego naukowca, ich korekty oraz przedstawienia własnego stanowiska badawczego. W serbskim dziejopisarstwie w latach 1978–1984 miał jednak miejsce spór historiograficzny o charakterze fundamentalnym. Na łamach różnych periodyków⁹ wiodli go dwaj historycy: Rajko Veselinović¹⁰ oraz Gligor Stanojević¹¹. Polemika między tymi dziejopisarzami

⁸ Cf. M. TIMOTIJEVIĆ, *Rađanje moderne privatnosti. Privatni život Srba u Habsburškoj monarhiji od kraja 17. do početka 19. v.*, Beograd 2006; D. DAVIDOV, *Sentandreja: srpske povesnice*, Novi Sad 2011; V. SIMIĆ, *Za ljubav otadžbine. Patriote i patriotizmi u srpskoj kulturi XVIII v. u Habzburškoj monarhiji*, Novi Sad 2012.

⁹ W orbicie zainteresowań niniejszego artykułu znajdują się następujące teksty autorstwa RAJKA VESELINOVIĆA: *Srbija i srpski narod u vreme Bečkog rata 1683–1689 u knjizi dr G. Stanojevića Srbija u vreme Bečkog rata 1683–1689*, „Zbornik za istoriju” 17, 1978, p. 163–204; *Rezultati kritike i polemike iz istorije srpskog naroda u vreme Bečkog rata 1683–1689*, „Zbornik za istoriju” 25, 1982, p. 177–197. Natomiast teksty GLIGORA STANOJEVIĆA, które poddane zostaną refleksji to: *Istorija Srbije i srpskog naroda u polemici i radovima Rajka Veselinovića*, „Zbornik za istoriju” 20, 1979, p. 193–218; *Odgovor Rajku Veselinoviću*, „Istorijski časopis” 31, 1984, p. 273–289.

¹⁰ Rajko Veselinović (1912–1987) to serbski historyk i muzealnik. Ukończył Wydział Filozoficzny i Teologiczny Uniwersytetu w Belgradzie. W początkowym okresie swojej kariery był nauczycielem historii w szkole średniej. Po zakończeniu drugiej wojny światowej, w latach 1946–1970, pracował w Muzeum Narodowym w Panczewie oraz Muzeum miasta Belgradu. Od 1970 r. do 1977 r. pełnił funkcję kierownika Archiwum Serbskiej Akademii Nauk i Sztuk. Jego naukowe zainteresowania koncentrowały się wokół zagadnień dotyczących kwestii politycznych, społecznych i ekonomicznych ziem serbskich i macedońskich od XVI do XVIII stulecia. Interesował się również dziejami Serbskiej Cerkwi Prawosławnej oraz historią Belgradu w XIX w. Opublikował ponad 240 prac. Do najważniejszych jednak jego publikacji należy zaliczyć: *Arsenije III Crnojević u istoriji i književnosti*, Beograd 1959; *Istorija Srpske Pravoslavne Crkve sa narodnom istorijom I–II*, Beograd 1966. Szerzej na temat sylwetki naukowej tego badacza cf. S. GAVRILOVIĆ, *Dr Rajko L. Veselinović* (30. XII 1912–2. XI 1987), „Zbornik Matice srpske za istoriju” 36, 1987, p. 223–239; R. V. POPOVIĆ, *Veselinović Rajko*, [in:] *Enciklopedija srpske historiografije*, Beograd 1997, p. 303–304.

¹¹ Gligor Stanojević (1919–1989) to serbski historyk. W 1949 r. ukończył studia historyczne na Wydziale Filozoficznym Uniwersytetu w Belgradzie. Od tegoż roku był związany z Instytutem Historycznym w Belgradzie. Uwagę badawczą koncentrował przede wszystkim na dziejach Serbii

prowadzona była na wielu płaszczyznach i dotyczyła zagadnień zarówno merytorycznych, jak i metodologicznych. Celem artykułu jest zatem przypomnienie tego sporu, tak aby z jednej strony poddać rewizji niektóre z zaprezentowanych poglądów, z drugiej zaś, co może ważniejsze, zobaczyć, jakie wątki badań nad wczesnonowoczesną migracją Serbów są ciągle aktualne, a postulaty badawcze, zawarte w dyspucie dwóch serbskich historyków, nadal niezrealizowane. W tym miejscu należy także zaznaczyć, że intencją tego artykułu nie jest streszczenie poszczególnych recenzji, a jedynie zwrócenie uwagi na istotne problemy, które wówczas były dyskutowane.

Przedmiotem polemiki między serbskimi badaczami stała się monografia pt. *Srbija u vreme Bečkog rata 1683–1699* (pol. *Serbia w czasie wojny Świętej Ligi z Imperium Osmańskim 1683–1699*), napisana przez Gligora Stanojevića¹². Publikacja została wydana w 1976 r. i składa się z dwunastu rozdziałów, które szczegółowo omawiają wydarzenia tzw. *Bečkog rata* (pol. wojny wiedeńskiej)¹³, czyli okresu od bitwy pod Wiedniem (1683 r.) do porozumień karłowickich (1699 r.). Punkt ciężkości w narracji tej pracy został położony na następstwa, jakie ten konflikt międzynarodowy niósł dla ludności serbskiej.

W pierwszym artykule recenzyjnym, który ukazał się w czasopiśmie *Zbornik MS za istoriju* w 1978 r., Rajko Veselinović na ponad czterdziestu stronach podjął się szczegółowej analizy i wnikliwej krytyki pracy G. Stanojevića¹⁴. Historyk ten w swoim tekście wielokrotnie podnosił kwestię nazw geograficznych, które według niego G. Stanojević używał z małą precyzją w odniesieniu do epoki, o której pisał. Przede wszystkim skrytykował użycie toponimu znajdującego się już w tytule recenzowanej pracy, czyli nazwy Serbia¹⁵. Stanojević zdefiniował ją w następujący sposób: „w niniejszej pracy pod terminem Serbia należy rozumieć wąskie terytorium dzisiejszej Socjalistycznej Republiki Serbii”¹⁶. Takie przeniesienie współczesnych (w momencie powstania monografii) granic na realia wczesnonowoczesne może rzeczywiście wzbu-

oraz Czarnogóry od XVI do XVIII w. Do jego istotnych prac należy zaliczyć takie publikacje jak: *Crna Gora u doba vladike Danila*, Cetinje 1955; *Šćepan Mali*, Beograd 1957; *Crna Gora pred stvaranje države 1773–1796*, Beograd 1962; *Jugoslovenske zemlje u mletačko-turskim ratovima XVI–XVIII v.*, Beograd 1970; *Mitropolit Vasilije Petrović i njegovo doba (1740–1766)*, Beograd 1979. Więcej informacji na temat pracy naukowej Gligora Stanojevića cf. A. LOLIĆ, *Bibliografija Gligora Stanojevića 1950–1987*, „Istorijski časopis” 36, 1989, p. 9–29; S. ĆIRKOVIĆ, *Stanojević Gligor*, [in:] *Enciklopedija srpske istoriografije*, Beograd 1997, p. 649.

¹² G. STANOJEVIĆ, *Srbija u vreme Bečkog rata 1683–1699*, Beograd 1976.

¹³ *Bečki rat* (pol. wojna wiedeńska) to termin, który powszechnie funkcjonuje w południowo-słowiańskiej historiografii na określenie wojny między państwami chrześcijańskimi (Świątą Ligą) a Imperium Osmańskim w latach 1683–1699.

¹⁴ R. VESELINOVIĆ, *Srbija...*, p. 163–204.

¹⁵ *Ibidem*, p. 163.

¹⁶ G. STANOJEVIĆ, *Srbija...*, p. 22. Polski przekład cytatów pochodzi od Autora artykułu.

dzać kontrowersje, gdyż w XVII, ale również i XVIII stuleciu, *limesy* ziem serbskich były czysto umowne. Poza tym autor pracy *Srbija u vreme Bečkog rata 1683–1699* dokonuje deskrypcji wydarzeń rozgrywających się na terenach, które w nauce nigdy za serbskie nie były uznawane (np. ziemie węgierskie, bułgarskie etc.). G. Stanojević, broniąc zasadności swojego założenia, stwierdził, że nie można zgodzić się z interpretacją Veselinovicia, aby „serbska przestrzeń w XVI i XVII w. pokrywała się z jurysdykcją patriarchatu w Peci”¹⁷. I faktycznie, twierdzenie Veselinovicia można obecnie uznać za anachroniczne, gdyż na podstawie dostępnego materiału źródłowego nie sposób precyzyjnie wyznaczyć granic patriarchatu. Chcąc nakreślić zakres władzy, którą posiadał we wczesnej dobie nowożytnej zwierzchnik Serbskiej Cerkwi Prawosławnej w Peci, należy przede wszystkim odwoływać się do dokumentów proveniencji osmańskiej, regulujących kwestie „patriarchatu gjaura okręgu Peć” (tur. *Patrikhane Gavur alan İpek*), a szczególnie sułtańskich *beratów*¹⁸, które określały patriarsze uprawnienia. Bezsporna i realna jurysdykcja pozostaje zatem jedynie w odniesieniu do kilku eparchii (m.in. nowopazarsko-raszkiej, prizreńskiej, niszkiej). Przynależność innych jednostek serbskiej administracji cerkiewnej należy uznać bądź za sporną (m.in. eparchia cetyńska), bądź też za czysto symboliczną (m.in. diecezje leżące na terenach Korony św. Stefana). Przy opisie wydarzeń historycznych, które rozgrywały się w czasach wczesnonowożytnych na Półwyspie Bałkańskim, o wiele bardziej jest zatem wskazane posługiwanie się nazwami poszczególnych regionów geograficzno-historycznych lub krain historycznych. Oczywiście, terminy te również nie są w pełni precyzyjne, ale margines błędu przy lokalizacji przestrzennej wydarzenia jest z ich użyciem zdecydowanie mniejszy niż podczas posługiwania się semantycznie pojemnym określeniem (nierzadko współczesnego) państwa¹⁹. Nade wszystko eliminowane są dość niezręczne konstrukty, wprowadzające niepotrzebny chaos w nomenklaturze geograficznej²⁰, np. Serbia austriacka, Serbia turecka, węgierska etc.²¹

¹⁷ IDEM, *Istorija...*, p. 193.

¹⁸ *Berat* to sułtański dyplom opatrzony oficjalną pieczęcią, czyli *tugrą*. Cf. H. INALCIK, D. QUATAERT, *Dzieje gospodarcze i społeczne Imperium Osmańskiego*, Kraków 2008, p. 870.

¹⁹ Polskim badaczom-bałkanistom przy ustalaniu prawidłowych egzonimów w sukurs przychodzą periodyki i informatory wydawane przez Komisję Standaryzacji Nazw Geograficznych poza Granicami Rzeczypospolitej Polskiej. Na szczególną uwagę zasługuje: *Nazewnictwo geograficzne świata. Europa*, vol. XI, Warszawa 2009.

²⁰ Na brak precyzji i pewną bezrefleksyjność w posługiwaniu się terminami określającymi „Bałkany historyczne” zwraca również uwagę polska bałkanistka, JOLANTA SUJECKA, cf. *Bałkany historyczne i kulturowo-mentalne*, [in:] *Wprowadzenie do bałkanologii. Etnosy. Języki. Arealy. Konceptualizacje*, eds. I. SAWICKA, J. SUJECKA, Warszawa 2015, p. 155–156.

²¹ Cf. D. GIL, *Naród*, [in:] *Leksykon idei wędrownych na słowiańskich Bałkanach XVIII–XXI w. Konserwatyzm. Liberalizm. Naród*, eds. G. SZWAT-GYŁYBOWA, D. GIL, L. MIODYŃSKI, vol. III, Warszawa 2019, p. 178–191.

W dyskusji między południowosłowiańskimi historykami, oprócz kwestii związanych z toponimami, wiele uwagi poświęcono nazwom grup etnicznych i konfesyjnych, które w XVII i XVIII stuleciu żyły na Półwyspie Bałkańskim oraz na terenach naddunajskich²². Ze względu na areał badawczy w centrum polemiki znalazł się etnonim ‘Serbowie’. Jak słusznie zauważył G. Stanojević, na tym obszarze populacja serbska „żyła z przedstawicielami innych ludów oraz wyznań”²³. Kwestią zupełnie otwartą i dyskusyjną jest to, jak w tym czasie ludność ta się identyfikowała, określała i była postrzegana przez innych, gdyż – jak czytamy w dalszej części tekstu Stanojevicia „przedstawiciele tego ludu nie odczuwali wspólnoty pod względem ekonomicznym, moralnym i intelektualnym. Nie ma wspólnego języka ani wspólnej kultury ani nawet wspólnej nazwy”²⁴. A zatem, co właściwie stanowiło element identyfikujący tę ludność? Zachowane źródła wskazują, że było to wyznanie, a więc Serbowie utożsamiali się przede wszystkim z Cerkwią. A jeśli faktycznie przyjmujemy takie założenie, to czy dokonując deskrypcji wydarzeń z tego okresu nie można już wspominać o Serbach-katolikach, jak sugeruje R. Veselinović: „[Aleksa – P.K.] Ivić²⁵ cytuje na stronie 484 źródło, w którym jest napisane: *die catholischen Rätzen*, co znaczy *Rasciani catholici*”²⁶. Materiał, na który powołuje się Veselinović, a który ma poświadczać istnienie Serbów obrządku rzymskiego, nie jest proveniencji południowosłowiańskiej, ale niemieckiej. Powstaje zatem pytanie, czy można mu w pełni zawierzyć, a następnie na jego podstawie stworzyć koncepcję o istnieniu Serbów-katolików. Nie jest bowiem wykluczone, że autor źródła mylnie zidentyfikował ludność, o której pisał. Mogli to być – jak twierdzi Stanojević – Chorwaci, Buniewcy albo nawet Węgrzy²⁷. W tym miejscu warto też zauważyć, że etnonim ‘Serb’ rzadko występuje we wczesnonowożytnych źródłach normatywnych. Najczęściej w tego typu świadectwach używano określenia nawiązującego do średniowiecznej nazwy państwa serbskiego, a więc Raszki²⁸. W XVII i XVIII stuleciu Serbów określano więc jako *gens Rasciana*, *Razische Miliz*; ich

²² Warto zapoznać się z tekstami autorstwa Jolanty Sujeckiej, które dotyczą możliwości tłumaczenia na język polski, w zależności od kontekstu, południowosłowiańskiego leksemu *narod*. Przez wielu badaczy jest on dość często przekładany jako *naród*, co może nasuwać mylące skojarzenia z nowoczesnym znaczeniem tego terminu. Cf. J. SUJECKA, *O pojęciu naród w bałkańskim kontekście kulturowym*, „Slavia Meridionalis” 7, 2007, p. 157–168; EADEM, *Bałkany...*, p. 163–164.

²³ G. STANOJEVIĆ, *Istorija...*, p. 206.

²⁴ *Ibidem*, p. 207.

²⁵ R. Veselinović odwołuje się do pracy *Istorija Srba u Vojvodini: od najstarijih vremena do osnivanja potisko-pomoriške granice (1703)*, której autorem był Aleksa Ivić (1881–1948).

²⁶ Cf. R. VESELINOVIĆ, *Srbija...*, p. 169; IDEM, *Rezultati...*, p. 191.

²⁷ G. STANOJEVIĆ, *Istorija...*, p. 207.

²⁸ I. CZAMAŃSKA, *Historia Serbii. Od pojawienia się Serbów na Bałkanach do 1830 r.*, vol. I, Poznań 2021, p. 29–30.

dawne państwo jako *Rascia*, *Raczság*, *Ratzenland*, natomiast Kościół jako *Orientalis Ecclesiae Graeci Ritus Rascianorum*²⁹.

O ile w materiałach normatywnych można wyodrębnić pewną, choć nie zawsze realizowaną z konsekwencją, tendencję w nazewnictwie odnoszącym się do Serbów, to w źródłach o charakterze narracyjnym nie ma prawidłowości w używaniu konkretnego leksemu na określenie Serba. Na gruncie polskiej, ale i powszechnej humanistyki, pionierskie a zarazem interdyscyplinarne badania nad wizerunkiem ludów bałkańskich (w tym ludności serbskiej) we wczesnonowożytnych źródłach europejskich (szczególnie proveniencji francuskiej) prowadzi poznański historyk, Wojciech Sajkowski. Odwołując się do licznych przykładów, jak i istniejącej literatury przedmiotu, dowodzi, że mieszkańcy Europy Zachodniej, którzy podróżowali przez Bałkany, tereny naddunajskie, czy wzdłuż wybrzeża Adriatyku, niezbyt dobrze orientowali się w złożoności etnicznej terenów, przez które się przemieszczali i często używali tego samego leksemu na określenie różnych grup ludności³⁰. W. Sajkowski słusznie więc zauważył, że jest to przejaw „bałkańskiej kakofonii”³¹. Na określenie *gens Rasciana*, oprócz terminu *Rätzen*, używano także pojęcia Morlacy³² oraz Pandurzy³³. Przyjmowanie zatem przez badaczy jedynie perspektywy narodowej, co jest domeną zarówno Veselinovicia, jak i Stanojevicia, wydaje się zatem nie zawsze słuszne, gdyż bardzo upraszcza badaną materię, a opisany casus *die catholischen Rätzen* dobrze ilustruje ten problem.

G. Stanojević w dyskusji z R. Veselinoviciem postawił zasadne, a z perspektywy zrozumienia złożoności losów ludności serbskiej w dobie nowożytnej wręcz fundamentalne, pytanie: „w jakim stadium rozwoju społecznego w tym czasie znajdowali się Serbowie?”³⁴. W zasadzie każdy badacz, przystępujący do opisu kulturalno-społecznej sytuacji obszaru południowosłowiańskiego, powinien mieć na uwadze tę kwestię, gdyż pozwoli mu to uniknąć łączenia zjawisk oraz faktów, które nie mogły zdarzyć się jednocześnie. Próbując odpowiedzieć na pytanie Stanojevicia, już na wstępie warto zaznaczyć, że Serbowie nie mieli wielu możliwości rozwinięcia struktur społecznych, podobnych do tych, jakie funkcjonowały w Europie Zachodniej, głównie ze względu na feudalny charakter Imperium

²⁹ Cf. *Srpske privilegije od 1690 do 1792*, eds. J. RADONIĆ, M. KOSTIĆ, Beograd 1950, p. 28–30.

³⁰ W. SAJKOWSKI, *Obraz ludów bałkańskiego wybrzeża Adriatyku we Francji epoki Oświecenia*, Poznań 2013, *passim*.

³¹ Wojciech Sajkowski w swojej refleksji nawiązuje do ustaleń francuskiego badacza, Paula Gardy (1926–2021), który do naukowego obiegu wprowadził pojęcie *cacophonie balkanique*. Cf. P. GARDE, *Le discours balkanique – des mots et des hommes*, Paris 2004, *passim*.

³² W. SAJKOWSKI, *Obraz...*, p. 59–61.

³³ Cf. M. ENGELBRECHT, *Theatre de la Milice Etrangere*, Beograd 2014, p. 59, 65.

³⁴ G. STANOJEVIĆ, *Istorija...*, p. 196.

Osmańskiego, w którym przecież od końca średniowiecza się znajdowali i tworzyli tzw. *raję* (tur. *reaya*)³⁵. W okresie przedmigracyjnym, a więc przed rokiem 1689, dominującą rolę w stosunkach społecznych u Serbów odgrywał ród/klan. Jedną zaś z podstawowych form życia gospodarczego było pasterstwo o charakterze transhumancyjnym, polegające na sezonowej migracji ludności wraz ze stadami bydła³⁶. Cechą charakterystyczną tej formy pasterstwa był, znany ze średniowiecza i wywodzący się ze struktury rodowej, podział na *katuny*, czyli grupy pasterzy składające się z 20–50 rodzin³⁷. Okres przedmigracyjny w dziejach Serbów to także czas, w którym nie można wyodrębnić warstwy mieszczańskiej. Poza Belgradem trudno bowiem mówić o strukturach miejskich, zamieszkiwanych przez *gens Rasciana*. Słusznie zatem G. Stanojević konstatuje, że w tej epoce w krajobrazie ziem serbskich dominowały wsie, a oprócz nich można dostrzec ufortyfikowane osiedla, takie jak twierdze i palanki, w których jednak nie było rzemieślników, kupców i wykształconych organizacji mieszczańskich, takich jak np. cechy³⁸.

W polemice między Veselinoviciem a Stanojevićem z dużą frekwencją pojawia się kwestia roli Serbskiej Cerkwi Prawosławnej w wydarzeniach związanych z wczesnonowożytnymi migracjami Serbów. Historycy ci, wychodząc z różnych stanowisk badawczych³⁹, spierają się o możliwości wpływu Cerkwi na losy etnosu serbskiego w dobie międzynarodowego konfliktu zbrojnego na przełomie XVII i XVIII w. Stanojević nie zgadza się z twierdzeniem, że „w tym czasie pod wpływem serbskiej Cerkwi ukształtował się serbski naród”⁴⁰, a ponadto, że „[...] przywileje, którymi cieszyła się serbska Cerkiew [w Imperium Osmańskim – P.K.] oznaczały również przywileje dla serbskiego ludu”⁴¹. Takie jednak konstatacje są dalekie od stanowiska, które prezentował Veselinović, wykazując, że „serbska Cerkiew, tra-

³⁵ W Imperium Osmańskim terminem *raja* (dosł. ‘trzoda’) określano ludność niemuzułmańską, która miała mniejsze prawa niż wyznawcy islamu, płaciła wyższe podatki. Cf. H. INALCIK, D. QUATAERT, *Dzieje...*, p. 876; N. ŠULETIĆ, *Raja*, [in:] *Enciklopedija srpskog naroda*, Beograd 2008, p. 925–926.

³⁶ Więcej informacji na temat różnych form pasterstwa na Bałkanach we wczesnej dobie nowożytnej cf. M. LUKOVIĆ, *Instytucje samorządowe koczowniczych i półkoczowniczych pasterzy na Bałkanach i w regionie karpackim w późnym średniowieczu i wczesnej nowożytności*, „Res Historica” 41, 2016, p. 51–94.

³⁷ IDEM, *Sezonowe migracje pasterzy na Bałkanach: charakter, historia, transformacje*, „Res Historica” 40, 2015, p. 79.

³⁸ G. STANOJEVIĆ, *Istorija...*, p. 198.

³⁹ Badacze reprezentowali różne szkoły historyczne. Rajko Veselinović należał do grupy dziejopisarzy związanych z Serbską Cerkwią Prawosławną, natomiast Gligor Stanojević uprawiał badania historyczne w ramach paradygmatu marksistowskiego.

⁴⁰ G. STANOJEVIĆ, *Istorija...*, p. 193.

⁴¹ *Ibidem*, p. 193.

dycyjnie głęboko oddana idei samodzielności oraz niezależności, była w narodzie jedyną moralno-polityczną siłą z określoną ideologią i celami⁴². W warunkach braku serbskiej państwowości i instytucji, które były z nią zwyczajowo związane, dominująca rola Serbskiej Cerkwi Prawosławnej była niezaprzeczalna. Pytanie, które z pewnością można jednak postawić, to na ile w realiach wczesnonowożytnych Bałkanów była ona w stanie dystrybuować wśród ludności prawosławnej owe „idee samodzielności oraz niezależności”. Czy Serbowie, nawet ci żyjący w obrębie bezspornej jurysdykcji patriarchatu w Peci, byli na tyle intelektualnie przygotowani, aby absorbować koncepty, o których napisał R. Veselinović? I wreszcie: czy w czasie wielkich przemieszczeń ludności serbskiej od końca XVII do połowy XVIII w. Cerkiew, a dokładniej – jej przywódcy mieli możliwość przekształcenia ludności serbskiej w nowoczesny naród? Wydaje się, że na to ostatnie pytanie należałoby odpowiedzieć negatywnie. W dobie migracji i osiemnastowiecznych konfliktów militarnych dostojnicy cerkiewni musieli się zmagać z wieloma problemami, najczęściej o charakterze politycznym i ekonomicznym, które im skutecznie uniemożliwiały kształtowanie serbskiego *nationes*. Nie ulega wątpliwości, że Cerkiew przechowywała duchowe wartości oraz przywiązywała dużą wagę do kultywowania tradycji i pamięci o świętych przodkach⁴³. Powstanie nowożytnego narodu serbskiego było jednak wypadkową działań zarówno Serbskiej Cerkwi Prawosławnej, jak i przedstawicieli warstwy mieszczańskiej, która ukształtowała się właśnie w następstwie migracji.

Z rolą Cerkwi prawosławnej nierozzerwalnie jest również związana ocena działalności jej przedstawicieli, a szczególnie jej zwierzchnika, czyli patriarchy Arsenija III Čarnojevicia (1633–1706). Serbscy historycy, dokonując oceny aktywności tego hierarchy, koncentrowali się przede wszystkim na zagadnieniach dyplomatyczno-politycznych i na jego stosunku do Rosji, Imperium Osmańskiego oraz monarchii habsburskiej. Zastanawiali się, na ile Arsenije III orientował się w arkanach polityki wewnątrz-cerkiewnej i zagranicznej, co z kolei miałoby przełożenie na pełną (bądź jej brak) świadomość podejmowanych przez niego decyzji. Polemika między dziejopisarzami koncentrowała się wokół dwóch zagadnień. Pierwsze z nich dotyczyło roli, jaką Rosja miała odegrać w patriarszych planach oswobodzenia ziem zamieszkiwanych przez Serbów spod *jugum Turcicum*. G. Stanojević, odwołując się do dokumentu z 25 V 1688 r., który był swoistym zaproszeniem skierowanym do rosyjskich carów, w celu uzyskania ich pomocy w uwolnieniu

⁴² Cf. R. VESELINOVIĆ, *Srbija...*, p. 171; IDEM, *Rezultati...*, p. 192.

⁴³ Wątkom tym w polskiej humanistyce niezwykle dużo uwagi poświęciły dwie slawistki: Dorota Gil i Izabela Lis-Wielgosz. Cf. D. GIL, *Prawosławie. Historia. Naród. Miejsce kultury duchowej w serbskiej tradycji i współczesności*, Kraków 2005; I. LIS-WIELGOSZ, *O trwałości...*, *passim*.

etnosu serbskiego od ucisku Turków, stwierdzał, że Arsenije III pokładał „całą nadzieję w Rosji”⁴⁴. Patrząc przez pryzmat tego świadectwa można byłoby się zgodzić z tezą postawioną przez Stanojevicia. Poznawszy jednak losy dokumentu z maja 1688 r., nie możemy mieć już pewności, że patriarcha wszystkie swoje kalkulacje polityczne uzależniał od rosyjskich carów, gdyż do kwietnia 1691 r. nie znał on ich stanowiska w stosunku do ludności prawosławnej żyjącej w Imperium Osmańskim i znajdującej się pod jurysdykcją Peci. Najważniejsze zatem decyzje, dotyczące opuszczenia siedziby patriarchatu i migracji ludności serbskiej na tereny znajdujące się na północ od Sawy i Dunaju, musiał podjąć na podstawie innych dostępnych mu informacji⁴⁵. Dochodzimy zatem do drugiego zagadnienia, które stało się ważnym elementem dysputy między Stanojevicem a Veselinoviciem, a dotyczyło zakresu wiedzy patriarchy na temat monarchii habsburskiej, a przede wszystkim – stosunku Kościoła rzymskokatolickiego do przedstawicieli innych wyznań chrześcijańskich. Podobnie jak w przypadku pierwszego problemu, i tu tezę wyjściową była konstatacja Stanojevicia, że do roku 1689 Arsenije III nie był dobrze zorientowany w realiach państwa rakuskiego i nie znał działalności Kościoła rzymskokatolickiego. Ta druga hipoteza wydaje się mało prawdopodobna, gdyż patriarcha wielokrotnie dokonywał kanonicznych wizytacji różnych eparchii i parochii, również tych w Bośni i Slawonii, gdzie niejednokrotnie miał możliwość obserwować działania prozelickie (np. w Pakracu), prowadzone przez katolickich duchownych⁴⁶. Można zatem założyć, że bardzo dobrze znał niebezpieczeństwo ze strony Kościoła rzymskokatolickiego. W źródłach nie ma natomiast wystarczających dowodów, aby jednoznacznie stwierdzić, czy Arsenije III utrzymywał kontakty z przedstawicielami monarchii habsburskiej przed wkroczeniem armii austriackiej na bałkańskie *theatrum belli*. Podejmując decyzję o opuszczeniu Peci musiał dokonać wyboru mniejszego niebezpieczeństwa dla siebie, jak i ludności prawosławnej, która czynnie uczestniczyła w buntach przeciwko Wysokiej Porcie. W jego kalkulacjach ryzyko związane z katolickim prozelityzmem było z pewnością mniejsze niż zdanie się na miłosierdzie Turków, tym bardziej, że zakładał krótki okres przebywania na emigracji w państwie Habsburgów.

Polemika R. Veselinovicia i G. Stanojevicia zawiera również inne, mniej istotne, wątki dotyczące losów ludności serbskiej na przełomie XVII i XVIII w., ale – jak zostało to zaznaczone we wstępie – celem tego tekstu nie jest streszczanie

⁴⁴ G. STANOJEVIĆ, *Srbija...*, p. 126.

⁴⁵ S. DIMITRIJEVIĆ, *Odnosaji pečkih patrijaraha sa Rusijom u XVII v.*, „Glas Srpske kraljevske akademije” 57, 1900, p. 163–166; R. VESELINOVIĆ, *Srbija...*, p. 181.

⁴⁶ D. VITKOVIĆ, *Patrijarh Arsenije Crnojević u Pakracu*, „Starine JAZU” 36, 1918, p. 164–200; R. VESELINOVIĆ, *Srbija...*, p. 183.

poszczególnych artykułów recenzyjnych, a jedynie wyekscerpowanie najważniejszych problemów badawczych, które się w nich znalazły i mogą okazać się przydatne w dzisiejszej refleksji humanistycznej na temat pierwszej fazy migracji Serbów we wczesnej dobie nowożytnej. W sporze między południowosłowiańskimi historykami podniesiono kilka istotnych problemów, które we współczesnych badaniach, zarówno tych historycznych, jak i sławistycznych, ciągle wymagają dodatkowego namysłu. W tym kontekście za szczególnie istotne należy uznać zwrócenie uwagi na wagę posługiwania się adekwatną do opisywanych czasów terminologią, mając na względzie złożoność i dynamikę procesów, które pod koniec XVII i w połowie XVIII w. zachodziły wśród ludności serbskiej. Serbscy dziejopisarze wielokrotnie postulowali konieczność uświadomienia sobie przez badaczy tej epoki stadium rozwoju społecznego, w którym znajdował się wówczas serbski etnos. Sugestia ta z pewnością pozwoli naukowcom uniknąć prezentowania, choć intelektualnie interesujących, to w konfrontacji z badaną materią jednak anachronicznych, koncepcji. Monografia G. Stanojevicia *Srbija u vreme Bečkog rata 1683–1699* może też stanowić dobry przykład dla humanistów, aby swoich częściowych wyników badań nie opierać na jednym źródle (tekście), pominąwszy kontekst i wcześniejsze rozstrzygnięcia nauki. Dysputa między R. Veselinoviciem i G. Stanojevicem to bez wątpienia dobre *exemplum* dyskusji między naukowcami, która z jednej strony umożliwia rewizję dotychczasowych ustaleń, z drugiej zaś – skłania do większego namysłu nad analizowanymi problemami i nierzadko prowadzi do stawiania nowych dezyderatów badawczych.

Bibliografia

Źródła

Srpske privilegije od 1690 do 1792, eds. J. RADONIĆ, M. KOSTIĆ, Beograd 1950.

Opracowania

ĆIRKOVIĆ S., *Stanojević Gligor*, [in:] *Enciklopedija srpske istoriografije*, Beograd 1997, p. 649.

ČAKIĆ S., *Velika seoba Srba 1689/1690 i patrijarh Arsenije Crnojević*, Novi Sad 1990.

CZAMAŃSKA I., *Historia Serbii. Od pojawienie się Serbów na Bałkanach do 1830 r.*, vol. I, Poznań 2021.

DAVIDOV D., *Sentandreja: srpske povesnice*, Novi Sad 2011.

DIMITRIJEVIĆ S., *Odnosaži pečkih patrijaraha sa Rusijom u XVII v.*, „Glas Srpske kraljevske akademije” 57, 1900, p. 163–166.

ĐUKIĆ A., *Kad su se Srbi sa patrijarhom III Čarnojevićem doselili u zemlje mađarske krune*, „Javor” 11–12, 1891, p. 168–171, 186–188.

- ENGELBRECHT M., *Theatre de la Milice Etrangere*, Beograd 2014.
- GARDE P., *Le discours balkanique – des mots et des hommes*, Paris 2004.
- GAVRILOVIĆ S., *Dr Rajko L. Veselinović* (30. XII 1912–2. XI 1987), „Zbornik Matice srpske za istoriju” 36, 1987, p. 223–239.
- GAVRILOVIĆ S., *Srem od kraja XVII do sredine XVIII v.*, Novi Sad 1979.
- GIL D., *Naród*, [in:] *Leksykon idei wędrownych na słowiańskich Bałkanach XVIII–XXI w. Konserwatyzm. Liberalizm. Naród*, eds. G. SZWAT-GYŁYBOWA, D. GIL, L. MIODYŃSKI, vol. III, Warszawa 2019, p. 178–191.
- GIL D., *Prawosławie. Historia. Naród. Miejsce kultury duchowej w serbskiej tradycji i współczesności*, Kraków 2005.
- GIL D., *Serbscy etnarchowie jako kodyfikatorzy tradycji kulturowej*, [in:] *U spomen na Borivoja Marinkovića. Zbornik Filozofskog Fakulteta*, eds. N. GRDINIĆ, S. TOMIN, N. VARNICA, Novi Sad 2014, p. 132–133.
- INALCIK H., QUATAERT D., *Dzieje gospodarcze i społeczne Imperium Osmańskiego*, Kraków 2008.
- JAKŠIĆ M., *O Arseniju IV Jovanoviću Šakabenti. Lekcije iz istorije Karlovačke mitropolije po arhivskim izvorima*, Sremski Karlovci 1899.
- KAWECKA A., LIS-WIELGOSZ I., PETROV I.N., SKOWRONEK M., STRADOMSKI J., *Komentowana bibliografia polskich przekładów piśmiennictwa kręgu Slavia Orthodoxa*, Łódź 2021.
- KAZER K., *Porodica i srodstvo na Balkanu. Analiza jedne kulture koja nestaje*, Beograd 2002.
- KOSTIĆ M., *Srpska naselja u Rusiji. Nova Srbija i Slavenosrbija*, Beograd 1923.
- LIS-WIELGOSZ I., *O trwałości znaczeń. Siedemnastowieczna literatura serbska w służbie tradycji*, Poznań 2013.
- LOLIĆ A., *Bibliografija Gligora Stanojevića 1950–1987*, „Istorijski časopis” 36, 1989, p. 9–29.
- LUKOVIĆ M., *Instytucje samorządowe koczowniczych i półkoczowniczych pasterzy na Bałkanach i w regionie karpackim w późnym średniowieczu i wczesnej nowożytności*, „Res Historica” 41, 2016, p. 51–94.
- LUKOVIĆ M., *Sezonowe migracje pasterzy na Bałkanach: charakter, historia, transformacje*, „Res Historica” 40, 2015, p. 61–95.
- MARINKOVIĆ D., *Srpski svadbeni običaji u Vojvodini*, Novi Sad 2017.
- Nazewnictwo geograficzne świata. Europa*, vol. XI, Warszawa 2009.
- PAVIĆ M., *Istorija srpske književnosti baroknog doba (XVII i XVIII v.)*, Beograd 1970.
- POPOVIĆ D., *Velika seoba Srba 1690. Srbi, seljaci, plemići*, Beograd 1954.
- POPOVIĆ R.V., *Veselinović Rajko*, [in:] *Enciklopedija srpske istoriografije*, Beograd 1997, p. 303–304.
- RUVARAC I., *Odlomci o grofu Đorđu Brankoviću i Arseniju Crnojeviću patrijarhu s tri izleta o takozvanoj Velikoj seobi srpskog naroda*, Beograd 1896.
- SAJKOWSKI W., *Obraz ludów bałkańskiego wybrzeża Adriatyku we Francji epoki Oświecenia*, Poznań 2013.
- SIMIĆ V., *Za ljubav otadžbine. Patriote i patriotizmi u srpskoj kulturi XVIII v. u Habsburškoj monarhiji*, Novi Sad 2012.
- SKERLIĆ J., *Srpska književnost u XVIII v.*, Beograd 1966.
- STANOJEVIĆ G., *Crna Gora pred stvaranje države 1773–1796*, Beograd 1962.
- STANOJEVIĆ G., *Crna Gora u doba vladike Danila*, Cetinje 1955.
- STANOJEVIĆ G., *Istorija Srbije i srpskog naroda u polemici i radovima Rajka Veselinovića*, „Zbornik za istoriju” 20, 1979, p. 193–218.
- STANOJEVIĆ G., *Jugoslovenske zemlje u mletačko-turskim ratovima XVI–XVIII v.*, Beograd 1970.
- STANOJEVIĆ G., *Mitropolit Vasilije Petrović i njegovo doba (1740–1766)*, Beograd 1979.
- STANOJEVIĆ G., *Odgovor Rajku Veselinoviću*, „Istorijski časopis” 31, 1984, p. 273–289.

- STANOJEVIĆ G., *Srbija u vreme Bečkog rata 1683–1699*, Beograd 1976.
- STANOJEVIĆ G., *Šćepan Mali*, Beograd 1957.
- STEFANOVIĆ M., *Leksikon srpskog prosvetiteljstva*, Beograd 2009.
- STEVANOVIĆ M., *Patrijarh Arsenije III Černojević i Velika seoba Srba*, Beograd 2006.
- SUJECKA J., *Balkany historyczne i kulturowo-mentalne*, [in:] *Wprowadzenie do bałkanologii. Etnosy. Języki. Arealy. Konceptualizacje*, eds. I. SAWICKA, J. SUJECKA, Warszawa 2015, p. 155–173.
- SUJECKA J., *O pojęciu naród w bałkańskim kontekście kulturowym*, „*Slavia Meridionalis*” 7, 2007, p. 157–168.
- ŠULETIĆ N., *Raja*, [in:] *Enciklopedija srpskog naroda*, Beograd 2008, p. 925–926.
- TIMOTIJEVIĆ M., *Rađanje moderne privatnosti. Privatni život Srba u Habsburškoj monarhiji od kraja 17. do početka 19. v.*, Beograd 2006.
- VESELINOVIĆ R., *Arsenije III Crnojević u istoriji i književnosti*, Beograd 1959.
- VESELINOVIĆ R., *Istorija Srpske Pravoslavne Crkve sa narodnom istorijom I–II*, Beograd 1966.
- VESELINOVIĆ R., *Rezultati kritike i polemike iz istorije srpskog naroda u vreme Bečkog rata 1683–1689*, „*Zbornik za istoriju*” 25, 1982, p. 177–197.
- VESELINOVIĆ R., *Srbija i srpski narod u vreme Bečkog rata 1683–1689 u knjizi dr G. Stanojevića Srbija u vreme Bečkog rata 1683–1689*, „*Zbornik za istoriju*” 17, 1978, p. 163–204.
- VITKOVIĆ D., *Patrijarh Arsenije Crnojević u Pakracu*, „*Starine JAZU*” 36, 1918, p. 164–200.

Piotr Krężel, PhD

<https://orcid.org/0000-0001-6427-0286>

University of Łódź

Faculty of Philology

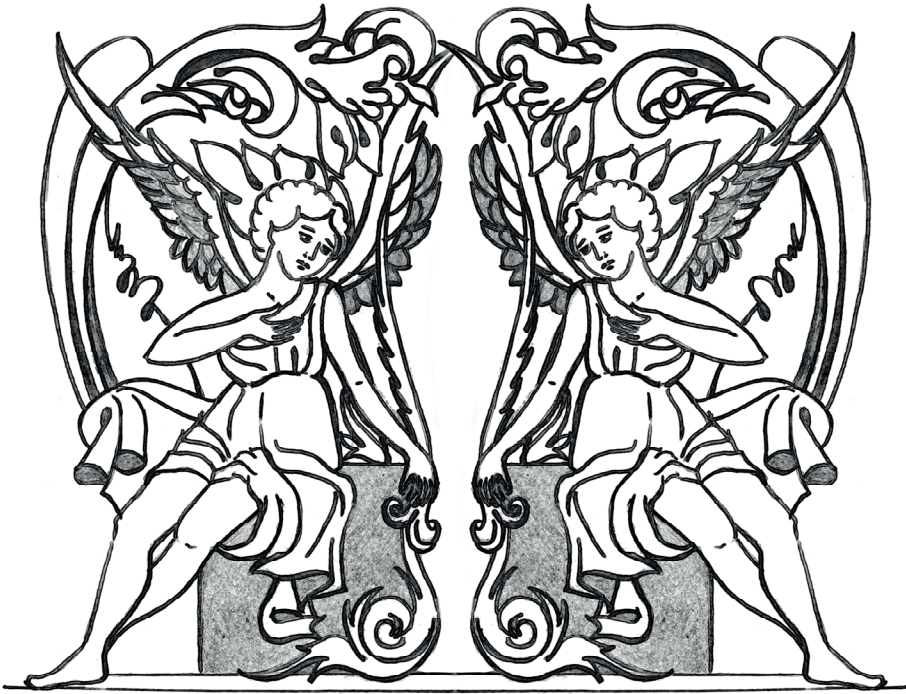
Department of Slavic Philology

ul. Pomorska 171/173

90–236 Łódź, Polska/Poland

piotr.krezel@uni.lodz.pl

II.

Historical Implications of Migration

Aleksandar Krstić (Belgrade)

The Emergence of “Sırf Vilâyeti”: Serbian Migrations to the Territory of Banat by the Mid-16th Century and Their Results

The migrations of the Serbian population to the area of present-day Banat from the late 14th century until the second half of the 16th century were primarily driven by Ottoman conquests: first of the Serbian lands, and then of the Hungarian regions north of the Danube. In the years that followed the Battle of Kosovo (1389), Ottoman *akıncıs* began to make forays into the areas of Banat, wreaking havoc and taking slaves¹. At the same time, migrants started to cross the Danube, seeking refuge from Ottoman attacks, raids, captivity and famine caused by the ravages of war. For instance, already in January 1400, the counts of Timiș held a meeting with the county nobility in Timișoara/Temesvár regarding

¹ Б. Стојковски, *Српско-угарске везе 1389–1402*, [in:] *Кнегиња Милица – Монахиња Јевгенија и њено доба*, eds. С. Мишић, Д. Јечменица, Трстеник–Београд 2014, p. 39–51; В. Алексић, *Шумадија на српско-турско-угарској тремеђи*, [in:] *Шумадија у XV веку*, eds. С. Мишић, М. Копривица, Београд 2018, p. 33–38; Т. PÁLOSFALVI, *From Nicopolis to Mohács: A History of Ottoman-Hungarian Warfare, 1389–1526*, Leiden–Boston 2018, p. 51–55.

problems of the local population caused by the Slavs and Vlachs who, fleeing from the Turks, were settling in the area of this county². To diminish the Ottomans' pressure on the southern borders of Hungary, King Sigismund entered into an alliance with Despot Stefan Lazarević in 1403, and starting from 1411, began to grant numerous estates to his new Serbian vassal across the kingdom. In the region of Banat, Despot Stefan received the castles of Becse/Bečej in Torontál County and Érdsomlyó (present-day Vršac) in Caraş/Krassó County with the appertaining estates³. After the death of Despot Stefan in 1427, these estates were inherited by his nephew Đurađ Branković. In addition to the despots, estates in southern Banat were also granted to some of the most distinguished Serbian nobles. Further north, Világosvár castle in Zaránd County was donated to Despot Đurađ by King Albert in 1439. A decade later, groups of Serbs were already settled in the area of Világosvár/Şiria⁴.

Free movement over the Danube and Sava border and regular trade links made it easier to get familiar with Hungarian lands and facilitated the migration of the Serbian population, who were fleeing from the Ottomans. Although some Slavic toponyms and hydronyms in the Banat area can be found earlier, the documents from the first half of the 15th century record for the first time a number of settlements with Slavic or Slavified names in this region, mainly owned by Hungarian noblemen⁵. The Serbs were concentrated in large numbers around the fortresses along the Danube, such as Tornište (near Pančevo), Kovin/Keve and Haram (present-day Banatska Palanka) during the first half of the 15th century. At the time of the first fall of the Serbian state under Ottoman rule in 1439, a great number of refugees moved from Serbia to Hungary, while those who had earlier settled in the Danube region moved further north, fleeing the Ottoman assaults. The inhabitants of Kovin thus founded the new settlement of Ráckeve on the

² Zsigmondkori oklevéltár, vol. II.1, ed. E. MÁLYUSZ, Budapest 1956, p. 4; E. SZASZKÓ, *From Bestowal to Betrayal. The Military and Political Roles of Nicolas Csáki and Nicolas Marcali between 1399 and 1401*, [in:] *Politics and society in Central and South-East Europe: life under the shadow of the Ottoman Empire's expansion (15th–16th centuries)*, ed. Z. КОПЕЦЗНУ, Cluj-Napoca 2021, p. 71–72.

³ J. КАЛИЋ, *Немирно доба*, [in:] *Историја српског народа*, vol. II, ed. J. КАЛИЋ, Београд 1982, p. 74, 85–87; A. KRSTIĆ, *Familiars of the Serbian despots in and from the territory of Banat (1411–1458)*, [in:] *Politics and Society in the Central and South-Eastern Europe (13th–16th centuries)*, ed. Z. IUSZTIN, Cluj-Napoca 2019, p. 94–95.

⁴ A. KRSTIĆ, 'Which Realm Will You Opt for?' – the Serbian Nobility between the Ottomans and the Hungarians in the 15th Century, [in:] *State and Society in the Balkans before and after Establishment of Ottoman Rule*, eds. S. RUDIĆ, S. ASLANTAŞ, Belgrade 2017, p. 135–136.

⁵ F. PESTY, *Krassó vármegye története*, vol. III, Budapest 1882, p. 287, 317–318, 321, 340–342; D. CSÁNKI, *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában*, vol. II, Budapest 1894, p. 112.

Csepel Island on the Danube, downstream from Buda⁶. Refugees from the areas around Haram and Tornište could be seen in those years in Alpár and neighboring settlements in the counties of Csongrád and Outer Szolnok, on the estates of the Garamszentbenedek abbey⁷.

After the fall of the Serbian state under Ottoman rule in 1458/1459, *akıncı* raids from the Smederevo and Vidin Sanjaks to southern Hungary became frequent. Their incursions occasionally reached Timișoara and Oradea/Nagyvárad. They caused great devastation, migrations and depopulation⁸. Both powers used a strategy of depopulating of the enemy's and recolonizing of own territories. The Ottoman attacks were followed by Hungarian retaliations in Ottoman borderline territories, of which the campaigns of 1480 and 1481 were the most important with respect to demographic and ethnic changes in Banat. In 1480, during the incursions of the royal armies into northern Serbia and Bosnia, large Serbian populations – allegedly as many as 60,000 persons – were transferred to Hungary. During the following autumn, the army, led again by the captain of the Lower Parts Paul Kinizsi, penetrated up to Kruševac, taking around 50,000 persons to Hungary. Serbian exiles arrived in Timișoara, wherefrom they scattered around scarcely populated Banat and the Mureș/Maros region⁹. Kinizsi entered Serbia with his army in 1494 as well, when he again took the local Serbian population with him to Timișoara. The Serbs who were transferred across the Danube were settled, as

⁶ *Ráckevei okmánytár. Oklevelek és iratok (15–17. század)*, ed. A. MISKEI, Ráckeve 2015, p. 29–31, 81–84; М. СПРЕМИЋ, *Први пад Деспотовине*, [in:] *Историја српског...*, vol. II, p. 246–249; С. ЋИРКОВИЋ, *Сеобе српског народа у Краљевину Угарску у XIV и XV веку*, [in:] *Сеобе српског народа од XIV до XX века. Зборник радова посвећен тристагодишњици велике сеобе Срба*, Београд 1990, p. 42.

⁷ С. ЋИРКОВИЋ, "Rasciani regales" Владислава I Јагелонца, "Зборник Марице српске за историју" 1, 1970, p. 79–82; А. КРСТИЋ, *Из историје средњовековних насеља Југозападног Баната (15. век – прва половина 16. века)*, "Зборник Марице српске за историју" 73, 2006, p. 39–44.

⁸ О. ЗИРОЈЕВИЋ, *Турско војно уређење у Србији (1459–1683)*, Београд 1974, p. 65–87; T. PÁLÓSFALVI, *From Nicopolis to Mohács...*, p. 199–277; O. J. SCHMITT, M. KIROVSKA, *Ottoman Raiders (Akıncıs) as a Driving Force of Early Ottoman Conquest of the Balkans and the Slavery-Based Economy*, "Journal of the Economic and Social History of the Orient" 65, 2022, p. 526–535, 554–559.

⁹ V. FRANKÓI, *Matyás király levelei...*, vol. II, Budapest 1895, p. 158, 185, 190, 195–197; Ј. КАЛИЋ-МИЈУШКОВИЋ, *Београд у средњем веку*, Београд 1967, p. 198–199; М. СПРЕМИЋ, *Српски деспоти у Срему*, [in:] *Срем кроз векове: слојеви култура Фрушке горе и Срема*, ed. М. МАТИЋКИ, Београд–Беоцин 2007, p. 52; М. IVANOVIĆ, N. ISAILOVIĆ, *The Danube in Serbian-Hungarian relations in the 14th and 15th centuries*, "Tibiscum" 5, 2015, p. 386–387. S. Ćirković noted that these figures are certainly exaggerated as he compared them with data on the population density in northern Serbia provided by the Ottoman defters, cf. С. ЋИРКОВИЋ, *Српска властела у борби за обнову Деспотовине*, [in:] *Историја српског...*, vol. II, p. 386–387.

before, in the Hungarian territory¹⁰. In 1502, the royal army once again transferred numerous Christians to Hungary from the Ottoman territory south of the Danube. They were settled in the area of Banat, between Timișoara and Belgrade¹¹.

These mass and forced migrations were accompanied with an incessant and less noticeable process of individual migrations of the Serbian population to the territory of Hungary. Serbian exiles belonged to all social strata: they included members of the Branković dynasty and the old higher nobility (the Jakšićs, Miloš Belmužević), numerous members of the Serbian petty nobility and the new Christian elite engaged in the Ottoman military service, citizens and peasants. Serbian noblemen, as well as ordinary people, entered the royal service, and in return received possessions in Hungary or fought for a salary as soldiers and crew of the river flotilla (*nazadistae*, *šajkaši*)¹². Over several decades, the attacks of the Ottoman *akıncı* forces on Banat and other areas of southern Hungary were led by Mihaloğlu Ali Bey and other border commanders. They were opposed by royal units, where Serbian soldiers also played a significant role, led by Despot Vuk Grgurević Branković and members of the Jakšić family¹³.

In the second half of the 15th century, the Serbs in Banat were grouped mainly along the Danube, near the border, around Timișoara¹⁴, and along the Mureș, where there were significant parts of the Jakšićs' and Belmuževićs' estates. In

¹⁰ A. BONFINIS, *Rerum Ungaricarum decades*, eds. I. FÓGEL, B. IVÁNYI, L. JUHÁSZ, vol. IV, Budapest 1941, p. 245–247; J. КАЛИЋ-МИУШКОВИЋ, *Београд...*, p. 209–210; А. КРСТИЋ, *Банат у средњем веку*, [in:] *Банат кроз векове: слојеви култура Баната*, eds. М. МАТИЦКИ, В. ЈОВИЋ, Београд 2010, p. 84.

¹¹ N. ISTVÁNFY, *Regni Hungarici historia*, Coloniae Agrippinae 1685, p. 32; А. ИВИЋ, *Историја Срба у Војводини од најстаријих времена до оснивања потиско-поморишке границе (1703)*, Нови Сад 1929, p. 44–45; С. ЂИРКОВИЋ, *Последњи Бранковићи*, [in:] *Историја српског...*, vol. II, p. 460; А. КРСТИЋ, *Банат...*, p. 84–85.

¹² J. КАЛИЋ, *Дунав у ратовима XV века*, [in:] *Пловидба на Дунаву и његовим притокама кроз векове*, ed. В. ЧУБРИЛОВИЋ, Београд 1983, p. 120–126; С. ЂИРКОВИЋ, *Последњи Бранковићи*, p. 431–435, 451–452, 458–460; IDEM, *Сеобе...*, p. 43–46; А. MAGINA, *Le long voyage vers la terre promise: les migrations serbes en Banat (XVe–XVIe siècles)* [in:] *Between Worlds: The age of Jagellonians*, eds. F. N. ARDELEAN, C. NICHOLSON, J. PREISER-KAPPELLER, Frankfurt am Main 2013, p. 133–135; А. KRSTIĆ, *Which Realm...*, p. 135–138; А. KRSTIĆ, А. MAGINA, *The Belmužević family: the fate of a noble family in South East Europe during the turbulent period of the Ottoman conquest (the 15th and the first half of the 16th centuries)*, “Revue des études sud-est européennes” 59, 2021, p. 109–114.

¹³ С. ЂИРКОВИЋ, *Српска властела...*, p. 384–388; М. СПРЕМИЋ, *Породица Јакшић у Банату*, [in:] *Банат кроз векове: слојеви култура Баната*, eds. М. МАТИЦКИ, В. ЈОВИЋ, Београд 2010, p. 34–41; T. PÁLÓSFALVI, *From Nicopolis to Mohács...*, p. 35, 226–228, 250–260, 267–277.

¹⁴ А. MAGINA, *Acta et Documenta partes Regni Hungariae inferiores concernentia 1500–1552. Acte și Documente privitoare la părțile de jos ale Regatului Ungar 1500–1552*, Cluj-Napoca 2020, p. 116–122; IDEM, *Le long voyage...*, p. 137.

this regard, the case of Fellak (present-day Felnac) in Arad County is illustrative. When King Matthias donated Fellak to Stefan and DMITAR JAKŠIĆ in 1478, it was an uninhabited place (*predium*). The Jakšić brothers immediately started to populate Fellak and already in 1491 it was the settlement “*populorum et habitatorum multitudine decoretur*”. During the subsequent decades, Fellak became a market town (*oppidum*) with a weekly market and two annual fairs. The Jakšićs also built a castle in Fellak. After the Ottoman occupation, Felnac became the nahiye center and, as it can be seen from the first defters, it was inhabited by the Serbs¹⁵. However, numerous Serbian peasants also lived in the estates of Hungarian noblemen in this area¹⁶.

In the last decades of the 15th century and during the first decades of the 16th century, a number of Slavic toponyms appeared in the area along the Begej/Bega River and its tributaries, around Recaș, Ictar, Târgoviște and Mănaștiur, such as Târgoviște itself (medieval Csikóvásárhely), than Topolovac, Hrabrovac, Vokšinac, Lukarovac, Slavinac, Dragotinac, Rakovac, Toplica, Suhodol, Tihomirovac, etc.¹⁷ The process of immigration of the Serbs to this area continued afterwards, which is indicated by a further change in toponymy. In the middle of the 16th century, some earlier Hungarian settlement names were recorded in Slavicized forms: Jacobfalva – Jakobovac; Királykuta – Kraljevac; Zalosfalva – Sladojevica; Bokorfalva – Bokorovac; Maysafalva – Mošnica; Balazsfalva – Blažovac.¹⁸

During the turbulent years that followed the Battle of Mohács in 1526, replete with the struggles between Ferdinand I of Habsburg and John I Szapolyai, the Serbs played a significant role in the Hungarian Kingdom. In 1526 and 1527, the movement of “czar” Jovan Nenad spread quickly from the Mureș region through Banat up to the Danube. However, it seems that the majority of Serbs in Banat are as crossed over to Szapolyai’s side after the murder of their self-proclaimed emperor¹⁹. At the time of preparations for the campaign to Buda after the death of King

¹⁵ L. MAGINA, *Dreptul de târg și procesul de urbanizare. Cazul Felnac*, “Analele Banatului” 18, 2010, p. 143–148.

¹⁶ A. MAGINA, *Acta et Documenta...*, p. 28–30. For the numerous Slavic toponyms around Șoimuș and Lipova in 1510, see C. FENEȘAN, *Diplomatarium Banaticum*, Cluj-Napoca 2016, vol. I, p. 271–272.

¹⁷ I. BORSA, *A Justh család levéltára 1274–1525*, Budapest 1991, p. 254, 264; F. PESTY, *Krassó...*, vol. III, p. 427, 430, 487, 494; J. PATAKI, *Domeniul Hunedoara la începutul secolului al XVI-lea. Studii și documente*, București 1973, p. 292–293; D. CSÁNKI, *Magyarország...*, vol. II, p. 12, 25, 29, 39, 88.

¹⁸ A. MAGINA, *Acta et Documenta...*, p. 232–233; İstanbul, Başbakanlık Osmanlı Arşivi, *Tapu tahrir defterleri* [= BOA, TD] no. 290, p. 146–163, 215–232; P. ENGEL, *A Temesvári és Moldovai szandzsák törökkori települései (1554–1579)*, Szeged 1996, p. 175–177, *passim*. See the previous note.

¹⁹ Б. СТОЈКОВСКИ, *Цар Јован Ненад: живот, дело и наслеђе Црног Човека*, Будимпешта 2018, p. 43–150.

John Szapolyai in 1541, an Ottoman document was compiled describing the situation in Hungary. It states that the area of present-day Banat was “the true Serbian region” (*asil Sırf vilâyetidir*), a shelter for fugitives from the Smederevo and Srem Sanjaks, from which the “infidels” were constantly making incursions into the Ottoman territory across the Tisza and Danube. This is why the conquest of Banat areas was recommended²⁰. The aforementioned formulation from the Ottoman document corresponds to the inscription *Ratzenland/Rasciani* in the area between the Banat Mountains and the Danube on Wolfgang Lazius’s map of Hungary from 1556, which also testifies to the dominant Serbian presence in the area of southern Banat in the mid-16th century²¹.

Over the following decade, Banat remained in the state of Szapolyai’s widow Queen Isabella, under the rule of the captain general of Lower Parts Petar Petrović. The efforts of the Habsburg court to place Transylvania under its control and conflicts between Archbishop George Martinuzzi and Petrović brought about the Ottoman conquest of Banat in 1551/1552²². The Serbs in Banat and their military importance in Szapolyai’s state, particularly in this period, when Petar Petrović greatly relied on Serbian soldiers, attracted significant attention of earlier researchers. These researchers shed light on the personalities and careers of some of the most important Serbs in Banat and the Mureş region between 1526 and 1552, such as Radič Božić, Nikola Crepović, Stefan Balentić, Petar and Dimitrije Ovčarević and others²³. In autumn 1551, Serbian soldiers engaged in the Hungarian military service turned to the Ottomans and the beylerbey of Rumelia Sokol-

²⁰ P. FODOR, *Ottoman Policy towards Hungary 1520–1541*, “Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae” 45.2–3, 1991, p. 315–316, 321; О. КРЕШИЋ, *Петровићев санџак*, “Историјски часопис” 61, 2012, p. 131.

²¹ W. LAZIUS, *Karte des Königreichs Ungarn 1556. Regni Hungariae Descriptio Vera*, Vienne 1556. Such inscriptions appeared later on several other maps from the second half of the 16th and from the 17th centuries – А. КРСТИЋ, *Историја једне картографске заблуде – Ериомљо (Вришац) на старим географским картама*, “Историјски часопис” 69, 2020, p. 163 sqq.

²² G. BARTA, *The Emergence of the Principality and its First Crises (1526–1606)*, [in:] *History of Transylvania*, Budapest 1994, p. 252–258; А. РАРО, G. NEMETH РАРО, *Frate Giorgio Martinuzzi. Cardinale, soldato e statista dalmata agli albori del Principato di Transilvania*, Roma 2017, p. 111–190; S. VARGA, *Péter Petrovics (1487–1557) in the Service of Queen Isabella*, [in:] *Isabella Jagiellon, Queen of Hungary (1539–1559)*, *Studies*, eds. Á. MÁTÉ, T. OBOURN, Budapest 2020, p. 332–345.

²³ А. ИВИЋ, *Историја...*, p. 83–177; Н. ЛЕМАЈИЋ, *Српска елита на прелому епоха, Сремска Митровица–Источно Сарајево* 2006, p. 91–99; ИДЕМ, *Српско становништво Баната и Поморишја у XV и XVI веку (и њихови прваци и старешине)*, [in:] *Средњовековна насеља на тлу Војводине, историјски догађаји и процеси*, ed. Ђ. ХАРДИ, Сремска Митровица 2013, p. 12–19; S. IAŞIN, *Familii nobiliare sârbeşti din Banat în secolele al XV-lea şi al XVI-lea*, Cluj-Napoca 2015, p. 194–201.

Iu Mehmed Pasha, dissatisfied with the treatment of King Ferdinand's governor, Cardinal Martinuzzi²⁴. King Ferdinand did not manage to maintain the support of the Serbs in Banat, not even with the confirmations of all the privileges and rights of Serbian noblemen, communities and the entire Serbian people living "around the Timișoara fortress and in those areas", issued in Vienna on 19 July and 31 August 1551²⁵. In the instruction given to his commissioners sent to Transylvania on 1 June 1551, the king drew special attention to the Serbs who lived mixed with the Hungarians and Romanians around the fortresses of Timișoara, Lugoj, Caransebeș, Recaș and Sâlha, as well as to those Serbs around the fortresses of Lipova, Șoimuș, Becej and Bečkerek²⁶.

Some other sources also illuminate the significant Serbian presence in the area of Lipova during that period. The town seemed to be the center of the Orthodox ecclesiastical organization in Banat, since a house of a Serbian bishop of Lipova (*domus episcopii Rascianorum*) and Paul "presbiterus Rascianorum" are noted down in 1542, as well as the priest named Živko in 1539²⁷. After the Ottoman conquest, Metropolitan Nestor was recorded in the first fiscal register of Lipova in 1554, while this *varoș* and the neighboring Radna were predominantly inhabited by the Serbian population²⁸.

Soon after they conquered flatland parts of Banat and the Mureș region in 1552, the Ottomans conducted a census of the seized territory. The first Ottoman defter of the Timișoara Sanjak, which was completed in 1554²⁹, is highly important for the analysis of the ethnic, demographic, ecclesiastical and economic structure, and the network of settlements in the Banat area at the start of the Ottoman rule. However, this defter not only contains data on this territory at the time, but also gives an insight into the situation in the same area on the eve of the Ottoman conquest. As our space is limited, we shall focus here only on the environs of Vrșac, i.e. a present-day borderline area which partly belongs to Serbia and partly

²⁴ А. ИВИЋ, *Историја...*, p. 164–166, 411–412; Р. САМАРЦИЋ, *Турско освајање Баната (1551–1552)*, [in:] *Историја српског...*, vol. III.1, ed. Р. САМАРЦИЋ, Београд 1993, p. 176–187; А. РАО, G. NEMETH РАО, *Frate Giorgio...*, p. 204–216.

²⁵ C. FENEȘAN, *Diplomatarium Banaticum...*, vol. I, p. 339–342.

²⁶ А. ИВИЋ, *Историја...*, p. 410; А. МАГИНА, *Le long voyage...*, p. 139.

²⁷ А. МАГИНА, *Documentele autorităților urbane din Lipova (1455–1548)*, "Banatica" 23, 2013, p. 612–614; IDEM, *The city and the church. Religious life in Lipova, the 14th–16th centuries*, [in:] *Common Man, Society and Religion in the 16th century. Piety, morality and discipline in the Carpathian Basin*, ed. U. A WIEN, Göttingen 2021, p. 257.

²⁸ P. FODOR, *Lippa és Radna városok a 16. századi török adóösszeírásokban*, "Történelmi Szemle" 39, 1997, p. 319–322.

²⁹ BOA, TD 290. I thank my colleague Srđan Katić who enabled me to use the data from this defter.

to Romania. This territory belonged to the medieval Hungarian county of Caraş/Krassó, and in the early second half of the 16th century it was part of the Ottoman nahiyes of Şemlik and Boğça (Bocşa). The sources about the Serbs and Serbian migrations to this area during the late Middle Ages are even scarcer compared to some other Banat counties (Timiş, Kovin, Arad).

At the time of the first Ottoman census of 1554 (unlike the later period)³⁰, the Şemlik nahiye, later called the Vršac nahiye, was not defined in geographical terms. The eponymous *varoş* (medieval *Érdsomlyó*, present-day Vršac) was recorded in this nahiye at the time, as well as 32 villages, which stretched from the banks of the Brzava River in the north, through the rims of the Veliki Vršački morass and Ali-bunar marsh in the north-west and west, to the Danube banks in the south. At the time, in the east and south-east, the Şemlik nahiye also included several villages on the slopes of the Banat Mountains, though numerous settlements in the immediate vicinity of Vršac were part of the Boğça nahiye³¹.

Table 1. Settlements of the Şemlik Nahiye (1554)

Settlement	Medieval name	Taxable homes	Heads of households	Unmarried	Widows	Income in akçes
Şemlik	Ér(d)somlyó	50	88	13	/	10000
Grebenac	Gerebenc	18	27	15	/	4070
Oča	Acs (Ocs)	12	20	6	/	3510
Vračev Gaj	Aracs	11	13	9	/	1700
Donja Vrela		11	12	5	1	2548
Gornja Vrela		5	6	4	1	1170
Vlatkovac/ Vladikovac	Szentlászló	3	4	1	/	730

³⁰ Cf. the maps in P. ENGEL, *A Temesvári és Moldovai szandzsák*, where nahiye borders were drawn based on data of the later defters (1569, 1579), and T. HALASI-KUN, *Krassó county, and the Ottoman Nahiyes Boğça, Kırşova-Bıtlık, and Şemlit'. I: Boğça Nahiyesi*, "Archivum Ottomanicum" 10, 1985 [1987], p. 130–132; IDEM, *Krassó county, and the Ottoman Nahiyes Boğça, Kırşova-Bıtlık, and Şemlit'. II: Kırşova-Bıtlık Nahiyesi*, "Archivum Ottomanicum" 11, 1986 [1988], p. 129–131.

³¹ BOA, TD 290, p. 320–370; A. КРСТИЋ, *Између брега и рута: Ер(д)шомљо – Вршац у средњем веку*, Београд 2019, p. 137–140, with the map. For the ubications of these toponyms, see also P. ENGEL, *A Temesvári és Moldovai szandzsák...*, p. 21–154.

Settlement	Medieval name	Taxable homes	Heads of households	Unmarried	Widows	Income in akçes
Dugi Potok (Bordogi/ Bordiski? Potok)		17	18	13	/	1800
Visokovac Potok		10	11	2	/	1200
Kameno Grobište		24	30	25	/	6170
Izvar	Izvor, Izvár, Vízvár	14	27	/	/	3000
Segedinac		10	10	6	/	1680
Mali Sokolovac		10	11	5	/	2130
Obla Crkva (Değirmi Kilise)		6	6	1	/	1800
Gornje Uzince/ Ozdinac?		6	6	4	/	1280
Bela Crkva	Fejéregyház	4	6	3	/	2420
Kusić	Kusák	18	24	11	2	2600
Sokolovac		22	32	20	/	5120
Crvena Crkva		6	6	2	/	1500
Hisarlik		30	32	17	1	7150
Levrinac	Lőrincfalva	7	9	2	/	1050
Vojvodinci	Vajdafalva	36	40	38	4	?
Šimon Đurka	Szent Margita	7	12	/	/	1350
Morminta		5	6	/	/	800
Kalvaš		8	8	2	/	5125
Vatin	Vát	4	11	4	/	1910
Firić (Stepkino Selište)	Stepkfalva	3	3	/	/	850
Šam	Sama	12	13	6	/	2772
Čam		4	5	/	/	420
Gornji Keveriš		1	1	1	/	198
Velika Škula	Oszkola	3	3	2	/	515
Dubovac	Dombó	5	5	4	/	?
Total		382	505	221	9	76568

Table 2. Villages in the Environs of Vršac which Belonged to the Boğça Nahiye (1554)

Settlement	Medieval name	Taxable homes	Heads of households	Unmarried	Widows	Income in akçes
Kutrec	Kutres, Kutrec	5	12	5	/	1350
Donje Središte	Szerdahely	30	40	3	/	5100
Donji Keveriš		7	7	3	/	1918
Grobište		3	3	1	/	1957
Uljma		8	10	2	/	2500
Ritišor		20	28	13	/	4500
Vlajkovac		11	13	/	/	2990
Jenova	Jenő	15	22	15		5102
Zagajica		4	4	3	/	1022
Subotica	Szombathely, Szobotica	7	7	6	/	2450
Potporanj		8	8	6	/	1830
Omor		5	6	4	/	3500
Vran[i]	Varány	33	35	30	5	18000
Varadia	Varadia	58	65	38	/	13058
Parta		8	9	4	1	2100
Donje Uzince / Ozdinac?		14	14	2	/	2820
Dupljaja	Duplaj	18	18	9	/	4950
Jasenovo		9	14	10	/	2315
Orešac		16	19	3	/	1917
Jabuka	Jabolnok	?	?	?	?	?
Total		279	334	157	6	79379

While a considerable portion of medieval settlements in the area of Caraş County has not been ubicated until today, Ottoman defters from the second half of the 16th century contain many toponyms, to a large extent Slavic, which do not appear in medieval sources. As seen in the above tables, the same is true for the area of Vršac. Major demographic and ethnic transformations in the 15th and 16th centuries brought about a significant change in the toponymy in that area, and all traces were lost for many settlements, or they continued to live under new names and with the new population.

The anthroponymy recorded in the defters of the Timișoara Sanjak from 1554 shows that the Serbian population was dominant in the area of south-western, flatland Banat, as well as in the area of Vrșac. As in other parts of Banat in the second half of the 16th century, the Serbian anthroponymy in the area of Vrșac featured mainly vernacular, primarily Slavic, and to a lesser extent Christian names³². At the time, the Serbs constituted almost the entire Christian population of the Şemlik varoş, i.e. Vrșac. The defter of 1554 records 88 heads of households and 13 unmarried, their relatives³³. The Serbs were the only or by far the most numerous populations in all settlements belonging to the Şemlik nahiye at the time, apart from Vojvodinci, where the population was mixed (Serbian and Romanian, with a small number of Hungarians). The Serbs were also the dominant population in the settlements of the Boğça nahiye, which were in close proximity to Vrșac. In the villages of Kutrec (present-day Gudurica) and Subotinci (Banatska Subotica), the population was mixed, while the Romanians and a small number of Hungarians lived in the villages of Vărădia and Vran³⁴. It is notable that these very settlements were the largest in the Vrșac area. Vărădia had somewhat more inhabitants even than Şemlik, which was, admittedly, one of the smaller urban settlements in the area of Banat in the early second half of the 16th century³⁵. Several other village settlements in the Boğça nahiye were larger than Şemlik in that period, particularly

³² For instance: Blagoje, Bogavac, Bogdan, Božidar, Bojić, Dabiživ, David, Damjan, DMITAR, Dimitrije, Dimitrašin, Dobrica, Dobromir, Dobrosav, Dojčin, Dragan, Dragaš, Dragiša, Dragić, Dragoje, Dragojlo, Dragomir, Dujko, Duša, Đurađ, Đura, Đurašin, Đurko, Gvozden, Grba, Grgur, Gruban, Grubač, Herak, Hlapen, Hran, Ivaniš, Ilija, Janko, Jovan, Jovašin, Kovač, Kraguj, Kuzma, Lazar, Ljubiša, Manojlo, Marko, Matej, Matijaš, Mikloš, Mijak, Miladin, Milić, Milko, Milovan, Milosav, Mitar, Mihal, Mihail, Nedeljko, Nestor, Nikola, Novak, Ognjen, Pava, Pavel, Pa(v)un, Pejo, Petar, Petko, Prodan, Radivoj, Radić, Radman, Rado, Radoje, Radovan, Radojica, Radonja, Radomir, Radosav, Radul, Rajin, Rajić, Raka, Ratko, Rusmir, Selak, Slavuj, Stanislav, Stepan, Stoja, Stojan, Stojko, Subota, Todor, Velihna, Vojin, Vujin, Vujić, Vujica, Vuk, Vukas, Vukac, Vukić, Vukdrag, Vukašin, Vukman, Vukmir, Vukoje, Vukosav, Vuksan, Vukan, Živko. Female names are incomparably rarer, as only widows were entered in the defter, for instance: Jovana, Marta, Marina, Draginja, Stojisava, Ilika, Kata, Đurka – BOA, TD 290, p. 320–370.

³³ Only three of them have Hungarian names – BOA, TD 290, p. 368–369; A. КРСТИЋ, *Између брега и пума...*, p. 144–145.

³⁴ On the methodological problems of using the defters for studying the ethnic structure of settlements in the Sanjak of Timișoara cf. K. HEGYI, *A török hódoltság várai és várkatonasága*, vol. I, Budapest 2007, p. 337–339.

³⁵ For instance, of the neighbouring *varoşes*, Gătaia and Bocşa (medieval Kövesd) had three times more households than Şemlik, while Denta and Ilidia were approximately double the size of Şemlik in terms of the number of households. When it comes to *varoşes* mainly inhabited by the Serbs, Pančevo, with 249 households, was two and a half times larger than Şemlik, while Kovin was half the size (42 households and 18 unmarried men) – BOA, TD 290, p. 277–279, 289.

those where mainly the previous population remained, such as Ciclova, Ticvaniu and Răcășdia³⁶. This implies that the settlement of the Serbian population in southern Banat, in the decades and years that preceded the first Ottoman census, still could not sufficiently compensate for the negative demographic effects caused by the fleeing previous population.

The individuals with the designation “doselac” (newcomer) are seen not only in mixed, but also in purely Serbian villages, which means that the majority of the Serbs were present in the observed area for some time before the 1554 census. “Doselci” were certainly those people who had recently settled in those villages, unlike the majority of locals. According to Srđan Katić, the widespread use of surnames ending in “-ić” indicates the presence of the Serbian population in Banat back from the time of the Hungarian Kingdom. Namely, the Serbs arriving to Banat from southern Serbian areas during the second half of the 16th century used – instead of their surname – the name of the father, occupation, nickname derived from the place of origin or physical characteristic, class or ethnicity³⁷.

In addition to two Christian sipahis who were Serbs, in 1554 there were also fifteen Serbian hussars in the Ottoman military service in the Şemlik *varoş*. Some Serbian hussars also lived in the surrounding settlements (in Oča, Vračev Gaj, Vatin, Šam and Jenova, one each; in Krstur, two, in Kusić and Donje Središte, three). According to the kanun for the Timișoara Sanjak from 1554, hussars in Banat – who were in Hungarian service “at the time of kings János and Petrović” – were exempted from taxes and other levies. In return, they were obliged to capture haiduks and collect taxes in peacetime, and to take part in campaigns in sanjak-bey’s army in wartime. According to the same kanun, each *nahiye* should have its *knez*, and each village its *primićur*. They were in charge of collecting taxes, guarding villages and roads from haiduks and settling the deserted settlements. They also had to participate in military campaigns. Moreover, their status originated from the time of King John and Peter Petrović³⁸.

³⁶ BOA, TD 290, p. 318–320, 321–324, 340–342.

³⁷ С. КАТИЋ, *Кнежевачко Потисје под турском влашћу*, [in:] *Историја Новог Кнежевца и околине*, ed. В. КРЕСТИЋ, Нови Кнежевац 2003, p. 153. I shall note some Serbian surnames in the area of Şemlik and its environs in the early second half of the 16th century, for instance: Belosalić, Belošević, Bojić, Crnojević, Dobrosalić, Dragić, Dujć, Dujković, Jovović, Kovačević, Lalinović/Lalatović, Lučić, Marković, Milanić, Milčević, Milić, Milojević, Milasović, Milošević, Mirković, Mihalić, Mihaljević, Nikolić, Pavlović, Panić, Petrović, Radević, Radić, Radović, Radenić, Radonjić, Radičević, Radosalić, Ranković/Rajković, Rašić, Sajić, Skrušević, Vladisalić, Vujović, Vuković, Vukotić, Vučihnić – BOA, TD 290, p. 320–370.

³⁸ In 1554, a total of 15 Christian sipahis, 25 knezes and 17 *primićurs* were registered in the entire sanjak – BOA, TD 290, p. 7–8, 327, 332, 357, 358, 362, 367, 368–369; A. AKGÜNDÜZ, *Osmanlı*

In the Şemlik nahiye, three Orthodox priests were recorded in 1554 in the eponymous *varoş* and in the villages of Grebenac, Dugi Potok, Crvena Crkva, Hisarlik and Dubova, one each. In the Boğça nahiye, as regards the villages in the wider environs of Vršac, priests were recorded in the villages of Donje Središte, Uljma, Ritišor, Orešac, Omor, Vran and Krstur. Two of them lived in Jenova, and a priest's son called Herak stayed in Donji Uzinac. One monk each was recorded in Grebenac and Donji Keveriš. It is interesting that some priests had Christian names (Sava, Jovan, Nikola) while others bore Slavic and vernacular names (Radič, Vuk, Vujica, Golobrad, Pejo, Petko, Novak, Sojka), as well as two monks (Radivoj, Đura)³⁹.

The second half of the 16th century was shaped by the efforts of the Ottoman authorities to repopulate the newly conquered areas, as well as by the spontaneous migration of the Serb population from the sanjaks of Smederevo, Kruševac, Zvornik and Vidin to the Eyalet of Timișoara owing to more favourable living conditions in the Pannonian Plain. At one moment, after the formation of the new Sanjak of Gyula in 1566, migration flows across the Danube became so intense that there was a threat of serious depopulation in the sanjaks in the Balkan Peninsula. This is why the Ottoman central authorities undertook measures to forbid the rayah's relocation to the sanjaks of Pannonia⁴⁰. As a result of such ethnic movements, towards the end of the 1570s, the Serbs in the central and southern parts of present-day Serbian Banat, which belonged to the Sanjaks of Timișoara and Cenad, constituted almost 90% of the population. To the east of Cenad, a wide range of Serbian villages lined the southern and northern banks of the Mureș⁴¹. The significant presence of the Serbs in the areas of Banat, including their engagement in the Ottoman military service, played a major role during the uprising in 1594. Although the uprising in Banat was quelled in blood, the Serbs took part

Kapınnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri, vol. VII, İstanbul 1994, p. 134–135; Б. ЂУРЂЕВ, А. ЛЕБЛ, *Срем, Бачка и Банат*, [in:] *Историја народа Југославије*, vol. II, Београд 1960, p. 184; С. КАТИЋ, *Кнежевачко Потисје...*, p. 146; К. НЕГЫ, *A török hódoltság...*, vol. I, p. 342–344; А. КРСТИЋ, *Између брега и рута...*, p. 147.

³⁹ BOA, TD 290, p. 322, 327, 329, 330, 342, 339, 350, 351, 357, 359, 364, 366, 368–369.

⁴⁰ С. КАТИЋ, *Кнежевачко Потисје...*, p. 150–151; Z. IUSZTIN, *Testimonies about Mobility in the Becskerek Nahije in the 16th Century*, [in:] *Politics and society in Central and South-East Europe: life under the shadow of the Ottoman Empire's expansion (15th–16th centuries)*, ed. Z. KOPECZNY, Cluj-Napoca 2021, p. 41–42; the book of CR. FENEȘAN, *Vilayetul Timișoara 1552–1716*, Timișoara 2014, is not available to me.

⁴¹ Gy. KALDY-NAGY, *A Csanádi szandzsák 1567. és 1579. évi összeírása*, Szeged 2000, p. 15–269; А. ПАЧА, *Срби и Мађари у Чанадском санџаку у другој половини 16. века*, [in:] *Српско-мађарски односи кроз историју*, ed. З. ЂЕРЕ, Нови Сад 2007, p. 87–103; К. НЕГЫ, *A török hódoltság...*, vol. I, p. 340–341; Z. IUSTIN, *Testimonies...*, p. 42–54.

in anti-Ottoman struggles over the years that followed as well⁴². However, even after the end of the Long War in 1606, the Serbs were present in the fortresses of the Eyalet of Timișoara, as in other areas of Ottoman Pannonia, particularly among *martoloses* and cavalymen⁴³.

Bibliography

Primary Sources

- İstanbul, Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Tapu tahrir defterleri, no. 290.
AKGÜNDÜZ A., *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri*, vol. VII, İstanbul 1994.
BONFINIS A., *Rerum Ungaricarum decades*, eds. I. FÓGEL, B. IVÁNYI, L. JUHÁSZ, vol. IV, Budapest 1941.
BORSA I., *A Justh család levéltára 1274–1525*, Budapest 1991.
FENEȘAN C., *Diplomatarium Banaticum*, vol. I, Cluj-Napoca 2016.
FODOR P., *Lippa és Radna városok a 16. századi török adóösszeírásokban*, “Történelmi Szemle” 39, 1997, p. 313–334.
FRAKNÓI V., *Matyás király levelei*, vol. II, Budapest 1895.
ISTVÁNFFY N., *Regni Hungarici historia*, Coloniae Agrippinae 1685.
KALDY-NAGY Gy., *A Csanádi szandzsák 1567. és 1579. évi összeírása*, Szeged 2000.
MAGINA A., *Acta et Documenta partes Regni Hungariae inferiores concernentia 1500–1552. Acte și Documente privitoare la părțile de jos ale Regatului Ungar 1500–1552*, Cluj-Napoca 2020.
MAGINA A., *Documentele autorităților urbane din Lipova (1455–1548)*, “Banatica” 23, 2013, p. 599–617.
PESTY F., *Krassó vármegye története*, vol. III, Budapest 1882.
Ráckevei okmánytár. *Oklevelek és iratok (15–17. század)*, ed. A. MISKEI, Ráckeve 2015.
Zsigmondkori oklevéltár, vol. II.1, ed. E. MÁLYUSZ, Budapest 1956.

Secondary Literature

- BARTA G., *The Emergence of the Principality and its First Crises (1526–1606)*, [in:] *History of Transylvania*, eds. G. BARTA, I. BÓNA, L. MAKKAJ, Z. SZÁSZ, Budapest 1994, p. 247–300.
CSÁNKI D., *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában*, vol. II, Budapest 1894.
ENGEL P., *A Temesvári és Moldovai szandzsák törökkori települései (1554–1579)*, Szeged 1996.
FODOR P., *Ottoman Policy towards Hungary 1520–1541*, “Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae” 45.2–3, 1991, p. 271–345.
HEGYI K., *A török hódoltság várai és várakozásága*, vol. I, III, Budapest 2007.
IAȘIN S., *Familii nobiliare sârbești din Banat în secolele al XV-lea și al XVI-lea*, Cluj-Napoca 2015.

⁴² A. ИВИЋ, *Историја...*, p. 196–206; P. САМАРЦИЋ, *Дуги рат између Аустрије и Турске (1593–1606)*, [in:] *Историја српског...*, vol. III.1, p. 226–247; С. ЋИРКОВИЋ, *Устанак банатских Срба*, “Рад Музеја Војводине” 37–38, 1995–1996, p. 239–245; С. КАТИЋ, *Кнежевачко Потисје...*, p. 173–180.

⁴³ K. HEGYI, *A török hódoltság...*, vol. I, p. 355–357; vol. III, p. 1359.

- IUSZTIN Z., *Testimonies about Mobility in the Becskerek Nahije in the 16th Century*, [in:] *Politics and society in Central and South-East Europe: life under the shadow of the Ottoman Empire's expansion (15th–16th centuries)*, ed. Z. KOPECZNY, Cluj-Napoca 2021, p. 39–57.
- IVANOVIĆ M., ISAILOVIĆ N., *The Danube in Serbian-Hungarian relations in the 14th and 15th centuries*, "Tibiscum" 5, 2015, p. 377–393.
- KRSTIĆ, A., *Familiars of the Serbian Despots in and from the Territory of Banat (1411–1458)*, [in:] *Politics and Society in the Central and South-Eastern Europe (13th–16th centuries)*, ed. Z. IUSZTIN, Cluj-Napoca 2019, p. 93–109.
- KRSTIĆ, A., 'Which Realm Will You Opt for?' – the Serbian Nobility between the Ottomans and the Hungarians in the 15th Century, [in:] *State and Society in the Balkans before and after Establishment of Ottoman Rule*, eds. S. RUDIĆ, S. ASLANTAŞ, Belgrade 2017, p. 129–163.
- KRSTIĆ A., MAGINA A., *The Belmužević family: the fate of a noble family in South East Europe during the turbulent period of the Ottoman conquest (the 15th and the first half of the 16th centuries)*, "Revue des études sud-est européennes" 59, 2021, p. 105–123.
- MAGINA A., *In the Hands of the Turks. Captives from Southern Hungary in the Ottoman Empire (14–16th Centuries)*, [in:] *State and Society in the Balkans before and after Establishment of Ottoman Rule*, eds. S. RUDIĆ, S. ASLANTAŞ, Belgrade 2017, p. 65–77.
- MAGINA A., *Le long voyage vers la terre promise: les migrations serbes en Banat (XVe–XVIe siècles)* [in:] *Between Worlds: The age of Jagellonians*, eds. F. N. ARDELEAN, C. NICHOLSON, J. PREISER-KAPPELLER, Frankfurt am Main 2013, p. 129–140.
- MAGINA A., *The city and the church. Religious life in Lipova, the 14th–16th centuries*, [in:] *Common Man, Society and Religion in the 16th century. Piety, morality and discipline in the Carpathian Basin*, ed. U. A. WIEN, Göttingen 2021, p. 249–261.
- MAGINA L., *Dreptul de târg și procesul de urbanizare. Cazul Felnac*, "Analele Banatului, s. n., istorie-arheologie" 18, 2010, p. 143–148.
- PÁLOSFALVI T., *From Nicopolis to Mohács: A History of Ottoman-Hungarian Warfare, 1389–1526*, Leiden–Boston 2018.
- PAPO A., NEMETH PAPO G., *Frate Giorgio Martinuzzi. Cardinale, soldato e statista dalmata agli albori del Principato di Transilvania*, Roma 2017.
- PETROVICS I., *Foreign Ethnic Groups in the Towns of Southern Hungary*, [in:] *Segregation-Integration-Assimilation. Religious and Ethnic Groups in the Medieval Towns of Central and Eastern Europe*, eds. D. KEENE, B. NAGY, K. SZENDE, Aldershot 2009, p. 67–88.
- SCHMITT O. J., KIPROVSKA M., *Ottoman Raiders (Akıncıs) as a Driving Force of Early Ottoman Conquest of the Balkans and the Slavery-Based Economy*, "Journal of the Economic and Social History of the Orient" 65, 2022, p. 497–582.
- SZASZKÓ E., *From Bestowal to Betrayal. The Military and Political Roles of Nicolas Csáki and Nicolas Marcali between 1399 and 1401*, [in:] *Politics and society in Central and South-East Europe: life under the shadow of the Ottoman Empire's expansion (15th–16th centuries)*, ed. Z. KOPECZNY, Cluj-Napoca 2021, p. 69–81.
- VARGA S., *Péter Petrovics (1487–1557) in the Service of Queen Isabella*, [in:] *Isabella Jagiellon, Queen of Hungary (1539–1559)*, *Studies*, eds. Á. MÁTÉ, T. OBORNI, Budapest 2020, p. 327–345.
- АЛЕКСИЋ В., *Шумадија на српско-турско-угарској тремеђи*, [in:] *Шумадија у XV веку*, eds. С. МИШИЋ, М. КОПРИВИЦА, Београд 2018, p. 33–59.
- ДИНИЋ-КНЕЖЕВИЋ Д., *Словенски живаљ у урбаним насељима средњевијековне јужне Угарске*, "Зборник Марице српске за историју" 37, 1988, p. 7–42.

- ЂУРЂЕВ Б., ЛЕБЛ А., *Срем, Бачка и Банат*, [in:] *Историја народа Југославије*, vol. II, Београд 1960, p. 168–195.
- ЗИРОЈЕВИЋ О., *Турско војно уређење у Србији (1459–1683)*, Београд 1974.
- ИВИЋ А., *Историја Срба у Војводини од најстаријих времена до оснивања потиско-поморишке границе (1703)*, Нови Сад 1929.
- КАЛИЋ Ј., *Дунав у ратовима XV века*, [in:] *Пловидба на Дунаву и његовим притокама кроз векове*, ed. В. ЧУБРИЛОВИЋ, Београд 1983, p. 109–127.
- КАЛИЋ Ј., *Немирно доба*, [in:] *Историја српског народа*, vol. II, ed. Ј. КАЛИЋ, Београд 1982, p. 75–87.
- КАЛИЋ-МИЈУШКОВИЋ Ј., *Београд у средњем веку*, Београд 1967.
- КАТИЋ С., *Кнежевачко Потисје под турском влашћу*, [in:] *Историја Новог Кнежевца и околине*, ed. В. КРЕСТИЋ, Нови Кнежевац 2003, p. 135–209.
- КРЕШИЋ О., *Петровићев санџак*, “Историјски часопис” 61, 2012, p. 129–143.
- КРСТИЋ А., *Банат у средњем веку*, [in:] *Банат кроз векове: слојеви култура Баната*, eds. М. МАТИЦКИ, В. ЈОВИЋ, Београд 2010, p. 65–90.
- КРСТИЋ А., *Из историје средњовековних насеља Југозападнoг Баната (15. век – прва половна 16. века)*, “Зборник Марице српске за историју” 73, 2006, p. 27–55.
- КРСТИЋ А., *Између брега и рита: Ер(д)шомљо – Вршац у средњем веку*, Београд 2019.
- КРСТИЋ А., *Историја једне картографске заблуде – Ершомљо (Вршац) на старим географским картама*, “Историјски часопис” 69, 2020, p. 157–188.
- ЛЕМАЈИЋ Н., *Српска елита на прелому епоха*, Сремска Митровица–Источно Сарајево 2006.
- ЛЕМАЈИЋ Н., *Српско становништво Баната и Поморишја у XV и XVI веку (и њихови прваци и старешине)*, [in:] *Средњовековна насеља на тлу Војводине, историјски догађаји и процеси*, ed. Ђ. ХАРДИ, Сремска Митровица 2013, p. 7–27.
- ПАЧА А., *Срби и Мађари у Чанадском санџаку у другој половини 16. века*, [in:] *Српско-мађарски односи кроз историју*, ed. З. ЂЕРЕ, Нови Сад 2007, p. 87–103.
- САМАРЦИЋ Р., *Турско освајање Баната (1551–1552); Дуги рат између Аустрије и Турске (1593–1606)*, [in:] *Историја српског народа*, ed. Р. САМАРЦИЋ, Београд 1993, vol. III.1, p. 176–187, 214–335.
- СПРЕМИЋ М., *Породица Јакишић у Банату*, [in:] *Банат кроз векове: слојеви култура Баната*, ed. М. МАТИЦКИ, В. ЈОВИЋ, Београд 2010, p. 33–63.
- СПРЕМИЋ М., *Српски деспоти у Срему*, [in:] *Срем кроз векове: слојеви култура Фрушке горе и Срема*, ed. М. МАТИЦКИ, Београд–Беоцин 2007, p. 45–73.
- СТОЈКОВСКИ Б., *Српско-угарске везе 1389–1402*, [in:] *Кнегиња Милица – Монахиња Јевгенија и њено доба*, eds. С. МИШИЋ, Д. ЈЕЧМЕНИЦА, Трстеник–Београд 2014, p. 39–51.
- СТОЈКОВСКИ Б., *Цар Јован Ненад: живот, дело и наслеђе Црног Човека*, Будимпешта 2018.
- ЂИРКОВИЋ С., *Кретања према северу; Српска властела у борби за обнову Деспотовине; Последњи Бранковићи*, [in:] *Историја српског народа*, vol. II, ed. Ј. КАЛИЋ, Београд 1982, p. 314–329, 373–389, 445–464.
- ЂИРКОВИЋ С., “*Rasciani regales*” *Владислава I Јагелонца*, “Зборник Марице српске за историју” 1, 1970, p. 79–82.
- ЂИРКОВИЋ С., *Сеобе српског народа у Краљевину Угарску у XIV и XV веку*, [in:] *Сеобе српског народа од XIV до XX века. Зборник радова посвећен тристагодишњици велике сеобе Срба*, Београд 1990, p. 37–46.
- ЂИРКОВИЋ С., *Устанак банатских Срба*, “Рад Музеја Војводине” 37–38, 1995–1996, p. 239–245.

The Emergence of “Sırf Vilâyeti”: Serbian Migrations to the Territory of Banat...

Aleksandar R. Krstić, PhD

<https://orcid.org/0000-0001-6082-4384>

Institute of History Belgrade

Knez Mihailova 36/2

11000 Beograd, Srbija/Serbia

aleksandar.krstic@iib.ac.rs

Michal Franko (Trnava)

The Migration of the Slovak Population to Békés County – the Problems of the First Immigrants

Slovak emigration and Slovaks living abroad are an immanent part of the past of Slovaks and are of considerable importance not only for Slovak national history, but also for the present and for the future of the wider European area. The migration of Slovaks to the Lower Land (Alföld in Hungarian) from the late 17th century to the 19th century was a long-lasting migratory movement within the then Kingdom of Hungary and took place in several stages. The Lower Land is an accepted term in Slovak historiography that refers to the central part of the Danube-Pannonian Lowland, which lies on the border of present-day Hungary, Romania, Serbia and Croatia. The core of the Slovak Lower Land consisted of the region of Békés-Csanád, the region of Arad-Banat and the Vojvodina region. In the course of the 18th and 19th centuries, approximately two hundred thousand people emigrated to this area from the Slovak, Upper Hungarian provinces. Slovak immigrants gradually created a continuous and compact Slovak settlement in sparsely populated areas, which eventually became the core and starting point of further migration.

Resettlement of Békéscsaba

Békéscsaba¹ is situated in the south-eastern part of Békés County, which is called Békés-Csanád County according to the latest territorial-administrative division. It lies on the Keres Canal, which flows from Gerla to Békés. It is bordered to the north by the swamps of Doboz, Megyer, Kamut and Kondoros. To the east, it borders the town of Gyula and the Kidos and Gerla swamps, to the south Bodzás, Apáka and Földvár, to the west the settlement of Oroshaza and the Csorvás swamp². As for the name Csaba, it is variously mentioned in several written records, e.g. Chaba, Chyaba, Choba, Czaba, Tót-Csaba, Békés-Csaba, etc. The name itself is probably of Hungarian origin, and Csaba was named after a landowner with a similar name. In the 13th century, this locality was referred to as *Csaba mezeje* ('Csaba's field')³.

The Slovak immigrants repopulated the Békéscsaba in 1718 and thus started a new phase of its history and contributed significantly to the development of this settlement in all directions. However, it was not an easy process, and the first immigrants encountered a enormous number of difficulties and complications from day one after settling in Csaba, that arose from securing the most elementary necessities of life.

After the end of the Turkish campaign in Hungary, the Békés region was considerably depopulated and deserted. In the first half of the 18th century, however, three settlements of Slovaks were established there. These were Békéscsaba, Szarvas and Mezőberény. The Slovak immigrants gradually formed a continuous and compact Slovak settlement in the sparsely populated Békés County, which eventually became the core and starting point of further migration. The immigrants came overwhelmingly from the Central Slovak regions, and it can be stated that the dominant part of the Lower Land Slovaks has a distinct and characteristic Central Slovak character. The first wandering serfs settled in Nógrád County as early as the end of the 17th century and eventually left the county together with the large native population. Gradually, they wandered southwards. They found good conditions on the Lower Land road already in the Pest region⁴, where after the Turks left, especially in the south, there was so much abandoned land that everyone could choose as much land as they dared to farm within the free occupation. Three types of settlement can be distinguished in the Békés County:

¹ Békéscsaba – Slovak Békeščaba or Čaba or abbreviated Csaba.

² J. CHLEBNICKÝ, *Čabianska čítanka 1 / Csabai olvasókönyv 1*, Békešská Čaba 1996, p. 20.

³ L.A. HAAN, *Pamětnosti Békeš-Čabánske*, Pešť 1866, p. 5–6.

⁴ J. JANČOVIC, *Z kolísky do Békešskej Čaby*, oslovma.hu/index.php/en/historia/166-historia3/954-jan-janovic-z-kolisky-do-bekeskej-aby [17.05.2022].

- a) unorganised and spontaneous colonisation by individuals – namely, refugees and their families, serfs who fled from their landlord;
- b) direct, already organised migration of settlers from northern Hungary;
- c) migration of settlers from the resettled areas to other parts of the county – or further south, to Bačka, Banat and Syrmia.

All three types of settlement may have occurred simultaneously⁵. For example, settlers from Békéscsaba, Sarvaš and Mezőberény (Slovak Poľný Berinčok) moved in an organized way to Mokra – Apatelek in the Arad province (today Mocrea in Romania) in 1747–1748. In 1753, they settled in Nyíregyháza this way, where they continued to go in larger or smaller groups in the subsequent period.⁶

The founding of new settlements had several causes. It was mainly the overpopulation of the original settlements by natural population growth, the arrival of other settlers from the northern counties, land depletion or difficult living conditions⁷. Free migration or escape from the increased tax burden also contributed to the mobility of the subjects⁸. The coordinated and organised settlement of Slovak serfs in the first half of the 18th century is primarily associated with the name of Baron Joanes Georg Harruckern (1664–1742), who owned estates in the then depopulated territory of the Békés, and partly also Csongrád and Zaránd Counties⁹. Beginning in 1722, Baron Harruckern served as the chief governor of the Békés County. He held this post until his death in 1742¹⁰. Harruckern succeeded in acquiring the town of Gyula and the settlements of Doboz, Csaba, Körösladány, Gyarmat (Füzes), Öcsöd, Vésztő, Szentes and Szeghalom, together with the associated land, from the chamber estates¹¹. These settlements were located in the depopulated territory of

⁵ O. KRUPA, *Príchod Slovákov do juhovýchodnej oblasti Dolnej zeme (Békéška a Čanádska župa)*, [in:] *Malý slovenský národopis*, Békeška Čaba 1999, p. 3.

⁶ J. SIRÁCKY, *Slováci vo svete 1*, Martin 1980, p. 51.

⁷ The main occupation of the settlers was extensive cattle breeding. They cultivated the land only as much as they needed for their livelihood, even in a free-range way. They cultivated a certain area until it was exhausted. In time, the hutland could not provide additional grazing land. The land began to deplete rapidly. O. KRUPA, *Príchod Slovákov...*, p. 4.

⁸ J. GOMBOŠ, *Slovenskí osadníci na Dolnej zemi (Znovuosídlenie Komlóša Slovákmí)*, [in:] *Slováci v zahraničí*, vol. XVI, eds. F. BIELIK, C. BALÁŽ, Martin 1990, p. 50.

⁹ J. DRASKOVICH, *Harruckern János György (1664–1742)*, [in:] *Körösök vidéke. Honismereti füzet*, Gyula 1989, p. 80–83.

¹⁰ Joanes Georg Harruckern was a former supply commissioner (intendant) of the imperial troops and an officer. He came from the Austrian town of Schenkenfelden and was the son of a master weaver. During his military career he drew up the modern supply regulations of the Imperial Army in 1716, for which he was promoted to the nobility. E. KISMARJAY-KONRÁD, *Harruckern János György és telepítései*, Gyula 1935, p. 64.

¹¹ J. MENDAN, *Ján Juraj Harruckern*, [in:] *Čabiansky Kalendár. Na obyčajný rok 1942*, Békeš Čaba 1941, p. 58–59.

the then Békés, and partly also of the Csongrád and Zaránd (Zărand) provinces. At the end of July 1719, Harruckern received these former chamber estates of 700,000 morgens of land as a gift from Charles III with the proviso that, once the real value of the estates had been determined, he would pay the difference of more than 24,000 guilders to the Imperial-Royal Chamber. At first, therefore, he received the property only as a deposit. Later, the Prefecture of Szeged valued the aforementioned estates at 37,000 guilders. In 1722, Baron Harruckern paid the remaining 13,000 guilders. In May 1723, the royal deed of donation came into force¹².

However, news of the large amount of free and uncultivated land in these areas had already penetrated among the Slovak subjects before Baron Harruckern acquired the aforementioned estates¹³. The arrival of the first Slovaks to Csaba was organised by the royal chamber as early as 1717. For example, from that year (1717) we have evidence of the settlement of Békéscsaba by Slovak subjects from Nógrád¹⁴. Significant migration of Slovak serfs from Nógrád is documented between 1720 and 1723. Around 5,000 people left Nógrád in this period, and also went to Bačka (Bácska), Srijem (Srem) and Banat¹⁵.

Békéscsaba itself was gradually settled by the Slovak population in three main waves. Between 1718 and 1723, evangelicals from the Upper Hungary provinces – Nógrád, Hont, Pest, Gemer, and Zvolen (Zólyom City) – came here. At that time Csaba was not completely depopulated. In 1717, there were about 22 mostly Hungarian families living there. In 1718, another 14 Slovak families joined them. By the end of 1719, 46 families with 230 members were already living in Csaba. This was a considerable increase in population. In 1725, there were already 115 families, mostly Slovak, living in Csaba. In this period, however, the settlements were characterised by considerable population instability. On the one hand, new settlers were arriving, but on the other hand, as a result of further migration, they were also leaving. This was also the case in Békéscsaba¹⁶.

¹² M. FRANKO, *Založenie Békešskej Čaby v roku 1718*, [in:] *Studia Historica Tyrnaviensia*, vol. XX, eds. M. HOHÚTOVÁ, M. MAREK, Trnava 2018, p. 72–73.

¹³ The first Slovak subjects arrived in the southern parts of the Lower Land, and thus also in Békés County, already in the 1720s and 1730s. Hungary, Békés Megyei Levéltár, R 1, Vegyes iratok, D 1–10 (18th century).

¹⁴ Nógrád is one of the Slovak regions. Today this region does not form a separate territorial unit; the name Nógrád is used as an informal name of the region.

¹⁵ J. JANČOVIC, *Sťahovanie a vysťahovalectvo Slovákov z Pôtra*, [in:] *Slováci v zahraničí*, vol. IX, eds. F. BIELIK, C. BALÁŽ, Martin 1983, p. 155.

¹⁶ The migration of Slovak subjects to the Lower Land could be divided into three main stages. The first stage covers the period 1690–1710, the second 1711–1740, and the third 1745–1790, which was still felt around the middle of the 19th century. The first stage was characterised by the movement of subjects in Nógrád and Hont. It was mainly a spontaneous migration of subjects. After the Treaty

Harruckern's call also had an impact on the successful settlement of the territories in the Békés County. The Baron promised the new immigrants sufficient amount of land, tax breaks and religious freedom. Between 1740 and 1745 the second wave of settlement of Csaba began, which is confirmed by the high growth of population, which was the result of a new influx of settlers rather than natural increase. Roman Catholic immigrants from Nitra County also arrived in Csaba at that time. However, they were no longer given arable land and were therefore employed as cheaper labour in the surrounding farmsteads and shepherds' huts. In 1745, the number of Slovaks in Csaba increased to 2740¹⁷.

Problems of the First immigrants in Békéscsaba – Agricultural Area

Most of the areas of the Lower Land where Slovak immigrants arrived were either devastated, sparsely populated or uninhabited. In many places, it was literally pristine nature with little or no human intervention. Immigrants had to cultivate, adapt and prepare the new environment for agricultural activity, which they had relatively good experience with at home. They had less experience with flooding, the regulation of swollen rivers and the draining of marshy areas that characterised Békéscsaba and its surroundings. They gradually began to build dykes, embankments and canals in the most exposed areas to combat flooding. Because of this, they first started to raise cattle on the wet, marshy, reed fields and, at the same time, ploughed more and more land for agriculture¹⁸.

Before the Turkish occupation, the main livelihood of the local population was cattle breeding and agricultural production, which, however, was followed by Slovak immigrants with considerable problems. Until the end of the 18th century, livestock production was the dominant activity among Slovak settlers in Csaba. The immigrants were mainly involved in breeding cattle, pigs and sheep. At that time, the majority of the region of Csaba was made up of pastures, meadows and vast swamps where cattle could graze freely for most of the year. Livestock farming was thus able to provide at least part of the basic necessities of life for the immigrants and, importantly, did not require much labour or any special care. The early

of Szatmár, the second phase slowly began, not only in Nógrád, but also more intensively in the Pest and Zátisze. The proportion of the population from the more northern provinces increased. In the third stage, the areas in the southernmost part of Hungary, in Bačka, Syrmia and Banát, were settled. Later, Bački Petrovac, Kulpín, Hložany, Kysac, etc. were also settled. J. SIRÁCKY, *Slováci vo svete...*, p. 31–33.

¹⁷ *Čabiansky kalendár*, Békešská Čaba 2001, p. 37.

¹⁸ L.A. HAAN, *Pametnosti...*, p. 15.

settlers sowed only as much as was necessary to provide the bare necessities of life. It was not until the beginning of the 19th century that grain cultivation became more important in Csaba. The first settlers in Csaba sowed mainly millet, wheat and maize. In the second half of the 18th century, vine cultivation was also found there, as evidenced by surviving written records (inventories) from 1767¹⁹. However, the transition to more intensive cultivation was slow. In the early years, the marshy soil, the lack of necessary agricultural tools and, in particular, the lack of draught animals were significant obstacles to more intensive farming. In addition to the above, the fact that there was no grain market in Csaba, so that the local people had nowhere to sell their grain, was not conducive to the development of agriculture. The nearest such market was in Gyula or Oradea. Transporting grain from Csaba to nearby markets was difficult not only because of the distance, but also because of the poor condition of the local roads²⁰.

The phenomenon of the so-called shepherd's hut, which were isolated agricultural settlements that were established in the district of Csaba probably in the 1840s, is also connected with the breeding of domestic animals, although we do not have direct written evidence of this²¹. As far as more organised craft production is concerned, it was not widespread among Slovak immigrants in the Békés area at the beginning of the 18th century. Individual families were able to produce the necessary handicraft products themselves. The householders even provided their own blacksmithing, milled their own rye or processed the hides of their cattle²².

Overall, it can be concluded that, in the early years of their life in Csaba, the nature of the agricultural activity of the Slovak immigrants was rather a regressive process. It manifested itself, for example, in the use of already outdated forms of farming or in the adoption of some archaic or less advanced agricultural practices taken over from the local population. Thus, the decisive sector of farming activity of the first Slovak immigrants was not agricultural activity but cattle breeding, in which they excelled and which ensured their survival in their original settlements (former homes).

Another problem that the first immigrants in Csaba had to solve immediately after their arrival was the construction of new dwellings and the way of housing.

¹⁹ *Urbarium of 1767*, Békés, Csaba, archives.hungaricana.hu/en/urberi/view/bekes_csaba [16.05.2022].

²⁰ M. FRANKO, *Založenie Békešskej Čaby v roku 1718...*, p. 76–77.

²¹ J. ANDO, *Ludové staviteľstvo v Békešskej Čabe*, sulinet.hu/oroksegtar/data/magyarorszag_i_nemzetisegek/szlovakok/a_magyarorszagi_szlovakok_neprajza_1993/pages/szlovak/007_ludove_stavitelstvo.htm [16.05.2022].

²² In 1736, the representatives of Békés County complained that there was a shortage of tailors, shoemakers, buttonmakers and haberdashers and that the population had to go to distant markets in Arad, Oradea, etc. to buy their products. J. SIRÁCKY, *Slováci vo svete...*, p. 103.

The areas from which the Slovak immigrants came were characterised by wooden houses with log construction. After moving to a new place of residence, they had to sell these houses or leave them to their relatives.

We have very little data on these early immigrant structures. After arriving in Csaba, the immigrants hastily began to build makeshift dwellings from various materials available in the surrounding countryside. The first immigrants built houses only with the materials provided by their surroundings. The most widely-used building materials in Csaba were clay, wood and reeds. Stone was not used for building dwellings because it was simply not available in large quantities in the area²³. The settlers also had great difficulty in finding good quality timber suitable for building²⁴. Lesser quality wood was abundant around Csaba, but quality wood was only available in limited quantities, which severely limited the building possibilities of settlers. The first dwellings were most often in the form of half-timbered houses and their walls were constructed with wattle and reeds, which was also used as roofing material. They hammered wooden stakes into the ground, which they wrapped with wicker and plastered inside and out with clay and mud²⁵. Later, the walls were also whitewashed with lime. Some immigrants stayed in such dwellings for several years, only later building new, elevated houses. In the early periods of the settlement of Csaba, home building was primarily a family affair, but relatives and neighbours also came to help. In almost every family there was a person who managed the building work, knew how to strike (work) wood, build a wall or lay reeds. Those without any knowledge of construction work followed instructions as a helper. The construction of such dwellings by the first immigrants was the result of an existential necessity to have at least a roof over their heads²⁶. Around the middle of the 18th century, the inhabitants of Csaba began to build houses out of adobe – sun-dried bricks made of clay, or using the technique of “clay heavy pressing”²⁷.

Again, we can observe a markedly slow and regressive development in this area of adaptation of the first immigrants to Csaba. Immigrants did not immediately have the opportunity to establish the “standard of living” to which they were accustomed at home. They needed a great deal of time, physical strength and a considerable amount of money to build it up. From the beginning, they had to

²³ J. ANDO, *Eudové staviteľstvo...*

²⁴ The inhabitants of Csaba had to import quality timber from Arad, which they floated down the Kereš Canal, dug in 1777. *Čabiansky kalendár*, Békešská Čaba 1991, p. 77–81.

²⁵ A. KRUPA, *Szlovákok Békéscsabán*, Békéscsaba 1980, p. 34.

²⁶ L.A. HAAN, *Pamietnosti...*, p. 14.

²⁷ S. LIPTÁKOVÁ, *Slovenské osídlenie békeško-čanádskej oblasti*, [in:] *Ružomberský historický zborník I*, Ružomberok 2007, p. 184.

learn new technological and construction methods and use the building materials that were available. In the early years of building new dwellings, therefore, solutions were often makeshift. The first dwellings had only hastily and primitively constructed interior furnishings and only *ad hoc* animal housing²⁸. These first makeshift dwellings were not at all concerned with their appearance, aesthetic design or structural precision. The main concern was their usability²⁹.

Hygiene and Healthcare

Hygiene and health care for the first immigrants were also difficult in Csaba. The damp environment and swamps attracted many insects, birds, rodents and voles. In an unhygienic and humid environment full of pests, without sufficient drinking water and inadequate health care, various diseases, infections and fevers often arose, threatening both humans and domestic animals and often resulting in death. In 1738, there was even a plague in Csaba, which resulted in the death of 65 local inhabitants³⁰. Health care among the immigrants at that time was poor and the doctor was often located in more distant settlements (in a remote location). The prevention and treatment of diseases were therefore left to the family members themselves. The early immigrants were self-reliant and practiced various home treatments, making their own medicines or various ointments and also relying on the help of God. Faith in God had a firm place in the healing process. Folk healing itself stemmed from the life experiences of Slovak subjects, who had long lived in close connection with nature and used the power and healing effects of its basic elements, especially plants, minerals, water and light. For a long time, this knowledge was their only – at least partially effective – weapon against various diseases, epidemics, accidents and misfortunes. In the families of the first immigrants, the physician was represented by a woman, the mother³¹. Throughout the year, especially in summer, the women collected various medicinal herbs or roots,

²⁸ For example, the first immigrants used only so-called makeshift beds made of wooden construction instead of beds, or they simply slept on wooden benches. V. KANTÁROVÁ, *Vývoj lôžkového nábytku u Slovákov na Dolnej zemi*, [in:] *Slováci v zahraničí*, vol. VII, eds. F. BIELIK, C. BALÁŽ, Martin 1981, p. 59.

²⁹ EADEM, *Funkčné využitie slovenských obydli na Dolnej zemi*, [in:] *Slováci v zahraničí*, vol. VIII, eds. F. BIELIK, C. BALÁŽ, Martin 1982, p. 59.

³⁰ L.A. HAAN, *Pamätnosti...*, p. 15.

³¹ P. KOMOLY, *Ludové liečenie ľudí a domácich zvierat*, sulinet.hu/oroksegtar/data/magyarorszagi_nemzetisegek/szlovakok/a_magyarorszagi_szlovakok_neprajza_1993/pages/szlovak/011_ludove_liecenie.htm [16.05.2022].

which they dried, preserved and, when necessary, made into home remedies. The treatments consisted of administering home-made medicines and the sick person was treated at home.

The Cultural and Religious Area

The Hungarians, Slovaks, Serbs, Romanians, Germans and others represented in the Lower Land differed from each other in language, religion, customs and folkloric traditions, clothing, etc. However, as a whole, over time they also began to share certain common features of the culture of the Lower Land or Pannonian type, which distinguished them from the culture of other geographical areas³².

As far as the culture and cultural heritage of the first immigrants in Csaba is concerned, there was considerable diversity among them in this area. The immigrants came from different villages, different regions and different areas. In the processes of social and cultural consolidation, the Slovak emigrants primarily proceeded from their own cultural heritage, which they brought from their original homeland³³. The differences were manifested, for example, in language, clothing, food, ceremonies, customs, songs. It can be said that the immigrants differed in most components of their material and spiritual culture. Moreover, in the new environment, the immigrants began to come into contact with the local culture and spiritual values. It took a long time for them to develop a new and unified cultural acclimation. It was a very complex process of cultural adjustment, influenced by many factors. As we have already indicated above, two basic (and contradictory) tendencies characterised the development of each minority (ethnic enclave), and thus also of the community of the Lower Land Slovaks from the Békés region. One tendency was the more or less pronounced features of ethno-cultural persistence, which manifested itself in the adherence to cultural values from the original homeland, i.e. the preservation of the features of the original ethnic background. The second developmental tendency was characterised by numerous economic, social and cultural influences of other ethnic communities on a certain minority ethnic group and manifested itself in diverse processes of acculturation. The building of new social ties and relationships between immigrants contributed significantly to the new cultural adaptation. This accelerated the blurring of individual differences in their culture. In time, Békéscsaba became the cultural centre of Slovak immigrants in the south of the Lower Land.

³² J. BOTÍK, *Slovenská Dolná zem*, Nadlak 2019, p. 15.

³³ IDEM, *Dolnozemskí Slováci. Tri storočia vysťahovaleckých osudov, spôsobu života a identity Slovákov v Maďarsku, Rumunsku, Srbsku a Bulharsku*, Nadlak 2011, p. 8–9.

The picture of the Slovaks of the Lower Land would not be complete or convincing if it did not take into account the role played in their lives by the Evangelical-Lutheran faith. In the geographical and demographic core of the Slovak Lower Land (the Békés-Csanád, Arad-Banát and Vojvodina regions), relatively compact Slovak areas were formed in the course of the 18th and 19th centuries, whose inhabitants adhered to the Lutheran faith (with the exception of a part of the Catholics of Csaba and Selenčany)³⁴. Faith and the Evangelical Church were inseparably linked to the lives of most of the inhabitants and to the life of the entire community³⁵. Almost all of the early immigrants were baptized, most were church-married and later buried. In addition to these significant events, church life took place mainly on Sunday and at holiday services and so-called weekday prayer services. Church life also consisted of religious instruction and preparation for confirmation or small home devotions, prayers and the singing of hymns from the *Tranoscius hymnal*. The Evangelical Church in Békéscsaba was formed immediately after the arrival of the immigrants.

Upon their arrival in Csaba, the immigrants had to think through the arrangements for church life, especially the expenses for the future church congregation. If they wanted to build their own schools, it was not only enough to construct buildings, but also to secure a sustainable income for the aforementioned church congregation well in advance, which would be sufficient to cover the ever-increasing operating costs, including teachers' salaries, as well as the construction of additional school buildings and facilities. It was unthinkable to pay for such expenses with church money at that time, so the immigrants sought income for the church coffers wherever they could³⁶. The small (old) church began to be built of brick and stone in the spring of 1745 and was consecrated on Martin's Day in the same year. The preacher Tomáš Koníček came to Csaba with the immigrants in the years 1717/1718. Ludovít Haan writes in his *Memoirs*: "that he came as a fired pastor from one of the churches where the first immigrants came from. He served only temporarily until the arrival of the first regular pastor in the person of Jan Šuhajda at the end of 1718"³⁷.

³⁴ IDEM, *Dolnozemskí Slováci...*, p. 33.

³⁵ After the Slovak Evangelicals and Catholics, Greek Catholics of the Byzantine Rite, who came there from Romania, also appeared in Csaba. T. TUŠKOVÁ, A. UHRÍNOVÁ-HORNOKOVÁ, *Etnické zloženie a život minorít v Békešskej Čabe*, "Človek a spoločnosť – Individual and Society" 22, 2019, Supplement, p. 138.

³⁶ J. PORUBSKÝ, *Formovanie národného povedomia Slovákov v 19. a začiatkom 20. storočia v Nadlaku*, [in:] *Slováci v zahraničí*, vol. XXII, eds. S. BAJANÍK, V. DENĐÚROVÁ-TALAPAGOVÁ, Martin 2005, p. 73.

³⁷ L.A. HAAN, *Pametnosti...*, p. 14.

Their modest, yet impressive burial sites have become indispensable proof of the presence of Slovak immigrants in the Lower Land. With the burial of their dead, they multiplied and even deepened the roots they put down in the newly settled land. The intervening years cemented the community while legitimizing the immigrants' claim to the place they occupied and their new home. Cemeteries, accessible to all, with headstones shaped by Lutheran and local tradition, with accompanying texts, symbols, and ornaments, not only marked the places of the deceased, they also protected them from oblivion. They were like birth certificates and heraldic emblems of buried ancestors. They became the genealogy of individual families and the chronicle of the whole community³⁸.

To this day, it is still not clear what education the Slovak serfs and impoverished small peasants who settled in Békéscsaba brought with them from their original settlements. The educational requirements and also the ethnic self-confidence of the evangelical Slovaks settled in Békéscsaba at the beginning of the 18th century were primarily determined by their religious affiliation. Their educational requirements were closely related to their ethnic awareness. The elementary schools in Békéscsaba, founded by the Evangelical Church and already proliferating in the 18th century, differed in many respects from the type of Evangelical schools in the upper part of the country in the 18th century. After the settlement in Csaba, the schools gradually abandoned Latin, previously strictly compulsory for some "teaching subjects". It can be assumed that Biblical Czech was not strictly required in schools either. Although the not very numerous textbooks, usually published by the local church or ecclesiastical district, were of course written in Czech, the linguistic motivations of the children most often "compelled" the teacher or spiritual pastor to speak to the pupils in his own mother tongue, possibly incorporating elements of the local dialect as well. Later, this language style used in social communication became fully established in all school communication, although the lessons from the textbooks had to be interpreted by the pupils in Biblical Czech. Very little is known to us about the content of the 18th-century teaching material and teaching methods. However, we do know a few contemporary records of the fact that a large number of Slovak Evangelicals – including the population of smaller settlements – could read and write³⁹.

It is a fact that the evangelical Slovaks, even though they had to lay the foundations of their existence first, built their first public institutions – namely, a church and a school – very soon after settlement. They did that so as to provide elementary education for their children, even in conditions of profound existential insecurity.

³⁸ J. BOTÍK, *Dolnozemskí Slováci...*, p. 32.

³⁹ P. GAJDÁCS, *Tót-Komlós története*, Gyoma 1896.

This can be explained by the deep-rooted and inherited claims to education from the original settlements in the past⁴⁰.

In the present study, we have tried to outline, using the example of the settlement of Békéscsaba, how Slovak immigrants tried to establish themselves in their new home in new surroundings and climatic conditions, pointing out the problems of acquiring a livelihood, the difficulties of building new houses and the revival of economic activity. Slovak immigrants gradually managed to overcome all the difficulties, although it took a considerable effort.

In addition to cultivating the land, the first settlers had to focus on cattle breeding, which even became their primary livelihood in the early years after settlement. Almost immediately after their arrival, the immigrants set about reshaping the local landscape, which they sought to regularise and adapt to agricultural production. In this respect, a significant factor in the Slovak immigrants' perseverance was their peasantry. The immigrants were characterised by a high degree of self-sufficiency, and they produced almost everything they needed and consumed what they produced. This was also linked to the fact that most of the members of these farming families made a living on their own family farms. However, this meant that peasant families were characterised not only by economic but also by considerable social closure. They had to adapt to their new environment in every way, which cost them a great deal of physical and mental effort. The first immigrants' standard of living declined rapidly, almost overnight, after arriving in their new home, and in several areas of adaptation to the new conditions, we saw a slow, even regressive, development. The regression was most pronounced in the areas of housing, livelihoods and education.

In the study, we also looked at the basic issues of health care for early immigrants, which, from today's perspective, was at a really low level. As we noted above, the doctor was often replaced by a mother – a woman – an herbalist who produced medicines from local natural resources and treated them according to the inherited knowledge and experience of her ancestors. The evangelical (Lutheran) faith was one of the most important factors in the early immigrant communities, which brought them together and helped them to survive and adapt to their new living conditions. Faith in God and hope for a better life played a leading role in the lives of the early immigrants and helped them internally to overcome everyday problems and difficulties. The Slovak immigrants were characterised by a truly strong will, deep-rooted faith and ethnic self-confidence. Their religious foundation as well as linguistic and cultural heritage, which they brought from

⁴⁰ A. DIVIČANOVÁ, *Meštianske inštitúcie slovenskej kultúry v Békésskej Čabe v zrkadle etnokultúrnych zmien*, "Národopis Slovákov v Maďarsku" 12, 1996, p. 45–73.

their original homeland, preserved their continuity and socio-cultural existence. The cultural vitality they brought from home and also the aspirations for continuity in education were already evident in the first immigrants. The immigrants tried to maintain the level of their education even in the new conditions, and as soon as they arrived in their new home they set about building elementary schools, which, however, differed in Békéscsaba in many respects from the type of evangelical schools in their homeland. Latin was gradually abandoned in the teaching, and teachers increasingly educated the children in their mother tongue, intertwined with the local dialect. Importantly, however, the immigrants maintained and even raised their level of education over time.

Bibliography

Primary Sources

Hungary, Békés Megyei Levéltár, R 1, Vegyes iratok, D 1–10 (18th century).
Urbarium of 1767, Békés, Csaba, archives.hungaricana.hu/en/urberi/view/bekes csaba [16.05.2022].

Secondary Literature

- ANDO J., *Ludové staviteľstvo v Békésskej Čabe*, sulinet.hu/oroksegtar/data/magyarorszag_i_nemzetisegek/szlovakok/a_magyarorszag_i_szlovakok_neprajza_1993/pages/szlovak/007_ludove_stavitelstvo.htm [16.05.2022].
- BOTÍK J., *Dolnozemskí Slováci. Tri storočia vystahovaleckých osudov, spôsobu života a identity Slovákov v Maďarsku, Rumunsku, Srbsku a Bulharsku*, Nadlak 2011.
- BOTÍK J., *Slovenská Dolná zem*, Nadlak 2019.
- CHLEBNICKÝ J., *Čabianska čítanka 1 / Csabai olvasókönyv 1*, Békešská Čaba 1996.
- Čabiansky kalendár*, Békešská Čaba 1991.
- Čabiansky kalendár*, Békešská Čaba 2001.
- DIVIČANOVÁ A., *Meštianske inštitúcie slovenskej kultúry v Békésskej Čabe v zrkadle etnokultúrnych zmien*, "Národopis Slovákov v Maďarsku" 12, 1996, p. 45–73.
- DRASKOVICH J., *Harruckern János György (1664–1742)*, [in:] *Körösök vidéke. Honismereti füzet*, Gyula 1989, p. 80–83.
- FRANKO M., *Založenie Békešskej Čaby v roku 1718*, [in:] *Studia Historica Tyrnaviensia*, vol. XX, eds. M. HOHÚTOVÁ, M. MAREK, Trnava 2018, p. 67–82.
- GAJDÁCS P., *Tót-Komlós története*, Gyoma 1896.
- GOMBOŠ J., *Slovenskí osadníci na Dolnej zemi (Znovuosídlenie Komlóša Slovákmí)*, [in:] *Slováci v zahraničí*, vol. XVI, eds. F. BIELIK, C. BALÁŽ, Martin 1990, p. 47–62.
- HAAN L.A., *Pametnosti Békeš-Čabánske*, Pešť 1866.
- JANČOVIC J., *Z kolisky do Békešskej Čaby*, oslovma.hu/index.php/en/historia/166-historia3/954-jan-janovic-z-kolisky-do-bekeskej-aby [17.05.2022].

- JANČOVIC J., *Sťahovanie a vystahovalectvo Slovákov z Pôtra*, [in:] *Slováci v zahraničí*, vol IX, eds. F. BIELIK, C. BALÁŽ, Martin 1983, p. 155.
- KANTÁROVÁ V., *Funkčné využitie slovenských obydli na Dolnej zemi*, [in:] *Slováci v zahraničí*, vol. VIII, eds. F. BIELIK, C. BALÁŽ, Martin 1982, p. 59–69.
- KANTÁROVÁ V., *Vývoj lôžkového nábytku u Slovákov na Dolnej zemi*, [in:] *Slováci v zahraničí*, vol. VII, eds. F. BIELIK, C. BALÁŽ, Martin 1981, p. 59.
- KISMARJAY-KONRÁD E., *Harruckern János György és telepítései*, Gyula 1935.
- KOMOLY P., *Ludové liečenie ľudí a domácich zvierat*, sulinet.hu/oroksegtar/data/magyarorszagi_nemzetisegek/szlovakok/a_magyarorszagi_szlovakok_neprajza_1993/pages/szlovak/011_ludove_liecenie.htm [16.05.2022].
- KRUPA A., *Szlovakok Békéscsabán*, Békéscsaba 1980.
- KRUPA O., *Príchod Slovákov do juhovýchodnej oblasti Dolnej zeme (Békeška a Čanádska župa)*, [in:] *Malý slovenský národopis*, Békeška Čaba 1999.
- LIPTÁKOVÁ S., *Slovenské osídlenie békeško-čanádskej oblasti*, [in:] *Ružomberský historický zborník I*, Ružomberok 2007, p. 161–187.
- MENDAN J., *Ján Juraj Harruckern*, [in:] *Čabiansky Kalendár. Na obyčajný rok 1942*, Békeš Čaba 1941, p. 58–59.
- PORUBSKÝ J., *Formovanie národného povedomia Slovákov v 19. a začiatkom 20. storočia v Nadlaku*, [in:] *Slováci v zahraničí*, vol. XXII, eds. S. BAJANÍK, V. DENŽUROVÁ-TALAPAGOVÁ, Martin 2005, p. 72–79.
- SIRÁCKY J., *Slováci vo svete I*, Martin 1980.
- TUŠKOVÁ T., UHRÍNÓVÁ-HORNOKOVÁ A., *Etnické zloženie a život minorít v Békeškejskej Čabe*, “Človek a spoločnosť – Individual and Society” 22, 2019, Supplement, p. 137–147.

Mgr. Michal Franko, PhD, univer. doc.

<https://orcid.org/0000-0001-5236-1412>

Trnava University
Faculty of Philosophy
Department of History
Hornopotočná ulica nr. 3, 918 43 Trnava
Slovak republic
michal.franko@truni.sk

Krzysztof Popek (Kraków)

*Uninvited Guests. Circassian Migrants in the South Slavic Lands (1860s–mid-1870s)**

In the 19th century, the Ottoman Empire became a destination for large waves of immigration that played a key role in destabilizing the Sultan's rule in the Balkans. Muslims were fleeing the newly created and expanding states in the region, such as Serbia, Greece, and Bulgaria¹, as well as from the territories taken over by the Russians on the Black Sea coast. The latter group included the Tatars whose country was annexed by the Romanov Empire in 1783, but most migrants left Crimea after the War of 1853–1856², and the Circassians whose resistance against the Tsar's state collapsed in the late 1850s and early 1860s.

* The research presented in this article was financed by a grant from the Polish National Science Center: *Social Changes of the Muslim Communities in Bosnia-Herzegovina and Bulgaria in the Second Half of the 19th and at the Beginning of the 20th Century: Comparative Studies* (2020/39/B/HS3/01717).

¹ See K. POPEK, *Muslim Emigration from the Balkan Peninsula in the 19th Century: A Historical Outline*, "Zeszyty Naukowe UJ. Prace Historyczne" 146.3, 2019: *Migrations, Migrants and Refugees in 19th–21st Centuries in the Interdisciplinary Approach. Selected Topics*, eds. P. SĘKOWSKI, O. FORCADE, R. HUDEMANN, p. 517–533.

² See J. H. MEYER, *Immigration, Return, and the Politics of Citizenship: Russian Muslims in the Ottoman Empire, 1860–1914*, "International Journal of Middle East Studies" 39, 2007, p. 15–32.

Firstly, the term 'Circassian' should be clarified, because – contrary to appearances – it did not refer only to that ethnic group, but to all Muslim migrants from the North Caucasus. At that time, Muslim migrants to the Ottoman empire also included the Abkhazians, Adygeans, Ossetians, Karachays, Balkars, Ingush, Chechens, and Dagestanis. This shorthand designation was mostly used by the Russian and Ottoman authorities, as well as by the common folk, due to the Circassian domination among the migrants³. In this article, the term 'Circassian' is used in that exact sense.

There is extensive literature available on the Circassian exodus in the Western⁴, Russian⁵, and Turkish⁶ historiography, however, the issue of the presence of the Caucasian migrants in the Southern Slavic lands is on the sidelines of these works. Research on that question, conducted by Bulgarians (Ventsislav Muchinov), Serbians (Miloš Jagodić, Danko Taboroši), or Macedonians (Marija Pandevska), does not exhaust the subject, and – to a greater or lesser extent – struggles with the negative stereotype of Circassians in the Balkans. Through the employment of a comparative approach, the use of varied sources (such as Bulgarian, Serbian, and British archives), and confronting research with radically different views, new insights have been gained on the subject of Circassians in the South Slavic lands.

The North Caucasus was conquered by the Russians between 1796 and 1829, however, they were unable to take full control over that territory. The warlike Muslims under the command of Imam Shamil launched an uprising which lasted for the next thirty years. The Tsar's troops pacified the region in the late 1850s and early 1860s – the death of Shamil in 1859 played a symbolic role in that process, but between 1861 and 1864, resistance was revived. The collapse of the movement and repressions resulted in mass migration of Circassians to the Ottoman Empire, the protector of Islam across the world. In 1863, the Sublime Porte agreed to receive 5,000 Muslims migrants, but in reality in the first half of the 1860s – according to official figures – 256,000 people entered the Sultan's domain (if illegal border

³ A. KALIONSKI, *Communities, Identities and Migrations in Southeast Europe*, Sofia 2014, p. 40; В. МУЧИНОВ, *Миграционна политика на османската империя в българските земи през XIX век (до 1878 г.)*, София 2013, p. 172.

⁴ W. RICHMOND, *The Circassian Genocide*, New Brunswick–New Jersey–London 2013; F. L. GRASSI, *A New Homeland: The Massacre of the Circassians, Their Exodus to the Ottoman Empire and Their Place in Modern Turkey*, Istanbul 2018; A. JERSILD, *Orientalism and Empire: North Caucasus Mountain Peoples and the Georgian Frontier, 1845–1917*, Montreal 2002.

⁵ В. А. МАТБЕЕВ, *'Черкесский вопрос': современные интерпретации и реалии эпохи*, Москва 2011.

⁶ C. YELBASI, *The Circassians of Turkey: War, Violence and Nationalism from the Ottomans to Atatürk*, London 2019.

crossing is taken into account, the figure may be as high as half a million). As a result of the Russo-Ottoman War of 1877–1878, people once again fled from the North Caucasus – about 25,000 Russian Circassians fought on the Ottoman side, who, after the end of conflict, had to leave their homes together with their families. The later migrations were more spread out over time: in the 1880s–1900s, another half a million Circassians relocated from Russia to the Ottoman Empire, mainly to Anatolia. However, it should be noted that estimates of the total scale of emigration from the North Caucasus to the Ottoman Empire between the 1860s–1910s tend to be lower (starting with 200,000)⁷.

The Russians denied that the reason for Circassian emigration had been repressions, claiming that it had been the result of a “refusal to recognize the Russian authorities and reluctance to submit themselves”⁸. However, the context of the prolonged uprisings and unyielding stance of the Circassians leaves no doubt that there had been forceful expulsions – for the Russian authorities, the repressions were merely steps taken to bring order and secure the Russian rule over the North Caucasus. We also have pieces of evidence that the St. Petersburg government wanted to destabilize the Ottoman Empire with masses of refugees; it was part of the rivalry in the Black Sea region⁹. The Russians cynically claimed that the Turkish “open door” policy was the main reason for the Circassian exodus and that the Sublime Porte was to blame for this situation. As the Russian ambassador in Constantinople, Nikolay Ignatiev, wrote in his diaries, “In light of these complaints, we replied that the Ottoman government itself requested the ‘gift’ that had been presented to it; that the resettlement was decided with the Sultan’s consent [...]”¹⁰. It is true that throughout the 19th century the Sublime Porte pursued an “open door” immigration policy, assuming that the more subjects, the stronger the state. Muslims were especially welcomed – there was no doubt that they would remain loyal

⁷ Belgrade, Archives of Serbia, AC, МУД-П поля 44 II/452–455; A. KALIONSKI, *Communities, Identities and Migrations...*, p. 40; K. KARPAT, *Ottoman Population 1830–1914. Demographic and Social Characteristic*, London 1985, p. 66–69; M. DYMARSKI, *Konflikty na Balkanach w okresie kształtowania się państw narodowych w XIX i na początku XX w.*, Wrocław 2010, p. 76–77; D. TABOROŠI, *Circassians in Serbia and the Balkans from mass immigration to last remaining community*, [in:] *Minorities in the Balkans: state policy and interethnic relations*, ed. D. BATAKOVIĆ, Belgrade 2011, p. 82–83; B. ŞEN, *Empires from the Margin: Bosnian Muslim Migrants between the Ottoman Empire and the Austro-Hungarian Empire – Petitions of the Returnees*, “Balkanistic Forum” 3, 2015: *Emigrants and Minorities: The Silenced Memory of the Russo-Ottoman War 1877–1878*, p. 16.

⁸ Н. П. ИГНАТИЕВ, *Дипломатически записки (1864–1874). Донесения (1865–1876)*, т. 1: *Записки (1864–1871)*, ed. И. ТОДЕВ, София 2008, p. 91, 93.

⁹ В. МУЧИНОВ, *Черкезкият проблем, руската политика и Българското възраждане*, “Исторически преглед” 72.5–6, 2016, p. 6–8.

¹⁰ Н. П. ИГНАТИЕВ, *Дипломатически записки...*, p. 95, 97.

and grateful to the Sultan-Caliph. The Constantinople government naively was not afraid of the massive influx of migrants who were encouraged by the prospects of free land, tax breaks, and exemption from military service¹¹. However, it was the actions of the Russians, and not the Ottomans, that should be regarded as the main cause of these migrations.

The Sultan's state could not deal logistically with accepting such a large group of refugees from the Caucasus: There were issues with transportation, food, healthcare, and accommodation. Typhus, smallpox, and dysentery were widespread among the refugees – tens of thousands of people died from diseases during their journey to the Ottoman Empire. As Walter Richmond writes: "Smallpox spread among the Circassians, and soon the beaches [of the Black Sea coast] were transformed into mass graveyards"¹². It is estimated that in the spring and summer of 1864, as many as 200 people were dying daily in Trabzon and Samsuna. In October, 2,700 immigrants were sent to Cyprus – 900 of whom died during the journey, with 30–40 more deaths every day after landing. The mortality rate was so high that there were problems organizing burials¹³. In Gerlovo (a valley in the eastern Balkan Mountains), in the surroundings of Eski Cuma (Targovishte), Shumen, and Sliven, 2,017 Circassians settled in 1864, 566 of whom died within a year. The Ottoman authorities tried to provide medical assistance, set up hospitals, orphanages, and carried out vaccinations for children – but good intentions crashed in the face of limited funds¹⁴. At first, however, it seemed that the housing program for refugees would be successful. In the summer of 1865, in the Sofia Sanjak, 2,038 houses were constructed for about 10,000 Circassians. However, the project quickly lost its momentum, as only 108 houses were built in the following year, while 12,000 Circassians came to this region at that time. However, this may indicate that the housing estates built earlier were vacated due to the extremely high mortality rate among the settlers from the Caucasus¹⁵. Russians indicated that every third refugee died during the journey, and only half of the Circassians survived the first period of their stay in the Ottoman state¹⁶.

The Circassians who came to the Balkans in the 1860s settled mainly in the Kosovo and Danube Vilayets (northern Bulgarian lands and territories south

¹¹ I. BLUMI, *Ottoman Refugees, 1878–1939: Migration in a Post-Imperial World*, London–New Delhi–New York–Sydney 2013, p. 45.

¹² W. RICHMOND, *The Circassian Genocide...*, p. 103.

¹³ Н. П. ИГНАТИЕВ, *Дипломатически записки...*, p. 93, 95; М. ДУМАРСКИ, *Konflikty na Balkanach...*, p. 77.

¹⁴ В. МУЧИНОВ, *Миграционна политика...*, p. 181–182.

¹⁵ ИДЕМ, *Софийският санджак в османската миграционна политика през 60-те–70-те на XIX век*, "Исторически преглед" 71.5–6, 2015, p. 153–154.

¹⁶ Н. П. ИГНАТИЕВ, *Дипломатически записки...*, p. 93, 95.

of Serbia)¹⁷. Smaller groups made their way to Thrace (in the surroundings of Adrianople and Sliven, temporarily in the Plovdiv Sanjak) and to other parts of Turkey-in-Europe: Macedonia, Bosnia-Hercegovina, Sandžak, and Thessaly¹⁸. According to comprehensive Ottoman data from the summer of 1864, 83,000 Circassians were sent to the Balkans: 42,000 to the Priština Sanjak, 13,000 to the Vidin Sanjak, 12,000 to the Niš and Sofia Sanjaks, 10,000 to the Ruse, Silistra, and Svishtov Sanjaks, and 6,000 to the Adrianople Sanjak¹⁹. In 1875, Serbian authorities reported that there were 89,000 Circassians living in Turkey-in-Europe, 25,000 of whom inhabited “Old Serbia” (Kosovo with the region of Niš and Skopje)²⁰. High mobility and a nomadic lifestyle made it difficult to estimate the exact number of Circassian settlers.

These locations were not accidental and were related to the concept of increasing the percentage of Muslims in order to strengthen the Ottoman rule, especially in lands threatened by revolts, as well as to create buffer zones against hostile states and to resist their expansion. This mindset was most evident in the case of Serbia, which was to be surrounded by an area of Circassian settlement. Similarly, the deployment of immigrants from the North Caucasus to the Danube Vilayet was related to the expected route of the Russian advance in the event of an invasion of the Balkans, as well as to replenish the population losses resulting from earlier wars with the Romanov Empire²¹. In the context of projects related to Bulgarian-Serbian cooperation (Bulgarian Legions in Belgrade, the “Yugoslav Tsardom”²²), this settlement was also aimed at dividing Bulgarian and Serbian lands and weakening the emerging alliance between these nations. Conscious of the threats posed

¹⁷ Б. Нушић, *Косово. Опис земље и народа*, Нови Сад 1902, p. 76.

¹⁸ London, Foreign Office Archives, Public Record Office, FO, 78/1868/257–260; *From M. Contoslavos to M. Gennadius, Athenes 12.01.1878/31.12.1877*, [in:] *Ethnic Minorities in the Balkan States 1860–1971*, vol. 1: 1860–1885, ed. B. DESTANI, Cambridge 2003, p. 246.

¹⁹ Б. Нушић, *Косово...*, p. 76; N. MALCOLM, *Kosovo. A Short History*, London 1998, p. 214–215; В. ТОНЕВ, *Българското Черноморие през Възраждането*, София 1995, p. 47; М. ЈАГОДИЋ, *Колонизациони процеси у Европској Турској 60-тих и 70-тих година 19. века и Кнежевина Србија*, [in:] *Империи, граници, политики (XIX – почеток на XX век)*, ed. П. МИТОВ, В. РАЧЕВА, София 2016, p. 82–83. There were also some estimations about 200,000 Caucasian migrants only in the Bulgarian lands but they seem to be overrated. К. ЦУКИЋ Ј. *Ристићу из Беча, 17.02/1.03.1878*, [in:] *Србија 1878. Документи*, eds. М. БОЈВОДИЋ, Д. Р. ЖИВОЈИНОВИЋ, А. МИТРОВИЋ, Р. САМАРЦИЋ, Београд 1978, p. 98–100.

²⁰ В. НИКОЛИЋ-СТОЈАНЧЕВИЋ, *Лесковац и ослобођени предели Србије 1877–1878. године. Етничке, демографске, социјално-економске и културне прилике*, Лесковац 1975, p. 10.

²¹ М. ДУМАРСКИ, *Konflikty na Balkanach...*, p. 177–178; В. МУЧИНОВ, *Миграционна политика...*, p. 55–56.

²² See В. СТОЈАНЧЕВИЋ, *Србија и Бугари (1804–1878)*, Београд 1988, p. 169–264.

by national liberation movements, the Ottoman Empire saw in the Circassians a source of resurgent military power and irregular troops who would be able to respond quickly to revolts and uprisings. It was also hoped that they could be employed in protecting strategically vital roads and mountain passes that were used by irregular groups (*chetniks*)²³. At the same time, in the case of the Danube Vilayet – a testing ground for reforms in practically all aspects of state functioning – the settled population was to provide an impetus for the implementation of *Tanzimat* projects²⁴. Of course, practical factors were also taken into account, including where there was free land for settlement²⁵.

The Circassian settlement had a significant impact on the ethnic map of the Balkans. With the arrival of migrants from the Caucasus and the Crimean Peninsula, the Muslim element in northern Bulgaria became stronger – some historians even estimate that Muslims outnumbered Christians. Nikola Todorov calculated that in the case of the Danube Vilayet, the Circassian and Tatar settlement caused their percentage to triple²⁶. There were allegations that the Sublime Porte deliberately wanted to change the Christian and Slavic character of the Balkans and turn it into a “second Circassia”²⁷. Given that there were about 200,000 Circassian and Tatar settlers and considering that in the 1860s, the Balkans were inhabited by between 3.5 and 4.5 million people, refugees from Russia would have accounted for between 4.5 and 5.7% of the region’s total population²⁸.

The Circassians who settled in the Balkans did not adapt very well to the local conditions – they had neither the motivation nor the time to do so, considering

²³ В. Мучинов, *Софийският санджак...*, p. 153–154; ИДЕМ, *Черкезкият проблем...*, p. 8–9. The actions of the Ottomans were undertaken in an analogous way in Anatolia, where the Circassians were directed to the territories inhabited by the Armenians. They were to be initially concentrated around Kars, from where they could also conduct actions against the Russians in the Caucasus. Н. П. ИГНАТИЕВ, *Дипломатически записки...*, p. 91, 93; М. ПАНДЕВСКА, *Присилни миграции во Македонија во годините на Големата источна криза (1875–1881)*, Скопје 1993, p. 88–90.

²⁴ В. ŞİMŞİR, *The Turks of Bulgaria (1878–1985)*, London 1988, p. 13–14.

²⁵ До валите и каймаканите на Видин, Тулча, Варна, Разград, Русе, Търново, Кюстенджа и Шумен, 30.04.1861, [in:] *Документи из турските държавни архиви*, ч. 1: 1564–1872, ed. and trans. П. ДОРЕВ, София 1940, p. 404–405.

²⁶ Н. ТОДОРОВ, *Балканският град XV–XIX век. Социално-икономическо и демографско развитие*, София 1972, p. 307.

²⁷ Sofia, National Library of St. St. Cyril and Methodius – Bulgarian Historical Archives, НБКМ-БИА, ф. 63 а.е. 99 л. 1719–1721; FO, 78/1868/257–260; АС, МУД-П роля 44 II/474–477; М. ВОЈВОДИЋ, *Изазови српске спољне политике (1791–1918). Огледи и расправе*, Београд 2007, p. 205–206; J. MCCARTHY, *Muslims in Ottoman Europe: Population from 1880 to 1912*, “Nationalities Papers” 28.1, 2000, p. 33–34.

²⁸ W. RICHMOND, *The Circassian Genocide...*, p. 103.

their short presence there. They quickly came into conflict with other communities. The settlers were supposed to be given land set aside from government property, mainly meadows, because they worked as shepherds, and only rarely as farmers²⁹. In reality, however, the Sublime Porte left the duty to find land to the local administration, which often had nothing available. In such a situation, the simplest solutions were employed – expropriation of Christians who were deprived of their property for the benefit of the settlers from the Caucasus. That was the case in the areas of Svishtov (north-eastern Bulgaria), where the surrounding pastures were simply taken away from the Bulgarian shepherds and given to the Circassians. Compensation was not always provided, while Muslim settlers were entitled to tax exemptions – which further incited resentment among the local population. The people of the Caucasus traditionally despised farming and a sedentary lifestyle, continuing to function as nomads. Many were (or became) bandits, horse thieves, or slave traders (rumor has it that they would sell their own children). They were perceived as wild and primitive – the locals found it unusual that horse meat was an important part of the Circassian diet³⁰. After the settlement of Circassian families near the border with Serbia, there were reports of an increased number of attacks on border villages, of which the Caucasian newcomers were accused³¹. The settlers refused to cooperate with the Ottoman authorities: instead of staying in the areas granted to them, they changed their place of stay without consulting the administration after exploiting the allotted land³². Some Circassian revolts even occurred, such as in 1864 in the Anatolian town of Muş and in May 1867 in Kosovo³³.

Not only did the Christian Slavs have difficult relations with the Circassian newcomers, but the Balkan Muslims as well. In Kosovo, the settlement of immigrants from the Caucasus faced opposition from the Albanian population. Similarly, in the case of Bosnia, where, despite the initial enthusiasm and declarations of assistance to their brothers in faith, the local *begs* opposed the Ottoman policy – and assuming that Circassian settlement in Bosnia was limited – their resistance

²⁹ Sofia, Central State Archives, ЦДА, ф. 159к оп. 1 а.е. 31 л. 10, 41.

³⁰ ЦДА, ф. 159к оп. 1 а.е. 26 л. 9, л. 12, 23, 29; К. ИРЕЧЕК, *Княжество България. Негова повърхнина, природа, население, духовна култура, управление и новейша история*, ч. I: *Българска държава*, Пловдив 1899, р. 172–173; ИДЕМ, *Български дневник*, т. 2: 1881–1884, ed. Е. СТАТЕЛОВА, София 1995, р. 125; М. ДУМАРСКИ, *Konflikty na Balkanach...*, р. 78–79; N. MALCOLM, *Kosovo...*, р. 214–215.

³¹ АС, МУД-П 1865 ф. II п. 58 бр. 911, 8772.

³² В. МУЧИНОВ, *Миграционна политика...*, р. 88–91, 184–185.

³³ Н. П. ИГНАТИЕВ, *Дипломатически записки...*, р. 95; W. RICHMOND, *The Circassian Genocide...*, р. 104.

was quite effective³⁴. In March 1876, before the outbreak of the April Uprising, Christians and Muslims from Pleven jointly opposed the presence of Circassians in the area. They worked on a petition calling for the resettlement of the migrants back to the Caucasus; the only dispute was over who to address it to. While the Christians wanted to send the letter to the Sublime Porte and the Russian Emperor, the Muslims refused to sign a document addressed to Alexander II Romanov³⁵.

The Ottoman authorities were aware of the problems and ethnic tension in the region and tried to respond accordingly – in 1865, a special decree was issued which banned the slave trade and the treatment of women from the Caucasus as a commodity. Facing a growing number of robberies, Christians were allowed to apprehend criminals on their own. To have them tried, however, it was necessary to obtain testimony in court from at least two Muslims, and it should also be remembered that the *rayah* did not have access to weapons. As a result, Christians were afraid to act independently – there was a widespread belief that Circassians were protected as “the Sultan’s guests”³⁶. There was a debate among the Ottoman elites about the optimal system of Circassian settlement. Nusret Pasha, the Rumelian Vali, supported the idea that migrants from the Caucasus should be sent to the territories that most resembled their homeland – the inner parts of the Balkan mountains – where they could continue their way of life and adapt in the easiest way possible. Midhat Pasha, the Danube Vali, opted for distributing the immigrants throughout the region to integrate them with the local population³⁷. Eventually, assimilation was chosen as the preferred path, and Circassian families were directed only to villages with at least five Turkish families. Clans were separated and efforts were made to limit the importance of family leaders. The intention was to make them “good Turks” who would cultivate the land, attend the local mosque, and send children to school. Unorthodox religious practices and customs originating from the Caucasus were suppressed. However, the assimilation policy was not successful, and the migrants continued to isolate themselves and come into conflict with the local population. The only successes were evident in the integration into the army – several cavalry regiments made up of Circassian newcomers were formed. Learning the Turkish language and assimilation were prerequisites for pursuing a military career³⁸.

³⁴ M. DYMARSKI, *Konflikty na Bałkanach...*, p. 77–78; S. BANDŽOVIĆ, *Bošnjaci i deosmanizacija Balkana: muhadžirski pokreti i pribježišta „sultanovih musafira” (1683.-1875.)*, Sarajevo 2013, p. 344–345.

³⁵ FO, 195/1077/137–141.

³⁶ Н. П. ИГНАТИЕВ, *Дипломатически записки...*, p. 93.

³⁷ М. ЈАГОДИЋ, *Колонизациони процеси...*, p. 82–83.

³⁸ М. ПАНДЕВСКА, *Присилни миграции...*, p. 97; W. RICHMOND, *The Circassian Genocide...*, p. 104–105.

An indirect effect of the Circassian settlement was the emigration of Balkan Slavs who, facing the threat posed by Caucasian migrants and aggravating ethnic conflicts, fled the Sultan's state. This happened not without the influence of Russian agitation – the authorities in St. Petersburg considered for some time the exchange of people with the Ottoman Empire. Problems with Circassians and Russian propaganda led to the so-called Vidin Resettlement. Between July and October 1861, about 11,000 Bulgarians left the Vidin Sanjak for Crimea and Ukrainian lands. However, the life of Bulgarian settlers under Romanov rule was not a bed of roses – up to 2,000 died during the journey or shortly after arriving in Russia. As a result, approximately 8,000 people later returned to the Vidin Sanjak with the support of the Ottoman administration³⁹. The Circassian settlement in the Niš and Bosnia Sanjaks from where people were migrating to the Principality of Serbia had a similar effect (however, in that process, the influx of Muslims from Serbian cities in 1862 was also important)⁴⁰. The authorities in Belgrade, fearing that these neighboring areas would lose their Serbian character, attempted to return the refugees to their homes⁴¹.

The crucial point in the brief presence of Circassians in the Balkans was the “Great Eastern Crisis” of 1875–1878. Migrants from the Caucasus, who could not have gained a worse reputation during their short stay in the region, played a significant role in the crimes against the Slavic population during the suppression of anti-Ottoman revolts and wars. During the final crisis stage, the Russo-Turkish War of 1877–1878, as the Tsar's army and its allies advanced southward, thousands of Muslims decided to flee for fear of reprisals. By the time of the armistice between the warring parties in February 1878, most of the Circassians were already outside the territories controlled by the Russians and Serbs. After the ceasefire, no one had any doubts that the Circassians would not be able to return to the Bulgarian lands under the Russian occupation and the territories annexed by Serbia. It is estimated that in 1864, about 41,000 Circassians settled in the lands which would become part of the

³⁹ FO, 78/1673/143–151; М. ЈАГОДИЋ, *Колонизациони процеси...*, p. 77–79; В. ТОНЕВ, *Българското Черноморие...*, p. 42.

⁴⁰ М. ЈАГОДИЋ, *Насељавање Кнежевине Србије: 1861–1880*, Београд 2006, p. 107, 116; Б. ЛИЛИЋ, *Југоисточна Србија (1878–1918)*, Београд 2006, p. 26–27; Д. ЂОРЂЕВИЋ, *Прилог проучавања миграција из Хабсбуршке Монархије у Србију 60-тих и 70-тих година XIX века*, [in:] *Ослобођење градова у Србији од Турака 1862–1867. године*, ed. В. ЧУБРИЛОВИЋ, Београд 1970, p. 322.

⁴¹ *Два службена извештаја из Алексинца о избеглицима из Турске и ослобађању српских ратних заробљеника, 17.03.1877*, [in:] *Други српско-турски рат 1877/78 и ослобођење крајева Југоисточне Србије. Историјска грађа поводом 120. годишњице 1877/1997*, ed. Б. ЛИЛИЋ, Пирот 1998, p. 32–34.

Principality of Bulgaria and Eastern Rumelia⁴², as well as the Niš Sanjak incorporated into Serbia. After the war and border changes in 1878, they disappeared almost completely – there are only some traces of information about 100 Circassians still living in Bulgaria⁴³. Some Circassians remained in the Southern Slavic territories that held under the Sultan's rule: Macedonia, Thrace, and Kosovo. In subsequent years, the Circassian population in the Balkans steadily declined – the main factor being departures to Asia Minor. By the early 1910s, this community numbered only a few hundred in Turkey-in-Europe. Eventually, it completely disappeared with the end of the Ottoman Empire's presence in the Balkans as a result of the Balkan Wars⁴⁴.

The Balkan historiography presents the arrival of Circassians in the region as a source of destabilization. Undoubtedly, Circassian settlement in the Southern Slavic lands was a failure of the policy pursued by the Sublime Porte – it led to a serious flare-up of social tensions in the 1860s and 1870s. Thus, according to the Sublime Porte's plan, the actions of the Circassians became counterproductive: as noted by the Macedonian historian Marija Pandevska, instead of stabilizing the Ottoman rule, they destabilized the situation in the region, and later largely led to the breakaway of areas of the Balkans from the Sultan's state⁴⁵. French researcher Bernard Lory formulated a thesis that the vision of the "Turkish yoke" was not the result of the entirety of Ottoman rule in the Balkans, but the effect of periods of crisis. In the case of Bulgarian historical memory, he identified two such periods of crucial meaning: the *Kardzhali* rebellions (1792–1808) and the "Great Eastern Crisis"⁴⁶. Due to the role played by Circassians in the destabilization of ethnic relations in the 1860s–mid 1870s, following Lory's reasoning, it could be argued that they contributed to the demonization of the vision of Ottoman rule in the Balkans.

⁴² The Principality of Bulgaria, formed according to the San Stefano Treaty of March (February OS) 1878 after the Russian-Turkish War, did not survive in its primary borders (nowadays parts of Bulgaria, Northern Macedonia, part of Thrace, southern Serbia, and eastern Albania). According to the Berlin Treaty of July 1878, the state was limited to the northern Bulgarian lands as a Turkish vassal and a Russian protectorate; in the south, Eastern Rumelia was founded as an autonomous province of the Ottoman Empire. The Principality unified with Eastern Rumelia in 1885.

⁴³ J. GRZEGORZEWSKI, *Za Dunajem. Bułgaria, Serbia, Czarnogóra*, Lwów 1904, p. 177; Ж. НАЗЪРСКА, *Българската държава и нейните малцинства 1879–1885*, София 1999, p. 26; М. РАКИЋ, *Из Нове Србије (Отаџбина, књ. 4, 5 и 6, 1880–1881)*, Лесковац 1987, p. 14–15; Б. ЛИЛИЋ, *Југоисточна Србија...*, p. 33–34; М. ПАНДЕВСКА, *Присилни миграции...*, p. 105–107; D. TABOROŠI, *Circassians in Serbia...*, p. 81–82.

⁴⁴ J. СВИЈИЋ, *Osnove za geografiju i geologiju Makedonije i Stare Srbije*, vol. III, Beograd 1911, p. 1166–1167; D. TABOROŠI, *Circassians in Serbia...*, p. 82–83.

⁴⁵ М. ПАНДЕВСКА, *Присилни миграции...*, p. 97–98.

⁴⁶ Б. ЛОРИ, *Съдбата на османското наследство. Българската градска култура 1878–1900*, trans. Л. ЯНАКИЕВА, София 2002, p. 55–56.

Western historiography attempts to revise the Balkan perspective on the Circassian question. American historian of the Caucasus, Walter Richmond, emphasizes that the accusations made against the Circassians were mostly unfounded and based mainly on stereotypes. As he notes, the allegations regarding robbery, trafficking of their own children, and contempt actually concerned a small group that stirred up anger against all Circassians. At the same time, he cites sources indicating that some of the conflicts between Caucasian migrants and the local population were inspired by Russian agents, along with reports by foreign commentators who exaggerated the ethnic situation in the region⁴⁷. Although some of these claims can be considered valid, the responsibility of the Circassians for the crimes they committed in the Balkans cannot be denied. Richmond's position does not withstand scrutiny from the multitude of different sources, both of foreign and local provenance. The Pro-Muslim milieus in the West (for example, in Great Britain), and even representatives of the Ottoman Empire, confirmed the reports of crimes committed by the Circassian people. Similarly, xenophobia cannot be considered as the main source of the conflict between the local population and the Circassians. One may agree with Richmond on the claims that not all of the settlers were guilty of the alleged acts and attitudes, but we cannot condone completely justifying them or subscribe to the statements that only a few were responsible for the extremely bad reputation. It should not be forgotten that a comparable number of Tatars arrived in the Balkans at that time, who were initially treated with great suspicion, but as they were able to adapt to the new environment, they quickly began to be distinguished from the Caucasian migrants⁴⁸. That is why the Tatar community survived in the Balkans (e.g. after the war emigration in 1878, approximately 18,000 of them remained in Bulgaria). Tatars concentrated mainly in the north-eastern part of the country, in the vicinity of the largest centers of the Turkish population. Until the Balkan Wars, no significant departures of this population from Bulgarian lands were recorded. As a result, the number of Tatars in Bulgaria remained unchanged during this period – in 1910, there were 18,170 of them, the same figure as in 1880⁴⁹.

However, Richmond's point of view should be considered valuable, as it allows us to better understand the Circassian perspective, which so far has gone

⁴⁷ W. RICHMOND, *The Circassian Genocide...*, p. 102–104;

⁴⁸ В. МУЧИНОВ, *Миграционна политика...*, p. 168. One can also point to the areas of the Ottoman Empire where the Circassian settlement did not take such a drastic form. For example, in Jordan, they became an impulse for economic development and the revival of trade contacts between the Middle East and the Caucasus. V. HAMED-TROYANSKY, *Circassian Refugees and the Making of Amman, 1878–1914*, "Middle East Studies" 49, 2017, p. 605–623.

⁴⁹ М. МИХАЙЛОВА-МРЪВКАРОВА, *За татари, татарските училища и татарските джамии в Североизточна България*, [in:] *Татари в България – общество, история и култура*, eds. Т. ДИМОВ, Н. МУРТАЗА, Добрич 2009, p. 39.

unnoticed in (especially Balkan) historiography. Circassians' attitudes and actions resulted from the harm they suffered from the Russians in their homeland. Thus, forced to wander around the world, they projected their resentment toward the Russians onto the South Slavs. According to Richmond, Circassians did not end up in the Balkans voluntarily – they were expelled from their homelands by the Russians, and criticizing the Ottomans for accepting refugees fleeing repression goes against basic humanitarian values.

Bibliography

Primary Sources

- Archives of Serbia, Belgrade, AC: МУД-П (Министарство унутрашњих дела – Полицајно одељење).
- Central State Archives, Sofia, ЦДА: ф. 159к (Министерство на финансите).
- СВИЈИЋ Ј., *Osnove za geografiju i geologiju Makedonije i Stare Srbije*, vol. III, Beograd 1911.
- Ethnic Minorities in the Balkan States 1860–1971*, vol. 1: 1860–1885, ed. B. DESTANI, Cambridge 2003.
- Foreign Office Archives, Public Record Office, London, FO: 78 (Political and Other Departments: General Correspondence before 1906, Ottoman Empire), 195 (Embassy and Consulates, Turkey, formerly Ottoman Empire: General Correspondence, Bulgaria).
- GRZEGORZEWSKI J., *Za Dunajem. Bułgaria, Serbia, Czarnogóra*, Lwów 1904.
- National Library of St. St. Cyril and Methodius – Bulgarian Historical Archives, Sofia, НБКМ-БИА: ф. 63 (Стефан Стамболов).
- Документи из турските државни архиви, ч. 1: 1564–1872, ed. and trans. П. ДОРЕВ, София 1940.
- Други српско-турски рат 1877/78 и ослобођење крајева Југоисточне Србије. Историјска грађа поводом 120. годишњице 1877/1997, ed. Б. ЛИЛИЋ, Пирот 1998.
- ИГНАТИЕВ Н. П., *Дипломатически записки (1864–1874). Донесения (1865–1876)*, т. 1: *Записки (1864–1871)*, ed. И. ТОДЕВ, София 2008.
- ИРЕЧЕК К., *Български дневник*, т. 2: 1881–1884, ed. Е. СТАТЕЛОВА, София 1995.
- ИРЕЧЕК К., *Княжество България. Негова повърхнина, природа, население, духовна култура, управление и новейша история*, ч. I: *Българска държава*, Пловдив 1899.
- НУШИЋ Б., *Косово. Опис земље и народа*, Нови Сад 1902.
- РАКИЋ М., *Из Нове Србије (Отаџбина, књ. 4, 5 и 6, 1880–1881)*, Лесковац 1987.
- Србија 1878. Документи*, eds. М. БОЈВОДИЋ, Д. Р. ЖИВОЈИНОВИЋ, А. МИТРОВИЋ, Р. САМАРЦИЋ, Београд 1978.

Secondary Literature

- BANDŽOVIĆ S., *Bošnjaci i deosmanizacija Balkana: muhadžirski pokreti i pribježišta „sultanovih musahira” (1683–1875.)*, Sarajevo 2013.
- BLUMI I., *Ottoman Refugees, 1878–1939: Migration in a Post-Imperial World*, London–New Delhi–New York–Sydney 2013.

- DYMARSKI M., *Konflikty na Bałkanach w okresie kształtowania się państw narodowych w XIX i na początku XX w.*, Wrocław 2010.
- GRASSI F. L., *A New Homeland: The Massacre of the Circassians, Their Exodus to the Ottoman Empire and Their Place in Modern Turkey*, Istanbul 2018.
- HAMED-TROYANSKY V., *Circassian Refugees and the Making of Amman, 1878–1914*, “Middle East Studies” 49, 2017, p. 605–623.
- JERSILD A., *Orientalism and Empire: North Caucasus Mountain Peoples and the Georgian Frontier, 1845–1917*, Montreal 2002.
- KALIONSKI A., *Communities, Identities and Migrations in Southeast Europe*, Sofia 2014.
- KARPAT K., *Ottoman Population 1830–1914. Demographic and Social Characteristic*, London 1985.
- MALCOLM N., *Kosovo. A Short History*, London 1998.
- MCCARTHY J., *Muslims in Ottoman Europe: Population from 1880 to 1912*, “Nationalities Papers” 28.1, 2000, p. 29–43.
- MEYER J.H., *Immigration, Return, and the Politics of Citizenship: Russian Muslims in the Ottoman Empire, 1860–1914*, “International Journal of Middle East Studies” 39, 2007, p. 15–32.
- POPEK K., *Muslim Emigration from the Balkan Peninsula in the 19th Century: A Historical Outline*, “Zeszyty Naukowe UJ. Prace Historyczne” 146.3, 2019: *Migrations, Migrants and Refugees in 19th–21st Centuries in the Interdisciplinary Approach. Selected Topics*, eds. P. SĘKOWSKI, O. FORCADE, R. HUDEMANN, p. 517–533.
- RICHMOND W., *The Circassian Genocide*, New Brunswick–New Jersey–London 2013.
- ŞEN B., *Empires from the Margin: Bosnian Muslim Migrants between Ottoman Empire and the Austro-Hungarian Empire – Petitions of the Returnees*, “Balkanistic Forum” 3, 2015: *Emigrants and Minorities: The Silenced Memory of the Russo-Ottoman War 1877–1878*, p. 13–29.
- ŞİMŞİR B., *The Turks of Bulgaria (1878–1985)*, London 1988.
- TABOROŠI D., *Circassians in Serbia and the Balkans from mass immigration to last remaining community*, [in:] *Minorities in the Balkans: state policy and interethnic relations*, ed. D. BATAKOVIĆ, Belgrade 2011, p. 77–87.
- YELBASİ C., *The Circassians of Turkey: War, Violence and Nationalism from the Ottomans to Atatürk*, London 2019.
- ВОЈВОДИЋ М., *Изазови српске спољне политике (1791–1918). Огледи и расправе*, Београд 2007.
- ЂОРЂЕВИЋ Д., *Прилог проучавања миграција из Хабсбуршке Монархије у Србију 60-тих и 70-тих година XIX века*, [in:] *Ослобођење градова у Србији од Турака 1862–1867. године*, ed. В. ЧУБРИЛОВИЋ, Београд 1970, p. 313–335.
- ЈАГОДИЋ М., *Колонизациони процеси у Европској Турској 60-тих и 70-тих година 19. века и Кнежевина Србија*, [in:] *Империји, граници, политики (XIX – почеток на XX век)*, eds. П. МИТОВ, В. РАЧЕВА, Софија 2016, p. 77–88.
- ЈАГОДИЋ М., *Насељавање Кнежевине Србије: 1861–1880*, Београд 2006.
- ЛИЛИЋ Б., *Југоисточна Србија (1878–1918)*, Београд 2006.
- ЛОРИ Б., *Съдбата на османското наследство. Българската градска култура 1878–1900*, trans. Л. ЯНАКИЕВА, София 2002.
- МАТВЕЕВ В. А., *‘Черкесский вопрос’: современные интерпретации и реалии эпохи*, Москва 2011.
- МИХАЙЛОВА-МРЪВКАРОВА М., *За татари, татарските училища и татарските джамии в Североизточна България*, [in:] *Татари в България – общество, история и култура*, eds. Т. ДИМОВ, Н. МУРТАЗА, Добрич 2009, p. 29–67.

- Мучинов В., *Миграционна политика на османската империя в българските земи през XIX век (до 1878 г.)*, София 2013.
- Мучинов В., *Софийският санджак в османската миграционна политика през 60-те – 70-те на XIX век*, “Исторически преглед” 71.5–6, 2015, p. 144–158.
- Мучинов В., *Черкезният проблем, руската политика и Българското възраждане*, “Исторически преглед” 72.5–6, 2016, p. 5–14.
- НАЗЪРСКА Ж., *Българската държава и нейните малцинства 1879–1885*, София 1999.
- НИКОЛИЌ-СТОЈАНЧЕВИЌ В., *Лесковац и ослобођени предели Србије 1877–1878. године. Етничке, демографске, социјално-економске и културне прилике*, Лесковац 1975.
- ПАНДЕВСКА М., *Присилни миграции во Македонија во годините на Големата источна криза (1875–1881)*, Скопје 1993.
- СТОЈАНЧЕВИЌ В., *Србија и Бугари (1804–1878)*, Београд 1988.
- ТОДОРОВ Н., *Балканският град XV–XIX век. Социално-икономическо и демографско развитие*, София 1972.
- ТОНЕВ В., *Българското Черноморие през Възраждането*, София 1995.

Krzysztof Popek, PhD

<https://orcid.org/0000-0001-5864-5264>

Jagiellonian University

Faculty of History

Department of Modern History

ul. Gołębia 13

31-007 Kraków, Polska/Poland

krzysztof.popek@uj.edu.pl

Joanna Kulpińska, Przemysław Mitka, Julia Dural, Aleksandra Tutko (Kraków)

*Trajektorie migracyjne Polaków i Żydów z Rzeszowa na przełomie XIX i XX w. do Stanów Zjednoczonych – wspólne czy odmienne szlaki?**

Według Narodowego Spisu Powszechnego z 2011 r. województwo podkarpackie znalazło się na trzecim miejscu w Polsce pod względem liczby emigrantów w stosunku do liczby mieszkańców, przebywających zagranicą dłużej niż 3 miesiące. Najbardziej popularnym miejscem docelowym ówczesnych wychodźców z tego obszaru była Wielka Brytania, a po niej Stany Zjednoczone. To właśnie ten drugi kierunek zasługuje na szczególną uwagę, przede wszystkim ze względu na bogatą historię i ciągłość wyjazdów ze wspomnianego regionu na przestrzeni stulecia¹.

* Badania, na których oparta została analiza prezentowana w tym artykule, zostały zrealizowane w ramach projektu *Migracje z polskiego miasta do Stanów Zjednoczonych na przełomie XIX i XX w.*, sfinansowanego przez program *Inicjatywa Doskonałości Uniwersytetu Jagiellońskiego*, w konkursie *POB Heritage*. Wykonawcami projektu byli studenci kierunku migracje międzynarodowe Uniwersytetu Jagiellońskiego: Przemysław Mitka, Julia Dural i Aleksandra Tutko.

¹ Z. KOSTRZEWA, D. SZALTYŚ, *Migracje zagraniczne ludności. Narodowy Spis Powszechny Ludności i Mieszkań 2011*, Warszawa 2013.

Franciszek Bujak wskazał, iż to właśnie z obszaru współczesnego województwa podkarpackiego rozpoczęła się emigracja do Ameryki. Pionierami tego ruchu byli polscy chłopcy ze środkowej Galicji, z okolic Rzeszowa i Jasła. „We wsiach koło Krosna, Jasła, Strzyżowa, Rzeszowa prawie co trzeci dorosły mężczyzna był przez rok lub kilka lat w Ameryce”². Do okresu masowych, zamorskich migracji ze stolicy tej południowo-wschodniej części Polski będziemy się odnosić w niniejszym artykule.

Przedmiotem analizy jest transatlantycka mobilność mieszkańców Rzeszowa na przełomie XIX i XX w. w perspektywie porównawczej dwóch grup, we wskazanym okresie zamieszkujących licznie to miasto: polskiej i żydowskiej. Podkreślić należy, iż ludność Galicji tworzyła bogatą mozaikę etniczną. W Rzeszowie, oprócz wspomnianych Polaków i Żydów, mieszkali także Niemcy, Austriacy, Rosjanie, Węgrzy czy Rusini. Owa różnorodność była jednym z czynników, które wpłynęły na wybór tej miejscowości jako materiału badawczego. Inną istotną kwestią jest fakt, iż wcześniejsze badania jednej z autorek artykułu dotyczyły tego regionu. Zawierały one analizę wychodźstwa z sąsiedniego powiatu (strzyżowskiego) i miały na celu eksplorację trendów migracyjnych do USA na przestrzeni stulecia. Ich przedmiotem była głównie społeczność wiejska³. Możliwość przeanalizowania wychodźstwa z miasta stanowiła zatem doskonałą szansę na zgromadzenie materiału porównawczego, w celu poszerzenia analizy migracji z przełomu XIX i XX w. Podkreślić należy także, iż w polskich badaniach migracyjnych nad tym okresem miasto jako obszar badawczy wychodźstwa traktowane było marginalnie. W związku z tym zależało nam na eksploracji właśnie migracji społeczności miejskiej jako zjawiska nieomal nieobecnego w polskich studiach nad mobilnością. Rzeszów, ze względu na swoje rozmiary i liczbę mieszkańców, wydał nam się idealnym obszarem badawczym, umożliwiającym realizację naszych zamierzeń z uwzględnieniem źródła, które użyte zostało także do badania transatlantyckiej mobilności ze wspomnianego już powiatu strzyżowskiego.

Metody

Wskazany wyżej źródłem są listy pasażerów statków Archiwum Ellis Island. Jest to niezwykle bogata baza informacji na temat migrantów, przybyłych do Stanów Zjednoczonych ze wschodniej części globu w latach 1892–1954. Formularze, na których urzędnicy imigracyjni wpisywali dane kolejnych przybyszy, pragną-

² F. BUJAK, *Wieś zachodnio-galicyska u schyłku XIX w.*, Lwów 1905, p. 76.

³ J. KULPIŃSKA, *Transatlantyckie trendy migracyjne na przestrzeni stulecia. Studium przypadku wychodźstwa z powiatu strzyżowskiego*, Kraków 2019.

cych przedostać się na terytorium USA, zostały zarchiwizowane i zdigitalizowane, dzięki czemu obecnie dostęp do nich jest łatwy. Za sprawą tych list możemy dobrać do szczegółowych informacji, dotyczących poszczególnych migrantów, jak np. imię i nazwisko, wiek, stan cywilny, deklaracja zawodu wykonywanego w USA, narodowość, kraj i miejscowość pochodzenia, miejsce docelowe w Stanach Zjednoczonych, czy personalia osoby, do której zmierzali.

Analizując dane, zawarte w listach pasażerów, pamiętać należy o kilku ograniczeniach związanych z rzetelnością i wiarygodnością informacji w nich zamieszczanych. Szczegółowo problemy związane z wykorzystywaniem tego źródła opisane zostały w publikacji jednej z autorek tego artykułu⁴, dlatego też kwestie te zostaną tu poruszone w sposób skrótowy, ze wskazaniem najważniejszych zagadnień. Podkreślić należy przede wszystkim jakość oryginalnych formularzy (zeskanowanych i umieszczonych do wglądu w bazie) oraz samego katalogu online. Niebdałe, odręczne zapisy i zniekształcone lub zamerykanizowane nazwy własne są trudne w odczytywaniu, co z kolei prowadzi do błędów w katalogu internetowym. Poszukując imigrantów z Rzeszowa korzystaliśmy więc z różnych możliwych wariantów odczytu, a następnie – zapisu nazwy tego miasta (Zeschow, Rzszow, Rzesow, Zeszow, Rzezzow, Rzezov, Rzczow, Rzcszow, Rzcrzow, Rszeszow, Rseszow, Rzosow, Rzesow, Rzerzow, Rzescow, Rzewow, Rzoszow, Rziszow), jak również jej wersji w języku hebrajskim (Żeszuw) i jidysz (Reisha, Rajsze). Kolejny, ważny problem stanowią informacje przekazywane przez samych imigrantów urzędnikowi gromadzącemu dane. Część przybyszy mogła celowo wprowadzać przedstawicieli władz w błąd, podając nieprawdziwe informacje chociażby o osobie, do której zmierzali lub miejscu zatrudnienia – byleby tylko zostać wpuszczonym na terytorium USA. Na przestrzeni kolejnych lat zmieniał się także zakres informacji zbieranych w formularzu.

Korzystając z danych Archiwum Ellis Island udało nam się uzyskać informacje na temat ponad 1500 migracji z Rzeszowa do różnych regionów Stanów Zjednoczonych, w latach 1884–1924. Materiał sprzed 1892 r. został zebrany głównie za pomocą kolumny, w której umieszczano dane na temat poprzednich migracji. Dorosłe kobiety stanowiły 44% wszystkich wychodźców (Tabela 1). Jest to stosunkowo wysoki udział, wpisujący się w trendy migracyjne z regionu. Przykładowo: płeć żeńska była mocno reprezentowana w zamorskich podróżach z wyżej wspomnianego powiatu strzyżowskiego, dominując nawet w wyjazdach z jego zachodniej części⁵. Do danych z tego rejonu będziemy się odwoływać w sposób porównawczy w dalszej części tekstu.

⁴ *Ibidem*, p. 74.

⁵ *Ibidem*, p. 138.

Tabela 1. Liczba imigrantów z Rzeszowa do Stanów Zjednoczonych w latach 1884–1924 (opracowanie własne, na podstawie danych Archiwum Ellis Island)

Kobiety	Mężczyźni	Dzieci	Łącznie
494	623	418	1,535
32%	41%	27%	100%

Charakterystyka polskich i żydowskich migracji z przełomu XIX i XX w.

Masowe, zamorskie migracje z ziem polskich na przełomie XIX i XX w. objęły swym zasięgiem wszystkie zaborcy, choć z różnym natężeniem. Najwięcej emigrantów w latach 1871–1913 z ziem polskich wyjechało z zaboru rosyjskiego (1,25 mln), następnie z pruskiego (1,2 mln), z austriackiego zaś strata ludności w wyniku przemieszczeń wyniosła 1,05 mln⁶. Szacunki te odnoszą się, oprócz Polaków, głównie do Żydów, Ukraińców i Niemców. Przed pierwszą wojną światową ok. 2,5–3 mln ludzi z ziem polskich wyjechało do Stanów Zjednoczonych, z czego 90% stanowili chłopci⁷. Z samej Galicji zaś na emigrację zamorską od połowy XIX w. do 1914 r. udało się 900 tys. osób, z których ok. 85% za kraj docelowy wybrało USA⁸.

Wspomniana mobilność wpisała się również w historię Rzeszowa. Na początku XIX w. współczesna stolica Podkarpacia była jednym z większych miast Galicji, odbiegającym jednak znacznie pod względem stopnia rozwoju (przede wszystkim gospodarczego) nie tylko od takich ówczesnych metropolii, jak Kraków czy Lwów, ale też od Przemyśla, Tarnowa czy Jarosławia. Zmianę przyniosła w drugiej połowie XIX w. stopniowo rozbudowywana sieć połączeń komunikacyjnych, zarówno drogowych, jak i kolejowych, sprzyjająca sukcesywnej modernizacji miasta w kolejnych dziesięcioleciach. Wraz ze wzrastającym uprzemysłowieniem zmieniała się struktura zawodowa mieszkańców, pojawiały się nowe profesje, jak kolejarze czy pracownicy zakładów przemysłowych. Włączanie kolejnych sąsiednich wiosek w obszar Rzeszowa, jak również coraz większy napływ okolicznej ludności, skutkowało nie tylko wzrostem liczby mieszkańców, ale także przyczyniło się do

⁶ D. PRASZAŁOWICZ, K. A. MAKOWSKI, A. A. ZIĘBA, *Mechanizmy zamorskich migracji łańcuchowych w XIX w. Polacy, Niemcy, Żydzi, Rusini. Zarys problemu*, Kraków 2004, p. 11.

⁷ A. WALASZEK, *Peasants, Poles, Ethnic: Polish Immigrant Workers in the United States of America, 1880–1925*, Cracow 1997, p. 5.

⁸ A. PILCH, *Emigracja z ziem zaboru austriackiego (od połowy XIX w. do 1918 r.)*, [in:] *Emigracja z ziem polskich w czasach nowożytnych i najnowszych (XVIII–XX w.)*, ed. A. PILCH, Warszawa 1984, p. 263.

rozbudowy miasta oraz rozwoju handlu. Wspomniany progres następował jednak zbyt wolno w porównaniu z większymi galicyjskimi ośrodkami, co generowało migracje, szczególnie wśród społeczności żydowskiej. Wychodźstwo, jak i napływ nowych mieszkańców w większości polskiej narodowości, sprawiły, iż struktura etniczna miasta również ulegać zaczęła pewnym modyfikacjom⁹.

W XIX w. Rzeszów zdominowany był przez dwie grupy etniczne: polską i żydowską. W okresie tym oraz na początku kolejnego stulecia gmina żydowska prężnie się rozwijała, stopniowo zwiększając liczbę swych członków i osiągać przewagę liczebną nad reprezentantami innych religii w drugiej połowie tego stulecia. U progu XIX w. struktura wyznaniowa przedstawiała się następująco: 1029 chrześcijan i 3575 Żydów. W 1880 r. izraelitów było już o dwie trzecie więcej, bo 5820, katolików zaś 5152, 160 grekokatolików i 34 protestantów. Wspomniane wyżej procesy migracji i poszerzania granic miasta wpłynęły na zmianę liczebnego udziału poszczególnych grup w strukturze społecznej. Mimo trwałego rozrostu zbiorowości żydowskiej, która w 1910 r. liczyła już 7635 osób, w 1914 r. przekraczając nawet 12 tysięcy, jej stosunek do całości mieszkańców Rzeszowa sukcesywnie malał, wynosząc pod koniec pierwszego dziesięciolecia XX w. 37%¹⁰.

Pomimo spadku udziału w strukturze etnicznej miasta, Żydzi wciąż w pierwszym dziesięcioleciu XX w. zajmowali ważną w nim pozycję, angażując się zarówno w życie polityczne, społeczne, jak i gospodarcze. Posiadali własne sądownictwo i przedstawicieli w radzie miasta. Prężnie działała i rozwijała się gmina żydowska, która utrzymywała w analizowanym okresie swój szpital. Rzeszowscy Żydzi byli właścicielami dobrze prosperujących zakładów przemysłowych, zajazdów, karczm czy też piwiarni. Wykonywali także wolne zawody, jako prawnicy czy lekarze¹¹.

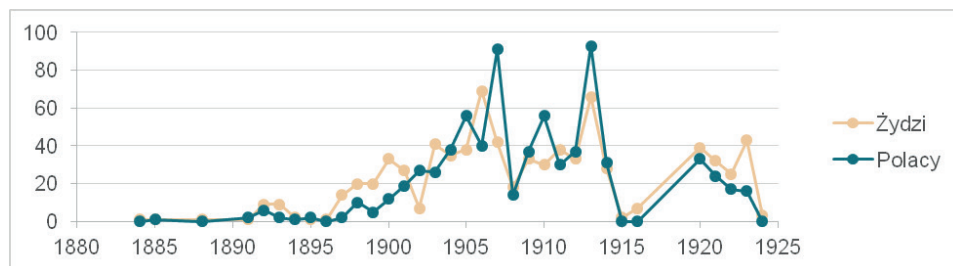
Dla części z nich wspomniany rozwój miasta był jednak zbyt wolny. Zamorskie migracje do amerykańskich ośrodków, w których następował szybki proces industrializacji, jawiły się jako doskonała perspektywa polepszenia standardu życia. Jak bardzo atrakcyjna była to alternatywa świadczy chociażby skala wyjazdów z Rzeszowa. Do 1914 r. współczesną stolicę Podkarpacia opuściło, wyruszając do Stanów Zjednoczonych, co najmniej 603 Żydów, którzy stanowili ok. 5% tej zbiorowości (Wykres 1). 21% migrantów z tej grupy wyjechało pod koniec pierwszej wojny światowej i tuż po niej. Był to okres wzmożonych ruchów antysemickich nie tylko w Rzeszowie, ale na całym obszarze ziem polskich, który doprowadził do

⁹ S. CZOPEK, Z. BUDZYŃSKI, G. ZAMOYSKI, *Historia*, [in:] *Encyklopedia Rzeszowa*, eds. Z. BUDZYŃSKI, J. DRAUS, J. KAWAŁEK, J. MAŁCZEWSKI, Z. NAWROCKI, Z. WÓJCIK, G. ZAMOYSKI, Rzeszów 2004, p. 157–164.

¹⁰ A. POTOCKI, *Żydzi w Podkarpaciu*, Rzeszów 2004, p. 156–158.

¹¹ W. WIERZBIENIEC, *Żydzi rzeszowscy*, [in:] *Encyklopedia Rzeszowa*, ed. J. DRAUS, Rzeszów 2004, p. 823–825.

wzrostu liczby wychodźców tego wyznania. Na początku drugiej wojny światowej z Rzeszowa wyjechało ok. 5 tysięcy przedstawicieli tej zbiorowości¹².

Wykres 1. Liczba polskich i żydowskich imigrantów z Rzeszowa do Stanów Zjednoczonych w latach 1884–1924 (opracowanie własne, na podstawie Archiwum Ellis Island)

Zamorska emigracja z Rzeszowa rozpoczęła się przed 1884 r. Trudno jednoznacznie stwierdzić, która z grup była pionierem wychodźstwa z tego miasta. Za uważalna jest jednak zbliżona dynamika migracji obu grup, w czym dostrzec można ich wzajemny wpływ na wzrost zainteresowania wyjazdami. W początkowym okresie strumienie migracyjne rozwijały się głównie za sprawą osób pochodzenia żydowskiego – to one napędzały mechanizm migracji. W pierwszym dziesięcioleciu XX w., po wzroście liczby imigrantów żydowskich, zwiększyła się też skala wyjazdów Polaków.

Udział poszczególnych grup etnicznych w procesie migracji odzwierciedla ich wzajemny liczebny stosunek na badanym obszarze. Połowę osób migrujących z Rzeszowa w rozpatrywanym okresie stanowili zatem Żydzi (Tabela 2). Migracje Polaków zdominowane były przez mężczyzn. W przypadku żydowskich wychodźców proporcje płci były bardziej wyrównane. Podkreślić należy również znaczny udział dzieci w obu strumieniach migracyjnych. Stanowiły one jedną trzecią żydowskich wychodźców. Wiązało się to głównie ze strategią migracyjną tej grupy, która opierała się na wyjazdach rodzinnych. Pionier, po osiągnięciu pewnej stabilizacji w USA, ściągał następnie do siebie całą rodzinę.

Kolejne różnice odnoszą się do struktury wieku. W przypadku obu grup w wyjazdach udział brały głównie młode osoby, do 35. roku życia. Wśród żydowskich migrantów więcej wychodźców zauważyć można w wyższych grupach wiekowych

¹² *The Encyclopedia of Jewish life before and during the Holocaust*, eds. S. SPECTOR, G. WIGODER, vol. II, New York 2001.

– 11% stanowiły osoby powyżej 45 lat, podczas gdy w przypadku Polaków ten odsetek wyniósł jedynie 3%. Dysproporcje widać także pod względem płci. W obu zbiorowościach dominowały kobiety z niższych grup wiekowych. Odmienności są szczególnie wyraźnie widoczne w przypadku polskich wychodźców, wśród których 61% imigrantek wyjechało w wieku poniżej 25 lat, większość mężczyzn stanowiły natomiast osoby do 35. roku życia.

Tabela 2. Liczba polskich i żydowskich imigrantów z Rzeszowa do Stanów Zjednoczonych w latach 1884–1924, z uwzględnieniem płci i wieku (opracowanie własne, na podstawie Archiwum Ellis Island)

	Kobiety	Mężczyźni	% Dorosłych	Dzieci	% Całości
Polacy	213	306	46.5%	140	43%
Żydzi	252	261	45.9%	250	50%

Zaznaczyć należy, iż podobne proporcje występowały w strumieniach migracyjnych, płynących z miejscowości wspomnianego we wstępie powiatu strzyżowskiego. Wychodźstwo z tego obszaru na przełomie XIX i XX w. zdominowane było przez mężczyzn. Kobiety natomiast stanowiły 30% wyjeżdżających polskiego pochodzenia i 42% w grupie żydowskiej. Analogicznie przedstawia się struktura wieku poszczególnych zbiorowości¹³. Widzimy zatem podobny trend na obu badanych obszarach.

Rozbieżności między wiejskimi migracjami z powiatu strzyżowskiego a wychodźstwem z Rzeszowa pojawiają się przy porównaniu wyjeżdżających ze względu na ich stan cywilny. Wśród polskich mieszkańców tego miasta większość kobiet stanowiły panny lub wdowy (55%), wśród mężczyzn natomiast – żonaci (55%). W grupie żydowskiej nie było większych dysproporcji w tym zakresie. Strumienie migracyjne, płynące z powiatu strzyżowskiego na przełomie XIX i XX w., były natomiast zdominowane przez osoby stanu wolnego. We wsiach tego regionu kobiety licznie przeważały, migracja młodych mężczyzn dodatkowo generowała tu zatem problem ze znalezieniem męża. W poszukiwaniu kandydata oraz najprawdopodobniej w celu zarobienia na posag, panny niejednokrotnie wyjeżdżały poza granice wsi, a nawet kontynentu. Dodatkowo, „stare panny” i „panny z dzieckiem” spotykały się na wsi z większym ostracyzmem, wynikającym z przywiązania lokalnych społeczności do tradycyjnego podziału ról i wyższego poziomu kontroli społecznej. W Rzeszowie sytuacja demograficzna przedstawiała się odwrotnie: mężczyźni nieznacznie dominowali liczebnie nad kobietami. Ten fakt, jak i większe

¹³ J. KULPIŃSKA, *Trajektorie...*, p. 137.

możliwości lokalnego zarobkowania, mogły sprawić, iż osoby stanu wolnego nie przejawiały silniejszej skłonności do wyjazdu niż te, które pozostawały w związku małżeńskim.

Większość przedstawicieli obu grup wyruszało w swą transatlantycką podróż z tych samych portów, głównie niemieckich (Hamburg, Brema i Cuxhaven) lub niderlandzkich i belgijskich (Antwerpia i Rotterdam). Mniejszą popularnością cieszyły się porty francuskie czy brytyjskie, z których decydowano się wypłynąć głównie ze względu na konkurencyjne ceny¹⁴. Wskazać należy tu jednak migracje z mniej „oczywistych” portów, jak te ulokowane we współczesnych Włoszech, np. Triest oraz ówczesne Wolne Miasto Fiume, a dziś Rijeka w Chorwacji. W zainteresowaniu podróżami tym nieprzetartym szlakiem mieszkańców badanego obszaru upatrywać można ślady działalności pośredników kompanii żeglugowych, a szczególnie reprezentantów towarzystwa Austro-Americana¹⁵, które specjalizowało się w podróżach z Triestu do Ameryki Południowej i Nowego Jorku, czy też Cunard, którego portem w południowej Europie było Fiume (Rijeka). Wyjazdy z tych dwóch portów większym powodzeniem cieszyły się wśród polskich wychodźców, prawdopodobnie z powodu niższej ceny, choć pierwsi migranci, wyruszający z Triestu, korzystali z transportu Cunarda, a zatem droższej opcji. Podkreślić należy, że towarzystwo żeglugowe Cunard było rozbudowanym przedsiębiorstwem, założonym w pierwszej połowie XIX w., a zatem dużo wcześniej niż Austro-Americana, cieszące się również większym uznaniem. Wychodźcy z ziem polskich korzystali z usług Cunarda, wyruszając z brytyjskich portów – początkowo z Southampton, a następnie z Liverpoolu. Prawdopodobnie to właśnie migranci, którzy pod koniec XIX w. podróżowali na pokładzie statków Cunarda, polecali zakup lub też sami kupowali bilety tego przewoźnika swoim bliskim, choć na rejsy rozpoczynające się na południu Europy, wiążące się zapewne także z łatwiejszym dojazdem do portów (migranci musieli w zasadzie przemierzyć jedynie terytorium monarchii habsburskiej, której sami byli częścią). Rekomendacje dotyczące tych rejsów, przekazywane kolejnym chętnym do wyjazdu z rodzimej miejscowości, inicjowały następne podróże, rozpoczynające się na południu Europy.

Co ciekawe, o ile Żydzi rozpoczynali wyjazdy z Wielkiej Brytanii, o tyle Polacy – właśnie z obszaru współczesnych Włoch czy Chorwacji. Z tych ostatnich wyruszano zazwyczaj w większej grupie, np. w lutym 1905 r. na pokładzie Georgii znalazło się 7 migrantów z Rzeszowa. Jedynie dwóch z nich było ze sobą spokrewnionych, pozostali mogli być ich znajomymi, którzy zdecydowali się na wspólny

¹⁴ G. READ, *The Flood-Gate of the Old World: A Study in Ethnic Attitudes*, „Journal of American Ethnic History” 13.1, 1993, p. 31.

¹⁵ G. M. KOWAŁSKI, *Przestępstwa emigracyjne w Galicji 1897–1918*, Kraków 2003, p. 133–136.

rejs, zmierzając docelowo do Ohio, stanu Nowy Jork i Pensylwanii. Grupowe wyjazdy miały zapewnić bezpieczeństwo podczas wyprawy nieprzetartym szlakiem.

Kolejne odmienności pojawiają się w porównaniu struktury zawodowej imigrantów, wywodzących się z obu grup, również z uwzględnieniem kwestii płci. Zdecydowanie większe zróżnicowanie profesji deklarowanych po przyjeździe do Stanów Zjednoczonych występuje wśród Żydów. Są to zarazem zajęcia wymagające kwalifikacji. Najczęściej wskazywane zawody to: krawiec, robotnik, handlarz albo urzędnik. Co ciekawe, część izraelitów parać się miała rolnictwem, choć była to stosunkowo niewielka grupa, bo obejmująca zaledwie 10 osób. Wśród Polaków natomiast pracować na roli miała jedna trzecia męskich wychodźców. Profesja ta w przypadku imigrantów z miasta może zaskakiwać, jednak, jak wskazano wyżej, Rzeszów na przełomie XIX i XX w. dopiero powoli poddawał się procesom uprzemysłowienia, a włączane w jego obręb wioski wciąż miały charakter rolniczy. Struktura zawodowa Polaków była bardziej jednorodna, z przewagą wspomnianych zajęć farmerskich czy fabrycznych.

Zaznaczyć należy także, że u mężczyzn preferencje zawodowe były o wiele lepiej sprecyzowane niż u kobiet. U tych ostatnich częściej występuje brak deklaracji zawodu w USA. Można ten fakt wyjaśnić, biorąc pod uwagę specyfikę zajęć i prac, których podejmowały się kobiety w Stanach Zjednoczonych. Zapewne w wielu przypadkach brak deklarowanego zawodu mógł oznaczać pełnienie przez imigrantki „tradycyjnej” roli gospodyni domowej, którego to zajęcia nie postrzegały one jako pracy zawodowej. 67% Polek nie wskazało żadnej profesji, bądź też zaznaczyło funkcję gospodyni domowej. Podobne proporcje wystąpiły wśród Żydówek (69%).

Część kobiet prawdopodobnie nie miała rzeczywiście zorganizowanego miejsca pracy przed wyjazdem, co wynikało ze specyfiki wykonywanych przez nie zawodów. Jedna trzecia Polek, które miały podjąć pracę zarobkową, miała być zatrudniona jako pomoc domowa, pracownica fabryki lub rolniczka. 90% z nich stanowiły panny i wdowy. Tym ostatnim wyjazd prawdopodobnie dawał możliwość samodzielnego zarobkowania, po stracie męża. W przypadku Żydówek, podobnie jak u mężczyzn z tej grupy, profesje były bardziej zróżnicowane. 11% z nich również miało znaleźć zatrudnienie jako pomoc domowa, mniejsza grupa – jako krawcowe lub pracownice fabryczne. Wśród deklarujących zawód 79% stanowiły „singielki”. Odstępstwa od tradycyjnie przypisanych kobietom ról społecznych (matki, towarzyszki życia i opiekunki ogniska domowego) częściej występowały zatem w grupie żydowskiej niż polskiej – choć nie były to znaczące różnice.

Swoistą dywersyfikację pomiędzy grupą żydowską a polską można dostrzec także analizując kierunki, wybierane przez migrantów. Dotyczy to zarówno stanów, jak i konkretnych miejscowości. Imigranci żydowscy w większości (80%)

wyбирали Nowy Jork, zarówno stan, jak i miasto. Polacy, wyjeżdżając z Rzeszowa, także zmierzali licznie do tego regionu (23%), choć to Chicago przyjęło największą liczbę migrantów z tej grupy. Zaobserwować możemy zatem bardziej skoncentrowany, jednorodny pod względem miejsca docelowego, żydowski strumień migracji i znacznie rozproszony, polski (Tabela 3).

Tabela 3. Miejsca docelowe polskich i żydowskich imigrantów z Rzeszowa w Stanach Zjednoczonych, w latach 1884–1924

(opracowanie własne, na podstawie danych Archiwum Ellis Island)

Żydzi		Polacy	
Stan	Liczba imigrantów	Stan	Liczba imigrantów
New York	594	New York	152
New Jersey	39	Pennsylvania	114
Illinois	34	New Jersey	94
Pennsylvania	20	Illinois	86
Massachusetts	4	Michigan	34
Ohio	3	Massachusetts	33
California	2	Ohio	17
Colorado	2	Connecticut	14

Żydzi		Polacy	
Miejscowość	Liczba imigrantów	Miejscowość	Liczba imigrantów
New York	512	Chicago	70
Brooklyn	63	New York	60
Chicago	33	Newark	33
Newark	30	Brooklyn	31
Philadelphia	13	Detroit	24
Elizabethport	7	McKeesport	20
Pittsburgh	5	Buffalo	19
Essex Fells	4	Elizabethport	19

Ta niemal zupełna jednokierunkowość wychodźstwa Żydów była powiązana ze specyfiką społeczno-kulturową tej grupy i podejmowaną przez nią strategią migracyjną. Zbiorowość ta wyróżniała się pod względem organizacji podróży i funkcjonowania w miejscu docelowym na tle innych wychodźców z badanego

obszaru. Odznacжали się oni przede wszystkim wysokim poziomem kapitału społecznego w grupie jako całości, z szerokim zakresem wewnętrznej organizacji, zarówno w kraju pochodzenia, jak i osiedlenia. Powszechnie znane są liczne, dobrze funkcjonujące towarzystwa samopomocowe (tzw. *landsmanshafty*), skupiające imigrantów żydowskich, pochodzących z jednego miasta lub regionu, otaczające kompleksową opieką nowoprzybyłych: począwszy od sfinansowania podróży, po zapewnienie pracy i pełnego wsparcia socjalnego w nowym miejscu. U podstaw udzielanej pomocy znajdowała się zasada „odwzajemniania”, a zatem nowoprzybyły, po uzyskaniu samodzielności i pewnej stabilizacji, włączał się w działania wspólnoty, wspierając kolejnych imigrantów¹⁶. Działania mające na celu pomoc nowoprzybyłym były tu w zasadzie mocno zinstytucjonalizowane, bardziej powszechne i lepiej zorganizowane niż w przypadku polskiej grupy.

O tym, jak dobrze funkcjonowały te struktury samopomocowe w obrębie żydowskich imigrantów, świadczy też ich stosunkowo zwarta struktura osadnictwa w Stanach Zjednoczonych. Jak wskazano powyżej, zmierzali oni głównie do Nowego Jorku, gdzie osiedlali się w większości w swym bezpośrednim sąsiedztwie, w dzielnicy etnicznej Lower East Side. Co ciekawe, porównując wzór zasiedlania poszczególnych części miast, wybieranych przez obie analizowane grupy, obserwujemy zjawisko odwrotne wobec powszechnie znanego modelu, polegającego na tym, że poszczególne grupy imigranckie odtwarzały w miejscu docelowym sąsiedztwo z kraju pochodzenia. Przykładowo: Polacy, przyjeżdżający z Rzeszowa na Manhattan, zamieszkiwali głównie w Greenwich Village, a zatem w sporym oddaleniu od swych dawnych, żydowskich sąsiadów. W Brooklynie, wyodrębnionym przez samych wychodźców w oddzielną od Nowego Jorku miejscowość¹⁷, Polacy skupiali się w swej „tradycyjnej” dzielnicy etnicznej – Greenpoint, Williamsburg. Żydzi natomiast, choć nie osiedlali się w Borough Park – największym, wspólnym skupisku tej grupy poza Izraelem, w którym imigranci zaczęli przybywać z początkiem XX w.¹⁸ – to wciąż żyli w stosunkowej separacji od swych polskich sąsiadów, głównie w północno-wschodniej części Brooklynu. Podobnie było w Chicago, drugim najczęściej wybieranym ośrodkiem migracji izraelitów, jak również w Newark, gdzie przybysze z obu grup zajmowali przeciwległe dzielnice miasta. Wyjście poza powszechnie stosowany model, oprócz wyżej wspomnianych czynników – jak duże zamknięcie grupy żydowskiej, której członkowie funkcjonowali

¹⁶ D. SOYER, *Jewish Immigrant Associations and American Identity in New York, 1880–1939*, Detroit 2001; M. R. WEISSER, *A Brotherhood of Memory: Jewish Landsmanshaftn in the New World*, Ithaca 1985.

¹⁷ Brooklyn do 1898 r. był oddzielnym miastem, włączonym następnie do Nowego Jorku jako jego piąta dzielnica.

¹⁸ J. MINTZ, *Hasidic People: A Place in the New World*, Cambridge, MA 1992.

przede wszystkim we własnym gronie, wypracowując specyficzną strategię amerykanizacji – wynikało też z antysemickich doświadczeń w rodzimym Rzeszowie¹⁹.

Interesujący z perspektywy naszych badań jest również fakt, iż polscy wychodźcy z Rzeszowa osiedlali się w miejscowościach, wybieranych przez migrantów ze wspomnianego już powiatu strzyżowskiego, w swoim sąsiedztwie. Przykładowo: w Elizabethport w New Jersey, czyli w destynacji, cieszącej się szczególną popularnością wśród mieszkańców powiatu strzyżowskiego, migranci z obu badanych regionów zamieszkiwali wspólnie południowo-wschodnią część tego amerykańskiego miasteczka, zajmując nawet te same ulice czy budynki. Jak wskazano analizując wychodźstwo z tego powiatu, sieci migracyjne wykraczały poza granice poszczególnych miejscowości²⁰.

Tę rozbieżność trajektorii migracyjnych polskich i żydowskich wychodźców potwierdza również analiza tworzonych przez nich sieci migracyjnych. Badając kierunki podróży i wskazane przez imigrantów osoby kontaktowe w Stanach Zjednoczonych, stwierdzić można, że wśród wychodźców z Rzeszowa Polacy i Żydzi tworzyli zupełnie odrębne sieci. Zdarzały się podróże przedstawicieli obu grup na pokładzie tego samego statku, jednakże zazwyczaj zmiierzali oni do zupełnie różnych miejsc docelowych, w odmiennych częściach kraju, jak np. w 1908 r. na pokładzie statku *Amerika* z Hamburga znalazło się trzech Polaków, trzech Żydów i Węgier z Rzeszowa, którzy jechali do stanu Nowy Jork, Pensylwanii i New Jersey. Zaobserwowaliśmy w zasadzie tylko jeden przypadek, wskazujący na relację pomiędzy dwiema grupami: w 1910 r. z Hamburga do Nowego Jorku wyruszył Żyd Samuel Biegeleisen, który jechał do – jak wskazał – swego kuzyna Polaka, Jacentego Żurka, konkretnie do Greenwich Village.

Rozłączność dróg migracyjnych Polaków i Żydów nie była charakterystyczna tylko dla Rzeszowa. Wychodźcy z obu grup, wyjeżdżający z powiatu strzyżowskiego na przełomie XIX i XX w., również nie pozostawili nieomal żadnych śladów, wskazujących na wzajemne powiązania. Tylko 9 migrantów z tego obszaru odbyło podróż w towarzystwie osoby pochodzącej z tej samej miejscowości i należącej do innej zbiorowości etnicznej. Przykładowo: trzydziestoczteroletni Polak, Józef Oślizło ze Strzyżowa, posiadający doświadczenie wcześniejszych migracji do Stanów Zjednoczonych, w 1901 r. asystował podczas rejsu młodej Żydówce, zmierzającej do Nowego Jorku do męża. Warto też wskazać wspólny wyjazd w 1909 r. dwójki młodych ludzi z Frysztaka: dwudziestoletniego Żyda, któremu pod opiekę powierzono siedemnastoletnią Polkę²¹.

¹⁹ W. WIERZBIENIEC, *Antyżydowskie rozruchy*, [in:] *Encyklopedia Rzeszowa...*, p. 13–14.

²⁰ J. KULPIŃSKA, *Transatlantyczne...*, p. 193.

²¹ *Ibidem*, p. 134.

O żydowskich wewnątrzgrupowych więziach z bardzo dobrze rozwiniętymi sieciami migracyjnymi świadczą następujące dane: 53% żydowskich wychodźców podróż opłacili krewni, przebywający w Stanach Zjednoczonych, podczas gdy wśród Polaków odsetek ten wyniósł 28%. W 98% żydowscy migranci dołączali w kraju osiedlenia do swych rodzin. W przypadku Polaków te proporcje są jedynie nieco niższe (87%). Izraelici korzystali zatem z bliższych powiązań, na co pozwalała im gęsta sieć krewniacza, rozpostarta ponad Atlantykiem, będąca efektem rodzinnego charakteru migracji tej grupy. Do pioniera wyjazdów, którym najczęściej w tej zbiorowości był mężczyzna, następnie dołączała żona z dziećmi. Zdarzały się jednak, oczywiście, odstępstwa od tego schematu. Za przykład posłużyć może rodzina Dreyfussów, z której jako pierwsza wyjechała właśnie kobieta, Berta Dreyfuss, żona Hermanna, który dołączył do niej w Nowym Jorku w 1898 r. Następnie w 1903 r. do Berty i Hermanna przyjechał jego brat Moses, wraz z dwojgiem dzieci: Maxem i Esther. W kolejnych latach przybyła jeszcze jego siostra Rosie (1910 r.) oraz jego rodzice, Serel i Zisce z córką Anną (1914 r.).

Żydów wyjeżdżających z Rzeszowa od wychodźców z powiatu strzyżowskiego odróżniał grupowy charakter ich migracji. Jedynie 14% z nich podjęło podróż do USA w pojedynkę. Większość natomiast wyruszała w grupach, niejednokrotnie nawet w kilkunastoosobowych. W przypadku Izraelitów, wywodzących się ze wsi i miasteczek ziemi strzyżowskiej, sytuacja była odwrotna: aż 65% z nich wyjechało samotnie, tj. bez rodziny, sąsiadów czy nawet szerszej grupy osób pochodzących z miasta. Samotne wyjazdy żydowskich migrantów z tego obszaru wiązać się mogły ze stosunkowo mniejszą liczbą osób, wywodzących się z tej grupy etnicznej, zamieszkujących region i wyruszających do USA. Zdarzało się jednak, że na jednym okręcie znajdowali się Żydzi ze Strzyżowa i Rzeszowa. Trudno jednak jednoznacznie stwierdzić, czy była to zaplanowana wspólna podróż, wynikająca z wcześniejszej znajomości, czy też przypadek, w wyniku którego zapoznanie następowało dopiero podczas wyprawy. Co ciekawe, żydowskie migracje z powiatu rozpoczęły się prawdopodobnie właśnie ze Strzyżowa, jednak później niż w przypadku rzeszowskich przedstawicieli tej grupy. Być może zatem to od tych ostatnich żydowscy mieszkańcy mniejszych, okolicznych miasteczek przejmowali wzorce zamorskich migracji.

Z Rzeszowa – znów inaczej niż z sąsiedniego, południowego powiatu – Żydzi częściej od Polaków migrowali zbiorowo. Aspekt ten podkreśla zwartość oraz wewnątrzgrupowy charakter migracji żydowskiej, a także znacznie bardziej heterogeniczny profil polskiego transatlantyckiego wychodźstwa.

Powyższa analiza dotyczyła porównania trajektorii migracyjnych polskich i żydowskich mieszkańców Rzeszowa na przełomie XIX i XX w. na tle wychodźstwa z regionu. Na pierwszy plan wysuwają się znaczne rozbieżności we wzorach mobilności obu badanych grup, zarówno pod względem samej struktury społeczno-demograficznej strumienia migracyjnego, jak i organizacji podróży, czy też funkcjonowania w miejscu osiedlenia.

Słusznym wydaje się wniosek, zawarty już w wielu wcześniejszych opracowaniach, że relacje występujące pomiędzy danymi zbiorowościami w miejscu osiedlenia są odzwierciedleniem ich stosunków z kraju pochodzenia. Większe zamknięcie społeczności żydowskiej, odmienna organizacja społeczna i styl życia wpłynęły na wzór ich migracji i tworzenie sieci powiązań w zasadzie jedynie w obrębie własnej wspólnoty. Ze *shtetli*, pozostawianych przez nich w kraju pochodzenia, wchodzili w *landsmanschaften* w państwie docelowym. Poziom kapitału społecznego i wysoko rozwinięty stopień integracji wewnątrzgrupowej miał ogromne znaczenie dla szlaków wychodźczych tej społeczności, koordynując nawet ich kierunek. Organizacja migracyjnego przedsięwzięcia przebiegała w tej grupie niemal każdorazowo według jasno ustalonego schematu, który wykraczał poza granice poszczególnych miejscowości. Odstępstwa były rzadkością. Żydzi, wyruszający z badanego obszaru do innych miejscowości Stanów Zjednoczonych niż Nowy Jork, będący w znacznej mniejszości, to po części migranci wielokrotni. Po pierwotnym przybyciu na Manhattan, przenosili się w inne regiony tego kraju, jak wspomniane Chicago czy Newark. Rodziny osiedlały się tam zazwyczaj w większym rozproszeniu niż było to w *Big Apple*.

Pewne rozbieżności zaobserwować można także porównując żydowskie strumienie migracyjne, płynące z Rzeszowa oraz z mniejszych miejscowości regionu, które wynikały w dużej mierze z różnicy w wielkości tych społeczności. Swoista „samo-segregacja” Żydów względem sąsiadów z innych grup etnicznych wpływała chociażby na odmienny system organizacji podróży. W przeciwieństwie do rzeszowskich Izraelitów, którzy wyruszali grupowo na nowy ląd nawet częściej niż Polacy z tego regionu, żydowscy migranci z miasteczek powiatu strzyżowskiego w większości podróżowali samotnie, co wiązało się w znacznej mierze z mniejszymi rozmiarami społeczności lokalnej i wynikającą z tego, rzadszą siecią powiązań migranckich.

Polacy z badanego obszaru wyruszali za Atlantyk w mniej schematyczny sposób. Wskazać należy w przypadku tej grupy, czy też właściwie grup, na więcej różnic niż podobieństw: poczynawszy od analizy lokalnego zróżnicowania poszczególnych części powiatu, z zestawieniem wsi z miastem, czy też struktury niezwykle gęstych strumieni migracyjnych, wpływających z poszczególnych miejscowości. Ze wsi i miasteczek ziemi strzyżowskiej wyjeżdżali przede wszystkim młodzi ludzie, z dominującą przewagą osób stanu wolnego i dużym udziałem kobiet. W przypadku

Rzeszowa Polki stanowiły jeszcze wyższy odsetek wśród dorosłych wychodźców, częściej jednak niż w analizowanych wsiach na wyjazd decydowały się mężatki. Wśród mężczyzn dostrzegalny był także dużo niższy udział kawalerów. W kwestii miejsc docelowych – mimo iż zaznaczyć należy znaczącą heterogeniczność kierunków osiedlenia w Stanach Zjednoczonych osób z tej grupy – istotne różnice dostrzegalne są przy porównaniu obu wspomnianych obszarów. O ile dominującym kierunkiem migracji z powiatu strzyżowskiego było New Jersey, o tyle jedna czwarta polskich rzeszowian wyjechała do Nowego Jorku. Na wybór tej destynacji w przypadku drugiej grupy, być może, wpłynęła właśnie liczna emigracja żydowska, bardziej aktywna od polskiej w pierwszym okresie wyjazdów z końca XIX w. W miasteczkach powiatu strzyżowskiego, licznie zamieszkanym przez Izraelitów, podział pomiędzy oboma strumieniami etnicznymi pod względem destynacji w USA był bardzo wyraźny: Żydzi zmierzali w większości do Nowego Jorku, a Polacy – głównie do New Jersey.

Analizując powyższe podobieństwa i różnice trajektorii migracyjnych, zauważyć można nie tylko specyfikę poszczególnych grup, ale też uwarunkowania lokalne w miejscu pochodzenia, wpływające na wzór wychodźstwa. Miasto, choć jeszcze nie tak mocno uprzemysłowione na przełomie XIX i XX w., ze słabszą, bardziej zatอมizowaną organizacją społeczną i mniejszym przypisaniem do tradycyjnego podziału ról, sprawiało, iż – jak zaznaczyła K. Duda-Dziewierz²², analizując wychodźstwo z peryferyjnych przysiółków Babicy – łatwiej było się od niego oderwać i wyjechać. Z drugiej jednak strony, większe szanse zarobkowania stanowiły dodatni czynnik, sprzyjający pozostaniu na miejscu. Okoliczności te widocznie wpływały na społeczno-demograficzną strukturę strumienia migracyjnego, choć w rzeczywistości, w przypadku Rzeszowa należy mówić o mnogości strumieni. Wyjeżdżano stąd aż do 20 amerykańskich stanów i ponad 60 miast. W większych wsiach powiatu strzyżowskiego, bardziej rozczłonkowanych pod względem wchodzących w ich skład przysiółków i z większą liczbą migrantów, również zauważyć można więcej strumieni, np. z Pstrągowej wyruszano do 15 stanów, a z Godowej – do 9.

Mimo wskazanych różnic należy podkreślić, że wszystkie grupy, niezależnie od miejsca pochodzenia czy też przynależności etnicznej, podejmowały zamorską podróż, w ramach jednego, wspólnego mechanizmu migracji łańcuchowych. Przedstawiciele poszczególnych zbiorowości ściągali do Ameryki kolejne osoby, napędzając proces wychodźstwa, który – za sprawą tego mechanizmu i gęsto tworzących się wokół niego sieci – sprzyja kontynuacji wyjazdów z badanego obszaru w tym kierunku do dziś.

²² K. DUDA-DZIEWIERZ, *Wieś małopolska a emigracja amerykańska. Studium wsi Babicy powiatu rzeszowskiego*, Poznań–Warszawa 1938.

Bibliografia

- BUJAK F., *Wieś zachodnio-galicyska u schyłku XIX w.*, Lwów 1905.
- CZOPEK S., BUDZYŃSKI Z., ZAMOYSKI G., *Historia*, [in:] *Encyklopedia Rzeszowa*, eds. Z. BUDZYŃSKI, J. DRAUS, J. KAWAŁEK, J. MAŁCZEWSKI, Z. NAWROCKI, Z. WÓJCIK, G. ZAMOYSKI, Rzeszów 2004, p. 157–164.
- DUDA-DZIEWIERZ K., *Wieś małopolska a emigracja amerykańska. Studium wsi Babica powiatu rzeszowskiego*, Poznań–Warszawa 1938.
- The Encyclopedia of Jewish life before and during the Holocaust*, eds. S. SPECTOR, G. WIGODER, vol. II, New York 2001.
- KOSTRZEWA Z., SZAŁTYS D., *Migracje zagraniczne ludności. Narodowy Spis Powszechny Ludności i Mieszkań 2011*, Warszawa 2013.
- KOWALSKI G. M., *Przestępstwa emigracyjne w Galicji 1897–1918*, Kraków 2003.
- KULPIŃSKA J., *Transatlantyckie trendy migracyjne na przestrzeni stulecia. Studium przypadku wychodźstwa z powiatu strzyżowskiego*, Kraków 2019.
- MINTZ J., *Hasidic People: A Place in the New World*, Cambridge, MA 1992.
- PILCH A., *Emigracja z ziem zaboru austriackiego (od połowy XIX w. do 1918 r.)*, [in:] *Emigracja z ziem polskich w czasach nowożytnych i najnowszych (XVIII–XX w.)*, ed. A. PILCH, Warszawa 1984, p. 252–325.
- POTOCKI A., *Żydzi w Podkarpaciu*, Rzeszów 2004.
- PRASZAŁOWICZ D., MAKOWSKI K. A., ZIĘBA A. A., *Mechanizmy zamorskich migracji łańcuchowych w XIX w. Polacy, Niemcy, Żydzi, Rusini. Zarys problemu*, Kraków 2004.
- READ G., *The Flood-Gate of the Old World: A Study in Ethnic Attitudes*, „Journal of American Ethnic History” 13.1, 1993, p. 27–41.
- SOYER D., *Jewish Immigrant Associations and American Identity in New York, 1880–1939*, Detroit 2001.
- WAŁASZEK A., *Peasants, Poles, Ethnic: Polish Immigrant Workers in the United States of America, 1880–1925*, Cracow 1997.
- WEISSER M. R., *A Brotherhood of Memory: Jewish Landsmanshaftn in the New World*, Ithaca 1985.
- WIERZBIENIEC W., *Antyżydowskie rozruchy*, [in:] *Encyklopedia Rzeszowa*, ed. J. DRAUS, Rzeszów 2004, p. 11–16.
- WIERZBIENIEC W., *Żydzi rzeszowscy*, [in:] *Encyklopedia Rzeszowa*, ed. J. DRAUS, Rzeszów 2004, p. 820–880.

Joanna Kulpińska, PhD

<https://orcid.org/0000-0001-7923-2426>

Jagiellonian University

Faculty of International and Political Studies

Department of American Studies and Polish Diaspora

ul. Reymonta 4

30-059 Kraków, Polska/Poland

joanna.kulpinska@uj.edu.pl

Przemysław Mitka

Jagiellonian University
Faculty of Philosophy
Department of Sociology
ul. Grodzka 52
30-962 Kraków, Polska/Poland
przemyslaw.mitka@student.uj.edu.pl

Aleksandra Tutko

Stockholm University
Department of Social Anthropology
Universitetsvägen 10 B
106 91 Stockholm, Szwecja/Sweden
a.tutko@student.uj.edu.pl

Julia Dural

Jagiellonian University
Faculty of International and Political Studies
Department of American Studies and Polish Diaspora
ul. Reymonta 4
30-059 Kraków, Polska/Poland
julia.dural@student.uj.edu.pl

Anna Pachowicz (Tarnów)

Z dziejów asymilacji polskiej diaspory we Francji w XX w. (wybrane zagadnienia)

Dzieje migracji polskich do Francji można podzielić na kilka różnych okresów. Każdy z nich charakteryzował się innymi motywami, liczebnością, cechami społeczno-zawodowymi, przewidywaną długością pobytu nad Sekwaną, a w związku z tym – zróżnicowaniem w asymilacji ze społecznością francuską. Migracje Polaków były spowodowane przede wszystkim względami politycznymi i gospodarczymi. Ich kolejne etapy wynikały nie tylko z sytuacji geopolitycznej na ziemiach polskich, ale także z polityki imigracyjnej Francji oraz z nakładania się doświadczeń wcześniejszych fal migracyjnych. Francja była krajem, do którego wielokrotnie, bardzo chętnie wyjeżdżali Polacy nie tylko w XX w.¹

Okoliczności migracji

Wydarzenia polityczne z lat 1831, 1836–1837, 1846, 1848, 1854–1855 i 1864, przede wszystkim niepowodzenia kolejnych powstań narodowych, skłaniały

¹ W. ROJEK, *Polacy w diasporze europejskiej w pierwszej połowie XX w.*, [in:] *Polska na tle procesów rozwojowych Europy w XX w.*, ed. S. SIERPOWSKI, Poznań 2002, p. 108–120.

Polaków do opuszczenia ziem polskich². Na wyjazd decydowali się m.in. mieszkańcy ówczesnej Galicji (części Austro-Węgier)³, która w drugiej połowie XIX w. charakteryzowała się dynamicznym wzrostem demograficznym: liczyła 20 mln mieszkańców, a w 1910 r. – 29 mln. Praca w rolnictwie na tym obszarze stanowiła podstawę utrzymania 80% mieszkańców Galicji, Krainy oraz Styrii⁴. Jednym z czynników, który przyczyniał się do migracji, był postępujący rozwój transportu w XIX w., ułatwiający przemieszczanie się ludności. Polacy wyjeżdżali więc do Francji drogą lądową (koleją) oraz morską⁵.

² Po upadku powstania listopadowego w 1831 r. emigrację polską określano mianem Wielkiej Emigracji, ze względu na znaczącą rolę, jaką odegrała w życiu politycznym i umysłowym. Do Francji udali się wyłączeni z carskiej amnestii inicjatorzy i przywódcy powstania, a także jego uczestnicy, którzy odrzucili ułaskawienie, licząc na rychłe wznowienie walki. Grupa ta była niezwykle aktywna, zorganizowała różnorodne instytucje, organizacje, stowarzyszenia polityczne (np. Hôtel Lambert), kulturalne i oświatowe, związki samopomocowe i charytatywne. Część uchodźców opuściła Francję, a część pozostała, asymilując się ze społecznością francuską. Więcej informacji na ten temat: L. GADON, *Z życia Polaków we Francji. Rzut oka na 50-lecie koleje Towarzystwa Historyczno-Literackiego w Paryżu, 1832–1882*, Paris 1883; IDEM, *Emigracja polska. Pierwsze lata po upadku powstania listopadowego*, vol. I–III, Kraków 1901–1902; *Pisma polityczne Wielkiej Emigracji od początków jej istnienia do Manifestu Towarzystwa Demokratycznego włącznie*, ed. M. STECKA, Warszawa 1920; J. ROZWADOWSKI, *Emigracja polska we Francji*, Paris 1927; *Postępowa publicystyka emigracyjna 1831–1846*, eds. W. ŁUKASZEWICZ, W. LEWANDOWSKI, Wrocław 1961; B. KONARSKA, *W kręgu Hotelu Lambert. Władysław Zamoyski w latach 1832–1847*, Wrocław 1971; J. TOMASZEWSKI, *Czynniki wpływające na migracje zewnętrzne ludności w Polsce 1918–1919*, [in:] *Mechanizmy polskich migracji zarobkowych*, ed. C. BOBIŃSKA, Warszawa 1976, p. 144–145; W. ŚLADKOWSKI, *Emigracja polska we Francji 1871–1918*, Lublin 1980; IDEM, *Polacy we Francji*, Lublin 1985; B. KONARSKA, *Polskie drogi emigracyjne. Emigranci polscy na studiach we Francji 1831–1848*, Warszawa 1986; J. ZDRADA, *Wielka Emigracja po powstaniu listopadowym*, Warszawa 1987; R. DZWONKOWSKI, W. ŚLADKOWSKI, *Polonia francuska*, [in:] *Polonia w Europie*, ed. B. SZYDŁOWSKA-CEGŁOWA, Poznań 1992, p. 379–380; M. GMURCZYK-WROŃSKA, *Polacy we Francji w latach 1871–1914: społeczność polska i jej podstawy materialne*, Warszawa 1996; S. KALEMBKA, *Wielka Emigracja 1831–1863*, Toruń 2003; A. PACHOWICZ, *Polish Emigration in France at the Beginning of the 20th century*, „Istraživanja. Journal of Historical Researches” 28, 2017, p. 134–146.

³ Wówczas stanowiła ona część Austro-Węgier, zwaną Przedlitawią lub Cislitawią. Obok Górnej i Dolnej Austrii w skład Przedlitawii wchodziły: Galicja, Śląsk, Czechy i Morawy, Przedarulanja, Salzburg, Styria, Karyntia, Tyrol, Kraina, Gorycja, Triest, Dalmacja, Istria, Bukowina. Były to królestwa i kraje obdarzone samorządem i własnymi sejmami.

⁴ A. WAŁASZEK, *Migracje Europejczyków 1650–1914*, Kraków 2007, p. 207–208; A. PACHOWICZ, *Polish Emigration...*, p. 134–146.

⁵ P. R. MAGOCSI, *Historical Atlas of East Central Europe*, Seattle–London 1993, p. 91; *Mała Biblioteka Emigranta Polskiego*, vol. I, *Wskazówki dla wychodźców do Francji*, Warszawa 1928, *passim*; A. PACHOWICZ, *Koleją za granicę, czyli o podróżach tym środkiem transportu do pracy we Francji na początku XX w.* [w druku].

W XX w. miało miejsce kilka fal migracji polskich, przypadających m.in. na lata 1905–1907, 1919–1938, 1939, 1945, 1968, 1981–1982. Ich przyczyny były podobne do wyżej omówionych: problemy ekonomiczne i wydarzenia polityczne.

Pierwszy napływ Polaków do Francji nastąpił po podpisaniu dnia 3 IX 1919 r. konwencji polsko-francuskiej, dotyczącej emigracji i imigracji, ustalającej zasady, zgodnie z którymi w kolejnych latach do pracy we Francji mogli przyjeżdżać obywatele Rzeczypospolitej. Otworzyła ona nowy etap w polityce migracyjnej masowych, zorganizowanych i zbiorowych wyjazdów z ziem polskich⁶. Sytuacja demograficzna Polski i Francji po zakończeniu pierwszej wojny światowej była zróżnicowana⁷. W odrodzonym państwie polskim poprawiała się, a we francuskim pozostawała trudna po wyczerpujących działaniach wojennych⁸.

⁶ Weszła w życie z dn. 28 V 1920 r., *Konwencja w przedmiocie emigracji i imigracji, zawarta pomiędzy Rzeczpospolitą Polską a Rzeczpospolitą Francuską dnia 3 IX 1919 r.*, Dz.U. 1920 nr 41 poz. 246; E. KOŁODZIEJ, *Wychodźstwo zarobkowe z Polski 1918–1939: studia nad polityką emigracyjną II Rzeczypospolitej*, Warszawa 1982, p. 166; P. KRASZEWSKI, *Polska emigracja zarobkowa w latach 1870–1939: praktyka i refleksja*, Poznań 1995, p. 170; P. FRANASZEK, *Prawne regulacje polskiej emigracji do Francji w okresie międzywojennym*, [in:] *Śląsk. Polska. Emigracja*, ed. I. PACZYŃSKA, Kraków 2002, p. 287–294.

⁷ Wpływ na tę sytuację miały m.in. dotkliwe wojenne straty ludzkie: ok. 1,5 mln. osób poniosło śmierć w walkach, ok. 700 tys. – zmarło wskutek odniesionych ran, ok. 2 mln. 800 tys. – pozostało niezdolnych do pracy; wskutek wojny rolnictwo francuskie utraciło 40% rąk do pracy, przemyśl 25%. J. GRUSZYŃSKI, *Spółeczność polska we Francji w latach 1918–1978*, Warszawa 1981, p. 30; H. JANOWSKA, *Polska emigracja zarobkowa we Francji 1919–1939*, Warszawa 1964, p. 52–53.

⁸ W kolejnych latach relacje polsko-francuskie układały się poprawnie. Dnia 19 II 1921 r. podpisana została umowa polityczna przewidująca współpracę w sferze polityki zagranicznej, a 21 II 1921 r. – tajna konwencja wojskowa, zobowiązująca do udzielenia sobie wzajemnej pomocy w wypadku agresji trzeciej strony (Niemiec i Rosji). Dnia 6 II 1922 r. w Paryżu podpisano, a 12 V ratyfikowano, pierwszą konwencję handlową oraz układ naftowy. W dniach 15–17 V 1939 r. prowadzono rozmowy wojskowe, których rezultatem było podpisanie dn. 19 V 1939 r. przez gen. Tadeusza Kasprzyckiego i gen. Maurice'a Gamelin'a konwencji określanej jako protokół wojskowy, z zastrzeżeniem, że nabierze on mocy obowiązującej dopiero po podpisaniu umowy, tzw. protokołu politycznego. Umowę zawarto dopiero w dn. 4 IX 1939 r. IPMS, *Akta Szefa Sztabu Armii Polskiej we Francji, Notatka w sprawach emigracyjnych*, A.IV.1/1b; *Sprawozdanie roczne b. Attaché Wojskowego w Paryżu za czas od 1 X 1938–10 IX 1939*, k. 68–82; H. BATOWSKI, *Agonia pokoju i początek wojny (sierpień–wrzesień 1939)*, Poznań 1969, p. 282; H. BUŁHAK, *Polska–Francja. Z dziejów sojuszu 1933–1936*, Warszawa 2000, *passim*; IDEM, *Polska–Francja. Z dziejów sojuszu 1922–1939*, vol. I, 1922–1932, Warszawa 1993, *passim*; J. CIAŁOWICZ, *Polsko-francuski sojusz wojskowy 1921–1939*, Warszawa 1970, p. 81, 129–142; 19 II 1921 r., *Paryż, Polsko-francuska umowa polityczna*, [in:] *Prawo międzynarodowe i historia dyplomatyczna. Wybór dokumentów*, vol. II, ed. L. GELBERG, Warszawa 1958, p. 118; 19 II 1921 r., *Paryż, Ścisła tajna konwencja wojskowa między Polską a Francją*, [in:] *Źródła do historii powszechnej okresu międzywojennego*, vol. I, 1917–1926, ed. S. SIERPOWSKI, Poznań 1989, p. 206–208; 19 V 1939 r., *Paryż, Protokół*

Przed 1939 r. część Polaków przebywających we Francji zdecydowała się na powrót do kraju⁹. Jednak wybuch drugiej wojny światowej we wrześniu 1939 r.¹⁰ spowodował kolejne fale migracji osób z różnych grup społecznych, m.in. wojskowych i cywilów (w tym urzędników państwowych), które decydowały się na opuszczenie okupowanej Polski¹¹.

Liczba chętnych zwiększała się ze względu na dochodzące do kraju informacje o tworzącym się rządzie i armii polskiej¹². Żadnej z grup społecznych nie zniechę-

streszczający polsko-francuskie rozmowy sztabowe, [in:] *Dokumenty z dziejów polskiej polityki zagranicznej 1918–1939*, vol. II, 1933–1939, eds. T. JĘDRUSZCZAK, M. NOWAK-KIEŁBIKOWA, Warszawa 1996, p. 235–236; 5 IX 1939 r., *Telegram szefowy ambasadora w Paryżu w sprawie polsko-francuskiej umowy sojuszniczej*, [in:] *Polskie Dokumenty Dyplomatyczne*, vol. XI, 1939, wrzesień–grudzień, eds. W. ROJEK, P. DŁUGOŁĘCKI, M. KONOPKA-WICHROWSKA, M. PRZYŁUSKA, Warszawa 2007, p. 26; M. S. ALEXANDER, *The Republic in Danger: General Maurice Gamelin and the Politics of French Defence, 1933–1940*, Cambridge–New York 1992, p. 284–290; J. KUKUŁKA, *Francja a Polska po traktacie wersalskim (1919–1922)*, Warszawa 1970, *passim*; J. ŁAPTOS, *Francuska opinia publiczna wobec spraw polskich w latach 1919–1925*, Wrocław 1983, *passim*; T. WOJCIECHOWSKI, *Stosunki polsko-francuskie w raporcie politycznym ambasady RP w Paryżu z 1936 r.*, „*Śląskie Studia Historyczne*” 16, 2010, p. 231–241; *Polskie Siły Zbrojne w drugiej wojnie światowej*, vol. I.1, *Kampania wrześniowa 1939*, Londyn 1951, p. 99–100; M. ZGÓRNIĄK, *Europa w przededniu wojny. Sytuacja militarna w latach 1938–1939*, Kraków 1993, p. 437–441.

⁹ A. CIENCIAŁA, *Polska polityka zagraniczna w latach 1926–1939 na podstawie tekstów min. Józefa Becka*, Paryż 1990, p. 389–390; K. MAZUROWA, *Europejska polityka Francji 1938–1939*, Warszawa 1974, *passim*; EADEM, *Skazani na wojnę*, Warszawa 1979, p. 223–248.

¹⁰ L. NOËL, *Agresja niemiecka na Polskę*, ed. S. ZABIEŁŁO, transl. M. ZAMIEŃSKA, Warszawa 1966, *passim*; T. WYRWA, *Wojskowa misja francuska a internowany rząd polski w Rumunii i odbudowa armii we Francji*, „*Zeszyty Historyczne*” 64, 1983, p. 223–236; M. GMURCZYK-WROŃSKA, *Polski wrzesień 1939 r. widziany z Paryża*, „*Dzieje Najnowsze*” 2, 2001, p. 57–78; T. JANASZ, *Państwo francuskie 1940–1944. Ideologia, organizacja, prawo*, Warszawa–Wrocław 1977, *passim*; D. JAROSZ, M. PASZTOR, *Stosunki polsko-francuskie 1944–1980*, Warszawa 2008, p. 14–15.

¹¹ C. KACZMAREK, *L'Émigration polonaise en France après la guerre*, Paris 1928; C. BETTELHEIM, *Ekonomika Francji 1919–1954*, Warszawa 1955; H. JANOWSKA, *Z dziejów polskiej emigracji robotniczej we Francji w latach 1919–1939*, Warszawa 1960; EADEM, *Polonia francuska między pierwszą a drugą wojną światową*, [in:] *Problemy dziejów Polonii*, ed. M. M. DROZDOWSKI, Warszawa–Łódź 1979, p. 135–144; R. DZWONKOWSKI, *Geneza i rola przywódczej grupy społecznej w historii polskiej emigracji zarobkowej we Francji (1920–1945)*, „*Przegląd Polonijny*” 3, 1979, p. 69–82; W. WRZESIŃSKI, *Emigracja polska we Francji i w Niemczech a walka narodu polskiego o niepodległość w latach I wojny światowej*, [in:] *Polonia wobec niepodległości Polski w czasie I wojny światowej*, eds. H. FLORKOWSKA-FRANČIĆ, M. FRANČIĆ, H. KUBIAK, Wrocław–Kraków 1979, p. 156–170; J. SKOWRON, *Chłopcy z Nordu i Pas-de-Calais*, Warszawa 1982, p. 19; Y. BEAUVOIS, *Stosunki polsko-francuskie w czasie dziwnej wojny*, Kraków 1991, *passim*; A. M. STEFANICKA, *Zapomniane listy z Côtéquidan*, Warszawa 2009, p. 15.

¹² IPMS, A IV1/1a/23, *Akta Szefa Sztabu Armii Polskiej we Francji, Notatka w sprawach emigracyjnych*, k. 110–112.

cały mnożące się problemy, m.in. żołnierzom zagrażało internowanie, a od osób cywilnych wymagano kilku wiz wyjazdowych i tranzytowych, które wówczas niemiernie trudno było uzyskać¹³. Rząd premiera W. Sikorskiego działał we Francji, najpierw w Paryżu, a następnie w Angers, od 30 IX 1939 r. do 17 VI 1940 r.¹⁴

Pod koniec marca 1943 r. na teren wschodniej Francji, do departamentów Ardennes i Meuse, kolejną przetransportowano ok. 20 tys. osób z województw łódzkiego i częstochowskiego¹⁵, wcielonych do Rzeszy. Przybyszy przymusowo oddano do dyspozycji niemieckich kierowników Naczelnego Kierownictwa Gospodarczego. Przesiedlania Polaków obejmowały całe miejscowości, a więc osoby w różnym wieku (niemowlęta, dzieci, osoby starsze, niezdolne do pracy), zróżnicowane społecznie. Wśród przybyłych do Francji połowę stanowiły dzieci, czwartą część kobiety i mężczyźni (starsi i chorzy). W wielu przypadkach rodziny rozdzielono, ponieważ mężczyzn wcześniej wywieziono do Niemiec. Ludność ta była wycieńczona, pozbawiona dobytku, nie posiadała nawet dokumentów osobistych. Service Social d'Aide aux Emigrants – Wydział Opieki Społecznej dla Obcokrajowców natychmiast po otrzymaniu informacji o przyjeździe zajął się organizowaniem pomocy¹⁶.

Pod koniec wojny i po jej zakończeniu na terytorium Francji łącznie przebywało ok. 100 tys. osób. Z terenów Niemiec zajętych przez aliantów zaczęli napływać ludzie wywiezieni na przymusowe roboty do Rzeszy, więźniowie z obozów

¹³ Ambasadorem RP we Francji od dn. 20 VI 1936 r. do dn. 7 XI 1939 r. był Juliusz Łukasiewicz. Na jego miejsce z dn. 1 XI 1939 r. powołano jako *chargé d'affaires* i ministra pełnomocnego Feliksa Frankowskiego, dotychczasowego radcę ambasady, który pełnił tę funkcję do kwietnia 1940 r. A. PACHOWICZ, *Organizacja opieki nad uchodźcami polskimi we Francji w drugiej połowie 1940 r.*, [in:] *Polski Misjonarz na ziemi argentyńskiej. Studia historyczne i politologiczne*, eds. M. SZCZERBIŃSKI, K. WASILEWSKI, Gorzów Wielkopolski 2011, p. 279–288; EADEM, *Sytuacja Polaków we Francji po ewakuacji rządu Władysława Sikorskiego*, „*Studia Historyczne*” 48.2, 2005, p. 212; EADEM, *Towarzystwo Opieki nad Polakami we Francji 1941–1944*, Toruń 2013, p. 21.

¹⁴ M. HUŁAS, *Prawne podstawy działania rządu RP na obczyźnie*, [in:] *Władze RP na obczyźnie podczas II wojny światowej*, ed. Z. BŁAŻYŃSKI, Londyn 1994, p. 142–162; EADEM, *Rząd gen. Władysława Sikorskiego czerwiec 1940–lipiec 1943*, [in:] *Władze...*, p. 163–264; T. WYRWA, *Pierwsze kroki rządu RP we Francji 1939–1940*, [in:] *Materiały do dziejów polskiego uchodźstwa niepodległościowego 1939–1990. Uzupełnienia do tomów I, II, V, VI*, ed. Z. BŁAŻYŃSKI, Londyn 1996, p. 35–40; M. GMURCZYK-WROŃSKA, *Polska – niepotrzebny aliant Francji? Francja wobec Polski w latach 1938–1944*, Warszawa 2003, p. 202; IPMS, PRM 8, *Sprawozdanie z przebiegu podpisania umowy polsko-francuskiej dn. 4 I 1940 r.*, k. 1–3; IPMS, PRM 8, *Sprawozdanie z podpisania umów polsko-francuskich*, k. 7–11.

¹⁵ A. PACHOWICZ, *Towarzystwo...*, p. 252–253; BPP, PCK, SJJ sygn. tym. 11, *Załącznik nr 1 do Protokołu Nadzwyczajnego Walnego Zebrania Towarzystwa Opieki nad Polakami we Francji w dn. 29 IV 1944. Sprawozdanie Zarządu TOPF z działalności Towarzystwa za okres 1 X 1942–30 IX 1943*, k. 13 (teka niepaginowana, numeracja w obrębie dokumentu).

¹⁶ A. PACHOWICZ, *Towarzystwo...*, p. 253.

koncentracyjnych, jeńcy z Wehrmachtu (ok. 60 tys. osób), ponadto osoby zatrudnione przez aliantów w tzw. kompaniach wartowniczych (ok. 11 tys.), żołnierze z różnych oddziałów polskich, które stacjonowały we Francji (ok. 10 tys.)¹⁷, a także ok. 20–30 tys. rodzin chłopskich, przesiedlonych z Polski zachodniej do wschodniej Francji (zajęli oni gospodarstwa po wywiezionych Francuzach). Większość z tych osób przebywała w 26 obozach, utworzonych wokół takich miast jak: Verdun, Lyon, Tuluza, Paryż. Ok. 35 tys. tymczasowo umieszczono na farmach. W latach powojennych do Francji przybyło także ok. 10 tys. kombatantów z Niemiec i Włoch.

Po repatriacji, trwającej od jesieni 1945 r. do lipca 1946 r., we Francji z powodów politycznych pozostali strażnicy z amerykańskich kompanii wartowniczych, zdemobilizowani żołnierze Polskich Sił Zbrojnych na Zachodzie, tzw. emigracja kombatancka (ok. 20 tys. osób)¹⁸.

W 1945 r. rozpoczęła się reemigracja Polaków z Francji obejmująca część zarobkowego wychodźstwa międzywojennego. Odbывała się na podstawie umów między rządem francuskim a PRL. Według danych francuskich, do Polski powróciło wówczas ok. 51 tys. osób, natomiast według danych strony polskiej – 78 tys.¹⁹ We Francji niezmiennie pozostawała tzw. „stara emigracja”, czyli osoby, które przybyły tutaj wcześniej. Według danych z 1947 r., na terenie Paryża i regionu paryskiego znajdowało się ich 65 tys., departamentów Nord i Pas-de-Calais – 195 tys., Francji centralnej – 120 tys.²⁰ Do tej grupy dołączyło ok. 6 tys. reemigrantów, nieakceptujących powojennej rzeczywistości Polski Ludowej. Wykorzystując moment łączenia rodzin w 1956 r., wyjechali do Francji²¹.

W 1968 r., po wydarzeniu marcowych przybyło ok. 2 tys. osób, a w latach 1981–1982, po wprowadzeniu stanu wojennego w Polsce, w ramach tzw. „emigracji solidarnościowej”, do Francji wyjechało 1,5 tys. osób. Osobną grupę obejmowała migracja ekonomiczna od lat 60. do końca XX w. Szacuje się ją na ok. 100–150 tys. migrantów²².

¹⁷ W. ŚLADKOWSKI, *Polska diaspora we Francji 1871–1999*, [in:] *Polska diaspora*, ed. A. WAŁASZEK, Kraków 2001, p. 187.

¹⁸ 80 tys. osób zdecydowało się wrócić do Polski. *Loc. cit.*

¹⁹ Więcej informacji na ten temat: *Tu wszystko było inne. Wspomnienia bolesławieckich reemigrantów z Francji*, ed. K. DUDEK, Bolesławiec 2015; W. MARKIEWICZ, *Przeobrażenia świadomości narodowej reemigrantów polskich z Francji*, Poznań 1960; S. NIEBRZEGOWSKA, *To jest moja druga ojczyzna. Polscy emigranci z północnej Francji o sobie*, Lublin 1999.

²⁰ S. DUFOIX, *Politiques d'exil. Hongrois, Polonais et Tchécoslovaques en France après 1945*, Paris 2002, p. 141.

²¹ W. ŚLADKOWSKI, *Polska diaspora...*, p. 188.

²² *Loc. cit.*

Rozmieszczenie terytorialne Polaków na terenie Francji w XX w.

Na podstawie przeprowadzanych spisów ludności możliwe było dokładne ustalenie rozmieszczenia Polaków we Francji. Czynnikiem, który zawsze decydował o wyborze miejsca zamieszkania, była podejmowana praca. Na początku XX w., po zakończeniu pierwszej wojny światowej, najwięcej Polaków zamieszkiwało na północy Francji, w departamentach Nord, Pas-de-Calais. Byli to głównie górnicy zatrudnieni w kopalniach węgla (tworzyli tutaj zwarte kolonie polskie w miejscowościach: Marles-les-Mines, Calonne Ricouart, Bruay-les-Mines, Ostricourt)²³. Drugim skupiskiem polskim był obszar Alzacji i Lotaryngii. Przybywali tam Polacy z Niemiec, z Nadrenii Północnej Westfalii i podejmowali pracę w kopalniach i hutach²⁴. Trzecie centrum stanowił region paryski i sama stolica (wraz z departamentami: Seine-et-Marne, Yvelines, Essone, Haut-de-Seine, Seine-Saint-Denis, Val-de-Marne, Val-d'Oise). Przebywała tam głównie inteligencja. Czwartym natomiast był region Pikardii, zamieszkiwany głównie przez robotników rolnych. Piąte skupisko polskie znajdowało się w regionie centralnym: emigranci podejmowali tu pracę w kopalniach węgla w Zagłębiu Chalon-sur-Saône, w zakładach metalurgicznych w Saint-Etienne, w przemyśle tekstylnym w Lyonie²⁵.

Pewna część Polaków po krótkim pobycie decydowała się na zmianę miejscowości lub regionu na terenie Francji lub na powrót do kraju. W latach 20. XX w. uczyniło tak 50 tys. osób, czyli 1/9–1/10 polskich przybyszów.

Zupełnie inaczej wyglądało rozmieszczenie terytorialne Polaków w drugiej połowie XX w. Charakteryzowało je przede wszystkim duże rozproszenie, w różnych departamentach na terenie Francji. Polacy decydowali się zamieszkać w tych miejscowościach, w których możliwe było podjęcie pracy. Niewątpliwie, takie rozwiązanie sprzyjało stosunkowo szybkiej asymilacji ze społecznością francuską²⁶.

Struktura społeczno-zawodowa. Aktywność zawodowa

Na początku XX w. polska diaspora pod względem struktury społeczno-zawodowej była jednolitą grupą, której 90% stanowili pracownicy – robotnicy zatrudnieni w różnych gałęziach przemysłu i w rolnictwie (dane z 1926 r. wskazywały,

²³ AAN, *Opieka Polska w Paryżu, Korespondencja z urzędami, organizacjami i poszczególnymi emigrantami, 1928–1940, Wywiady z emigrantami*, sygn. 1/1–2; W. ŚLADKOWSKI, *Polska diaspora...*, p. 183.

²⁴ *Pamiętniki emigrantów. Francja nr 1–37*, Warszawa 1939, p. 609–610.

²⁵ W. ŚLADKOWSKI, *Polska diaspora...*, p. 182–183.

²⁶ J. LAJARRIGE, *La Pologne d'entre les deux guerres vue par ses amis français. Les amis de la Pologne: heurts et malheurs de Rosa Bailly*, [in:] *La presse Polonaise en France. Prasa polska we Francji 1918–1984*, ed. D. BEAUVOIS, Villeneuve 1988, p. 141–150.

że 72% z nich pracowało w przemyśle, a 16% w rolnictwie). Pracę we francuskim sektorze rolniczym emigranci mogli znaleźć zawsze, ponieważ jego potrzeby były większe niż przemysłu. Osoby pracujące na roli stanowiły również stosunkowo dużą grupę, w latach 1920–1926 – 53 tys. osób, z rodzinami – 90 tys. W latach 20. XX w., w czasie kryzysu gospodarczego, przeważająca część emigrantów była kierowana do prac w rolnictwie. Wpływ na to miało także bezrobocie. Nasilały się również ekspulsje. Następowало też przenoszenie robotników do prac rolnych – większość z nich pracowała w dużych majątkach ziemskich. Warunki zatrudnienia były podobne do tych w przemyśle (praca w zespołach, wspólne mieszkanie, ustalone godziny pracy i posiłków). Polacy woleli przebywać w tych majątkach, ponieważ na mniejszych farmach wymagano od nich intensywniejszej, samodzielnej pracy. Wśród Polaków znajdowała się także grupa osób „statystycznie nieuchwytnych”, określanych mianem „ludzi luźnych”: zrywających kontrakty, zmieniających miejsce pobytu, wędrujących od jednej osady do drugiej.

Wraz z robotnikami z Nadrenii Północnej Westfalii²⁷ do Francji przybyli także kupcy, rzemieślnicy, drobni przedsiębiorcy. Organizowali oni swoją działalność we Francji, tworzyli m.in. zakłady rzeźnicze, fryzjerskie, krawieckie, otwierali sklepy (głównie spożywcze), kawiarnie czy bary²⁸. Rozpoczynali pracę na terenie departamentów północnych, objętych działalnością Związku Kupców i Przemysłowców Polskich we Francji.

Wśród społeczności polskiej we Francji najmniejszą grupę (ok. 2%) stanowiła inteligencja, zamieszkująca przede wszystkim region paryski. Byli to m.in. nauczyciele, duchowni, tłumacze. Osoby te wywodziły się głównie ze „starej emigracji”²⁹.

Po zakończeniu drugiej wojny światowej zmieniła się struktura społeczno-zawodowa społeczności polskiej. Z powodu zmniejszenia wydobywania węgla oraz ogólnego ograniczenia przemysłu wydobywczego liczba robotników w 90% zatrudnionych w górnictwie spadła do 55%, a w latach 70. XX w. – do 11,5%. W tym

²⁷ Przybyli głównie po to, aby zachować obywatelstwo polskie, ponieważ w 1924 r. pracownicy kopalni w zagłębiu Ruhry w Westfalii musieli przyjąć obywatelstwo niemieckie albo opuścić ten kraj. Polacy mieszkali przede wszystkim w: Valenciennes, Douai, Lens, Lille, Bruay-la-Buissière, Houdain. *Vide*: D. COOPER-RICHET, *Le Peuple de la nuit. Mines et mineurs en France, XIXe–XXe s.*, Paris 2002, *passim*; A. M. STEFANICKA, *Zapomniane listy...*, *passim*.

²⁸ E. GOGOLEWSKI, *Le Kupiec polski we Francji, organe des commerçant et artisans polonais en France 1934–1969*, [in:] *La presse Polonaise...*, p. 115–140.

²⁹ Więcej informacji na ten temat: M. WILLAUME, *Humanieści polscy nad Sekwaną w latach 1919–1939: o polsko-francuskich kontaktach w dziedzinie nauk humanistycznych*, Lublin 1989; *Polska obecność w kulturze Francji: XVIII–XX w., do 1939 r.*, ed. W. ŚLADKOWSKI, Lublin 1991; M. B. TOPOLSKA, *La Pologne dans la presse de l’émigration polonaise en France dans les années 1920–1940*, [in:] *La presse Polonaise...*, p. 87–102.

okresie Polacy stanowili 40% zbiorowości i podejmowali pracę przede wszystkim w przemyśle przetwórczym, mechanicznym, elektrycznym, tekstylnym, chemicznym. Różnica dotyczyła także kategorii robotników: w okresie międzywojennym byli to niewykwalifikowani *manoeuvres* (robotnicy fizyczni), a już pod koniec lat 60. XX – *ouvriers qualifiés* (robotnicy wykwalifikowani, stanowiący najważniejszą kategorię tej grupy, a wśród nich: kontrolerzy produkcji, elektronicy, technicy produkcji, operatorzy specjalistycznych maszyn, zaznajomieni z nowoczesnymi technologiami i systemami łączności)³⁰. Wyłoniła się także grupa inteligencji; w tym czasie stanowili ją dziennikarze, nauczyciele, osoby duchowne, lekarze, inżynierowie, architekci. Emigracja polska we Francji miała charakter diaspory.

Adaptacja Polaków na terytorium Francji

„Obcy język, obcy naród, nawet każde zwierzę się człowiekowi obce przedstawia”³¹ – tymi słowami opisał Francję pochodzący z Małopolski, urodzony w 1905 r. emigrant pracujący jako górnik, a potem rolnik. Problemy związane z przystosowywaniem się do obcych realiów towarzyszyły każdej z grup Polaków przybywających do Francji. Niewątpliwie najdłużej trwała adaptacja pierwszej grupy emigrantów, którzy przyjechali na początku XX w., ale planowali powrót do kraju. Praca we Francji miała stanowić jedynie pewien etap w ich życiu. Główną przeszkodę stanowił język francuski, którego Polacy w większości zupełnie nie znali. Bariera językowa ograniczała możliwość nawiązywania kontaktu ze społecznością francuską, przyczyniała się do izolacji oraz pogłębiała nieufność wobec nieznanego otoczenia. Do osób przyjeżdżających do pracy z czasem dołączali pozostali członkowie rodzin, m.in. dzieci, które przyczyniły się do niwelowania bariery językowej. To one chętnie poznawały nowe środowisko, otoczenie i język francuski³². Społeczność polska na początku lat 20. XX w. stanowiła mniejszość narodową, która najchętniej zakładała różnorodne świeckie i religijne związki, towarzystwa, stowarzyszenia³³. Wśród najpopularniejszych z nich można wymienić Towarzystwo Gimnastyczne „Sokół”, które w większości polskich skupisk tworzyło tzw. gniazda,

³⁰ W. ŚLADKOWSKI, *Polska diaspora...*, p. 189.

³¹ *Pamiętniki emigrantów...*, p. 596. Tu i w kolejnych cytatach pisownia zgodna z oryginalnym zapisem.

³² Konwencja polsko-francuska z 1919 r. pomijała kwestię szkolnictwa polskich dzieci. Problem ten strona polska wysunęła w 1924 r. podczas obrad Polsko-Francuskiej Komisji Doradczej. Wówczas Centralny Komitet Kopalń Węgla Francji wyraził zgodę na zorganizowanie nauki w języku polskim dla dzieci polskich pracowników. W. ŚLADKOWSKI, *Polacy...*, p. 153.

³³ Wzorce takiej działalności Polacy przywieźli do Francji z terenu państwa niemieckiego.

a także polskie chóry, teatry, orkiestry, związki i drużyny strzeleckie oraz kluby sportowe. Członkowie tych organizacji zawsze posługiwali się językiem polskim, kultywowali tradycje i zwyczaje, zachowywali odrębność i tożsamość narodową, nie zapominali o Polsce. Z tych względów proces asymilacji tej pierwszej grupy nie postępował zbyt szybko.

W tym okresie powoli postępowała także naturalizacja, ok. 50 tys. (czyli zaledwie 7%) Polaków przyjęło obywatelstwo francuskie. Wskaźnik ten w stosunku do emigrantów z innych krajów był zdecydowanie niższy (dla porównania: Włosi i Belgowie – 21%, Hiszpanie i Szwajcarzy – ok. 15%). Bardzo niski był również współczynnik małżeństw mieszanych – nie przekraczał kilku odsetek. Kolejne pokolenia Polaków, znając już podstawy języka francuskiego, asymilowały się. W środowisku domowym wciąż używano języka polskiego, ale w kontaktach z otoczeniem posługiwano się już francuskim³⁴.

Emigranci polscy w swoich wspomnieniach bardzo często zwracali uwagę na towarzyszące im uczucie tęsknoty za rodzinnym krajem. Podkreślali, że praca wypełniała im większość czasu, jednak tęsknota za ojczyzną i chęć powrotu do niej były zawsze obecne w ich „tułaczym” życiu. Niejednokrotnie wskazywali, że gdyby nie ten czynnik, życie emigracyjne wyglądałoby inaczej. Syn rolnika z ziemi kieleckiej, pracujący najpierw jako rolnik, potem jako górnik, aż wreszcie jako murarz, wspominał:

nie narzekam i gdyby tylko nie tęsknota za Ojczyzną mógłbym czuć się szczęśliwym. Jedynie tęsknota zabija człowieka. Tęsknota tak wielka, że nieraz po prostu czuje fizyczny ból. Gdybym w Ojczyźnie mógł tak sobie życie urządzić, nie wahałbym się ani chwili jechać do kraju, bo chociaż i tutaj pozostawiłbym pół duszy to jednak lepiej czułbym się w Ojczyźnie, bo miejsca, do których się przyzwyczaiłem tutaj, mógłbym z czasem zapomnieć, ale Ojczyzny zapomnąć nie można. Nie ma takiej siły, któraby zdołała wyrwać miłość do ziemi ojczystej i nie ma siły, któraby mogła tęsknotę zabić do Ojczyzny. Tych dwu uczuć nic i nikt nie wyrwie z serca i z duszy każdego Polaka³⁵.

Wśród problemów asymilacyjnych można wskazać także inne niż dotychczas warunki życia, w obcym środowisku na ziemi francuskiej, a ponadto – odmienną mentalność, inny poziom kulturalny i materialny Francji, a także nowe, również obce pod każdym względem dla Polaków, otoczenie. Należy wspomnieć również o obojętnym, czasem nieufnym czy też wrogim, nastawieniu lokalnych społeczności do przybyszy. Niejednokrotnie były to odczucia danej grupy lub indywidualne spostrzeżenia, przeżycia i doświadczenia.

³⁴ W. ŚLADKOWSKI, *Polska diaspora...*, p. 184.

³⁵ *Pamiętniki emigrantów...*, p. 556–557.

Proces adaptacji Polonii przebiegał w sposób zróżnicowany. Polacy zachowywali pewną nieufność i dystans w stosunku do Francuzów. Niezależnie od tych doświadczeń, społeczność polska aklimatyzowała się stosunkowo dobrze. Najtrudniejsze były początkowe lata XX w., czyli okres asymilacji pierwszej grupy emigrantów. Przybywającym w kolejnych latach było już znacznie łatwiej. Adaptacja drugiego i kolejnych pokoleń emigracji przebiegała szybciej, a zasadniczą rolę odegrała w niej znajomość języka francuskiego i środowiska. Przyjeżdżający później mogli zatrzymywać się m.in. u swoich krewnych, przyjaciół czy też znajomych. Część z nich nadal kierowano do skupisk polonijnych i do kolonii. W takim przypadku negatywnym czynnikiem był dłuższy okres odosobnienia – izolacji od społeczności francuskiej, co niekiedy sprzyjało szerzeniu się stereotypów na jej temat. Zdecydowanie szybciej aklimatyzowali się Polacy przebywający poza takimi skupiskami³⁶. W dużych miastach, ale także w mniejszych miejscowościach, proces ten przebiegał szybciej – migrantom udawało się nawiązywać kontakty z ludnością lokalną. Integracja postępowała sprawniej, a wzajemne relacje rozwijały się.

Pomimo wcześniejszych deklaracji oraz planów, głównie z powodu dobrze płatnej pracy we Francji, Polacy decydowali się na przedłużenie kontraktu i pozostanie na dłużej. Z każdym rokiem, w okresie 1919–1938, Polaków przybywało, a asymilacja kulturowa, językowa i narodowościowa postępowała. Adaptacja kolejnych pokoleń Polaków, w następnych latach przebiegała zdecydowanie szybciej. Przyczyniło się do tego wiele czynników, takich jak: stabilizacja większej części emigracji polskiej, awans zawodowy i społeczny młodzieży, mieszane małżeństwa polsko-francuskie, zanik znajomości języka polskiego, znajomość języka francuskiego, a przede wszystkim – życie w rozproszeniu na terenie całej Francji, w poszukiwaniu pracy³⁷.

Francja w XIX–XX w. była państwem stanowiącym jeden z najważniejszych ośrodków polskiego ruchu wychodźczego. Polacy zawsze chętnie wyjeżdżali do tego kraju i pomimo różnych trudności, decydowali się w nim organizować swoje życie i podejmować pracę. Polska emigracja żyła w dwóch kręgach kulturowych i starała się budować dobre relacje z Francuzami. Próbowwała też aktywnie uczestniczyć w życiu kulturowym Francji i stopniowo integrować się ze społecznością francuską. Pozostawiła wiele trwałych śladów i odegrała bardzo ważną rolę w historii państwa francuskiego.

³⁶ W. ŚLADKOWSKI, *Polacy...*, p. 151.

³⁷ IDEM, *Polska diaspora...*, p. 194–195.

Bibliografia

Źródła niepublikowane

Archiwum Instytutu Polskiego i Muzeum im. gen. W. Sikorskiego w Londynie (IPMS):
A IV1/1a/23, *Akta Szefa Sztabu Armii Polskiej we Francji, Notatka w sprawach emigracyjnych*.
A.IV.1/1b, *Sprawozdanie roczne b. Attaché Wojskowego w Paryżu za czas od 1 X 1938–10 IX 1939*.
PRM 8, *Sprawozdanie z przebiegu podpisania umowy polsko-francuskiej dn. 4 I 1940 r.*
PRM 8, *Sprawozdanie z podpisania umów polsko-francuskich*.

Biblioteka Polska w Paryżu (BPP):

PCK, SJJ sygn. tym. 11, *Załącznik nr 1 do Protokołu Nadzwyczajnego Walnego Zebrania Towarzystwa Opieki nad Polakami we Francji w dn. 29 IV 1944. Sprawozdanie Zarządu TOPF z działalności Towarzystwa za okres 1 X 1942–30 IX 1943*.

Archiwum Akt Nowych w Warszawie (AAN):

Opieka Polska w Paryżu, Korespondencja z urzędami, organizacjami i poszczególnymi emigrantami, 1928–1940, Wywiady z emigrantami, sygn. 1/1–2.

Źródła opublikowane

- 19 II 1921 r., *Paryż, Polsko-francuska umowa polityczna*, [in:] *Prawo międzynarodowe i historia dyplomatyczna. Wybór dokumentów*, vol. II, ed. L. GELBERG, Warszawa 1958, p. 118.
- 19 II 1921 r., *Paryż, Ściśle tajna konwencja wojskowa między Polską a Francją*, [in:] *Źródła do historii powszechnej okresu międzywojennego*, vol. I, 1917–1926, ed. S. SIERPOWSKI, Poznań 1989, p. 206–208.
- 19 V 1939 r., *Paryż, Protokół streszczający polsko-francuskie rozmowy sztabowe*, [in:] *Dokumenty z dziejów polskiej polityki zagranicznej 1918–1939*, vol. II, 1933–1939, eds. T. JĘDRUSZCZAK, M. NOWAK-KIEŁBIKOWA, Warszawa 1996, p. 235–236.
- 5 IX 1939 r., *Telegram szyfrowy ambasadora w Paryżu w sprawie polsko-francuskiej umowy sojuszniczej*, [in:] *Polskie Dokumenty Dyplomatyczne*, vol. XI, 1939, wrzesień–grudzień, eds. W. ROJEK, P. DŁUGOŁĘCKI, M. KONOPKA-WICHROWSKA, M. PRZYŁUSKA, Warszawa 2007, p. 26.
- Konwencja w przedmiocie emigracji i imigracji, zawarta pomiędzy Rzeczpospolitą Polską a Rzeczpospolitą Francuską dnia 3 IX 1919 r.*, Dz.U. 1920 nr 41 poz. 246.
- Mała Biblioteka Emigranta Polskiego*, vol. I, *Wskazówki dla wychodźców do Francji*, Warszawa 1928.
- Pamiętniki emigrantów. Francja nr 1–37*, Warszawa 1939.
- Pisma polityczne Wielkiej Emigracji od początków jej istnienia do Manifestu Towarzystwa Demokratycznego włącznie*, ed. M. STECKA, Warszawa 1920.
- Postępowania publicystyka emigracyjna 1831–1846*, eds. W. ŁUKASZEWICZ, W. LEWANDOWSKI, Wrocław 1961.
- Tu wszystko było inne. Wspomnienia bolesławieckich reemigrantów z Francji*, ed. K. DUDEK, Bolesławiec 2015.

Opracowania

- ALEXANDER M. S., *The Republic in Danger: General Maurice Gamelin and the Politics of French Defence, 1933–1940*, Cambridge–New York 1992.
- BATOWSKI H., *Agonia pokoju i początek wojny (sierpień–wrzesień 1939)*, Poznań 1969.
- BEAUVOIS Y., *Stosunki polsko-francuskie w czasie dziwnej wojny*, Kraków 1991.
- BETTELHEIM C., *Ekonomika Francji 1919–1954*, Warszawa 1955.
- BULHAK H., *Polska–Francja. Z dziejów sojuszu 1922–1939*, vol. I, 1922–1932, Warszawa 1993.
- BULHAK H., *Polska–Francja. Z dziejów sojuszu 1933–1936*, Warszawa 2000.
- CIAŁOWICZ J., *Polsko-francuski sojusz wojskowy 1921–1939*, Warszawa 1970.
- CIENCIAŁA A., *Polska polityka zagraniczna w latach 1926–1939 na podstawie tekstów min. Józefa Becka*, Paryż 1990.
- COOPER-RICHET D., *Le Peuple de la nuit. Mines et mineurs en France, XIXe–XXe s.*, Paris 2002.
- DUFOIX S., *Politiques d'exil. Hongrois, Polonais et Tchécoslovaques en France après 1945*, Paris 2002.
- DZWONKOWSKI R., *Geneza i rola przywódczej grupy społecznej w historii polskiej emigracji zarobkowej we Francji (1920–1945)*, „Przegląd Polonijny” 3, 1979, p. 69–82.
- DZWONKOWSKI R., ŚLADKOWSKI W., *Polonia francuska*, [in:] *Polonia w Europie*, ed. B. SZYDŁOWSKA-CEGŁOWA, Poznań 1992, p. 365–410.
- FRANASZEK P., *Prawne regulacje polskiej emigracji do Francji w okresie międzywojennym*, [in:] *Śląsk. Polska. Emigracja*, ed. I. PACZYŃSKA, Kraków 2002, p. 287–294.
- GADON L., *Emigracja polska. Pierwsze lata po upadku powstania listopadowego*, vol. I–III, Kraków 1901–1902.
- GADON L., *Z życia Polaków we Francji. Rzut oka na 50-letnie koleje Towarzystwa Historyczno-Literackiego w Paryżu, 1832–1882*, Paris 1883.
- GMURCZYK-WROŃSKA M., *Polacy we Francji w latach 1871–1914: społeczność polska i jej podstawy materialne*, Warszawa 1996.
- GMURCZYK-WROŃSKA M., *Polska – niepotrzebny aliant Francji? Francja wobec Polski w latach 1938–1944*, Warszawa 2003.
- GMURCZYK-WROŃSKA M., *Polski wrzesień 1939 r. widziany z Paryża*, „Dzieje Najnowsze” 2, 2001, p. 57–78.
- GOGOLEWSKI E., *Le Kupiec polski we Francji, organe des commerçant et artisans polonais en France 1934–1969*, [in:] *La presse Polonaise en France. Prasa polska we Francji 1918–1984*, ed. D. BEAUVOIS, Villeneuve 1988, p. 115–140.
- GRUSZYŃSKI J., *Spółeczność polska we Francji w latach 1918–1978*, Warszawa 1981.
- HUŁAS M., *Prawne podstawy działania rządu RP na obczyźnie*, [in:] *Władze RP na obczyźnie podczas II wojny światowej*, ed. Z. BŁAŻYŃSKI, Londyn 1994, p. 142–162.
- HUŁAS M., *Rząd gen. Władysława Sikorskiego czerwiec 1940–lipiec 1943*, [in:] *Władze RP na obczyźnie podczas II wojny światowej*, ed. Z. BŁAŻYŃSKI, Londyn 1994, p. 163–264.
- JANASZ T., *Państwo francuskie 1940–1944. Ideologia, organizacja, prawo*, Warszawa–Wrocław 1977.
- JANOWSKA H., *Polonia francuska między pierwszą a drugą wojną światową*, [in:] *Problemy dziejów Polonii*, ed. M. M. DROZDOWSKI, Warszawa–Łódź 1979, p. 135–144.
- JANOWSKA H., *Polska emigracja zarobkowa we Francji 1919–1939*, Warszawa 1964.
- JANOWSKA H., *Z dziejów polskiej emigracji robotniczej we Francji w latach 1919–1939*, Warszawa 1960.
- JAROSZ D., PASZTOR M., *Stosunki polsko-francuskie 1944–1980*, Warszawa 2008.
- KACZMAREK C., *L'Émigration polonaise en France après la guerre*, Paris 1928.
- KALEMBKA S., *Wielka Emigracja 1831–1863*, Toruń 2003.

- KOŁODZIEJ E., *Wychodźstwo zarobkowe z Polski 1918–1939: studia nad polityką emigracyjną II Rzeczypospolitej*, Warszawa 1982.
- KONARSKA B., *Polskie drogi emigracyjne. Emigranci polscy na studiach we Francji 1831–1848*, Warszawa 1986.
- KONARSKA B., *W kręgu Hotelu Lambert. Władysław Zamoyski w latach 1832–1847*, Wrocław 1971.
- KRASZEWSKI P., *Polska emigracja zarobkowa w latach 1870–1939: praktyka i refleksja*, Poznań 1995.
- KUKUŁKA J., *Francja a Polska po traktacie wersalskim (1919–1922)*, Warszawa 1970.
- LAJARRIGE J., *La Pologne d'entre les deux guerres vue par ses amis français. Les amis de la Pologne: heurts et malheurs de Rosa Bailly*, [in:] *La presse Polonaise en France. Prasa polska we Francji 1918–1984*, ed. D. BEAUVOIS, Villeneuve 1988, p. 141–150.
- ŁAPTOS J., *Francuska opinia publiczna wobec spraw polskich w latach 1919–1925*, Wrocław 1983.
- MAGOCSE P. R., *Historical Atlas of East Central Europe*, Seattle–London 1993.
- MARKIEWICZ W., *Przeobrażenia świadomości narodowej reemigrantów polskich z Francji*, Poznań 1960.
- MAZUROWA K., *Europejska polityka Francji 1938–1939*, Warszawa 1974.
- MAZUROWA K., *Skazani na wojnę*, Warszawa 1979.
- NIEBRZEGOWSKA S., *To jest moja druga ojczyzna. Polscy emigranci z północnej Francji o sobie*, Lublin 1999.
- NOËL L., *Agresja niemiecka na Polskę*, ed. S. ZABIEŁŁO, transl. M. ZAMIEŃSKA, Warszawa 1966.
- PACHOWICZ A., *Koleją za granicę, czyli o podróżach tym środkiem transportu do pracy we Francji na początku XX w.* [w druku].
- PACHOWICZ A., *Organizacja opieki nad uchodźcami polskimi we Francji w drugiej połowie 1940 r.*, [in:] *Polski Misjonarz na ziemi argentyńskiej. Studia historyczne i politologiczne*, eds. M. SZCZERBIŃSKI, K. WASILEWSKI, Gorzów Wielkopolski 2011, p. 279–288.
- PACHOWICZ A., *Polish Emigration in France at the Beginning of the 20th century*, „Istraživanja. Journal of Historical Researches” 28, 2017, p. 134–146.
- PACHOWICZ A., *Sytuacja Polaków we Francji po ewakuacji rządu Władysława Sikorskiego*, „Studia Historyczne” 48.2, 2005, p. 207–220.
- PACHOWICZ A., *Towarzystwo Opieki nad Polakami we Francji 1941–1944*, Toruń 2013.
- Polska obecność w kulturze Francji: XVIII–XX w., do 1939 r.*, ed. W. ŚLADKOWSKI, Lublin 1991.
- Polskie Siły Zbrojne w drugiej wojnie światowej*, vol. I.1, *Kampania wrześniowa 1939*, Londyn 1951.
- ROJEK W., *Polacy w diasporze europejskiej w pierwszej połowie XX w.*, [in:] *Polska na tle procesów rozwojowych Europy w XX w.*, ed. S. SIERPOWSKI, Poznań 2002, p. 108–120.
- ROZWADOWSKI J., *Emigracja polska we Francji*, Paris 1927.
- SKOWRON J., *Chłopczy z Nordu i Pas-de-Calais*, Warszawa 1982.
- ŚLADKOWSKI W., *Emigracja polska we Francji 1871–1918*, Lublin 1980.
- ŚLADKOWSKI W., *Polacy we Francji*, Lublin 1985.
- ŚLADKOWSKI W., *Polska diaspora we Francji 1871–1999*, [in:] *Polska diaspora*, ed. A. WAŁASZEK, Kraków 2001, p. 118–129.
- STEFANICKA A. M., *Zapomniane listy z Coëtquidan*, Warszawa 2009.
- TOMASZEWSKI J., *Czynniki wpływające na migracje zewnętrzne ludności w Polsce 1918–1919*, [in:] *Mechanizmy polskich migracji zarobkowych*, ed. C. BOBIŃSKA, Warszawa 1976, p. 137–157.
- TOPOLSKA M. B., *La Pologne dans la presse de l'émigration polonaise en France dans les années 1920–1940*, [in:] *La presse Polonaise en France. Prasa polska we Francji 1918–1984*, ed. D. BEAUVOIS, Villeneuve 1988, p. 87–102.
- WAŁASZEK A., *Migracje Europejczyków 1650–1914*, Kraków 2007.
- WILLAUME M., *Humanści polscy nad Sekwaną w latach 1919–1939: o polsko-francuskich kontaktach w dziedzinie nauk humanistycznych*, Lublin 1989.

- WOJCIECHOWSKI T., *Stosunki polsko-francuskie w raporcie politycznym ambasady RP w Paryżu z 1936 r.*, „Słupskie Studia Historyczne” 16, 2010, p. 231–241.
- WRZESIŃSKI W., *Emigracja polska we Francji i w Niemczech a walka narodu polskiego o niepodległość w latach I wojny światowej*, [in:] *Polonia wobec niepodległości Polski w czasie I wojny światowej*, eds. H. FLORKOWSKA-FRANČIĆ, M. FRANČIĆ, H. KUBIAK, Wrocław–Kraków 1979, p. 156–170.
- WYRWA T., *Pierwsze kroki rządu RP we Francji 1939–1940*, [in:] *Materiały do dziejów polskiego uchodźstwa niepodległościowego 1939–1990. Uzupełnienia do tomów I, II, V, VI*, ed. Z. BŁAŻYŃSKI, Londyn 1996, p. 35–40.
- WYRWA T., *Wojskowa misja francuska a internowany rząd polski w Rumunii i odbudowa armii we Francji*, „Zeszyty Historyczne” 64, 1983, p. 223–236.
- ZDRADA J., *Wielka Emigracja po powstaniu listopadowym*, Warszawa 1987.
- ZGÓRNIAK M., *Europa w przededniu wojny. Sytuacja militarna w latach 1938–1939*, Kraków 1993.

Dr hab. Anna Pachowicz, prof. Uczelni

<http://orcid.org/0000-0002-0977-6150>
University of Applied Sciences in Tarnow
Faculty of Administration and Economic
Department of Administration
ul. A. Mickiewicza 8
33–100 Tarnów, Polska/Poland
a_pachowicz@anstar.edu.pl

Angelika Zanki (Warsaw)

The Reasons for the Emigration of Croats to South America Between 1880–1914 and Their Impact in the Political Context

Emigration as a Political Problem

Stephen Castles suggests that “migration policy grows out of the government’s belief that migration can be turned on and off like a tap by appropriate policy settings”¹. The political activities and legal regulations created in the field of emigration by the state, both in the sphere of internal affairs and in the international environment, show whether the government wants to reduce or increase the number of people leaving the country. Authorities must guarantee their citizens the necessary living conditions to keep them in their homeland. Otherwise, the decision to leave is only a matter of time. They start looking for a place where they can find employment and will not be discriminated against or repressed for political reasons.

¹ S. CASTLES, *The Factors That Make and Unmake Migration Policies*, “International Migration Review” 38, 2004, p. 858.

Mass emigration thus becomes a way of solving political problems that state authorities do not deal with, intentionally or not. Migrants become political actors acting in their own interest, they gain a political identity and become the object of politics². Magdalena Lesińska describes several conditions for politicisation to occur:

the problem must have political significance (cause political consequences or have consequences that are important in political life). Secondly, it must be recognized as requiring the intervention (regulation) of state institutions (through legal acts or taking specific political actions) and, consequently, become the subject of state policy. Third, it must be the cause of a polarisation (political dispute) in which the parties (e.g. political parties) represent separate positions³.

Migrations are inherent in politics – they are caused by political actions (or the lack of them) of the authorities of the countries from which people are leaving, but also by those to which they come. They also generate specific political consequences for both. They are motivated by various factors and lead to specific political actions. One of the consequences may be the formation of a politically motivated community. Political emigrants are people that are leaving their homeland because of political reasons and creating a political community in the new place of living (with the goal of changing the situation in their homeland).

I will try to answer questions regarding the political motives of Croats leaving their homeland between 1880–1914, such as: what was the attitude of the authorities of Austria-Hungary to the phenomenon of migration flows, how and to what extent did the state try to control it, what measures were attempted to regulate migration flows, and what were its consequences? In addition, I will describe how and why countries in South America tried to attract Croats to settle there. Finally, I want to show how this emigration wave was the starting point for the rise of a Croatian political community abroad.

The First Wave of Migration (1880–1914). Political Reasons for Leaving the Country

The most common statement is that in the first wave of emigration (1880–1914) economic reasons were the main motivator for Croats to leave their homeland. In fact, the causes were various, but I will try to prove that they were mainly

² S. CASTLES, M. J. MILLER, *Immigrants and Politics*, [in:] *The Age of Migration: International Population Movements in the Modern World*, eds. S. CASTLES, M. J. MILLER, New York 2003, p. 296.

³ M. LESIŃSKA, *Upolitycznienie emigracji i diaspory. Analiza dyskursu politycznego w Polsce w latach 1991–2015*, "Studia Migracyjne – Przegląd Polonijny" 3, 2016, p. 14.

political. It should be noted that the term “political emigration” (*politička emigracija*) is most often used for the period from 1945 to 1990. This is an inadequate definition, however, because all the waves of emigration, including the first one that started in 1880 and the second one (1918–1939), included political emigrants.

In the case of Croatia, the departure of more than several thousand people from a given region was a mass emigration, because such an outflow of people had a significant impact on the socio-economic and political situation of Croatia. We can talk about a mass emigration from Croatia⁴ already in the 1880s. At that time Croatia was a part of the Austro-Hungarian monarchy.

Economic policy was a kind of political struggle because deliberately not taking steps to improve a bad economic situation or creating worse conditions for a specific national group is a political action of the state authorities aimed at gaining permanent domination over a particular nation. Croats were leaving the country because of political repressions.

Dalmatia, from which the largest number of people emigrated in the wave discussed in this paper⁵, was formally part of the Kingdom of Croatia, Slavonia and Dalmatia. It was isolated from Croatia proper and state authorities attempted to subordinate it to Austria's political and strategic goals. The monarchy was interested in Dalmatia mainly due to its unused strategic location. In Trieste and Venice there were ports participating in trade, where increasingly modern ships became competition for traditional Dalmatian sailing ships (which was one of the secondary reasons for the emigration of the local people – traditional shipping was replaced by steamboats)⁶.

Moreover, Dalmatia was not linked by rail to other parts of the monarchy, so all commercial traffic passed through Trieste. In this way, the region was dependent on the actions and help of the Austrian authorities, which became the most important political reason for the emigration of Croats from this area. Industry was dominated by foreign capital (Italian and Austrian), not local. Natural resources, such as trees from deforestation, were exported without processing; the Croatian countryside was seen as backward and, in accordance with the policy of the authorities, it was supposed to stay that way. This means that the authorities consciously created an unfavourable, politically-motivated economic policy. By

⁴ In this paper I describe massive overseas migration between 1880–1914 when Croats wanted to reach South America. This wave was later called, due to its pioneering character, “old emigration” (*staro iseljništvo*). There was of course mass migration before that period, due to expansion of the Ottoman Empire, however, at that time Croats did not go to countries in other continents.

⁵ Massive emigration from the Banate of Croatia and Slavonia began later, in the 1890s, but did not reach such proportions as from Dalmatia.

⁶ B. BANOVIĆ, *Emigracijska politika Austro-Ugarske*, “Migracijske teme” 3–4, 1987, p. 315–316.

using tools related to economic issues, they pursued a political plan to discourage Croats from staying in areas under their jurisdiction.

Another factor was the obligation to pay taxes, the amount of which was not adjusted to the economic regression prevailing in the monarchy. Stjepan Radić observed:

the Habsburg monarchy and other countries in the region of the Danube River expect taxes from their citizens according to the most modern system [...], while the state and society compete in this modernity, trader and craftsman, and especially the peasant in the entire area of Podunavlje, have the same level of awareness and knowledge as fifty or a hundred years ago. Therefore, there must have been a dichotomy between needs and cultural means, and the lower classes in such situations try to escape. This escape already covered the most fertile parts of Croatia and Hungary⁷.

Due to the need to pay off debts, many Croats decided to obtain funds for this purpose abroad.

Another important factor – also of an economic and political nature – that affected the exodus at that time was the wine trade agreement (*vinska klauzula*), signed between Austria-Hungary and Italy in 1891. As a result, Italian wine from Lombardy and Venice – cheaper than wine produced in Dalmatia – was imported to the area of the monarchy, which led to the collapse of Dalmatian vineyards (aggravated by an arrival of grapevine disease, phylloxera, in 1894). In this way, the declining trade of the aforementioned product forced Croats to seek employment abroad⁸. It was a form of economic and political activity – Austria-Hungary did not care about the interests of the inhabitants of Dalmatia, deliberately acted against them, and eliminated a source of income that was popular in this region.

By weakening the economy and isolating the region where most of the Croatian emigrants from this wave came from, the Austro-Hungarian authorities took specific political actions. Undoubtedly, the economic factor⁹ had a huge impact on the mass migrations of Croats, but it was caused by the deliberate political activity of the Austro-Hungarian authorities. They contributed to the intensification of the emigration process to prevent the unification of Dalmatia with Croatia and Slavonia and the Slavic lands inside the monarchy.

⁷ S. RADIĆ, *Moderna kolonizacija i Slaveni*, Zagreb 1904, p. 337.

⁸ I. ČIZMIĆ, *Iseljavanje iz Hrvatske u Ameriku kao dio europskih migracijskih tijekova*, "Društvena istraživanja: časopis za opća društvena pitanja" 7.1–2, 1998, p. 135.

⁹ In the Croatian language there is an expression connected to economic migration – *trbuhom za kruhom* – it means that somebody is leaving the country to improve their material circumstances and to feed themselves and their families.

The monarchical authorities did not want to prevent the exodus of Croats, but to control it. Their attitude towards the resettlement of the Slavs to European or overseas countries significantly differed from the attitude towards the departures of the inhabitants of Austrian and Hungarian origin. Attempts to denationalise Croats (Germanization, Magyarization and Italianization) are another aspect of the planned operation of the monarchy that made them emigrate. The goal here was to equate the number of Dalmatian inhabitants of Croatian origin with the number of Austrians and Hungarians flowing there¹⁰. Consequently, it would facilitate the process of homogenization and permanent appropriation of this territory by the monarchy. The political transformations gradually taking place among the southern Slavs – strengthening national consciousness, the emergence of national political institutions, the developing idea of Pan-Slavism and the creation of nation states – brought an additional potential threat of the monarchy losing power over the area inhabited by them.

The oppressive policy of Austria-Hungary towards the area where Croats lived was one of the main reasons for emigration. Ante Radić wrote in 1902 that what was happening to the Croatian nation was not displacement, but destruction¹¹. The editors of the newspaper *Domovina* (*Motherland*) accused authorities: “If Austria had a little love for us Croats, we would not be wandering around the world, but in the land of our ancestors, we would live peacefully and content”¹².

The Austro-Hungarian monarchy considered potential armed conflicts dangerous and wanted to protect itself against them. The escape of young people from military duty is another, no less important reason for emigration. Young men who did not identify themselves with the military/political interests of the monarchy decided to avoid this obligation¹³. Those who emigrated, however, were obliged to return to their homeland when called upon, otherwise they would be declared deserters¹⁴. In addition, before the First World War, due to the interest in increasing defense capabilities, the authorities wanted to stop the possible outflow of potential soldiers, regardless of their nationality.

It was mentioned that Croats emigrated mainly from Dalmatia, but this does not mean that their position in the Hungarian part of the monarchy was better, especially because of the destructive policy of Ban Károly Khuen-Héderváry and the progressive process of Magyarization of the Croatian population. The Ban decided to stop Croatian state-building activities and used political coercion against

¹⁰ B. BANOVIĆ, *Emigracijska politika...*, p. 314.

¹¹ A. RADIĆ, [without title], “Dom” 6, 27.03.1902.

¹² *Austrijski pioniri u Punta Arenas*, “Domovina” 162, 30.05.1913.

¹³ It is important to note that there were many for whom it was a privilege to be in the army.

¹⁴ According to the law on military duty (11.04.1889, *Zakon od 11.04.1889. kojim se uvodi novi zakon vojeni*).

the opposition parties¹⁵. Khuen-Héderváry supported the development of Serbian elites and increased their participation in politics, as well as adopted a resolution of Sabor (*Zakon o uređenju posalah crkve grčko-iztočne i uporabi ćirilice u Kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji*, so called *Srpski zakon*) in 1887, thanks to which the Serbian Orthodox Church in Banska Croatia had the right, among others, to teach in schools, and confirmed the equality of the Cyrillic and Latin alphabets¹⁶. The implementation of these initiatives was supervised by the government in Hungary, which meant breaking the principles of the autonomy of Croatia¹⁷.

The Croatian-Serbian conflict was fuelled by the monarchy government. Croats did not know whether they should ally with Serbs and form a front against the Habsburgs or try to gain sovereignty without their support – they could not decide on a path until 1918. Differences in the vision of nation states and the role of Serbs and Croats after the creation of an independent state also had an influence on the divisions of Croatian emigrants in South America.

Due to the increasing number of Croats deciding to emigrate, the monarchy's authorities gradually created institutions and legislation¹⁸ to control the emigration process. It is impossible to talk about an official emigration policy during the described period. It was rather a slow observation of peoples' migration, especially in the face of war threats¹⁹.

Austria-Hungary saw no reason to stop the emigration process, especially as it was financially beneficial for them. Thanks to the emigrants' money sent to the country, some regions were revived²⁰. In the *Domovina* newspaper, the edi-

¹⁵ The Ban forced people to use the Hungarian language, he opened Hungarian schools, only Hungarian workers could take part in the construction of railways (according to the principle "who owns the railroads, owns the land"), and only Hungarian authorities controlled institutions connected with taxes, postal and economic services. On the other hand, it is worth mentioning that the Ban inspired modernization processes in Croatia. Many public buildings were built – schools, museums, cultural societies, banks, academy of sciences and arts, municipal sewage systems. We can say that it was a period of economic and cultural development of Croatia, but simultaneously the Ban carried out the process of Magyarization of the country.

¹⁶ M. GABELICA, *Ćirilica u banskoj Hrvatskoj od druge polovice 19. stoljeća do Prvoga svjetskog rata*, "Historijski zbornik" 67.1, 2014, p. 151–174.

¹⁷ T. RAJČIĆ, *Srpski list (glas) o hrvatskoj politici u banskoj Hrvatskoj 80. godina 19. stoljeća*, "Časopis za suvremenu povijest" 35.3, 2003, p. 949.

¹⁸ Croatia could not pursue its own emigration policy; it had to adapt to common Austro-Hungarian regulations, which was made difficult by the fact that Austria did not have its own regulations in this area, and Hungarian interests were contrary to Croatian.

¹⁹ From the early 1880s, Russia was the main opponent of the monarchy.

²⁰ For example, emigrants financed the renovation or construction of schools or hospitals in their birthplaces from their own resources.

tors asked “why was there no state bankruptcy and where do the funds for new expenses come from?” They also rushed to answer – Austria received 67 million crowns from overseas emigrants in 1903, and on the eve of the war this amount had increased to 500 million crowns. They emphasised that the monarchy will support emigration because the country will benefit from it²¹.

The Austro-Hungarian authorities tried to isolate Dalmatia from the rest of Croatian lands, concluded agreements unfavourable for Croats, which deprived them of their basic means of subsistence, introduced high taxes and carried out progressive Germanization and Magyarization (leading to denationalisation). Industry was dominated by foreign capital: Italian and Austrian in Dalmatia and Istria, as well as Austrian and Hungarian in Slavonia and Croatia. Croatian identity and autonomy were attacked by imposing the use of Hungarian on Croatian railways, and Italian as the official language in Dalmatia, for example. The monarchy used indirect economic pressure, from cultural pressure to open political struggle and constant attempts at denationalisation (Magyarization, Germanization) in an effort to precipitate the process of emigration from all Slavic areas²². The goal was to weaken the Slavs, while strengthening the Austrians and Hungarians as well as an attempt to reduce the number of people of Slavic origin in the monarchy.

In addition, the influence of the monarchy in fuelling the Croatian-Serbian conflict, which was supposed to weaken a potential two-state alliance to overthrow Austria-Hungary, cannot be unmentioned. Political divisions among both Serbs and Croats and the display of anti-Croatian and anti-Serbian attitudes did not facilitate unification for the common goal of overthrowing the monarchy.

Moreover, the monarchy authorities did not agree to appoint a Croatian representative in South American countries, explaining that there was no suitable and sufficiently educated person for this position. The functions of the persons to represent Croats in South America were mainly performed by Austrians and Italians, who not only did not understand their problems and did not want to be involved in solving them but also did not use the Croatian language. Thus, animosity towards Austrian and Italian representatives in Dalmatia moved abroad and became permanent among Croatian emigrants. The Croatian politician, Juraj Biankini, spoke in the Croatian parliament on 7 March 1913 about the need to engage at least one person speaking Croatian in actions for Croats abroad. He also recalled similar interpellations in 1908 and 1910 with the lack of response from the parliament in Vienna to these requests²³.

²¹ *Tko je spasio Austriju od državno bankrota*, “Domovina” 203–204, 29.03.1914.

²² B. BANOVIĆ, *Emigracijska politika...*, p. 314.

²³ J. BIANKINI, *Jezik kod austro-ugarskih konsulata*, “Domovina” 157, 26.04.1913.

The earliest diplomatic representations were established in the countries where Croats were the most numerous (Argentina, Chile, Brazil). The emigrants were not satisfied with the institution of honorary consuls because they wanted to see someone in this position who spoke Croatian and was aware of their situation, but repeatedly these people did not fulfill their expectations²⁴. It was also a form of repressive and unfair treatment against Croats who already lived abroad.

The Policy of South American Countries for Attracting Croats to New Living Places

In South America, Croats settled mainly in countries such as Argentina, Chile, and Brazil, and, to a much lesser extent, Peru, Venezuela, Bolivia and Uruguay. An extremely important role was played by the immigration policy of South American countries as it focused on attracting as many potential settlers as possible. During the first wave of emigration from Croatia (1880–1914), South American states turned from colonies into independent states. Their authorities were aware that due to the abolition of slavery and the lack of manpower, emigrants from Europe would provide help not only in the form of labour, but also the transfer of new technologies.

Numerous agents working in Austria-Hungary offered help in organising the trips. Their job was to convince people to leave their homeland and to assure them that the living conditions in the country to which they wanted to go were much better than in the monarchy. An example of such an agency was *Mašek i drug*. The agents' task was to present potential newcomers with what the South American states offered. Of course, the proposals to these people were full of promises and amenities for their families. In this case, we are referring to the organised immigration policy of South American countries. In a political sense, the agents primarily represented the interests of South American states, which were simultaneously linked to the political goals of Austro-Hungary that did not care about the outflow of Croats.

In Argentina in 1895, 25.5% of the population were foreigners²⁵. This happened, *inter alia*, thanks to the policy of "to govern is to populate" (*gobernar es poblar*), understood as settling the country with white people so they could educate the local population and guarantee progress. Such legal provisions were included

²⁴ M. MIRKOVIĆ, *Ekonomska historija Jugoslavije*, Zagreb 1958, p. 124.

²⁵ A. KAGANIEC-KAMIEŃSKA, *Polityka imigracyjna wybranych państw Ameryki Łacińskiej na przełomie XIX i XX w.*, "Studia Migracyjne – Przegląd Polonijny" 4, 2012, p. 61.

in the Argentinian constitution, and in the country's immigration law. The Argentinian government preferred people employed in agriculture, and they did not accept people over 60 or sick. Emigrants had basic civil rights (including freedom of association, right to property, and freedom of religion); they also had the right to vote in municipal elections and they could obtain citizenship under a simplified procedure, but they were not obliged to do so.

Brazil also issued a decree in 1890 that Asians and Africans cannot enter the country²⁶. This state used two models of immigration policy: they created agricultural colonies (both during the colonial period and after independence) and plantations²⁷. Brazil offered a free steamboat cruise²⁸ and financed accommodation in a migrant shelter. The newcomers were obliged to work in agriculture for at least two years, otherwise they were repatriated at their own expense. Before that time they were not allowed to buy land that they received on a lease. After the elapsed time, they could ask the authorities to buy it on a loan that was granted for ten years. The liabilities could not be repaid sooner than after six years (even if the emigrant had the necessary sum of money)²⁹.

Work on plantations was associated with the problem of exploitation. Slavery in Brazil was abolished in 1888, which is why local landowners did not understand that newcomers had to be treated like local employees. In many cases, the conditions in which the emigrants worked were awful and in no way resembled the visions the agents presented³⁰.

In Chile, immigration policy during this period was not well organised. Liberal laws guaranteed equal rights to emigrants and local residents (without privileged classes), and freedom of association and press (no preventive censorship). The minimum requirements for emigrants required to work and live in Chile were that they are healthy, able to write, and to work; there were no conditions regarding the age of these people. Women and children joining a family member had to have an invitation from them, and single women coming to work were obligated to submit a contract from the employer³¹.

Due to unreliable data on emigrants before the Second World War, we are unable to say with certainty how many Croats left Croatia between 1880–1914.

²⁶ Brazil changed its mind two years later with regard to China and Japan, when the number of Europeans turned out to be insufficient.

²⁷ A. KAGANIEC-KAMIEŃSKA, *Polityka imigracyjna wybranych...*, p. 64.

²⁸ *Ibidem*, p. 63.

²⁹ J. ANIĆ, *Jugoslavenski iseljenici u Brazilu*, "Migracijske teme" 4, 1988, p. 399.

³⁰ M. KULA, *Historia Brazylii*, Wrocław 1987, p. 98–100.

³¹ M. PERIĆ, *Aspekti integracije i adaptacije hrvatskih iseljenika u Čileu*, "Migracijske i etničke teme" 20.2–3, 2004, p. 245.

Statistics on migration outside the monarchy were recorded from 1899 onwards³². Researchers dealing with the analyses of this period say that they did not take into account illegal emigration, which means that up to 500,000 Croats could have left the country in the aforementioned period. Ljubomir Antić reports that in that period around 25,000–50,000 Croats came to Argentina³³. According to Lakatoš, who lived in Chile until 1914, 25,000 Croats lived there³⁴. In Brazil, in the shelter for emigrants, among 31,169 people registered as Austrians between 1882 and 1918, 3,698 (12%) were identified as Croats³⁵. Such a number of people leaving the country proves that firstly, it was a mass emigration, secondly, that the monarchy's policy brought the expected results.

Making the decision to leave was the first step towards a new life in an unknown place. Regardless of the promises made by the agents or the South American states themselves, the actual living and working conditions were verified upon arrival. An essential problem of Croats after their arrival in South America turned out to be the fact that they were not highly educated and did not know Spanish, therefore they could do mostly physical work (although it was also the case for the well-educated ones at the very beginning, until they achieved higher social position).

Croats in South America organised themselves in colonies. They usually came from the same city or region, had the same profession, but they were also linked by various family ties. They were meeting in shops, meeting houses and later in associations led by Croats. They had language, traditions and habits in common, the same as political beliefs and interests. In a very short time, Croats in South America had shown economic and entrepreneurial abilities, ensuring social advancement for themselves.

The Foundations of the Croatian Political Community in South America

It was mentioned that Croats were organised on the basis of origin. However, this does not mean that they were always united by political views. In Argentina and Chile, they differed on issues related to the situation in their home country

³² M. SMREKAR, *Priručnik za političku upravnu službu u kraljevinah Hrvatskoj i Slavoniji*, vol. III, Zagreb 1902, p. 181.

³³ Lj. ANTIĆ, *Pokušaj stvaranja „Hrvatskog saveza” među našim iseljenicima u Južnoj Americi 1913. g.*, „Časopis za suvremenu povijest” 15.2, 1983, p. 43.

³⁴ J. LAKATOŠ, *Narodna statistika*, Osijek 1914, p. 76.

³⁵ M. PUH, R. CAVALHEIRO SILVA, *Broj useljavanja „Austrijanaca-Hrvata” u Brazil (1882–1918)*, [in:] *Hrvatska u Brazilu do 1918. Prva faza useljavanja*, ed. M. PUH, São Paulo 2017, p. 279.

and the possibility of changing it. Croatian emigrants coming to South America in the first wave came mainly from Dalmatia, which was part of Austria at that time.

In most cases, Croats supporting Austria-Hungary called themselves Austrians and had Austrian citizenship. People who refused to accept the position of Croats in the monarchy were called Croats/Slavs (they supported the idea of Ilirism and the national movement, emphasising its Slavic origin). Gradually this division, especially in Chile, was modified because Croats began to identify themselves as Yugoslavs. Ljubomir Antić emphasises that, among the emigrants in South America, there was a division into Croats and Austrians that disappeared before the start of the First World War and both groups opted for a reunification of Dalmatia with the rest of the country³⁶. Most Croatian emigrants stood against the monarchy at the beginning of the First World War and when they were called to the army to fight against Serbs. This does not mean that Croats were not divided into those supporting the joint struggle of the Slavs against Austria-Hungary and those who were afraid of such an alliance.

The way to identify certain political views was visible in the forms of associations. Croats gave organisations and newspapers Croatian or Slavic names (in the homeland there was a strengthening national movement, opting for the unification of Dalmatia with Croatia and Slavonia, supported by right-wing politicians). Croats also created organisations with Croatian names, for example, the Croatian Reading Room (*Hrvatska čitaonica*), and the Croatian Alliance (*Hrvatski savez*). Their members were in close contact with representatives of the movement in their home country, including Juraj Biankini. In Slavic-Croatian societies, their members used characteristic symbols – like the Croatian flag – spoke the Croatian language, celebrated holidays related to Croatian culture, and inside their associations were portraits of representatives of the national movement and patriots (in this context, the names most often appearing were Ante Starčević and Petar Preradović). In Austrian associations, Croats spoke Spanish and used the Austro-Hungarian flag. Their members had very good relations with official monarchy representatives in South America and celebrated the birthday of Franz Joseph I, whose portraits were displayed in many of these organisations. Examples of Austrian associations included: Austrian Mutual Aid Society (*Austrijsko društvo uzajamne pomoći*) in Chile or Austro-Hungarian Charitable Society (*Austro-Ugarsko dobrotvorno društvo*) in Peru.

By associating themselves, emigrants supported morally, politically and materially defined ideas. The names of their associations could also testify to the political convictions of their founders. In this way, they emphasised what political ideas they identified with. Associating in organisations was also important for the local

³⁶ Lj. ANTIĆ, *Naše iseljeništvo u Južnoj Americi i stvaranje jugoslavenske države 1918*, Zagreb 1987, p. 41.

population, which – according to the emigrants – treated those who were able to unite with a more positive attitude and included Croats among the founders of the first colonies³⁷. The position of Croatian emigrants was strengthened by demonstrating organisational skills. Until the outbreak of the First World War, there were about 40 societies in which Croats were active in South America.

Another form of political activity was publishing. By the First World War, Croats had created 14 newspapers in South American countries³⁸. The political situation at home was the main reason for that and their authors wanted to have influence on its change³⁹. The most popular journals were *Sloboda* (Freedom) and *Zajednica* (Community) published in Argentina or *Domovina* (Homeland) and *Pokret* (Movement) published in Chile. Their editors supported different political visions of the role of Croats both in the monarchy and after its collapse. The graphic design of the front pages had political meaning, and so did the newspapers names⁴⁰. Until the outbreak of the First World War, most newspapers were published mainly in Croatian; in the interwar period, they were bilingual; and after the Second World War, they were published mainly in Spanish. Ljubomir Antić emphasises that all magazines became strong political institutions fighting to preserve a national consciousness and working against the monarchy⁴¹. Even those that initially supported Austria-Hungary started over time to stand for the idea of a common state for the Slavs. Croats in South America also manifested their political views through letters to newspapers published in their home country. They pointed out that they expected the authorities to change their attitude to Croats living under the monarchy and that they were following the political events taking place in the homeland.

Croats in South America supported compatriots in their homeland, organised protests and fundraisers, and created publications supporting the actions of Croats in their homeland against the monarchy. For example, 1903 was the period described as “revival of South American Croats”⁴². The situation that caused that was a ban on holding public assemblies issued by the Hungarian authorities, which

³⁷ Dika nam je, “Male novine” 9, 14.05.1905.

³⁸ Lj. ANTIĆ, *Osnovne značajke hrvatskog iseljništva u Španjolskoj Južnoj Americi do prvog svjetskog rata*, “Migracijske teme” 4.4, 1988, p. 425.

³⁹ IDEM, *Pregled hrvatskog iseljeničkog novinstva u Južnoj Americi do Prvoga svjetskog rata*, “Radovi zavoda za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta u Zagrebu” 20.1, 1987, p. 103.

⁴⁰ Iconography and its meaning in newspapers could be the subject of a separate article. For example, the editors of the newspaper *Domovina* placed the coats of arms of Chile and the Triune Kingdom Croatia, Slavonia and Dalmatia in the centre of the title. There was a map of Chile on the left, a map of South Slavic countries on the right, connected by telephone lines.

⁴¹ Lj ANTIĆ, *Naše iseljništvo u Južnoj Americi...*, p. 38.

⁴² IDEM, *Hrvatsko iseljništvo u Južnoj Americi*, “Migracijske teme” 4, 1988, p. 418.

was followed by protests. At the railway station in Zaprešić, Croats set fire to the Hungarian flag. As a result, one person was killed and several were injured.

The increasingly manifested political identity of the Croatian diaspora influenced the formation of a political community that fought to regain the autonomy of the homeland under the Austro-Hungarian monarchy, and later also its independence. The growing assimilation with the population of South American countries did not weaken the attachment to the homeland, even if it was the homeland of the ancestors.

The decisions of the monarchy authorities led to an unequal treatment of Croats, who were often regarded as a minority with limited civil rights. Indeed, the authorities supported the Croats' departures from the country (if their presence did not represent a clear benefit, for example by increasing the defence force). Moreover, the territories inhabited by Croatian citizens were left without economic support and were less developed, and the authorities sought to establish their full jurisdiction there or make it possible for external forces to do so (for example, Italians or Serbs).

South American countries pursued a policy of attracting a new workforce, favorable from the perspective of the monarchy. Croatian emigrants who came to South America during the first wave of the exodus were divided into supporters of Austria-Hungary or Yugoslavism. Croatian political leaders wondered what relations with the monarchy should look like, how much autonomy Croats should fight for, and how to regulate relations with Serbs. Doubts about the solution of the "Croatian question" in the homeland were transferred to South America. Consequently, the diaspora also supported the political struggle for sovereignty, becoming a political community. They organised themselves into associations, created newspapers and showed support through writing letters to Croatian local magazines, organising protests and fundraising for compatriots.

Bibliography

Primary Sources

- Austrijski pioniri u Punta Arenas*, "Domovina" 162, 30.05.1913.
BIANKINI J., *Jezik kod austro-ugarskih konsulata*, "Domovina" 157, 26.04.1913.
Dika nam je, "Male novine" 9, 14.05.1905.
RADIĆ A., [without title], "Dom" 6, 27.03.1902.
Tko je spasio Austriju od državno bankrota, "Domovina" 203–204, 29.03.1914.

Secondary Literature

- ANIĆ J., *Jugoslavenski iseljenici u Brazilu*, "Migracijske teme" 4, 1988, p. 395–411.
- ANTIĆ Lj., *Hrvatsko iseljeništvo u Južnoj Americi*, "Migracijske teme" 4, 1988, p. 413–437.
- ANTIĆ Lj., *Naše iseljeništvo u Južnoj Americi i stvaranje jugoslavenske države 1918*, Zagreb 1987.
- ANTIĆ Lj., *Osnovne značajke hrvatskog iseljeništva u Španjolskoj Južnoj Americi do prvog svjetskog rata*, "Migracijske teme" 4.4, 1988, p. 413–437.
- ANTIĆ LJ., *Pokušaj stvaranja „Hrvatskog saveza” među našim iseljenicima u Južnoj Americi 1913. g.*, "Časopis za suvremenu povijest" 15.2, 1983, p. 43–62.
- ANTIĆ Lj., *Pregled hrvatskog iseljeničkog novinstva u Južnoj Americi do Prvoga svjetskog rata*, "Radovi zavoda za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta u Zagrebu" 20.1, 1987, p. 101–127.
- BANOVIĆ B., *Emigracijska politika Austro-Ugarske*, "Migracijske teme" 3–4, 1987, p. 313–323.
- CASTLES S., *The Factors That Make and Unmake Migration Policies*, "International Migration Review" 38, 2004, p. 852–884.
- CASTLES S., MILLER M. J., *Immigrants and Politics*, [in:] *The Age of Migration: International Population Movements in the Modern World*, eds. S. CASTLES, M. J. MILLER, New York 2003, p. 296–316.
- ČIZMIĆ I., *Iseljavanje iz Hrvatske u Ameriku kao dio europskih migracijskih tijekova*, "Društvena istraživanja: časopis za opća društvena pitanja" 7.1–2, 1998, p. 127–146.
- GABELICA M., *Ćirilica u banskoj Hrvatskoj od druge polovice 19. stoljeća do Prvoga svjetskog rata*, "Historijski zbornik" 67.1, 2014, p. 151–174.
- KAGANIEC-KAMIENSKA A., *Polityka imigracyjna wybranych państw Ameryki Łacińskiej na przełomie XIX i XX w.*, "Studia Migracyjne – Przegląd Polonijny" 4, 2012, p. 57–82.
- KULA M., *Historia Brazylii*, Wrocław 1987.
- LAKATOŠ J., *Narodna statistika*, Osijek 1914.
- LESIŃSKA M., *Upolitycznienie emigracji i diaspory. Analiza dyskursu politycznego w Polsce w latach 1991–2015*, "Studia Migracyjne – Przegląd Polonijny" 3, 2016, p. 11–30.
- MIRKOVIĆ M., *Ekonomska historija Jugoslavije*, Zagreb 1958.
- PERIĆ M., *Aspekti integracije i adaptacije hrvatskih iseljenika u Čileu*, "Migracijske i etničke teme" 20.2–3, 2004, p. 243–258.
- PUH M., CAVALHEIRO SILVA R., *Broj useljavanjih „Austrijanaca-Hrvata” u Brazil (1882–1918)*, [in:] *Hrvatska u Brazilu do 1918. Prva faza useljavanja*, ed. M. PUH, São Paulo 2017, p. 274–295.
- RADIĆ S., *Moderna kolonizacija i Slaveni*, Zagreb 1904.
- RAJČIĆ T., *Srpski list (glas) o hrvatskoj politici u banskoj Hrvatskoj 80. godina 19. stoljeća*, "Časopis za suvremenu povijest" 35.3, 2003, p. 943–959.
- SMREKAR M., *Priručnik za političku upravnu službu u kraljevinah Hrvatskoj i Slavoniji*, vol. III, Zagreb 1902.

Angelika Zanki, PhD

<https://orcid.org/0000-0002-2511-8086>

Institute of Slavic Studies
Polish Academy of Sciences
Bartoszewicza 1b / 17
00-337 Warsaw, Poland
angelika.zanki@ispan.waw.pl

Marina Bantiou (Volos)

American Oral History Archives on Slavic Immigration. An Overview of Preserving Slavic Immigrants' Life Stories

Immigration is one of the most important and dynamic phenomena in the world. Immigration took on new forms after World War I, as many Europeans began migrating to the United States due to the economic depression. The great influx of Slavs into the United States began during the mid-19th century and gained momentum in the 20th century, having a strong influence on the shape of Slavic communities within the United States. According to Manning, we can divide the growth of Slavic influence in the United States into four periods¹. The first phase until 1848 is characterized by the fact that immigrants arrived individually and, with a few exceptions, were quickly absorbed. The second phase takes place from 1848 to 1924. This is a period when many unskilled workers arrived in the United States. At the same time, Slavic life in America was developing with the organization and establishment of ecclesiastical relations. The third phase is considered

¹ C. A. MANNING, *A History of Slavic Studies in the United States*, Milwaukee, Wisconsin 1957, p. 15.

to be the period from 1924 to 1939. Although there is no large-scale immigration wave, the Slavic communities, during this period, attracted the attention of the Americans, as they are in the final stage of adapting to the American way of life. The fourth phase is considered to be from World War II onwards, when there was widespread immigration to the United States.

This essay presents selected archival oral history collections and projects conducted in the United States, which include oral testimonies and life stories of first- and second-generation Slavic immigrants in the United States during the late 19th and 20th centuries. The selected archives will be presented per collection, emphasizing their significance for contemporary history and highlighting the importance of “history from below”, which is based on the value of personal experience. In parallel, aspects of the Slavic immigration to the US and their living conditions are presented.

On the occasion of these valuable oral history records it is worth noting the importance of oral testimony in modern historiography. Approaching the events through the narration of those who lived them illuminates historiography in a different way. Oral History is a new concept of historiography both in terms of content and method and can be used to change the focus of history and open up new areas of research. The purpose of oral history is, on the one hand, the creation of primary documents as a basis for the establishment of archives, and, on the other hand, the interpretation, the process of “synthesis” of history from oral narratives². The “construction of memory” is part of a continuous process of interpretation and reinterpretation of the past, which governs the structure of memory and therefore the logic of life storytelling³. Collections of oral testimonies, unlike conventional historical archives, are often set up from the outset as counter-archives by groups or collectives who believe that their own history has been silenced, deserves to be saved for the future, and should be made immediately accessible to the general public⁴. The counter-archive of oral history does not comment on or narrate only historical events. It is a live, mobile, variable and intuitive archive⁵. Regarding the recording and preservation of the life stories of Slavic immigrants in the United States during the 20th century, it can be observed that there is a great deal of interest from independent researchers, universities, institutions and museums, which is constantly evolving.

² Β. Σακκά, *Προφορική Ιστορία και Σχολείο: Η ιστορία ως βιωμένη εμπειρία και η διδακτική της αξιοποίηση*, [in:] *Πρακτικά του Συνεδρίου ΣΕΦΚ-ΠΕΦ, Λεμεσός 3–4.10.2008* [to be published], p. 3–4.

³ Ρ. Βαν Μπούσχοτεν, *Δεκαετία του '40: Διαστάσεις της μνήμης σε αφηγήσεις ζωής της περιόδου*, “Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών” 107, 2002, p. 137.

⁴ ΕΑΔΕΜ, *Αρχεία, αντι-αρχεία και προφορική ιστορία*, [in:] *Προφορική ιστορία και αντι-αρχεία: Φωνές, εικόνες και τόποι*, Βόλος 2021, p. 13.

⁵ *Ibidem*, p. 22.

Through oral history projects, Slavs in the United States are given the opportunity to reconstruct their micro-history. They reproduce their past and place it in the modern present, historicizing it in the present socio-economic, political and personal conditions. Through the life stories of Slavic immigrants, concerns, thoughts, feelings, worries and fears are highlighted, such as unemployment, violence, deprivation of values and insecurity during immigration and settling in the United States, emerge. At this point it is worth mentioning two projects. American West Center has organized the *South Slavic oral history project*, which was conducted between 1972–1973 and consists of transcripts of interviews with about forty individuals of South Slavic descent⁶. Also, in the University of California's collection, seven people discuss their life in Russia and California within the project *Russian Émigré Recollections: Life in California and Russia*⁷.

Slavs often found employment in coal mines in the US. Hundreds of southern Slavic families – mostly Croats, Slovenes, Serbs and Montenegrins – moved to mining towns, like in areas in Montana⁸. There they experienced miserable working conditions, illness and the tragic accident of the Smith Mine disaster on 27 February 1943, when 74 miners – of which 16 South Slavs – lost their lives⁹. The *Anna Zellick Oral History Collection* consists of interviews with mostly South Slavic immigrants and settlers in south-central Montana¹⁰. Anna Zellick is a descendant of Slavic immigrants to Montana and she showed great interest in recording the life stories of Slavic immigrants in the area. She conducted seventeen interviews for her research in the areas of Red Lodge, Bearcreek, and Roundup. The subject material spans from around 1890 to 1944 and covers immigration, coal mining, education, employment, ethnicity, religion, and the general social make-up of the respective communities. Moreover, the interviews recognize the connections that the Slavs shared with one another and reveal socio-ethnic information relating to class, wealth, and social standing¹¹. Through these oral testimonies, it is clear how the South Slavs contributed

⁶ American West Center. *South Slavic oral history project: 1972–1973*, J. Willard Marriott Library, The University of Utah, archiveswest.orbiscascade.org/ark:/80444/xv56857 [4.06.2022].

⁷ University of California. *Russian emigré recollections: life in Russia and California: Oral history transcript: 1979–1983*, Bancroft Library Regional Oral History Office, archive.org/details/russianemigre00pierrich [4.06.2022].

⁸ A. ZELICK, *Childhood memories of South Slavic Immigrants in Red Lodge and Bearcreek: Montana: 1904–1943*, [in:] *European Immigrants in the American West: Community Histories*, Albuquerque 1998, p. 110.

⁹ *Ibidem*, p. 122.

¹⁰ *Anna Zellick Oral History Collection: 1987–1991*, Montana State University Library, lib.montana.edu/archives/finding-aids/2341.html [4.06.2022].

¹¹ *Loc. cit.*

significantly to the development of Montana both technically and culturally, creating a new generation of Montanans with a deep sense of values¹².

Another oral history project conducted in Montana in 2003 by Allison Fromm is the *Serbian Immigrants in Butte*¹³. The interviewees discuss the Serbian immigrant community in Butte and explain the difficulties they faced during their immigration from Serbia to the United States and how World War I and World War II affected their family members. They emphasize the role of the Serbian Orthodox Church and the Serbian lodges in the lives of community members. They also mention the relationships between different ethnic communities in the area and the work conditions in coal mines¹⁴.

Individual oral history projects are also gaining ground from independent researchers. For example, an interesting interview was conducted by Wheaton College student Douglas Buchanan on 11 December 1987 with the Russian missionary Peter Simon Deyneka, Jr., which is held in the Archives of Wheaton College in Illinois¹⁵. His narrations span from 1931 to 1965. He describes his family and his childhood in Chicago as the child of Russian immigrants, his own education at Wheaton College, his early Christian work in Alaska, South America and Korea, and his decision to go into full-time ministry with the Slavic Gospel Association¹⁶. Another example is Meyer Baylin's interview conducted by Ernest Besig in 1986¹⁷. He discusses growing up in USSR, near Chernobyl, in a poor Jewish grain merchant's family and how he immigrated to New York and then moved in San Antonio, Texas, and Los Angeles. As politically active, he recounts activities of the Communist Party in Los Angeles during the 1920s and organizing for the Party within the Teamsters Union in New York between 1935 and 1943¹⁸.

The Center for Global Migration Studies in the Department of History at the University of Maryland owns certain oral history archives regarding Slavic immigration¹⁹. The *Archive of Immigrant Voices* sheds light on the complexities and

¹² A. ZELICK, *Childhood memories of South Slavic...*, p. 122.

¹³ A. FROMM, *Serbian Immigrants in Butte Oral History Project*, University of Montana-Missoula, Mansfield Library, scholarworks.umt.edu/serbianimmigrants_oralhistory [4.06.2022].

¹⁴ *Loc. cit.*

¹⁵ Wheaton College. Collection 381 Oral History Interview with Peter Deyneka, Jr., Billy Graham Center Archives Repository, archives.wheaton.edu/repositories/4/resources/48 [4.06.2022].

¹⁶ *Loc. cit.*

¹⁷ E. BESIG, *Meyer Baylin's oral history, oral history transcript: 1993*, University of California Libraries, archive.org/details/meyerbaylinoral00bayrich [4.06.2022].

¹⁸ *Loc. cit.*

¹⁹ Center for Global Migration Studies. *Archive of Immigrant Voices*, University of Maryland, archiveofimmigrantvoices.omeka.net [4.06.2022].

significance of the contemporary immigrant experience in the United States. Immigrant women with Russian²⁰, Polish²¹ or Ukrainian²² origins chronicle their experiences of immigration and their cultural identities concentrating on the disparities between their home country and the United States. In addition, they discuss the difficulties of finding a job without knowing English²³.

New York, a commercial and economic center, was the main center for the reception and control of immigrants. The inspection took place on a small island, a few kilometers off the port. Ellis Island, off Manhattan, was the main reception point for immigrants arriving in the United States in search of better living conditions. It was inaugurated on 1 January 1892 and closed on 12 November 1954, during the peak years of a worldwide migration. It is estimated that over 14 million migrants passed through Ellis Island²⁴. Naturally, Slavs are found among them. The new arrivals had to pass physical and legal examinations in order to complete the procedure and be ready to set off by the thousands to new jobs and places²⁵. Since 1973 the *Ellis Island Oral History Project* has been dedicated to preserving the testimonies of immigrants who passed through the Ellis Island immigration station between 1892 and 1954 and the employees who worked there²⁶. Yugoslavians, Russians, Slovenes, Poles and Czechoslovakians have discussed their reasons for and experiences of immigration and their first impressions of the United States. Their topics expand into World War II, their stay on Ellis Island mentioning their meals and medical exams, and their lives in the US²⁷.

Another oral history collection based in New York is *Stories of Immigration to Tompkins County*, which was established in 2021 in Tompkins County²⁸. Their aim is to highlight interviews and life stories about the experience of first and second-generation immigrants to Tompkins County and the United States. A few oral testimonies of immigrants from Russia and Poland are included, speaking about the circumstances during World War II and how they managed to emigrate to the US.

²⁰ Interview of Gala Meyerovich; Interview of Bori Cosson; Interview of Dysia Sobol; Interview of Anastasiya Lyudkivich, [in:] Center for Global Migration Studies...

²¹ Interview of Edwarda M. Buda-Okreglak, M.D., [in:] Center for Global Migration Studies...

²² Interview of Natalia Siegel, [in:] Center for Global Migration Studies...

²³ Center for Global Migration Studies...

²⁴ R. H. BAYOR, *Encountering Ellis Island: How European Immigrants Entered America*, Baltimore 2014, p. 25.

²⁵ B. ARDAN, *The Anthracite Coal Region's Slavic Community*, Chicago 2009, p. 32.

²⁶ *The Statue of Liberty. Ellis Island Foundation. Ellis Island Oral History Project*, statueofliberty.org/discover/stories-and-oral-histories [4.06.2022].

²⁷ Loc. cit.

²⁸ *The History Center in Tompkins County. Stories of Immigration to Tompkins County*, thehistorycenter.net/OH-Immigration [4.06.2022].

The *New York City Immigrant Labor Oral History Project*, led by Professor Herbert Gutman, documents the lives of immigrants and migrants who settled in New York from 1900 to 1930²⁹. They discuss their family relationships, social and work lives and it is revealed how people from rural areas adapted to the structured environment of the United States³⁰. In two years, from 1973 to 1975, almost 230 oral history interviews were conducted with Eastern Europeans, especially Russians, among others. They discuss the reasons for immigration, conditions during immigration and memories of Ellis Island. Other topics relate to life in the US, including education, struggles, racial and ethnic discrimination in the US and the myth around the US and how it compared to reality.

Museums nowadays have also added oral history projects to their collections. The Czech Center Museum Houston celebrates Czech culture and history and it has conducted an oral history project about Czech immigrants in the US³¹. The interviewees share the major changes and challenges they have faced after settling down in the US, most of them in Texas. Included are: interviews from survivors of the Holocaust, who immigrated in order to avoid Nazi invasion, an interview of an immigrant who shares his struggles surviving the Great Depression, and interviews of descendants³².

However, there are other collections of oral history as well, related to specific Slavic ethnicities. There are remarkable projects related to the Ukrainian ethnicity. At the University of Delaware we find the project *Ukraine in the Archives: Oral Histories of Ukrainian Immigrants*³³. More than 10 interviews of Ukrainians who made the pre-World War I emigration to the US and eventually settled in Wilmington, Delaware are held there. Two more waves of Ukrainian immigration emerged: one after World War II and one after the dissolution of the Soviet Union in 1991. During the early 20th century in Wilmington, an immigrant community called “Little Ukraine” developed, where 150 families were living and which was anchored by two Ukrainian churches and an active National Ukrainian Association³⁴. Interviewees, coming from rural families, discuss the political oppression

²⁹ Tamiment Library & R.F. Wagner Archive. *Immigration, Migration, and First Impressions of New York, New York and the United States*, digitaltamiment.hosting.nyu.edu/s/nyciloh/item-set/17 [4.06.2022].

³⁰ *Loc. cit.*

³¹ Czech Center Museum Houston. *Oral History Project*, czechcenter.org/oral-history-project [4.06.2022].

³² *Loc. cit.*

³³ University of Delaware. *Ukraine in the Archives: Oral Histories of Ukrainian Immigrants*, library.udel.edu/news/2022/03/30/ukraine-archives-oral-histories-ukrainian-immigrants [4.06.2022].

³⁴ R. J. MELVIN, *Ukraine in the Archives: Oral Histories of Ukrainian Immigrants*, library.udel.edu/news/2022/03/30/ukraine-archives-oral-histories-ukrainian-immigrants [30.03.2022].

and how they lost track of families back in their villages during the war. They talk about how they learned English in night schools and their work, even as they were already raising large families. In addition, at Seton Hall University in New Jersey the *Ukrainian Diaspora Oral History Project* has been taking place, which is an outgrowth of a 13-year collaboration between the College's Secondary Education Program and the Borys Grinchenko Kyiv University³⁵. This project documents the Ukrainian immigration process and experience of the interviewees through the prism of the deeply rooted religious mentalities of the community³⁶. Moreover, Binghamton University, the State University of New York, has conducted the *Ukrainian Oral History Project*, which consists of a collection of undergraduate student interviews with immigrants from East Central Europe, including Jewish immigrants and interviews with those who specifically identify as Russian, particularly areas from modern Ukraine³⁷. Also there is the *Ukrainian-Americans in the Midwest, 1990–1991* project, which is a collection of oral history interviews at Indiana University Bloomington examining the lives of Ukrainian-American immigrants covering the periods between 1930 and 1990³⁸. The main topics are immigration, traditions, religion and religious ceremonies, Ukrainian-American community organizations and Ukrainian-American youth organizations. Another interesting project is the *Ukrainian Famine Survivors in Minnesota oral history project collection*, which consists of 11 video recordings of interviews with survivors of *Holodomor* (the Ukrainian Famine) or their descendants, all immigrants in Minnesota³⁹.

In conclusion, the growing interest and importance of recording the life stories of first and second-generation Slavic immigrants in the United States become apparent. As the oral archives confirm, it seems that the reasons for immigration were more or less common to the interviewees. World War I and World War II, poverty, economic hardship and political turmoil, lack of jobs and lack of job opportunities, and poor living conditions were the main reasons for the search for a better future and a safer life in the United States. It is also observed that when they arrived there, they realized that the reality was far from what they imagined,

³⁵ Seton Hall University. *Ukrainian Diaspora Oral History Project*, shu.edu/education/news/oral-history-project-explores-the-ukrainian-diaspora.cfm [4.06.2022].

³⁶ *Loc. cit.*

³⁷ Binghamton University. *Ukrainian Oral History*, binghamton.edu/libraries/about/collections/oral-histories/index.html [4.06.2022].

³⁸ Indiana University Center for the Study of History and Memory. *Ukrainian-Americans in the Midwest: 1990–1991*, Indiana University Bloomington, webapp1.dlib.indiana.edu/findingaids/view?doc.view=entire_text&docId=ohrc099 [4.06.2022].

³⁹ Immigration History Research Center Archives. *Ukrainian Famine Survivors in Minnesota oral history project collection*, archives.lib.umn.edu/repositories/6/resources/9184 [4.06.2022].

as they often faced hostility and suspicion due to prevailing stereotypes. However, despite the difficulties, the majority of Slavic immigrants claim that they finally managed to adapt to their new homeland, but without forgetting their roots and their respective ethnicity, preserving their traditions and culture, thus influencing the formation of modern America. These experiences are recorded with great interest by universities, institutes and independent researchers focusing on the transatlantic migration of Slavs and their settlement in the United States in the late 19th and 20th centuries. A selection of archival collections and oral history projects were presented, which investigate the causes of Slavic immigration, settlement processes in the US, expectations and frustrations, relationships and the coexistence of different ethnicities in the US. These people chronicled their life stories helping us to understand the collective past of Slavic immigrants in the United States. These collections of oral testimonies are a legacy for the future and a means of connecting with the past.

Bibliography

Primary Sources

- American West Center. South Slavic oral history project: 1972–1973, J. Willard Marriott Library, The University of Utah*, archiveswest.orbiscascade.org/ark:/80444/xv56857 [4.06.2022].
- Anna Zellick Oral History Collection: 1987–1991, Montana State University Library*, lib.montana.edu/archives/finding-aids/2341.html [4.06.2022].
- BESIG E., *Meyer Baylin's oral history, oral history transcript: 1993, University of California Libraries*, archive.org/details/meyerbaylinoral00baylrich [4.06.2022].
- Binghamton University. Ukrainian Oral History*, binghamton.edu/libraries/about/collections/oral-histories/index.html [4.06.2022].
- Center for Global Migration Studies. Archive of Immigrant Voices, University of Maryland*, archiveofimmigrantvoices.omeka.net [4.06.2022].
- Czech Center Museum Houston. Oral History Project*, czechcenter.org/oral-history-project [4.06.2022].
- FROMM A., *Serbian Immigrants in Butte Oral History Project, University of Montana-Missoula, Mansfield Library*, scholarworks.umt.edu/serbianimmigrants_oralhistory [4.06.2022].
- Immigration History Research Center Archives. Ukrainian Famine Survivors in Minnesota oral history project collection*, archives.lib.umn.edu/repositories/6/resources/9184 [4.06.2022].
- Indiana University Center for the Study of History and Memory. Ukrainian-Americans in the Midwest: 1990–1991, Indiana University Bloomington*, webapp1.dlib.indiana.edu/findingaids/view?doc.view=entire_text&docId=ohrc099 [4.06.2022].
- Seton Hall University. Ukrainian Diaspora Oral History Project*, shu.edu/education/news/oral-history-project-explores-the-ukrainian-diaspora.cfm [4.06.2022].
- Tamiment Library & R.F. Wagner Archive. Immigration, Migration, and First Impressions of New York, New York and the United States*, digitaltamiment.hosting.nyu.edu/s/nyciloh/item-set/17 [4.06.2022].

- The History Center in Tompkins County. Stories of Immigration to Tompkins County*, thehistorycenter.net/OH-Immigration [4.06.2022].
- The Statue of Liberty. Ellis Island Foundation. Ellis Island Oral History Project*, statueofliberty.org/discover/stories-and-oral-histories [4.06.2022].
- University of California. Russian emigré recollections: life in Russia and California: Oral history transcript: 1979–1983, Bancroft Library Regional Oral History Office*, archive.org/details/russiane-migre00pierrich [4.06.2022].
- University of Delaware. Ukraine in the Archives: Oral Histories of Ukrainian Immigrants*, library.udel.edu/news/2022/03/30/ukraine-archives-oral-histories-ukrainian-immigrants [4.06.2022].
- Wheaton College. Collection 381 Oral History Interview with Peter Deyneka, Jr., Billy Graham Center Archives Repository*, archives.wheaton.edu/repositories/4/resources/48 [4.06.2022].

Secondary Literature

- ARDAN B., *The Anthracite Coal Region's Slavic Community*, Chicago 2009.
- BAYOR R. H., *Encountering Ellis Island: How European Immigrants Entered America*, Baltimore 2014.
- MANNING C.A., *A History of Slavic Studies in the United States*, Milwaukee, Wisconsin 1957.
- MELVIN R. J., *Ukraine in the Archives: Oral Histories of Ukrainian Immigrants*, library.udel.edu/news/2022/03/30/ukraine-archives-oral-histories-ukrainian-immigrants [30.03.2022].
- ZELICK A., *Childhood memories of South Slavic Immigrants in Red Lodge and Bearcreek: Montana: 1904–1943*, [in:] *European Immigrants in the American West: Community Histories*, Albuquerque 1998, p. 109–146.
- Βαν Μπούσχοτεν Ρ., *Αρχαία, αντι-αρχαία και προφορική ιστορία*, [in:] *Προφορική ιστορία και αντι-αρχαία: Φωνές, εικόνες και τόποι*, Βόλος 2021, p. 8–30.
- Βαν Μπούσχοτεν Ρ., *Δεκαετία του '40: Διαστάσεις της μνήμης σε αφηγήσεις ζωής της περιόδου*, “Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών” 107, 2002, p. 135–155.
- Σακκά Β., *Προφορική Ιστορία και Σχολείο: Η ιστορία ως βιωμένη εμπειρία και η διδακτική της αξιοποίηση*, [in:] *Πρακτικά του Συνεδρίου ΣΕΦΚ-ΠΕΦ, Λεμεσός 3–4.10.2008* [to be published].

Dr. Marina Bantiou

<https://orcid.org/0000-0002-1968-4006>

University of Thessaly

Faculty of Humanities and Social Sciences

Department of Early Childhood Education

Argonafton & Filellinon Street,

38221 Volos, Greece

mbantiou@hotmail.com

Wojciech Mądry (Poznań)

Pochówki piastowskie poza granicami kraju jako przykład migracji władców słowiańskich w średniowieczu i początkach ery nowożytnej

Pynastia piastowska, która wprowadziła Polskę na arenę dziejów, była jednym z najdłużej panujących rodów europejskich. Jej historyczne początki sięgają czasu powstania naszej państwowości: 1055. rocznicę jej istnienia – związaną z przyjęciem chrztu przez pochodzącego z niej, pierwszego historycznego władcę, Mieszka I – obchodziliśmy w 2021 r. Z areny dziejów zesłała ona po ponad siedmiuset latach, wraz ze śmiercią ostatniego jej męskiego przedstawiciela, księcia legnicko-brzeskiego Jerzego Wilhelma w 1675 r. i ostatniej Piastówny, księżnej legnicko-brzeskiej Karoliny, w 1707 r. Nie znamy dokładnych korzeni tego rodu, jednak, jak ustalono, bez wątpienia wpisuje się on w uchodzącą za autentyczną tzw. „wielkopolską tradycję dynastyczną”¹. Rodzime pochodzenie Piastów, wywodzących się ze słowiańskiej arystokracji plemiennej, a także ich związek z Wielkopolską, są zarówno dla historyków, jak i dla archeologów

¹ J. STRZELCZYK, *Mieszko pierwszy*, Poznań 1992, p. 51–60; G. LABUDA, *Mieszko I*, Wrocław 2002, p. 45–46.

bezdyskusyjne². Najczęściej przyjmuje się za Gallem Anonimem, że dynastia Piastów wywodzi się z obszaru gnieźnieńskiego. Termin „Piastowie”, używany do dziś na oznaczenie pierwszej polskiej dynastii królewskiej, pochodzący od imienia jej domniemanego założyciela, jest stosunkowo późny: pojawił się pod koniec XVI w. i – co ciekawe – powstał na Dolnym Śląsku, na dworze Piastów brzeskich, wówczas już od dawna pozostających politycznie poza Polską. W średniowieczu znano tylko „książąt polskich” (*duces et principes Poloniae*)³. Do XIV w., tj. do wyłonienia się nowych koncepcji politycznych (*Regnum Poloniae, Corona Regni Poloniae*), władcy z tego rodu uznawani byli za „panów przyrodzonych” (*domini naturales*) w Polsce. W okresie rozbicia dzielnicowego, mimo tryumfu tendencji reprezentowanych przez większość książąt, sam fakt wyłączności dynastii piastowskiej był istotnym łącznikiem i elementem polskiej świadomości narodowej⁴. Większość jej męskich przedstawicieli znalazła miejsce wiecznego spoczynku na obszarze księstw, w których panowali, znajdujących się w obecnych granicach Polski. Wśród 290 męskich przedstawicieli rodu, których miejsce pochówku możemy ustalić, ok. 15 zmarło i zostało pogrzebanych na obczyźnie.

W niniejszym artykule pragnę przedstawić okoliczności, które zadecydowały o migracjach tych władców poza granice ich księstw, co wywarło bezpośredni wpływ na miejsca ich wiecznego spoczynku, jak również, w miarę możliwości, ukazać stan ich zachowania po dzień dzisiejszy. Ograniczę się jednak tylko do pochówków męskich przedstawicieli tej dynastii, traktując miejsca wiecznego spoczynku ich żon i córek jako odrębne zagadnienie. Młode Piastówny najczęściej wydawane były za mąż za obcych władców. Niekiedy odgrywały znaczną rolę na dworach swoich małżonków, jak choćby urodzona pod koniec XIV w. Cymbarka – córka księcia mazowieckiego Siemowita IV i siostry Władysława Jagiełły, Aleksandry, którą wydano za mąż za arcyksięcia Ernesta Żelaznego Habsburga. Ta piękna i silna księżniczka, potrafiąca w rękach złamać podkowę, będąca matką cesarza Fryderyka III Habsburga, której to potomkowie rządzą imperium Habsburgów aż do 1918 r., a żyją po dziś dzień, dbała także o interesy własnego rodzeństwa, starając się m.in. o godność biskupa Trydentu dla swojego brata Aleksandra. Jednakże kariera Cymbarki była raczej wyjątkiem. Zazwyczaj los młodych księżniczek, wydawanych za mąż przez swoich ojców za obcych władców, mieszkających nierzadko setki kilometrów od rodzinnego domu, wiązał się zarówno z zerwaniem przez nie

² Z. KURNATOWSKA, M. KARA, Wczesnopiastowskie „regnum” – jak powstało i jaki miało charakter? *Próba spojrzenia od strony źródeł archeologicznych*, „Slavia Antiqua” 51, 2010, p. 35–36.

³ K. JASIŃSKI, *Rodowód pierwszych Piastów*, Warszawa–Wrocław 1992, p. 26–28.

⁴ J. STRZELCZYK, *Dynastia piastowska w tradycji i pamięci zbiorowej Polaków*, [in:] *Przemysłdzi i Piastowie – twórcy i gospodarze średniowiecznych monarchii. Materiały z konferencji naukowej, Gniezno 5–7 V 2004 r.*, ed. J. DOBOSZ, Poznań 2006, p. 213.

kontaktów z krewnymi, jak też trudną adaptacją w nowym, obcym środowisku. Symbolem pożegnania przez ojca młodej, wyruszającej w daleki i nieznany świat, księżniczki jest stojący w podlegnickiej wsi Ulesie pomnik zwany „Kolumną Łez”. Ten wzniesiony w 1664 r. kamienny zabytek w kształcie czworobocznej kolumny, ustawionej na postumencie w formie ośmiobocznego stołu, będący zarazem najstarszym na Śląsku monumentem o świeckim charakterze, upamiętnia miejsce pożegnania księcia legnicko-brzeskiego Jerzego II ze swoją córką Dorotą Elżbietą, wyjeżdżającą do Dillenburga w Hesji, do nowo poślubionego małżonka, księcia Henryka von Nassau-Dillenburg. Naprzeciwko pomnika znajduje się kamienna płyta z następującym napisem:

Tu zwolnij kroku wędrowcze i zatrzymaj się! Rozważ w sercu i w myśli łyzy, którymi zwilżyła córka dostojnego ojca, Dorota Elżbieta Księżniczka Legnicy i Brzegu, zaślubiona szczęśliwie dostojnemu Księciu Nassau – Henrykowi. Podziwiał pomnik ojcowskiej miłości, zapamiętaj to miejsce, które jest święte dla dostojnego Domu Piastów, święte dla Ciebie przechodniu, święte dla następnych pokoleń. Miejsce, gdzie Jerzy III, książę Legnicy i Brzegu na Śląsku Jego Cesarskiej Mości tajny radca, podskarbi i najwyższy gubernator na obydwu Śląski – „żyj szczęśliwie” powiedział Jedynej, pobłogosławił Najukochańszą i pod opiekę aniołów, patronów podróży pozwolił jej dnia 17 III 1664 r. wyruszyć z ojczyzny do Dillenburga, żegnając się wzajemnie tysiącami uścisków, westchnień i życzeń. Uczcij i uszanuj ten stół, będący świadkiem tej wielkiej szlachetności. Jedź dalej w zdrowiu i żyj szczęśliwie...

Monument ten, pierwotnie znajdujący się na skraju wioski na rozstaju dróg, później został przeniesiony do jej centrum.

Próbując odpowiedzieć na pytanie, dlaczego niektórzy męscy przedstawiciele dynastii piastowskiej zmarli oraz znaleźli miejsce wiecznego spoczynku poza granicami naszego kraju, należy zastanowić się, jakie okoliczności sprawiły, że spoczęli oni z dala od swej ojczyzny. Zasadniczo możemy wyróżnić ich cztery rodzaje:

1. śmierć na wygnaniu z powodów politycznych;
2. śmierć związana z wykonywaniem różnych świeckich funkcji u obcych monarchów, których książęta piastowscy byli lennikami, krewnymi czy powinowatymi;
3. służba Kościołowi, zarówno w jego instytucjach, jak też poprzez sprawowanie godności biskupich i opackich;
4. zamiłowanie do wędrowek po świecie oraz sytuacja rodzinna.

Próbując pokrótce przedstawić wpływ okoliczności na miejsce wiecznego spoczynku poszczególnych przedstawicieli tej dynastii, należy zdać sobie sprawę z tego, że w przypadku każdej z tych postaci mogłyby one z powodzeniem służyć za temat oddzielnego artykułu.

Pierwszym władcą piastowskim, który zarówno z powodów politycznych, jak i innych, spoczął poza krajem, był król Bolesław Śmiały. Po zamordowaniu w 1079 r. biskupa św. Stanisława został on wygnany z Polski i przybył na dwór króla węgierskiego Władysława. Zmarł w 1081 r. lub 1082 r. i zapewne nigdy nie dowiemy się, gdzie rozstał się z życiem i gdzie został pochowany. Zdaniem niektórych badaczy, Bolesław Śmiały zmarł na Węgrzech, skąd jego zwłoki sprowadził i pochował w klasztorze benedyktynów w Tyńcu jego młodszy brat, Władysław Herman⁵. Jak przystało na średniowiecznego króla-wygnańca, z biegiem czasu wokół jego postaci powstawało coraz więcej opowieści i legend, przedstawiających go nie jako tyrana, lecz pełnego skruchy człowieka tułającego się po świecie. Niemal wszystkie one były zgodne co do tego, że Bolesław z kraju wygnania udał się do Rzymu i wracając na Węgry, po otrzymaniu od papieża zaleceń pokutnych, zatrzymał się w klasztorze położonym *in finibus Ungarie versus Austriam et Carinthiam* i pozostał w nim na zawsze⁶. Według Jana Długosza, miał on znajdować się w Wilten, zdaniem późniejszych dziejopisarzy – w Villach lub małej osadzie Ossiach (Osjak), w pobliżu Villach. Nie wiemy, czy Bolesław Śmiały został pochowany w którymś z tych klasztorów. Pewne światło rzucają badania, przeprowadzone w Osjaku w 1956 r. z inicjatywy Karoliny Lanckorońskiej, zdające się potwierdzać tradycję miejscowego kościoła i nie wykluczające możliwości istnienia w nim pierwotnego grobu Bolesława Śmiałego⁷.

Kolejnym Piastem, wygnanym z kraju z przyczyn politycznych, był najstarszy syn Bolesława Krzywoustego, Władysław II. Ustanowiony przez ojca princepsem, został w 1146 r. wypędzony przez braci z kraju, a jego dzielnicę, tj. Śląsk, wraz z dzielnicą pryncypacką zajął jego młodszy brat, Bolesław Kędzierzawy. Opuściwszy kraj, osiadł on w otrzymanym od cesarza Konrada III saskim grodzie Altenburg, gdzie zakończył życie, zapewne 30 V 1159 r. Tam też prawdopodobnie został pochowany, pod kościołem św. Bartłomieja lub w tamtejszej kaplicy zamkowej. Jednakże są to tylko przypuszczenia, ponieważ nie udało się odszukać żadnych śladów tego pochówku. Nie jest też wykluczone, że książę Władysław II został pogrzebany w klasztorze cystersów w Pforcie niedaleko Altenburga, gdzie spoczęła jej żona Agnieszka, zmarła między 1160 a 1163 r.⁸ Tam złożono także szczątki jej

⁵ Z. KOZŁOWSKA-BUDKOWA, *W dziewięćsetlecie śmierci Bolesława Szczodrego*, „Studia Źródłoznawcze” 28, 1983, p. 185.

⁶ J. BANASZKIEWICZ, *Czarna i biała legenda Bolesława Śmiałego*, „Kwartalnik Historyczny” 88.2, 1981, p. 370–371.

⁷ A. WĘDZKI, *W poszukiwaniu grobu Bolesława Śmiałego w Osjaku*, „Z Otchłani Wieków” 23.3, 1957, p. 137–138.

⁸ N. MIKA, *Mieszko książę raciborski i pan Krakowa – dzielnicowy władca Polski*, Kraków 2010, p. 29–30.

synowej, żony Bolesława Wysokiego, oraz wnuka Jana. Natomiast poza wzmianką w pochodzącej z lat osiemdziesiątych XIII w., lubiąskiej *Kronice polskiej*, nie ma żadnych przekazów na temat pochowania Władysława II w Pegaz, w Saksonii⁹.

Wspomniany wnuk księcia Władysława II, Jan był czwartym z synów jego dziecka, Bolesława Wysokiego. Zmarł on w młodym, nastoletnim wieku podczas wygnania swego ojca do Niemiec, gdzie przebywał z rodziną w latach 1163–1173. Jak podają *Epytaphia ducum Slezie*, pochowany został w klasztorze cysterskim w Pforcie¹⁰. Zbudowany w 1150 r. kościół opactwa cystersów w Pforcie był pierwotnie romańską bazyliką. W niej to zapewne znajdował się grób księcia Jana. Niestety, przeprowadzona w drugiej połowie XIII w. przebudowa kościoła w stylu gotyckim (nadająca mu jego obecny kształt) oraz kasata klasztoru w okresie reformacji i przeznaczenie jego budynków na szkołę, a kościoła – na świątynię ewangelicką, sprawiły, że po miejscu pochówku księcia Jana nie zachował się do dziś żaden ślad. Możemy zatem powiedzieć, że groby piastowskich wygnańców, zmarłych w obcej ziemi, nie tylko się nie zachowały, ale nawet najczęściej nie wiemy, gdzie tak naprawdę się znajdowały.

Drugą grupę stanowią pochówki Piastów, których śmierć zaskoczyła na obczyźnie w trakcie pełnienia funkcji w służbie cesarzy, których byli lennikami, krewnymi lub powinowatymi. Chodzi tutaj wyłącznie o książąt z linii Piastów śląskich. Od czasów Kazimierza Wielkiego, który w 1348 r. zrzekł się na rzecz Czech praw do Śląska, do 1382 r. stawali się oni stopniowo lennikami królów czeskich i cesarzy niemieckich. Dwóch spośród nich spoczęło na terenie Italii, natomiast trzeci został pochowany w Danii. Aby odpowiedzieć na pytanie, dlaczego los rozrzucił groby tych Piastów między południem i północą naszego kontynentu, warto nieco bliżej przyjrzeć się tym postaciom. Książętami piastowskimi pochowanymi w Italii byli: władca cieszyński Władysław oraz ostatni przedstawiciel linii kozielsko-bytomskiej, Bolesław. Obydwaj towarzyszyli królowi czeskiemu Karolowi IV Luksemburskiemu w drodze do Rzymu po koronę cesarską, którą otrzymał z rąk papieża, dnia 5 IV 1355 r. Obydwu też w tymże roku na terenie Italii zaskoczyła śmierć. Nie byli oni jedynymi Piastami, odbywającymi tę podróż z Karolem IV. Oprócz nich w orszaku udającym się do Rzymu znajdowali się także: Bolesław Niemodliński, Bolesław III Opolski oraz książę żagański, Henryk V Żelazny. Tak liczny udział Piastów śląskich w orszaku Karola Luksemburskiego może świadczyć o ich dążeniu do czynnego udziału zarówno w najważniejszych wydarzeniach politycznych ówczesnej Europy, jak też do przybywania na jej

⁹ B. ZIENTARA, *Bolesław Wysoki. Tułacz, repatriant, malkontent*, Kraków 2008, p. 49.

¹⁰ *Epytaphia ducum Slezia*, [in:] *Monumenta Poloniae Historica*, vol. III, Warszawa 1961, p. 711.

„salonach”. Takim właśnie „salonem Europy” była w XIV w. Praga, z której cesarze z dynastii Luksemburgów utworzyli europejską metropolię. Należy też zauważyć, że książęta śląscy, będący zarazem przedstawicielami jednej z najstarszych dynastii europejskich, byli także wielokrotnie spokrewnieni z rodami panującymi w Czechach i Niemczech. Wielu spośród nich występowało też w roli świadków na dokumentach, wystawianych przez Karola IV jako króla rzymskiego i czeskiego, a następnie również – jako cesarza.

Książę cieszyński Władysław urodził się między 1325–1331 r. Od 1348 r. aż do śmierci występował w otoczeniu Karola IV Luksemburskiego w Pradze, zostając jego nadwornym sędzią¹¹. Po uroczystej koronacji Karola IV, przybył on wraz z orszakiem cesarskim do Pizy, gdzie 15 V 1355 r. występował w dokumentach jako świadek¹². Po kilku dniach zmarł w niewyjaśnionych do końca okolicznościach. Włoski kronikarz Matteo Villani podaje, że Władysław, w towarzystwie możnowładcy czeskiego Čenka i innych, pojechał do Florencji, tam podczas uczty zjadł węgorza i po powrocie do Pizy rozchorował się i po kilku dniach zmarł¹³. Wersja ta jest dość prawdopodobna, ponieważ w grę mogło wchodzić zarówno ciężkie zatrucie pokarmowe, mogące spowodować odwodnienie organizmu i śmierć, jak i podanie księciu trucizny, przez wrogów jego lub cesarza Karola IV. Jednak zdaniem niektórych badaczy, przyczyna śmierci księcia Władysława była zgoła inna. Spowodować ją mogły rany, odniesione podczas skierowanych przeciw Karolowi IV zamieszek, które wybuchły w Pizie, w połowie maja tego roku. Książę cieszyński podjął się wówczas negocjacji z mieszkańcami Pizy, niezadowolonymi z rządów Karola IV, w trakcie których w bliżej nieznanych okolicznościach – prawdopodobnie, gdy osłaniał władcę podczas walk ulicznych – został ranny i w kilka dni później zmarł¹⁴. Książę ten spoczywa w pięknym antycznym sarkofagu na tzw. Campo Santo w Pizie, czyli monumentalnym cmentarzu, pochodzącym z XII stulecia, stanowiącym – obok słynnej krzywej wieży, katedry i baptysterium – jeden z najważniejszych celów turystycznych w mieście. Cmentarz ten składa się w większości z sarkofagów rzymskich, wtórnie użytych jako grobowce osób wysoko postawionych w hierarchii społecznej, o czym świadczą umieszczone na nich śre-

¹¹ K. JASIŃSKI, *Rodowód Piastów śląskich*, Kraków 2007, p. 610.

¹² I. PANIC, *Książęta opolscy, niemodlińscy i strzeleccy na dworze Karola IV*, „Kwartalnik Opolski” 34.2, 1989, p. 34–35.

¹³ B. WŁODARSKI, *Udział książąt śląskich w wyprawie cesarza Karola IV po koronę cesarską do Rzymu w 1355 r.*, [in:] *Prace historyczne na 30-lecie działalności prof. S. Zakrzewskiego*, Lwów 1934, p. 226–227.

¹⁴ I. PANIC, *Książę Władysław Opolczyk w otoczeniu Karola IV*, [in:] *Książę Władysław Opolczyk, fundator klasztoru Paulinów na Jasnej Górze w Częstochowie*, eds. M. ANTONIEWICZ, J. ZBUDNIEWEK, Warszawa 2007, p. 315.

dniowieczne napisy czy herby. Nasuwa się zatem pytanie, w jaki sposób doczesne szczątki wspomnianego księcia znalazły się właśnie na tym cmentarzu? Pierwotnie księcia Władysława pochowano w katedrze w Pizie. Nie wiemy jednak, czy spoczął w tym samym antycznym sarkofagu, w którym leży obecnie na Campo Santo. Nie można wykluczyć, że szczątki księcia Władysława przeniósł tu jego daleki kuzyn, również Piast cieszyński – Władysław II, który niemal sto lat później, w 1452 r. ufundował swojemu przodkowi tablicę z inskrypcją, którą z dwóch stron otaczają wykute w kamieniu orły, znajdujące się na tarczach herbowych. Napis na tablicy jest następującej treści:

Herby te odnowiono, po tym, gdy Władysław książę śląski i pan cieszyński, towarzysząc Eleonorze małżonce cesarza Fryderyka III, córce króla Portugalii, odkrył ten grób swego przodka Roku Pańskiego 1452, na trzy dni przed idami lutego.

Warto dodać, że książę cieszyński Władysław II był nie tylko towarzyszem i bliskim współpracownikiem cesarza Fryderyka III Habsburga, ale i jego bliskim kuzynem. Matką Władysława II była księżna Eufemia, córka Siemowita IV, księcia mazowieckiego, siostra księżniczki Cymbarki. Ta zaś była żoną księcia Ernesta Żelaznego, ojca Fryderyka III. Byli zatem Władysław II i Fryderyk III braćmi ciotecznymi. Przy okazji wspomnę także, że wujem Władysława II, a bratem Cymbarki i Eufemii był książę Aleksander († 2 VI 1444 r.), biskup Trydentu, kardynał, proboszcz u św. Stefana w Wiedniu, któremu niżej poświęcę jeszcze nieco uwagi.

Spoglądając zatem na rodzinne koligacje Piastów z najznamienitszymi dynastiami ówczesnej Europy można zaakceptować postawioną przez jednego z badaczy tezę, że Władysław II został wysłany do Burgundii w celu zawarcia z Eleonorą małżeństwa w imieniu Fryderyka III, a następnie towarzyszył jej w podróży do Italii, na spotkanie z przyszłym małżonkiem¹⁵. Niewiele możemy powiedzieć na temat symboliki orłów, wykutych po obydwu stronach inskrypcji. Być może, lewy jest herbem książąt cieszyńskich, o czym świadczą resztki błękitnej farby na polu herbowym, a prawy – orłem niemieckim? Niestety, co do tego nie mamy pewności. Antyczny sarkofag został w 1829 r. przeniesiony z katedry do kolumnady Campo Santo, w której znajduje się do dzisiaj.

Drugim Piastem w gronie władców, podążających do Rzymu w orszaku Karola IV Luksemburskiego na koronację cesarską, który spoczął w Italii, był

¹⁵ S. GÓRZYŃSKI, *Miedzy orłem cesarskim a cieszyńskim. Pizańska sepultura księcia cieszyńskiego*, [in:] *Historia u Piastów, Piastowie w historii. Z okazji trzechsetlecia śmierci ostatniej z rodu książęcej Karoliny*, ed. B. CZECHOWICZ, Brzeg 2008, p. 128.

ostatni ksiązę kozielsko-bytomski Bolesław. Pojawił się on w otoczeniu króla w Akwizgranie, jako jeden z uczestników ceremonii koronacji jego żony, a swojej kuzynki – księżniczki świdnickiej Anny, następnie zaś towarzyszył mu w wyprawie do Rzymu po koronę cesarską. Ksiązę Bolesław zmarł w leżącym na szlaku orszaku Karola miasteczku Venzona. Znajduje się ono we Friuli, u południowego wylotu alpejskich dolin, niedaleko Udine. Nie wiemy, czy Bolesław zakończył swój żywot w sposób gwałtowny, czy też wskutek jakiejś choroby. Nie wiemy też, czy śmierć dosięgła go w drodze na koronację Karola IV, czy też w podróży powrotnej. Nie wiemy również, czy jego zgon miał związek z zamieszkami w Pizie, które, być może, stały się przyczyną śmierci księcia cieszyńskiego Władysława. Bolesław, jak przystało na osobę wysokiego stanu, został pochowany w Venzona w podziemiach katedry pod wezwaniem św. Andrzeja. Pochówek jego upamiętnia płyta nagrobna o wymiarach 77 X 112 cm, umieszczona w posadzce na wprost głównego ołtarza. Została ona wykonana z szaro-zielonego kamienia. W górnej jej części umieszczono wyryty majuskułą gotycką, częściowo zatarty już napis następującej treści: HEC EST SEPULT/URA DNI BOLESŁA/DUCIS COSILIE(N)/SIS ET (BYTHUM)/SIS O(BIIT). Poniżej na płycie widnieje ujęty z profilu orzeł z wysoko uniesionymi skrzydłami, stojący na wierzchu hełmu garnkowego, nakrytego zwisającą z tyłu chustą, tzw. labrami. Płyta ta była zapewne dziełem miejscowego kamieniarza¹⁶. W połowie XVII w., podczas remontu katedry zmumifikowane wskutek panującego w jej podziemiach mikroklimatu ciała zmarłych, a wśród nich także Bolka Bytomskiego, przeniesiono do stojącego nieopodal świątyni karneru. Była to charakterystyczna dla terenów Austrii i południowych Niemiec kaplica cmentarna, służąca za miejsce wtórnego pochówku kości znalezionych na cmentarzu. Występowała ona często w średniowieczu jako wolnostojąca budowla o dwóch kondygnacjach: dolnej, w której składano kości i górnej z ołtarzem. Tam też na dolnej kondygnacji utworzono szczególne muzeum, w którym wystawiono w gablotach na widok publiczny przeniesione z katedry mumie, wraz ze szczątkami księcia Bolesława. Muzeum to zwiedzała m.in. Napoleon I w 1807 r., a także cesarze austriaccy, Franciszek I w 1816 r. i jego syn Ferdynand w 1834 r. Bolko Bytomski był jedynym księciem piastowskim, którego zmumifikowane zwłoki można było podziwiać przez ponad 300 lat. W roku 1976 tragiczne trzęsienie ziemi zburzyło całe miasteczko Venzona wraz z katedrą i karnerem. W 1998 r. do odbudowanej świątyni powróciła w swe dawne miejsce poddana zabiegom konserwatorskim płyta nagrobna księcia Bolka. Jego ciało również przetrwało w ruinach zniszczonego trzęsieniem ziemi karneru. Nie wiadomo jednak, czy obecnie znów można je oglądać, ponieważ

¹⁶ M. KAGANIEC, *Nagrobek w Venzona*, „Spotkania z zabytkami” 4, 2001, p. 36.

w lipcu 2007 r. eksponowanych było tam 5 mumii, spośród których żadna nie pochodziła z okresu wcześniejszego niż XVII w.¹⁷

Kolejnym Piastem zmarłym poza krajem, w służbie cesarzowi był książę z linii Piastów głogowsko-żagańskich, Henryk (X) Rumpold. Przyszedł na świat między 1388–1396 r. Rządził wspólnie ze swym starszym bratem Henrykiem w połowie księstwa głogowskiego oraz w Kożuchowie i w Zielonej Górze¹⁸. W latach 1422–1423 w imieniu cesarza Zygmunta Luksemburskiego pośredniczył w zawarciu pokoju między królem Danii Erykiem, który utracił prawie wszystkie swe posiadłości w Szlezwiku poza Flensburgiem, a toczącymi z nim wojnę miastami hanzeatyckimi. Henryk Rumpold doprowadził do zawarcia rozejmu, lecz niedługo potem zmarł, dnia 18 I 1423 r. po krótkiej chorobie, nie zdążywszy powrócić do swego księstwa¹⁹. Pochowany został w będącej wówczas kolegiatą ob. katedrze ewangelickiej w Hadersleben, w północnym Szlezwiku (ob. Haderslev w Danii)²⁰. Dzisiaj jednak w katedrze w Haderslev nie ma żadnego śladu po pochówku tego władcy. Możliwe, że nagrobek księcia Henryka zniszczył jeden z licznych kataklizmów nawiedzających ówczesne miasta, jak choćby pożar z 1627 r., w trakcie którego spłonęły wszystkie zabudowania wraz z katedrą. Obecnie zarówno duńscy badacze skupieni wokół lokalnego muzeum, jak i pastor tamtejszej parafii ewangelickiej oraz miejscowy biskup, do którego należy katedra w Haderslev, nie wykazują żadnego zainteresowania postacią księcia Henryka. Żaden z pracujących w muzeum w Haderslev archeologów czy historyków, zajmujących się przeszłością tego regionu, nie wie nic zarówno na temat postaci, jak i grobu księcia Henryka Rumpolda. Nie istnieją tam też żadne ślady związane z pamięcią o pochówku tego władcy.

Trzecim rodzajem okoliczności, które decydowały o pochówkach piastowskich poza Polską, była służba Kościołowi polegająca na piastowaniu wysokich stanowisk kościelnych, m.in. biskupów i opatów. Stanowiły one przejaw zarówno pobożności książąt piastowskich, jak i rezultat ich koligacji małżeńskich czy też ożywionych kontaktów i przyjaźni z dworami ówczesnej Europy. Ich uzyskiwanie niekiedy też przybierało postać znanego nam i dziś nepotyzmu. Do tej grupy zaliczyć możemy *casus* najmłodszego syna Henryka Pobożnego, Władysława. Urodził się on prawdopodobnie w 1237 r.²¹ Wraz z bratem Konradem (który później zrezygnował z kariery w Kościele) wstąpił do stanu duchownego. Dzięki poparciu

¹⁷ Jest to informacja otrzymana od osoby odwiedzającej to miejsce.

¹⁸ K. JASIŃSKI, *Rodowód Piastów...*, p. 401.

¹⁹ W. CZAPLIŃSKI, K. GÓRSKI, *Historia Danii*, Wrocław 1991, p. 130.

²⁰ Katedrę w Haderslev jako miejsce wiecznego spoczynku księcia Henryka Rumpolda podaje m.in. M. Rożek w komentarzu zamieszczonym w albumie: A. BUJAK, *Nekropolie królów i książąt polskich*, Warszawa 1991, p. 25.

²¹ K. JASIŃSKI, *Rodowód Piastów...*, p. 134.

króla czeskiego Przemysła Otokara II został arcybiskupem salzburskim²². Zmarł najprawdopodobniej dnia 27 IV 1270 r. Pochowany został w chórze katedry w Salzburgu, przed ołtarzem Matki Bożej. Grób księcia nie dotrwał jednak do naszych czasów. Nie wiemy też, jak on wyglądał. Zniszczył go wraz z całą świątynią pożar w 1598 r. Po tej katastrofie katedrę salzburską zbudowano na nowo, w stylu barokowym, w latach 1614–1628.

Karierę duchowną wybrał także Bolesław, najstarszy syn księcia bytomskiego Kazimierza. Urodził się ok. 1278 r.²³ Początkowo był kanonikiem krakowskim i wrocławskim, sprawując też władzę książęcą w przydzielonym mu za życia ojca Toszku. W 1321 r. w nagrodę za pośrednictwo w zawarciu małżeństwa między królem Karolem Robertem Andegaweńskim i Elżbietą Łokietkówną, został arcybiskupem ostrzyhomskim, tj. zwierzchnikiem Kościoła węgierskiego. Był dobrym duszpasterzem i gospodarzem powierzonej sobie diecezji, często odwiedzając jej odległe zakątki. Zmarł w grudniu 1328 r. i został pochowany w Ostrzyhomiu, prawdopodobnie w pochodzącej z XII w. katedrze pod wezwaniem NMP i św. Wojciecha²⁴. Nie wiemy, jak wyglądał grób arcybiskupa Bolesława, został on bowiem zniszczony wraz z katedrą podczas najazdów tureckich. Obok dbałości o sprawy kościelne Bolesław przejawiał też troskę o swoje rodzeństwo. Urodzony w ostatnim dziesięcioleciu XIII w. jego najmłodszy brat o imieniu Mieszko, wzorem Bolesława, także wybrał karierę duchownego, wstępując do zakonu Joannitów, a następnie w 1318 r. zostając przeorem tego zgromadzenia na Węgrzech²⁵. Dzięki bratu Mieszko nawiązał też bliskie kontakty z panującą wówczas na Węgrzech dynastią Andegawenów. W 1328 r. Bolesław nominował go na biskupa Nitry, leżącej na terenie jego metropolii, ale w sposób dość nietypowy jak na kościelnego hierarchę. Po śmierci biskupa nitrzańskiego Jana III, przedstawiciele tamtejszej kapituły, podróżujący do króla Karola Roberta w celu uzyskania zgody na przeprowadzenie wyboru nowego pasterza, zostali w drodze napadnięci przez Bolesława i uwięzieni w zamku ostrzyhomskim. Tam w ich obecności mianował on swego młodszego brata na biskupa Nitry, a następnie – grożąc uwięzionym przedstawicielom kapituły śmiercią – zmusił ich do zaakceptowania Mieszka jako biskupa. Jako powinowaty pary królewskiej, z jej pomocą uzyskał on zatwierdzenie papieża i do roku 1334 był biskupem Nitry. Później został także biskupem veszpremskim, z którą to godnością związany był urząd kanclerza królowej Węgier, tj. w owym czasie – Elżbiety

²² N. MIKA, *Walka o spadek po Babenbergach 1246–1278*, Racibórz 2008, p. 67–69.

²³ K. JASIŃSKI, *Rodowód Piastów...*, p. 526.

²⁴ S. SROKA, *Z dziejów stosunków polsko-węgierskich w późnym średniowieczu*, Kraków 1995, p. 54.

²⁵ K. JASIŃSKI, *Rodowód Piastów...*, p. 533.

Łokietkowy²⁶. Godność tę Mieszko sprawował do swej śmierci w 1344 r. Możemy przypuszczać, że został pochowany w katedrze w Veszprem. Obecnie jednak, po wielu zniszczeniach i przebudowach, nie ma w niej śladu jego pochówku.

Największą karierę duchowną wśród Piastów można przypisać księciu mazowieckiemu Aleksandrowi. Przyszedł on na świat w 1394 r. lub 1395 r.²⁷ Był bratem wspomnianej wcześniej Cymbarki, żony arcyksięcia Ernesta Żelaznego Habsburga. Jej to wstawiennictwu zawdzięczał otrzymanie od papieża w 1424 r. leżącego u podnóża Alp biskupstwa trydenckiego. Był zdecydowanym koncyliarystą, opowiadając się po stronie obradującego w Bazylei soboru, za co otrzymał w 1440 r. od wybranego na nim antypapieża Feliksa V kapelusze kardynalski. Jednocześnie był jego legatem²⁸. Przebywając na dworze habsburskim prowadził zażarte i pełne pogroźek dysputy z G. Cezarim, legatem rzymskiego papieża Eugeniusza IV. Podczas nich czasami dochodziło między hierarchami do rękoczynów, co ośmieszało Aleksandra w oczach całego dworu, jego zdaniem oznaczało jednak zwycięstwo soboru. W roku 1442 z inicjatywy cesarza Fryderyka III (którego był wujem) został powołany na probostwo kolegiaty św. Szczepana w Wiedniu. Patronat tej kolegiaty należał do dworu i proboszczów mianował zawsze panujący w Austrii. To najbogatsze w Wiedniu beneficjum, zważywszy, że wówczas jeszcze nie było w tym mieście siedziby biskupa, a Wiedeń przynależał do diecezji pasawskiej, piastował aż do śmierci. Zmarł po krótkiej chorobie dnia 2 VI 1444 r. Pochowany został w podziemiach katedry św. Szczepana w Wiedniu. Do dzisiaj zachowała się umieszczona na ścianie w lewej nawie świątyni, wykonana z czerwonego marmuru z okolic Salzburga, piękna gotycka płyta nagrobna Aleksandra. Znajduje się ona w bardzo dobrym stanie. Zawiera naturalnej wielkości wyobrażenie Aleksandra o młodej twarzy, ubranego w strój kardynalski. W lewej ręce trzyma on wielki krzyż, a prawą wznosi do góry w geście błogosławieństwa. Poniżej rąk i koło kolan, na tarczach herbowych wykute zostały cztery jednogłowe orły, spośród których dwa, naprzemiennie umieszczone, posiadające półksiężyc, symbolizują zapewne księstwo Trydentu, którego Aleksander był nie tylko biskupem, ale i władcą. Pozostałe dwa są przypuszczalnie godłem Mazowsza. Dookoła płyty umieszczony został napis, wykuty gotycką majuskułą, podający nam datę śmierci dostojnika i wyliczający godności, jakie za życia piastował, również te, otrzymane od antypapieża Feliksa V. Treść tego napisu po odczytaniu skrótów jest następująca:

²⁶ S. SROKA, *Bolesław – arcybiskup ostrzyhomski (1321–1328)*, „Nasza Przyszłość” 17, 1993, p. 137–138.

²⁷ K. JASIŃSKI, *Rodowód Piastów mazowieckich*, Poznań–Wrocław 1998, p. 119.

²⁸ Z. SUŁOWSKI, *Aleksander, biskup Trydentu*, [in:] *Encyklopedia katolicka*, vol. I, Lublin 1985, p. 334.

ANNO DOMINI MCCCCXLIIII DIE SECUNDA MENSIS JUNII OBIIT REVERENDISSIMUS IN CHRISTO PATER ET ILUSTRIS PRINCEPS AC DOMINUS ALEXANDER, DEI GRATIA CARDINALIS IURIS CONSULTUS, PATRIARCHA AQUILEGIENSIS, ADMINISTRATOR ECCLESIE TRIDENTINE ET DUX MAZOVIE, CUIUS ANIMA VIVAT DEO.

Nie wiemy, kto ufundował tę płytę. Zapewne uczynił to siostrzeniec Aleksandra, cesarz Fryderyk III, którego sarkofag także znajduje się w wiedeńskiej katedrze. Być może, doradcą Fryderyka III w tej sprawie był bliski przyjaciel Aleksandra na dworze cesarskim, Enea Silvio Piccolomini (późniejszy papież Pius II), obecny przy jego łożu śmierci²⁹. Warto również podkreślić, że nagrobek księcia Aleksandra Mazowieckiego jest najstarszym polskim śladem w Wiedniu. Nie znalazłem o nim jednak wzmianki w żadnym z przewodników, opisujących katedrę św. Szczepana.

Ostatnim znanym Piastem, który jako duchowny został pochowany poza Polską, był Fryderyk, syn księcia cieszyńskiego Kazimierza II. Niewiele informacji zachowało się w źródłach na temat jego życia. Urodził się ok. 1480 r. Studiował początkowo na uniwersytecie wiedeńskim, następnie został jego rektorem, po czym wyjechał do Włoch, kontynuować studia. Zmarł w 1507 r. w Sienie, gdzie został pochowany³⁰. Nie wiadomo jednak, w którym z kościołów złożono go na wieczny spoczynek – w żadnym z nich nie znajdziemy dziś śladów po pochówku tego księcia.

Kolejnym, czwartym rodzajem okoliczności, które zadecydowały o pochówkach Piastów poza Polską, było zamiłowanie do wędrówek po świecie oraz podróże związane z ich sytuacją rodzinną. Do tej grupy możemy zaliczyć trzech przedstawicieli dynastii, spośród których jeden spoczął we Francji, a pozostałych dwóch – na terenie Czech.

Zapewne najciekawszą postacią wśród nich był ostatni przedstawiciel linii kujawskiej, Władysław Biały. Urodził się ok. 1330 r.³¹ Po przedwczesnej śmierci żony oddał w zastaw swe księstwo gniewkowskie na Kujawach kuzynowi, królowi Kazimierzowi Wielkiemu za 1000 florenów, po czym udał się w wędrówkę do Ziemi Świętej, a później w podróż po Europie, goszcząc na wielu dworach, w tym cesarskim i papieskim. W 1366 r. wstąpił do zakonu cystersów w Citeaux, a następnie do benedyktyńskiego opactwa św. Benigna w Dijon, w Burgundii³². Po śmierci Kazimierza Wielkiego, jako jego najbliższy krewny, próbował ubiegać się o tron Polski, z czego zrezygnował po otrzymaniu od Ludwika Węgierskiego

²⁹ S. DETTLOFF, *Der Grabstein des Kardinals Aleksander von Masovien in der Wiener Stephanskirche*, "Dawna Sztuka" 2, 1939, p. 27.

³⁰ K. JASIŃSKI, *Rodowód Piastów śląskich...*, p. 660.

³¹ O. BALZER, *Genealogia Piastów*, Kraków 1895, p. 359.

³² K. JASIŃSKI, *Rodowód Piastów małopolskich i kujawskich*, Poznań–Wrocław 2001, p. 185.

1000 florenów za swoją ojcowiznę i zarządu najstarszym opactwem benedyktyńskim na Węgrzech, w Pannonhalma. Po trzech latach opuścił je i wrócił do benedyktynów w Dijon, zyskując wśród nich przydomek *Le Roy Lancelot*³³. Władysław Biały zmarł w 1388 r. w Strasburgu i zgodnie ze swoją wolą spoczął w kościele opactwa w Dijon, co upamiętnia umieszczona przez zakonników w południowej ścianie świątyni płyta nagrobna³⁴. Jest na niej wyryta naturalnej wielkości postać stojącego na dwóch lwach zakonnika, przyzdabianego trzymaną przez anioła koroną. Po obu stronach jego głowy dwa inne anioły dzierżą herby Kujaw i ziemi dobrzyńskiej. Wokół płyty biegnie gotycki napis:

HIC IACET VIR ILLUSTRIS ET DEVOTIUS DOMINUS WLADISLAUS QUONDAM DUX ALBUS POLONIAE MONACHUS HUIUS MONASTERII PER PLURES ANNOS EXISTENS POSTMODUM DISPENSATUS PER PAPAM PRO SUCCESSIONE REGNI POLONIAE OBIIT IN CIVITATE ARGENTINA HIC ELIGENS SEPELIRI. ANNO MILL CCC OCTAVAGESIMO OCTAVO X. KAL. MARTII ANIMA EIUS REQUIESCANT IN PACE. AMEN.

Ostatni potomek kujawskiej linii Piastów pozostawił po sobie w Dijon dobre wspomnienia, a postać „króla Lancelota” na trwałe zrosła się z historią tamtejszego opactwa benedyktynów³⁵.

Ostatnimi Piastami, pochowanymi poza Polską, był pogrzebany na terenie Czech ostatni książę oświęcimski, Jan IV oraz cieszyński Fryderyk Kazimierz. Jan IV przyszedł na świat ok. 1430 r., a zmarł ok. 1495 r. W roku 1454 sprzedał księstwo oświęcimskie królestwu polskiemu, a sam przeniósł się do Karniowa, będącego w posiadaniu jego drugiej żony, Barbary³⁶. Został zapewne pochowany w tamtejszym kościele, choć nie mamy na ten temat żadnych informacji.

Książę cieszyński Fryderyk Kazimierz urodził się w 1541 r., a zmarł w 1571 r. Został pochowany w Pardubicach, obok swojej matki Marii, pochodzącej z rodziny Pernsteinów³⁷. Niemal z pewnością miejscem spoczynku zarówno Fryderyka Kazimierza, jak i jego rodzicielki, była kolegiata pardubicka pod wezwaniem św. Mikołaja. Pernsteinowie odbudowali tę świątynię po tym, jak została ona zburzona przez Husytów. Pełniła też funkcję ich rodowego mauzoleum. Pomimo braku nagrobka możemy przyjąć, że książę Fryderyk Kazimierz najprawdopodobniej spoczywa w podziemiach pardubickiej kolegiaty.

³³ J. ŚLIWIŃSKI, *Władysław Biały (1327/1333–1388)*, Olsztyn 1995, p. 27.

³⁴ IDEM, *Książę Władysław Biały a sukcesja tronu polskiego*, Lubawa 1982, p. 5–12.

³⁵ S. SROKA, *Książę Władysław Biały w Burgundii*, „Studia Historyczne” 39.2, 1996 p. 157.

³⁶ K. JASIŃSKI, *Rodowód Piastów śląskich...*, p. 649.

³⁷ *Ibidem*, p. 668.

Należy podkreślić, że nie jesteśmy w stanie ustalić wszystkich miejsc pochówków piastowskich zarówno w Polsce, jak i poza jej granicami. Wszystkie przedstawione tutaj osoby zmarły w wieku dorosłym. Nie wiemy, ilu Piastów rozstało się z życiem we wczesnej młodości i gdzie ich pochowano, zważywszy, że w średniowieczu śmiertelność wśród dzieci sięgała 30–50%. Podczas analizy rozrzuconych na terenie wielu obecnych państw europejskich miejsc wiecznego spoczynku przedstawicieli dynastii piastowskiej, nasuwa się dużo pytań, na które w wyniku dalszych badań, być może, chociaż częściowo zdołamy znaleźć odpowiedź. Jest to także jeden z celów, dla których powstał ten artykuł. Mam tutaj na myśli m.in. rolę księżniczek piastowskich, odgrywaną przez nie na dworach ówczesnej Europy, jak również wart bliższego poznania udział męskich przedstawicieli tej dynastii w najważniejszych wydarzeniach, jakie miały miejsce w tamtych czasach, zarówno w życiu Kościoła, jak i w polityce europejskiej.

Bibliografia

Źródła

Epytaphia ducum Sleziae, [in:] *Monumenta Poloniae Historica*, vol. III, Warszawa 1961, p. 711–714.

Opracowania

BALZER O., *Genealogia Piastów*, Kraków 1895.

BANASZKIEWICZ J., *Czarna i biała legenda Bolesława Śmiałego*, „Kwartalnik Historyczny” 88.2, 1981, p. 353–390.

BUJAK A., *Nekropolie królów i książąt polskich*, Warszawa 1991.

CZAPLIŃSKI W., GÓRSKI K., *Historia Danii*, Wrocław 1991.

DETTLOFF S., *Der Grabstein des Kardinals Aleksander von Masovien in der Wiener Stephanskirche*, „Dawna Sztuka” 2, 1939, p. 23–40.

GÓRZYŃSKI S., *Między orłem cesarskim a cieszyńskim. Pizańska sepultura księcia cieszyńskiego*, [in:] *Historia u Piastów, Piastowie w historii. Z okazji trzechsetlecia śmierci ostatniej z rodu książęcej Karoliny*, ed. B. CZECHOWICZ, Brzeg 2008, p. 127–144.

JASIŃSKI K., *Rodowód Piastów małopolskich i kujawskich*, Poznań–Wrocław 2001.

JASIŃSKI K., *Rodowód Piastów mazowieckich*, Poznań–Wrocław 1998.

JASIŃSKI K., *Rodowód Piastów śląskich*, Kraków 2007.

JASIŃSKI K., *Rodowód pierwszych Piastów*, Warszawa–Wrocław 1992.

KAGANIEC M., *Nagrobek w Venzona*, „Spotkania z zabytkami” 4, 2001, p. 36–37.

KOZŁOWSKA-BUDKOWA Z., *W dziewięćsetlecie śmierci Bolesława Szczodrego*, „Studia Źródłoznawcze” 28, 1983, p. 183–185.

KURNATOWSKA Z., KARA M., *Wczesnopiastowskie „regnum” – jak powstało i jaki miało charakter? Próba spojrzenia od strony źródeł archeologicznych*, „Slavia Antiqua” 51, 2010, p. 23–96.

- LABUDA G., *Mieszko I*, Wrocław 2002.
- MIKA N., *Mieszko książę raciborski i pan Krakowa – dzielnicowy władca Polski*, Kraków 2010.
- MIKA N., *Walka o spadek po Babenbergach 1246–1278*, Racibórz 2008.
- PANIC I., *Książę Władysław Opolczyk w otoczeniu Karola IV*, [in:] *Książę Władysław Opolczyk, fundator klasztoru Paulinów na Jasnej Górze w Częstochowie*, eds. M. ANTONIEWICZ, J. ZBUDNIEWEK, Warszawa 2007, p. 309–324.
- PANIC I., *Książęta opolscy, niemodlińscy i strzeleccy na dworze Karola IV*, „Kwartalnik Opolski” 34.2, 1989, p. 34–45.
- STRZELCZYK J., *Dynastia piastowska w tradycji i pamięci zbiorowej Polaków*, [in:] *Przemysłdzi i Piastowie – twórcy i gospodarze średniowiecznych monarchii. Materiały z konferencji naukowej, Gniezno 5–7 V 2004 r.*, ed. J. DOBOSZ, Poznań 2006, p. 213–229.
- STRZELCZYK J., *Mieszko pierwszy*, Poznań 1992.
- SROKA S., *Bolesław – arcybiskup ostrzyhomski (1321–1328)*, „Nasza Przyszłość” 17, 1993, p. 121–147.
- SROKA S., *Książę Władysław Biały w Burgundii*, „Studia Historyczne” 39.2, 1996, p. 151–158.
- SROKA S., *Z dziejów stosunków polsko-węgierskich w późnym średniowieczu*, Kraków 1995.
- SUŁOWSKI Z., *Aleksander, biskup Trydentu*, [in:] *Encyklopedia katolicka*, vol. I, Lublin 1985, p. 334.
- ŚLIWIŃSKI J., *Książę Władysław Biały a sukcesja tronu polskiego*, Lubawa 1982.
- ŚLIWIŃSKI J., *Władysław Biały (1327/1333–1388)*, Olsztyn 1995.
- WĘDZKI A., *W poszukiwaniu grobu Bolesława Śmiałego w Osjaku*, „Z Otchłani Wieków” 23.3, 1957, p. 136–141.
- WŁODARSKI B., *Udział książąt śląskich w wyprawie cesarza Karola IV po koronę cesarską do Rzymu w 1355 r.*, [in:] *Prace historyczne na 30-lecie działalności prof. S. Zakrzewskiego*, Lwów 1934, p. 220–229.
- ZIENTARA B., *Bolesław Wysoki. Tułacz, repatriant, malkontent*, Kraków 2008.

Wojciech Mądry, PhD

<https://orcid.org/0000-0001-5078-9714>

Institute of Slavic Studies

Polish Academy of Sciences

00-337 Warszawa, Polska/Poland

wojciech.madry@ispan.waw.pl

Janusz Mieczkowski (Szczecin)

Ukraińscy i łemkowscy przesiedleńcy z akcji Wiśla i ich potomkowie na cmentarzach w Polsce północno-zachodniej

Wstęp

W 1947 r. polskie władze dokonały masowej i przymusowej migracji ludności ukraińskiej i łemkowskiej z terenów południowo-wschodniej Polski na obszary ziem północno-zachodnich państwa. Warunki przesiedlenia i życia na nowych terenach sprzyjały procesom wykluczenia (ekskluzji), czyli sytuacji którą Anthony Giddens opisał jako taką w której „jednostki zostały pozbawione możliwości pełnego uczestnictwa w społeczeństwie”¹. Mniejszości narodowe lub etniczne są grupami wykluczonymi ze względu na zajmowanie niższej, niedominującej pozycji w społeczeństwie², jednak wydarzenia z 1947 r. i kolejnych lat zdynamizowały

¹ A. GIDDENS, *Socjologia*, Warszawa 2006, p. 346.

² A. JASIŃSKA-KANIA, S. ŁODZIŃSKI, *Wprowadzenie. Obszary i formy wykluczenia etnicznego w Polsce. Koncepcje teoretyczne i badania empiryczne*, [in:] *Obszary wykluczenia etnicznego w Polsce. Mniejszości narodowe, imigranci, uchodźcy*, eds. A. JASIŃSKA-KANIA, S. ŁODZIŃSKI, Warszawa 2009, p. 17.

proces wykluczenia Ukraińców i Łemków oraz rozszerzył jego zakres. Ekskluzja dokonywała się na poziomie społecznym, politycznym i ekonomicznym. Przesiedlenie wpisywało się w przyjętą przez władze w Polsce powojennej koncepcję państwa homogenicznego, jednonarodowego. Państwa, w którym mniejszości narodowych miało nie być, bądź znacząco zmarginalizowane, podlegały silnej (niekiedy wręcz siłowej) polonizacji. Asymilacyjne zamierzenia władz ulegały z czasem modyfikacji. Na przestrzeni kilkudziesięciu powojennych lat widoczne stały się przeobrażenia polityki wobec mniejszości. Od 1956 r. dopuszczono koncesjonowane życie społeczno-narodowe dla ludności ukraińskiej (łemkowskiej tego nie umożliwiono), pozwolono także na odprawianie nabożeństw greckokatolickich (jednak bez możliwości odbudowy struktur tego kościoła). Po 1989 r., wraz z przemianami społeczno-politycznymi w Polsce, w pełni zmieniła się polityka etniczna wobec obydwu tych grup, upodmiotowienie dało szansę na rozwój życia narodowego sprzyjającego różnym formom podtrzymywania tożsamości narodowej.

Celem prezentowanego tekstu jest refleksja nad rolą pochówków w procesach zachowania tożsamości narodowej przez Ukraińców i Łemków po akcji Wisła. Autor uważa, że praktyki wykluczenia widoczne były także w sferze funeralnej. Cmentarze traktowane są w artykule jako swoiste miejsce manifestacji etnicznej i kulturowej grup zamieszkujących dany teren. Tożsamość narodowa rozumiana jest jako pewien styl życia obserwowany z zewnątrz, tworzący „wzorzec kulturowy” odnoszący się do specyficznego układu wartości. Sposób pamiętania o zmarłych stanowi rodzaj potwierdzenia możliwości zachowania własnej tożsamości i panujących stosunkach etnicznych. Odzwierciedla zatem także procesy inkluzji i ekskluzji. Czy po przymusowej migracji możliwe były upamiętnienia zmarłych identyfikujące ich tożsamość narodową? Co sprzyjało, a co stanowiło przeszkodę? Jak wyglądały przeobrażenia związanych z tym zachowań? Obszarem refleksji badawczej objęte zostały wybrane cmentarze na terenach postmigracyjnych w północno-zachodniej Polsce³ z miejscami pochówku Ukraińców i Łemków – przesiedleńców (i ich potomków) z przymusowej akcji Wisła.

Znaczenie cmentarzy i miejsc pochówku dla społeczności etnicznych

Jacek Kolbuszewski badając sferę funeralną zwracał uwagę na znaczenie cmentarza jako „tekstu kultury”, który daje świadectwo ludzkich losów i obrazuje stosunek do śmierci. Jak zaznaczał „niejednokrotnie cmentarze więcej mó-

³ O terminie postmigracyjności szerzej: M. ZAWIŁA, *Dziedziczenie przedwojennych cmentarzy na terenach postmigracyjnych Polski*, Kraków 2019, p. 15.

wią o żyjących, którzy stawiają nagrobki i odbywają rytuały kultu zmarłych niż o tych, którzy zostali pochowani”⁴. Cmentarz stanowi w takim ujęciu miejsce, które wyraża procesy uspołeczniania przestrzeni, i w którym poprzez działania społeczne i wytwory kulturowe następuje odzwierciedlenie zależności społecznych i politycznych⁵. W interesującym nas obszarze relacji etnicznych Marcin Kula wskazywał, że „przypisanie cmentarzy do poszczególnych grup żyjących w danym kraju dużo mówi o stosunkach międzygrupowych – etnicznych i społecznych”. Według niego cmentarze wpływały na dookreślenie granic grupy, powodowanych szczególnie mocnym odczuwaniem podziału na narody i grupy w chwili śmierci⁶.

Cmentarze, ale i pojedyncze miejsca pochówku, stają się symbolami etnicznymi, zaświadczałymi o obecności grupy na danym terenie. Tworzą rodzaj pola używanego w budowaniu i utrwalaniu pamięci społecznej. Upamiętnienia znaczących dla grupy zmarłych stają się elementem pamięci zbiorowej w wyniku przeniesienia ich w przestrzeń publiczną. Tak rozumiana pamięć zbiorowa pełni funkcje tożsamościotwórcze, wpływa też na więzi wewnątrzgrupowe. Cmentarze bywają argumentami w toczących się sporach i konfliktach etnicznych. Jak już wspomniano stanowią przedmiot gry w „zawłaszczaniu” terenu, rodzaj historycznego wskaźnika „pierwszeństwa” grupy na danym obszarze. Często wywołuje to swoiste kontrakcje i wtedy nekropolie stają się obiektem ataków i zniszczenia. Wypada się zatem zgodzić z Radosławem Zenderowskim wskazującym, że „nieprzypadkowo niektóre próby restauracji cmentarzy, naprawy i uporządkowania nagrobków budzą wiele kontrowersji podszytych nacjonalizmem”⁷.

Podstawową rolę w kreowaniu „etniczności” cmentarzy odgrywają nagrobki, które informują o zmarłym w inskrypcjach, często też i ikonografii. Przekaz bywa rodzajem manifestu poglądów religijnych i społecznych (w tym i etnicznych)⁸ wpływających na procesy tożsamościowe pozostałych członków społeczności.

⁴ J. KOLBUSZEWSKI, *Cmentarze*, Wrocław 1996, p. 30.

⁵ A. BUKOWSKI, M. LUBAŚ, J. NOWAK, *Wprowadzenie*, [in:] *Spółeczne tworzenie miejsc. Globalizacja. Etniczność. Władza*, eds. A. BUKOWSKI, M. LUBAŚ, J. NOWAK, Kraków 2010, p. 7–11.

⁶ M. KULA, *Ostatecznie trzeba umrzeć*, Warszawa 2012, p. 252.

⁷ R. ZENDEROWSKI, *Religia a tożsamość narodowa i nacjonalizm w Europie Środkowo-Wschodniej. Między etnicznością religii a sakralizacją ethnosu (narodu)*, Wrocław 2011, p. 245.

⁸ P. CZAPLIŃSKI, M. QUINKENSTEIN, R. TRABA, *Cmentarz*, [in:] *Modi memorandi. Leksykon kultury pamięci*, eds. M. SARYUSZ-WOLSKA, R. TRABA, Warszawa 2014, p. 80; L. M. NIJAKOWSKI, *Domeny symboliczne. Konflikty narodowe i etniczne w wymiarze symbolicznym*, Warszawa 2006, p. 69–73.

Restrykcje akcji Wisła

Akcja Wisła trwała od 28 kwietnia do 31 lipca 1947 r. i polegała na działalności zbrojnej przeciwko oddziałom Ukraińskiej Powstańczej Armii, przymusowym przesiedleniu ludności ukraińskiej oraz związanej z tym akcji propagandowej⁹. Skutkowało to m.in. zaistnieniem sekurytyzacji mniejszości ukraińskiej, gdzie mniejszość traktowana była jako „zagrożenie dla bezpieczeństwa państwa” i podejmowano wobec niej restrykcyjne działania. Przesiedleniem objęto wszystkich, których władze uznawały za Ukraińców. Decydował swoiście rozumiany czynnik etniczny, niezależny od rzeczywistych relacji do zaistniałego konfliktu polsko-ukraińskiego i realnych deklaracji etnicznych – czego dowodem jest przesiedlanie ludności łemkowskiej¹⁰.

Przymusowa migracja dotyczyła ponad 140 tys. Ukraińców, w tym szacunkowo około 30 tys. Łemków. W ramach przeprowadzanej akcji Ukraińcy i Łemkowie zostali rozmieszczeni na obszarze północnej i zachodniej Polski. Najwięcej przesiedleńców skierowano do ówczesnych województw: olsztyńskiego (55 tys.), szczecińskiego (48,5 tys.) i wrocławskiego (21,3 tys.). Byli również osiedleni w województwie gdańskim (6,8 tys.), poznańskim (8 tys.) i białostockim (1 tys.)¹¹.

Migrujących objęto całą gamą działań o charakterze restrykcyjnym i dyskryminacyjnym. Należały do nich: krótki czas dany na przygotowanie się do wyjazdu (zazwyczaj od 24 do 48 godzin, niekiedy i krócej), ograniczenia w możliwościach zabrania sprzętów i inwentarza, brak precyzyjnej informacji o celu podróży i warunkach jakie są w miejscu docelowym, obecność pilnujących przesiedlenia oddziałów wojska.

Władze nie w pełni wykorzystały wprowadzoną segregację rodzin ukraińskich na trzy kategorie: A, B i C. – wskazującą stopień zagrożenia dla bezpieczeństwa państwa. Pierwotnie zakładano, iż w ten sposób uda się odizolować tych „bardziej niebezpiecznych” lokując ich pojedynczo w poszczególnych osadach, co ułatwi ich rozproszenie. Nie wzięto jednak pod uwagę, że liczba rodzin z kategorii A i B przewyższała liczbę wsi przeznaczonych dla przesiedleńców. Ponadto władze powiatowe nie zawsze dostawały listy Ukraińców z podziałem na poszczególne kategorie.

Podobnie rzecz się miała z inną restrykcją dotyczącą zakazu osadzania rodzin ukraińskich w odległości mniejszej niż 50 km od granic lądowych, 30 km od

⁹ Szerzej o akcji Wisła piszą: R. DROZD, *Polityka władz wobec ludności ukraińskiej w Polsce w latach 1944–1989*, Warszawa 2001, p. 61–82; I. HAŁAGIDA, *Ukraińcy na zachodnich i północnych ziemiach Polski 1947–1957*, Warszawa 2002, p. 30–41; L. OLEJNIK, *Polityka narodowościowa Polski w latach 1944–1960*, Łódź 2003, p. 291–311.

¹⁰ M. BARWIŃSKI, *Geograficzno-polityczne uwarunkowania sytuacji Ukraińców, Łemków, Białorusinów i Litwinów w Polsce po 1944 r.*, Łódź 2013, p. 104.

¹¹ *Ibidem*, p. 106.

granic morskich i miast wojewódzkich oraz 10 km od byłej granicy polsko-niemieckiej z 1939 r. Przyjmowano, iż ludność ukraińska nie powinna przekraczać 10% ogółu mieszkańców jednej wsi. Zderzenie z rzeczywistością i możliwościami osadniczymi na poszczególnych terenach w praktyce wymogły złagodzenie tego ograniczenia.

Tym niemniej restrykcyjne działania doprowadziły do znacznego rozproszenia przesiedleńców i dezintegracji mniejszości. Według władz miało to przyspieszyć asymilację i w przyszłości uniemożliwić jakąkolwiek próbę odbudowy społeczności ukraińskiej¹².

Sytuacja mniejszości ukraińskiej i łemkowskiej w nowych miejscach osiedlenia była ciężka. Wszystko było inne niż w dotychczasowych miejscach zamieszkania. Od klimatu poprzez przyrodę, gospodarkę, uwarunkowania społeczne i kulturowe. Przesiedlenia dokonano prawie dwa lata po wojnie, lepsze gospodarstwa były już zajęte przez polskich osadników. Ukraińcom i Łemkom przydzielano pozostałe, często zdewastowane gospodarstwa. Dotknięci rozproszeniem, odizolowani od siebie, poddani inwigilacji ze strony policji politycznej, ale także i polskich sąsiadów, byli grupą dyskryminowaną. Objęto ich zakazem swobodnego przemieszczania się, zabroniono powrotu na dawne miejsca zamieszkania. Restrykcje dotyczyły sfery zatrudnienia, kształcenia we własnym języku i opieki duszpasterskiej ze strony kościoła greckokatolickiego (faktycznie zdelegalizowanego). Zakazano im posługiwania się określeniami wskazującymi na ich pochodzenie. W oficjalnych przekazach nazwę „Ukrainiec” zastąpiono terminem „przesiedleńcy z akcji W”. Kolejnym obciążeniem stało się wrogie przyjęcie przez część społeczeństwa w nowych miejscach zamieszkania – dotyczyło to tzw. Polaków zza Bugu, pamiętających dramatyczne doświadczenia relacji polsko-ukraińskich na Wołyniu podczas wojny¹³.

Akcja Wisła a sfera funeralna

Przejawy wykluczenia ujawniały się właściwie we wszystkich obszarach życia. Dotyczyły nawet sfery funeralnej. Wpływ na przesiedleńców miała pamięć domostw utraconych, miejsc szczególnych dla tej grupy. Wśród nich znajdowały się też cmentarze. O ich roli w procesach odnajdowania się w nowym miejscu pisał Jarosław Syrnyk: „to, czego niezwykle mocno brakowało w krajobrazie Ziemi Zachodnich, a co dla przesiedleńców miało niezwykle istotne znaczenie, to budynki

¹² *Loc. cit.*

¹³ *Ibidem*, p. 112.

cerkiewne, cmentarze z grobami przodków”¹⁴. Odczuwano również wrogie odniesienie otoczenia, które znajdowało swój wyraz w dyskryminacji związanej z pochówkiem – utrudnianiem korzystania z obiektów cmentarnych, pojawianiem się obraźliwych napisów na nagrobkach, niszczeniem symboli religijnych charakterystycznych dla kościołów wschodnich.

Stefan Dudra analizując losy kościoła prawosławnego na ziemiach zachodnich i północnych Polski po II wojnie światowej wymieniał szereg miejscowości, w których dochodziło na tym tle do konfliktów¹⁵. Najbardziej znanym stał się incydent z połowy 1957 r., który wydarzył się w Dobiegniewie w powiecie Strzelce Krajeńskie. Doszło tam do protestu przeciwko pochówkowi przesiedleńca z akcji Wisła. Według relacji lokalnego Prezydium PRN:

tłum zawziętych klerykałów podburzony przez księdza katolickiego usiłował nie dopuścić do pochowania zmarłego, tarasując wejście na cmentarz. Kiedy kondukt żałobny znalazł się na cmentarzu, zgromadzona ludność polska, zaczęła wyzywać Łemków od innowierców, rzucając w nich kamieniami i grudkami ziemi, jednocześnie padały okrzyki: precz do Karpat, tam macie swój cmentarz¹⁶.

Kres powyższym ekscesom przyniosła „kompania pogotowia milicyjnego przybyła z Gorzowa Wielkopolskiego, pod której ochroną odbyło się pochowanie zmarłego”¹⁷.

Dyskryminujące zachowanie kleru rzymskokatolickiego przedstawiał także Seman Madzelan. W swych wspomnieniach opisuje przypadek śmierci dziecka prawosławnego i reakcji księdza rzymskokatolickiego, który nie zgadzał się na pochówek na miejscowym cmentarzu. Seman Madzelan pisał:

matka tego dziecka ogromnie płakała, prosiła, usiłowała całować go w ręce, ale nie pozwolił. W końcu w rozpacz zapytała: ‘No to gdzie proszę księdza mam go pochować?’. Bez namysłu odpowiedział: ‘A co mnie to obchodzi, możecie go pochować i na tym podwórku’¹⁸.

¹⁴ J. SYRNYK, *Poszukiwanie tożsamości jako metaforyczny rodzaj powojennych migracji (na przykładzie przesiedleńców z akcji „Wisła”)*, [in:] *Bezdomna Europa. Migracje po II wojnie światowej we współczesnych badaniach humanistów*, eds. B. KROMOLICKA, H. WALCZAK, Szczecin 2015, p. 103.

¹⁵ Incydenty miały miejsce na cmentarzach w: Górowie Iławieckim (1949), Leśnie Górnym (1956), w Gryficach (1957), Pile (1958), Lubinie (1962), Zielonej Górze (1964), Łągoszowie Wielkim (1968). Cf. S. DUDRA, *Kościół prawosławny na ziemiach zachodnich i północnych Polski po II wojnie światowej*, Zielona Góra 2004, p. 145.

¹⁶ *Loc. cit.*

¹⁷ *Loc. cit.*

¹⁸ S. MADZELAN, *Spowiedź z nie popełnionych grzechów*, [in:] *Mniejszość w warunkach zagrożenia. Pamiętniki Łemków*, ed. W. SITEK, Wrocław 1996, p. 108.

Według Madzelana dopiero interwencja w prokuraturze doprowadziła do uzyskania zezwolenia i pochówku. Autor wspomnień gorzko puentował zaistniałą sytuację: „A przecież cmentarz w naszej wsi jest komunalny”¹⁹.

W pamiętnikach Jarosława Zwolińskiego możemy odnaleźć podobny przykład wykluczenia.

Kiedy zmarła pierwsza Łemka w Torzymiu [...], ksiądz katolicki nie pozwolił pochować jej na cmentarzu urządzonym dla katolików. Pochowali Łemkowie swoją wierną za płotem tego nowego katolickiego cmentarza. I tak rozpoczął się podział na już na dusze nie te żywe, lecz martwe, te lepsze miały być katolickie, a te gorsze tam za płotem prawosławne²⁰.

Analogiczne sytuacje możemy także odnotować we wspomnieniach grekokatolików. Przykładowo grekokatolicki ks. Stefan Dziubyna w swoich pamiętnikach zawarł opisy i dokumentację przypadków z Białego Boru i jego okolic z końca lat pięćdziesiątych XX w., gdzie proboszcz rzymskokatolicki zabronił pogrzebów w obrządku wschodnim na terenie jego parafii w innych miejscowościach niż Biały Bór. Uniemożliwił tym samym chowanie zmarłych grekokatolików w okolicznych wsiach, blisko ich domostw. Dziubyna opisuje te wydarzenia w następujący sposób:

Grekokatolicy konając błagają, aby byli pochowani w rodzinnym obrządku, rodzina później, chcąc uszanować ostatnią wolę zmarłych, ze łzami w oczach błaga ks. Proboszcza, aby zezwolił na pogrzeb w rodzinnym obrządku, a tymczasem kapłan katolicki, wbrew prawu kanonicznemu, zabrania kapłanowi katolickiemu na odprawienie modłów pogrzebowych w obrządku zmarłego²¹.

Utrudnienia związane z pogrzebami w obrządku grekokatolickim odnotowywano także i na innych terenach ziem północnych i zachodnich²².

Trauma związana z przesiedleniem w ramach akcji Wisła stała się nieodłącznym elementem wpływającym na procesy kształtujące ukraińską i łemkowską tożsamość. Nastroje niepewności, tęsknota za rodzinną ziemią nie opuszczały ludności przez cały czas. Wzmacniane były niespełnioną nadzieją na powrót²³. Tylko nielicznym to się udawało, do tych wyjątków należał Epifaniusz Drowniak, znany

¹⁹ *Loc. cit.*

²⁰ J. ZWOLIŃSKI, *Rapsodia dla Łemków. Część II*, [in:] *Mniejszość w warunkach zagrożenia...*, p. 158.

²¹ С. ДЗЮБИНА, *І стверди діло рук наших. Спогади*, Варшава 1995, p. 282–283.

²² *Ibidem*, p. 381.

²³ J. SYRNYK, *Poszukiwanie tożsamości...*, p. 105.

jako Nikifor Krynicki, powszechnie podziwiany malarz prymitywista, w ramach akcji Wisła dwukrotnie przymusowo wywożony z Krynicy w okolice Szczecina, za każdym razem powracający do swych rodzinnych stron. To był jednak wyjątek potwierdzający regułę zakazu powrotu.

Negatywne nastawienie do stałego pobytu na Ziemiach Zachodnich u znacznej części Ukraińców wynikało z wielu przyczyn. Podstawową była tęsknota za dawnymi miejscami zamieszkania, przymusowa migracja, bez jakiegokolwiek próby mediacji z osobami, których to dotyczyło, a także przedmiotowe potraktowanie przesiedlonych. Akcję Wisła przeprowadzono w czasie niedogodnym dla rolników (wczesna wiosna), dezintegrując ich kalendarz prac rolnych i uderzając w podstawy zabezpieczenia bytu. Dodatkowym czynnikiem wpływającym na negatywne nastawienie nowo osiedlonych był brak wiary w trwałość przyłączenia tych ziem do Polski. Charakterystyczny przypadek zanotowano w 1949 r. w powiecie człuchowskim, gdzie „osadnik z akcji ‘W’ [...] zwłoki swojej córki przewiózł kosztem 200 tys. zł w Rzeszowskie, twierdząc że na ziemiach niemieckich nie będzie chował swoje dzieci”²⁴.

Między ekskluzją a inkluzją

Strach z pierwszych lat po przesiedleniu dotyczący przetrwania, ujawniającym się w sytuacji braku jedzenia, odzieży czy mieszkań, potwierdzany lękiem związanym z brakiem kontroli nad własnym losem, niepewnością, tymczasowością sytuacji (bez jej dookreślenia czasowego) oraz zagrożeniem wyznawanych do tej pory wartości, determinował kulturę społeczną mniejszości na kilkanaście, czy nawet kilkadziesiąt lat²⁵. Brak akceptacji w sferze publicznej tożsamości etnicznej różnej od kultury narodowej większości powodował marginalizację. W czasach władzy komunistycznej:

jednoznaczne i otwarte utożsamianie się ze społecznością ukraińską utrudniało tzw. awans społeczny. Nie zapewniało również poczucia dumy, ponieważ publiczny wizerunek ‘kultury ukraińskiej’ oparty był na skojarzeniach z folkloryzmem i wspierał się na znakach ukraińskiej ludowości: pieśniach, tańcach i strojach ludowych²⁶.

²⁴ J. MIECHKOWSKI, *Żydzi, Niemcy i Ukraińcy na Pomorzu Zachodnim w latach 1945–1956. Liczba, położenie i działalność polityczna*, Szczecin 1994, p. 64.

²⁵ P. F. WEBER, *Refleksje nad zbiorowym wymiarem emocjonalnym adaptacji powojennych na ziemiach zachodnich i północnych*, [in:] *Polifonia pamięci. Między niemiecką przeszłością a polską tożsamością. Kołobrzeg 1945–2015*, eds. R. PTASZYŃSKI, J. SUCHY, Szczecin 2017, p. 38–39.

²⁶ P. TRZESZCZYŃSKA, *Diaspora–Pamięć–Miejsca. Ukraińcy z Polski z lat 80. XX w. w Kanadzie. Studium etnograficzne*, Kraków 2019, p. 42.

Doświadczenia ekskluzji wpływały na pojawienie się kilku strategii przetrwania osób narodowości ukraińskiej i łemkowskiej. Według Patrycji Trzeszczyńskiej objawiały się one w nieafiszowaniu się ze swoją „odmiennością”, dążeniu do wyjazdu z kraju, czy też szybkim, powierzchownym „wtapianiu się” w ogół społeczeństwa²⁷. To było także widoczne w obszarze związanym z pochówkami i używaną w ich czasie symboliką. Przed przesiedleniem społeczność ukraińska i łemkowska miała zazwyczaj własne cmentarze w poszczególnych miejscowościach Polski południowo-wschodniej, umożliwiające pozostanie w imaginariusz symboliki religijno-narodowej. Po przesiedleniu nastąpiło „rozmycie się” w cmentarzach ogólnych, bez możliwości używania symboli grupowych charakterystycznych dla tych społeczności. Bezpieczniej było nieujawnianie swego pochodzenia niż znoszenie stygmatyzacji. Jeśli pojawiały się symboliczne odniesienia tożsamościowe, to w formie krzyża z ukośną dolną belką – symbolu charakterystycznego dla kościołów wschodnich.

Pozytywne zmiany w możliwościach pielęgnowania własnej tożsamości narodowej dla Ukraińców i Łemków pojawiły się wraz z przeobrażeniami społeczno-politycznymi w Polsce po 1989 r. Transformacja sprzyjała „pozytywnej waloryzacji” wielokulturowości w Polsce oraz większej otwartości na inne kultury. Mniejszości stały się „widoczne”. Na zmiany w możliwościach publicznej artykulacji swojej tożsamości w znacznym stopniu wpłynęło upodmiotowienie mniejszości w polityce państwa. Przemiany dały asumpt do otwarcia się na dotychczas „problematicznym politycznie” Ukraińców (podobnie jak i na inne mniejszości)²⁸. Podkreśla się, że upodmiotowienie mniejszości skutkowało pojawieniem się ich w przestrzeni lokalnej i okazywaniem swojej odrębności, mającym skutki także dla wzmocnienia tożsamości grup mniejszościowych²⁹. Powoli udawało się przezwyciężać „niepokój i poczucie dezorientacji, spowodowane utratą symboli i znaków rozpoznawalnych jako swoje”³⁰. Coraz bardziej uwidaczniają się procesy związane z kulturowym oswajaniem przestrzeni przez mniejszość ukraińską i łemkowską. W charakterystyce tego zjawiska wskazuje się, że jest to „indywidualny lub zbiorowy proces przestrzennej imaginacji i budowania mentalnych relacji do danej przestrzeni”³¹. W praktyce wyrażał się wprowadzeniem do przestrzeni

²⁷ *Ibidem*, p. 43.

²⁸ *Loc. cit.*

²⁹ J. MAKARO, *Miejskie zmagania z wielokulturowością – polskie doświadczenia*, [in:] *Polityczne i społeczne aspekty wielokulturowości. Migracje i mniejszości*, eds. A. ADAMCZYK, A. SAKSON, C. TROSIĄK, Poznań 2016, p. 443–444.

³⁰ B. HALICKA, *Kulturowe osvajanie przestrzeni*, [in:] *Studia nad granicami i pograniczami. Leksykon*, ed. E. OPIŁOWSKA et al., Warszawa 2020, p. 184.

³¹ *Loc. cit.*

publicznej elementów identyfikujących tożsamość etniczną lub wyznaniową danej grupy. Istotnym elementem w procesach podtrzymania tożsamości narodowej członków wspólnoty ukraińskiej i łemkowskiej stała się możliwość kreowania krajobrazu sakralnego, dająca dodatkowo uporządkowaną sferę znaczeń i lokalizacji narodowych wartości. Pojawienie się w pejzażu ziem północnych i zachodnich Polski kopuł cerkwi, zarówno grekokatolickich, jak i prawosławnych, dokumentowało te przemiany³². Zmiany widoczne stały się także na cmentarzach, znalazły swój wyraz m.in. w formie zapisów, treści inskrypcji i symbolice nagrobnej.

Współczesne odsłony tematu

Czas po 1989 r. sprzyjał zminimalizowaniu obawy przed eksponowaniem swojej etniczności w sferze funeralnej. Współczesne przypadki informowania o narodowości zmarłego na cmentarzu są bardzo zróżnicowane i zależne od wielu uwarunkowań. Przeważają ciągle pochówki nie wyróżniające się od pochówków grupy większościowej, często jest to pokłosiem zaistniałej już asymilacji. Niekiedy osoby z mniejszości po brzmieniu nazwiska czy imienia zmarłego dokonują aktu klasyfikacji postaci jako pochodzącej z ich grupy³³. Kolejnym przykładem są te nagrobki, na których zawarte są nietrwałe przekazy informacji, ale dostępne tylko dla osób posiadających odpowiednie kompetencje kulturowe w ich odczycie, np. kwiaty czy znicze w barwach narodowych. Następną kategorią oznaczania byłyby nagrobki posiadające trwałe, wizualne symbole przynależności etnicznej. Do nich należy zaliczyć inskrypcje i epitafia w języku ojczystym, takie jak zapisy imion i nazwisk, miejsc pochodzenia, modlitw i intencji funeralnych, wierszy i fragmentów prozy pisarzy ukraińskich. Wśród symboli należy wymienić przede wszystkim te odnoszące się do religii. Najbardziej charakterystycznym jest krzyż z ukośną dolną belką. Wśród symboli etnicznych – tryzub, znak z herbu Ukrainy, który według Ukraińców ma wpisane w swe części słowo „воля” – „wolność”.

Istotnym elementem w imaginarium narodowym są miejsca pochówku osób znaczących z perspektywy życia całej grupy, takich jak duchowni oraz liderzy życia społeczno-oświatowego. Przykładem może być grób ks. Włodzimierza Borowca, pierwszego duszpasterza grekokatolików w Szczecinie, Stargardzie i Trzebiatowie

³² D. KOWALEWSKA, M. MIECZKOWSKA, J. MIECZKOWSKI, *Pomiędzy zróżnicowaniem a unifikacją. Informator o mniejszościach narodowych i etnicznych oraz społeczności z językiem regionalnym w województwie zachodniopomorskim*, Szczecin 2016, p. 107.

³³ T. KOSIEK, *Gdy Inny staje się bliskim... Etnologiczne autorefleksje o funkcjonowaniu w grupie ukraińskiej w Białym Borze*, [in:] *Katolickie mniejszości wyznaniowe w Polsce i Ukrainie. Studia porównawcze*, ed. M. ZOWCZAK, Warszawa 2021, p. 405.

(1957–1974)³⁴. Jest to miejsce skupiające grekokatolików podczas różnych uroczystości – jak choćby panachydy w ramach obchodów 60-lecia parafii grekokatolickiej w Szczecinie.

Upamiętnienie ks. Borowca znajduje się także przed cerkwią grekokatolicką w Trzebiatowie. Podobną rolę spełnia miejsce pochówku ks. Teodora Markiwa z Wałcza, który pełnił swą posługę duszpasterską w tym mieście w latach 1959–1974³⁵. Cmentarne upamiętnienia funkcjonują także w prowadzeniu świeckiej narracji większości o mniejszości³⁶.

Widoczne stały się przypadki zmiany nagrobków celem ich „reetyniczacji” i wprowadzenia symboliki narodowej. Dotyczyło to m.in. omawianego wyżej miejsca pochówku ks. Włodzimierza Borowca, którego nagrobek z połowy lat 70. XX w. był w języku polskim i nie zawierał odniesień do narodowości zmarłego. W 2013 r. wierni ufundowali nowy pomnik, na którym pojawiły się napisy zarówno w języku ukraińskim, jak i polskim³⁷.

Przed 1989 r. trudno było znaleźć odwołania narodowe związane ze społecznością ukraińską i łemkowską na cmentarzach w Polsce północno-zachodniej. Jedynym wyjątkiem, znanym piszącemu, jest cmentarz w Białym Borze, wyróżniający się znaczną liczbą grobów z czytelnymi informacjami o ukraińskim pochodzeniu zmarłych, wśród nich odnaleźć można i egzemplifikacje sprzed 1989 r. Białoborska specyfika jest jednak wyjątkowa, gdyż na tym terenie, mimo restrykcyjnych zapisów z akcji Wisła dotyczących rozproszenia ludności, doszło do kumulacji ukraińskich przesiedleńców. Stanowili oni ponad połowę mieszkańców, a w dwóch okolicznych wioskach należących do białoborskiej parafii nawet 100% mieszkańców³⁸. Współcześnie relacje te uległy modyfikacji, ale i tak są wyróżniające. Biały Bór należy do miejscowości o największym odsetku osób deklarujących ukraińską identyfikację w spisach powszechnych w województwie zachodniopomorskim – np. w roku 2002 było to 10,6% mieszkańców gminy³⁹. Kolejną specyfiką jest istnienie w tej miejscowości od drugiej połowy lat pięćdziesiątych XX w. struktur religijnych (parafii grekokatolickiej), oświatowych (szkoły

³⁴ М. КОЗАК, *Невтомний душпастир (о. кан. Володимир Боровець)*, Перемишль–Щецін–Львів 2007.

³⁵ Ks. Teodor Markiw, www.encyklopedia-z-w.siteor.pl/ks.-teodor-markiw [15.05.2022].

³⁶ Jednym z takich przykładów może być wykorzystanie miejsca spoczynku ks. Markiwa w programie „Pomerania Ethnica” realizowanym w 2018 r. przez szczeciński oddział TVP.

³⁷ *Пам'ять про невтомного пастира*, „Благовіст” 12.1, 2013–2014, p. 276–277.

³⁸ M. ZOWCZAK, *Wprowadzenie. Badania porównawcze kultury religijnej*, [in:] *Katolickie mniejszości wyznaniowe w Polsce i Ukrainie. Studia porównawcze*, ed. M. ZOWCZAK, Warszawa 2021, p. 61.

³⁹ D. KOWALEWSKA, M. MIECZKOWSKA, J. MIECZKOWSKI, *Pomiędzy zróżnicowaniem a unifikacją...*, p. 38.

z językiem ukraińskim, jedynej w województwie) oraz organizacyjnych (do 1990 r. Koła Ukraińskiego Towarzystwa Społeczno-Kulturalnego, a następnie Koła Związku Ukraińców w Polsce). Warto także zwrócić uwagę na fakt, że pierwszym kościołem grekokatolików była kaplica cmentarna. Bliskość świątyni i nekropolii mogła także wpłynąć na formy upamiętnienia zmarłych.

Wszystkie wymienione wyżej relacje zwiększały szanse na konstruowanie tożsamości „w ramach praktyk oporu wobec asymilacji i polskiej, rzymskokatolickiej większości”⁴⁰, a ta znajdowała swe odzwierciedlenie w działaniach związanych ze sferą funeralną.

Bibliografia

Opracowania

- BARWIŃSKI M., *Geograficzno-polityczne uwarunkowania sytuacji Ukraińców, Łemków, Białorusinów i Litwinów w Polsce po 1944 r.*, Łódź 2013.
- BUKOWSKI A., LUBAŚ M., NOWAK J., *Wprowadzenie*, [in:] *Społeczne tworzenie miejsc. Globalizacja. Etniczność. Władza*, eds. A. BUKOWSKI, M. LUBAŚ, J. NOWAK, Kraków 2010, p. 7–40.
- CZAPLIŃSKI P., QUINKENSTEIN M., TRABA R., *Cmentarz*, [in:] *Modi memorandi. Leksykon kultury pamięci*, eds. M. SARYUSZ-WOLSKA, R. TRABA, Warszawa 2014, p. 79–84.
- DROZD R., *Polityka władz wobec ludności ukraińskiej w Polsce w latach 1944–1989*, Warszawa 2001.
- DUDRA S., *Kościół prawosławny na ziemiach zachodnich i północnych Polski po II wojnie światowej*, Zielona Góra 2004.
- GIDDENS A., *Socjologia*, Warszawa 2006.
- HALICKA B., *Kulturowe osvajanie przestrzeni*, [in:] *Studia nad granicami i pograniczami. Leksykon*, ed. E. OPIŁOWSKA et al., Warszawa 2020, p. 184–189.
- HAŁAGIDA I., *Ukraińcy na zachodnich i północnych ziemiach Polski 1947–1957*, Warszawa 2002.
- JASIŃSKA-KANIA A., ŁODZIŃSKI S., *Wprowadzenie. Obszary i formy wykluczenia etnicznego w Polsce. Koncepcje teoretyczne i badania empiryczne*, [in:] *Obszary wykluczenia etnicznego w Polsce. Mniejszości narodowe, imigranci, uchodźcy*, eds. A. JASIŃSKA-KANIA, S. ŁODZIŃSKI, Warszawa 2009, p. 7–36.
- KOLBUSZEWSKI J., *Cmentarze*, Wrocław 1996.
- KOSIEK T., *Gdy Inny staje się bliskim... Etnologiczne autorefleksje o funkcjonowaniu w grupie ukraińskiej w Białym Borze*, [in:] *Katolickie mniejszości wyznaniowe w Polsce i Ukrainie. Studia porównawcze*, ed. M. ZOWCZAK, Warszawa 2021, p. 396–426.
- KOWALEWSKA D., MIECZKOWSKA M., MIECZKOWSKI J., *Pomiędzy zróżnicowaniem a unifikacją. Informator o mniejszościach narodowych i etnicznych oraz społeczności z językiem regionalnym w województwie zachodniopomorskim*, Szczecin 2016.
- Ks. Teodor Markiw, www.encyklopedia-z-w.siteor.pl/ks.-teodor-markiw [15.05.2022].

⁴⁰ M. ZOWCZAK, „Tutejsi” i przesiedleńcy. Modernizacja kultury religijnej w etnograficznym kolażu, [in:] *Katolickie mniejszości wyznaniowe w Polsce i Ukrainie. Studia porównawcze*, ed. M. ZOWCZAK, Warszawa 2021, p. 454.

- KULA M., *Ostatecznie trzeba umrzeć*, Warszawa 2012.
- MADZELAN S., *Spowiedź z nie popełnionych grzechów*, [in:] *Mniejszość w warunkach zagrożenia. Pamiętniki Łemków*, ed. W. SITEK, Wrocław 1996, p. 99–115.
- MAKARO J., *Miejskie zmagania z wielokulturowością – polskie doświadczenia*, [in:] *Polityczne i społeczne aspekty wielokulturowości. Migracje i mniejszości*, eds. A. ADAMCZYK, A. SAKSON, C. TROŚIAK, Poznań 2016, p. 443–457.
- MIECZKOWSKI J., *Żydzi, Niemcy i Ukraińcy na Pomorzu Zachodnim w latach 1945–1956. Liczba, położenie i działalność polityczna*, Szczecin 1994.
- NIJAKOWSKI L. M., *Domeny symboliczne. Konflikty narodowe i etniczne w wymiarze symbolicznym*, Warszawa 2006.
- OLEJNIK L., *Polityka narodowościowa Polski w latach 1944–1960*, Łódź 2003.
- SYRNYK J., *Poszukiwanie tożsamości jako metaforyczny rodzaj powojennych migracji (na przykładzie przesiedleńców z akcji „Wisła”)*, [in:] *Bezdomna Europa. Migracje po II wojnie światowej we współczesnych badaniach humanistów*, eds. B. KROMOLICKA, H. WALCZAK, Szczecin 2015, p. 99–114.
- TRZESZCZYŃSKA P., *Diaspora–Pamięć–Miejsca. Ukraińcy z Polski z lat 80. XX w. w Kanadzie. Studium etnograficzne*, Kraków 2019.
- WEBER P. F., *Refleksje nad zbiorowym wymiarem emocjonalnym adaptacji powojennych na ziemiach zachodnich i północnych*, [in:] *Polifonia pamięci. Między niemiecką przeszłością a polską tożsamością. Kołobrzeg 1945–2015*, eds. R. PTASZYŃSKI, J. SUCHY, Szczecin 2017, p. 35–52.
- ZAWIŁA M., *Dziedziczenie przedwojennych cmentarzy na terenach postmigracyjnych Polski*, Kraków 2019.
- ZENDEROWSKI R., *Religia a tożsamość narodowa i nacjonalizm w Europie Środkowo-Wschodniej. Między etnicznością religii a sakralizacją ethnosu (narodu)*, Wrocław 2011.
- ZOWCZAK M., „Tutejsi” i przesiedleńcy. *Modernizacja kultury religijnej w etnograficznym kolażu*, [in:] *Katolickie mniejszości wyznaniowe w Polsce i Ukrainie. Studia porównawcze*, ed. M. ZOWCZAK, Warszawa 2021, p. 427–490.
- ZOWCZAK M., *Wprowadzenie. Badania porównawcze kultury religijnej*, [in:] *Katolickie mniejszości wyznaniowe w Polsce i Ukrainie. Studia porównawcze*, ed. M. ZOWCZAK, Warszawa 2021, p. 13–76.
- ZWOLIŃSKI J., *Rapsodia dla Łemków. Część II*, [in:] *Mniejszość w warunkach zagrożenia. Pamiętniki Łemków*, ed. W. SITEK, Wrocław 1996, p. 143–172.
- ДЗЮБИНА С., *І стверди діло рук наших. Спогади*, Варшава 1995.
- КОЗАК М., *Невтомний душпастир (о. кан. Володимир Боровець)*, Перемишль–Щецін–Львів 2007.
- Пам’ять про невтомного пастира*, „Благовіст” 12.1, 2013–2014, p. 276–277.

Dr hab. Janusz Mieczkowski prof. US

<https://orcid.org/0000-0002-1207-3018>

University of Szczecin

Faculty of Social Sciences

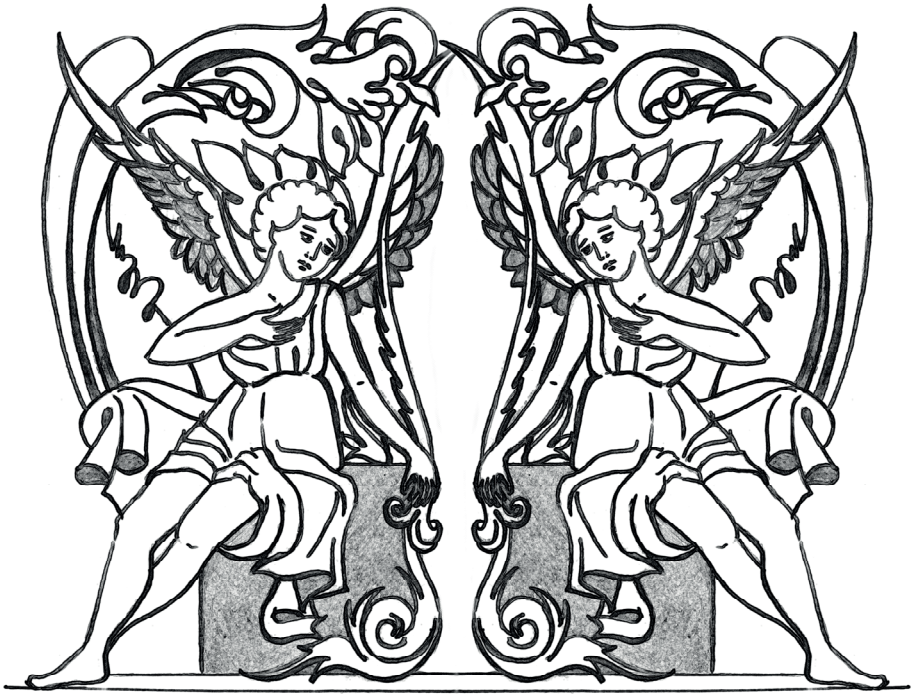
Institute of Political Science and Security Studies

Krakowska 71-79

71-003 Szczecin, Polska/Poland

janusz.mieczkowski@usz.edu.pl

III.

Cultural and Literary Dimensions of Migration

Јована Шаљић Ратковић (Београд)

*Српска књижевност и исељавање босанскохерцеговачких муслимана у време аустроугарске управе**

Историја нас учи да књижевност, осим културне, има изузетно значајну, готово пресудну улогу у политичком, социјалном и уопште цивилизацијском развоју једног народа, те самим тим и у његовом укупном опстанку. С друге стране, преломни тренуци у политичкој историји сваког народа неминовно се одражавају и на његова најзначајнија књижевна дела, нарочито када су књижевници истовремено и најистакнутији и најугледнији сведоци стварања историје сопственог народа, представљајући његову не само културну и интелектуалну, већ уједно и политичку и дипломатску елиту. Оваква историјско-књижевна синтеза нарочито је долазила до изражаја у време бујања националних покрета широм Европе који су се неминовно преливали на њен балкански простор који се, иако брдовит, показао као

* Рад је настао као резултат истраживања за докторску дисертацију „Од конфесије ка идентитету. Муслиманско питање у Србији 1878–1912“ која је одбрањена 25. марта 2016. на Филолошком факултету Универзитета у Београду.

најплоднија равница за развој бројних националних, верских и политичких покрета и подела. У то време још увек под влашћу муслиманског Османског царства које га је вековима држало под својим турбаном, Балкан је представљао шаролики етничко-верски простор на коме су, нарочито од друге половине 19. века и све бржег повлачења Османског царства према Босфору, младе хришћанске државе почеле да остварују своје националне циљеве и програме. С друге стране, на простору тог истог Балкана наставио је да живи и велики број муслимана словенског порекла и језика чији је лични и колективни идентитет био оличен превасходно у исламској вери, култури и традицији коју је овај део становништва усвојио са доласком Османлија¹.

Берлински конгрес и његове одлуке несумњиво су оставиле дубок траг на читавом Балканском полуострву и утицале не само на политички живот балканских држава већ и на обичан, свакодневни живот њихових становника. Кроз турбулентан период новонасталих политичких и друштвених промена пролазио је читав јужнословенски простор и у њему Босна и Херцеговина, која је проживљавала можда и највеће потресе изазване новонасталом ситуацијом на историјској позорници Европе и Балкана. Још током заседања Конгреса босански лонац је почео да кључа ширећи горак укус војничког отпора у устима новог владара – Аустроугарске монархије. Мада је отпор сломљен у року од два месеца по уласку аустроугарских трупа у земљу, наставио је да живи у готово сваком дому, глави и срцу верски издељених становника Босне.

Те 1878, као и наредних година, идентификација обичног света је и даље била по верској основи, а припадност нацији се тражила у оквиру вере². Окупација Босне и Херцеговине од стране Аустроугарске монархије је представљала својеврстан потрес за све три конфесије које су у покрајини живе – православну, католичку и муслиманску, с тим да су се муслимани осетили нарочито напуштеним од своје религиозне матице. Навикнути на начин живота у оквирима исламског културног круга и османског друштва, вековима удаљавани од националних борећи се за верске идеале, били су додатно погођени доласком нове хришћанске, западњачке, на место дотадашње муслиманске, оријенталне управе оличене у четири века дугој владавини Османског царства. Муслиманско становништво Босне и Херцеговине нашло се у положају у коме је исламска вера била обједињавајући фактор са Турцима, тј. прошлошћу, и разједињавајући фактор с осталим Јужним Сло-

¹ Ј. Шаљић, *Књижевност у служби нације*, „Зборник Матице српске за књижевност и језик” 65.1, 2017, р. 159.

² М. Екмечић, *Стварање Југославије 1790–1918*, vol. II, Београд 1989, р. 337.

венима, тј. будућношћу. На коју страну да крену и да ли уопште да крену, муслимани ни сами нису знали. Тако препуштени „неверничкој“ управи, уз осећање напуштености, безнађа и апатије, остали су да личе на какво срано тело у сопственој средини, реликт прошлости невољан да из ње и изађе. Можда и најсликовитији опис оваквог стања и осећања међу босанскохерцеговачким муслиманима по уласку аустроугарских трупа у земљу, дала је управо српска књижевност са приповетком *Махмутбег* Светозара Ђоровића:

Откако Швабо улезе у Босну, нико више никада видио није Махмут-бега у чаршији. Затворио се човјек у кућу, међу чељад своју, и отуда никако није излазио, ни повиравао чак. Није хтио својим очима да види ни Швабу, ни жену му, ни дијете, ни швапског војника, ни чиновника каквог. Ако је музика засвирала, сакривао се у најдубље собе, гурио се, бјежао, зачепљивао уши рукама и сакривајући главу међу јастуке, да је не чује; ако је затрубила труба, он је падао на ћилим, чудновато стењао и, стискајући шаке и искривљујући лице, почео грдити чељад из свег гласа, што је могао јаче, само да заглуши свирање њезино, да је надвиче. Ни пријатељи, ни сродници, ни нико живи није га могао натјерати да се окани тога, да се помири са судбином, и да ради као што и други раде... Не!...³

Прагматични део муслиманског становништва временом се приклонио новонасталом тренутку, док су они који су у томе видели ништа друго до урушавање сопствене традиције, идентитета и читавог, вековима ствараног света једино решење видели у одласку у Турску, надајући се наставку живота унутар својих устаљених исламских традиција и обичаја, верујући да је лакше променити земљу него навике. Према неким подацима, у Турску се, током читавог периода аустроугарске управе Босном и Херцеговином иселило око сто четрдесет хиљада муслимана⁴. Колико је, нарочито након анексије 1908. године емиграција босанско-херцеговачких муслимана узела маха и колико је верско осећање код њих било изражено забележио је и Гастон Гравије наводећи да су у Београду они пунили читаве возове који су одлазили за Турску:

У првим мјесецима одлажаху аге и бегови, засебно са својим породицама; сада, то су масе сиромашних сељака којима је једва преостало да се прехране

³ С. Ђоровић, *Махмутбег*, „Босанскавила” 24.13–14, 1911, р. 199.

⁴ V. BOGIĆEVIĆ, *Emigracija muslimana Bosne i Hercegovine u Tursku u doba austro-ugarske vladavine 1878–1918*, „Historijski zbornik” 2, 1950, р. 182; М. ЕКМЕЧИЋ, *Стварање Југославије...*, р. 86.

кад су узели своје приходе од кметова и платили порезе које дугују држави; ту је било исто тако мноштво младића који нису запамтили вријеме Турака – и сви се слагаху говорећи да онај није Турчин који не живи на султановој земљи⁵.

Како би се последице што више ублажиле, младе националне државе Балкана обновљене на европским рушевинама Османског царства, приступиле су решавању националног питања свог становништва, нарочито настојећи да новим тековинама прилагоде његов муслимански део. Сматрајући ово становништво делом сопственог народа, српска политичка и културна елита настојала је да га придобије за своје националне циљеве у стварању будуће, заједничке државе, због чега јој исељавање босанскохерцеговачких муслимана у Турску свакако није било у интересу. Српска политичка елита је, наравно, по овом питању поступала прагматичније од културне, руководећи се најпре спољнополитичким моментима у датом тренутку. Краљ Милан је 1881. године потписао тајну конвенцију с Аустроугарском монархијом подређивши на тај начин политику Србије аустроугарској балканској политици⁶. Након абдикације краља Милана 1889. године, српски национални покрет у Босни и Херцеговини добија подршку и од званичних кругова у Србији који почињу да толеришу антиаустријску пропаганду. Српска влада не само да толерише, већ предузима и ширу акцију на заустављању босанскохерцеговачке емиграције покушавајући да пробуди јавно мњење у Европи уз директне оптужбе на рачун аустроугарске управе у покрајини:

Исељавање из Босне и Херцеговине наших сународника, нарочито оних муслиманске вере, у последње време узело је врло велике размере. Готово сваког дана гомиле људи, жена и деце прелазе у Србију. Сви су они голи, боси и изнурени од сиротиње и сви подједнако тврде да их је само тешка тиранија тамошњих аустро-угарских власти, натерала да оставе своју домовину и да иду у свет. Ова цивилизована држава, одузела им је, веле, сва човечанска права, довела их до просјачког штапа и сад им немилице гази част, језик, обичај, и што је најсветије – веру...⁷

Стајало је у једном распису Министарства иностраних дела који је требало да послужи за компромитовање Монархије. Српска штампа је такође

⁵ Г. ГРАВИЈЕ, *Емиграција Муслимана из Босне и Херцеговине*, „Преглед” 7–8, 1911, р. 111.

⁶ С. ТЕРЗИЋ, *Стара Србија, драма једне цивилизације*, Београд 2012, р. 124.

⁷ Т. КРАЉАЧИЋ, *Stav srpske vlade prema iseljavanju muslimana iz Bosne i Hercegovine u posljednjoj deceniji XIX v.*, [in:] *Ekmečićev zbornik*, Сарајево 1988, р. 139.

давала широк простор проблему муслиманских избеглица апелујући на становнике Босне и Херцеговине да се не исељавају и оптужујући аустроугарску управу да подстиче исељавање ради прављења места страним колонистима:

Туга нас је обузела гледајући ту нашу браћу како изгледају. И куда иду? Иду међу своје једноверце којима не знају ни језика ни обичаја... Нека Србија промисли колико и шта Српско племе губи у овим дивним њеним синовима Мухамедова закона који напуштају своје и иду у туђе јато⁸.

Овакав став је свакако утицао на муслиманско питање у Србији која почиње интензивније да се приближава босанскохерцеговачким муслиманима. Београд постаје центар активности усмерених у овом правцу. За првог у низу српски оријентисаног београдског хоџе, 1892. године је постављен Сулејман ефендија Фалаџић око кога се окупљала сва босанскохерцеговачка муслиманска емиграција у српској престоници. Фалаџић је из родног Мостара у коме је од стране аустроугарског режима проглашен србофилом, као један од најзначајнијих представника отпора окупационом режиму међу муслиманима, отишао најпре у Цариград где је био и један од главних агитатора против Војног закона који су у Босни и Херцеговини наметнуле аустроугарске власти, али и окупационог режима уопште. У Цариграду је био у сталном контакту са српским посланством које га је и предложило за посао београдског хоџе у циљу даљег спречавања босанско-херцеговачке емиграције и наставка рада на остваривању православно-муслиманске сарадње. У томе је учествовао са другим муслиманима који су се налазили у то време у српској престоници, попут Дервиш-бега и Јусуф-бега Љубовића из Невесиља, Мехмеда Спахића такође из Мостара и других. Дервиш-бег и Јусуф-бег Љубовић су били припадници чувене беговске породице Љубовића опеване и у народним песмама босанскохерцеговачког краја, а обојица су се истицали у противаустријским политичким активностима. Осим тога, након промене режима, у Србији су оживеле и национално-културне организације попут „Друштва Светог Саве“ чији је часопис „Братство“ почео да доноси бројне прилоге посвећене свим оним крајевима у којима је живело српско становништво. Са својом чувеном крилатицом „Брат је мио које вјере био“ која је од почетка красила насловне стране свих бројева часописа и постала главни слоган и звезда водиља националним радницима у послу уједињења српског народа, лист је, осим чланака посвећених организацији и раду друштва, доносио бројне прилоге са тематиком из народног живота, обичаја, фолклора и књижевности. Ово „народско

⁸ *Ibidem*, p. 141.

друштво“, основано са великим националним задатком „да шири просвету и негује национално осећање и врлине у српском народу”⁹, допирало је својим националним радом до свих оних крајева настањених српским живљем, укључујући и Босну и Херцеговину на коју се већа пажња почела обраћати након абдикације краља Милана. Часопис који је излазио у Београду, пратио је на својим страницама рад друштва, објављујући прилоге и из муслиманског народног живота и обичаја у Босни и Херцеговини, а најупечатљивији прилог у циљу зближавања двоверне браће објављен је исте 1889. године у виду песме под насловом *Браћи мухамедове вере*, као својеврстан омаж поменутој крилатици „Брат је мио које вјере био“ која је том приликом преведена и на турски језик¹⁰. Цела песма је била у складу са овим слоганом који је, на неки начин, представљао и њен поднаслов:

Гдје се српска пјесма уз гусле поп’јева,
Гдје се крсно име прославља једнако,
Гдје се српска крвца од старине љева,
Да ли Србин живи јоште и од јако?

Ком јунаштво и сад храбро срце згрева,
Од ког дршће срце душмана опако?
Јесте, драга браћо, Србин живи чио,
А он нам је мио, које вјере био!...

Алах версин немак, моја браћо драга,
Крв је ваша крвца сваког српског сина.
А има ли већег још од тога блага,
Него бити Србин па ма кога дина?

Љубимо се, браћо, – не бојмо се врага,
Па ће Србу синут’ и сва срећа ина;
А бир Алах учун – брат је вавек мио
И севијур’з Срба које вјере био.

Алах акбер, браћо, да нам индат даде
И бир Алах учун нека свако збори,
Па створимо слогу Србадије младе,
Нек се пјесма слоге до небеса ори.

⁹ Уводна напомена, „Братство” 9–10.20, 1902.

¹⁰ „Кардаи’ни сев, Ханги диндан олсун!“ Превод на турски језик је дат ћириличним писмом испод наслова песме. (Р.К., *Браћи мухамедове вјере*, „Братство” 8.19, 1889, р. 149).

Не гледајте вјеру, Срб се ипак знаде
Тек ће тако Србин слободу да створи!
Запамтите, браћо: нек је братац мио,
Па ма гдје се наш'о, које вјере био¹¹.

Ипак, и поред отворенијег иступања против Аустроугарске и њене окупације Босне и Херцеговине, политички послови у Србији нису ишли тако глатко као књижевни. Аустроугарска, чији је главни циљ био спречавање израстања Србије у Пијемонт српског и јужнословенског јединства, наставила је да врши притисак на српску владу која је због тога почела поново да ограничава политичке активности босанскохерцеговачких емиграната. Примера ради, „Босанско-херцеговачки гласник“, политичко гласило босанске емиграције које је излазило у Београду уз субвенције српске владе, а које су Земаљске власти у Сарајеву сматрале њеним органом због отвореног писања против Монархије, 1898. године је изгубио ове привилегије, уз образложење српских власти да нема потребе за нарочитим листовима који би се на своју руку бавили питањима спољне политике¹². Још неколико година раније је Дервиш-бег Љубовић интерниран у Јагодину, а чак је и хоџа Фалацић, на захтев аустријског посланика „озбиљно опоменут“¹³. Влада Владана Ђорђевића, формирана октобра 1897. године, је, због успостављања добрих односа са Монархијом, веома сузила могућности босанскохерцеговачкој емиграцији за национални и политички рад¹⁴.

На другој страни, књижевност је бујала, и управо због овако ограничених домета политичког деловања, преузимала примат у пословима подизања националне свести међу босанскохерцеговачким муслиманима. Оно што је занимљиво је да се велики број муслимана у истицању српских националних осећања користио поезијом као средством изражавања, па је чак и београдски хоџа Сулејман ефендија Фалацић, иако најмање познат као песник и књижевник, написао 1893. године једну, данас практично непознату песму у славу Ивана Гундулића коју је и насловио У славу тристагодишњице Ивана Гундулића:

И пророк Мухамед и Исус Пегамбер
Богом су послати свјету за пастире
Гундулић нам славни – први даде хабер:
Да се Српство грли – било које вире.

¹¹ *Ibidem*, p. 149–150.

¹² Т. КРАЉАЧИЋ, *Stav srpske vlade...*, p. 137.

¹³ *Loc. cit.*

¹⁴ *Loc. cit.*

Па је'л му се зато иштетила вјера,
Кад нам братству дивна остави примјера?
Или му је црква што на сметњи била,
Кад с'именом звао свог народа мила?

Не! Ниједно, роде, благо не потурај
Свак – уз своју вјеру – српско име чувај!
Сви да'с поклонимо тој Божјој наредби
А ту, Дубровниче, прва хвала теби!

У муслиманском, као и уопште националном питању Србије спрам Босне и Херцеговине на крају 19. и почетку 20. века, српска књижевност је на тај начин играла пресудну улогу. С једне стране, таква улога јој је била наметнута силом историјских прилика, док су с друге стране, успешном испуњењу овог задатка допринеле и савремене књижевне тенденције тога времена. Српски писци, као савременици овакве друштвене климе, директни учесници а не само посматрачи, постајали су тако и најбољи пропагатори националних идеја у предвечерје стварања нове, заједничке државе, што је, иако се у том тренутку чинило далеко, представљало историјску неминовност. С друге стране, за разлику од књижевности, политика је морала имати далеко мање уметничке, и далеко више прагматичне погледе на историјску позорницу, због чега је настојала да актуелни књижевни оријентализам практично искористи у сврху подизања српског, а потом и југословенског националног духа код што већег броја оних који су себе сматрали оријенталцима. Због тога је, у недостатку политичких средстава, пробој међу муслимански свет у оним крајевима у којима је исламска културна и цивилизацијска традиција била веома јака, а национално осећање још увек поистовећивано са верским, препуштен пре свега књижевности, што је, како се тада чинило, било не сасвим без успеха.

Без обзира на исламски културни и цивилизацијски круг у коме се српско друштво вековима кретало, српски писци су пре свега пратили европске књижевне токове, остајући ван утицаја турске и других оријенталних књижевности, уз искусствено познавање оријента кога су осећали делом сопственог бића. Како је оријент у том периоду био актуелан у европској литератури, српска књижевност 19. века се нашла у готово идеалном положају у коме су се путеви европских књижевних тенденција тога доба укрстили са актуелним историјско-политичким тренутком у јужнословенским земљама омогућивши јој да на најбољи могући начин у себи обједини европске културне токове и националну мисао и идеју. Радило се заправо о синтези утицаја друштвено-политичких збивања на историјској сцени, европске књижевности чијим се токовима тежило, и оријенталних елемената у сопственој средини којима је књижевна

Европа стремила. Тиме се српска књижевност нашла у веома повољној позицији: као европска књижевност била је с једне стране под утицајем европске моде у којој је услед колонијалних и трговачких аспирација великих европских сила оријент постао актуелан не само на књижевном пољу већ и у науци, а с друге стране, сопствене балканско-оријенталне средине, чиме је успела да заузме централну позицију између савремених књижевних тенденција на Западу и Истока у сопственом окружењу. Оријент је у српску књижевност с једне стране дошао искуственим путем, кроз директно познавање традиције, цивилизације и културе, као и непосредан додир с турским и муслиманским становништвом, а с друге стране, посредством европских писаца и европске романтичарске књижевности у којој је мотив оријента заузимао значајно место. Осим тога, српска књижевност је, по природи ствари и догађаја који су пратили историју српског народа кроз дуги временски период, у свим својим раздобљима била прожета оријенталним мотивима у већој или мањој мери. Оријент је кроз дуги низ векова дубоко прожимао читав јужнословенски простор, па је за разлику од западноевропске књижевности којој је инспирација оријентом представљала више хир, у српској и уопште јужнословенској књижевности оријент представљао саставни део средине, обичаја и друштвених догађаја који су природно налазили своје место и у писаној речи. Управо у томе се и налазила она танка нит која је српску књижевност издвајала изнад западноевропских, када су источњачки мотиви у питању. Српска књижевност не обилује оријенталним, источњачким елементима у оној мери и на онај начин на који су овакви мотиви били заступљени у другим европским књижевностима овог периода, колико обилује елементима из локалне муслиманске, па и немуслиманске средине, живота и обичаја прожетих дугим боравком оријента на овим просторима. Због тога је оријент, за разлику од западне, европске, у домаћој књижевности представљао саставни, а не елемент увезен са стране. Оријенталне теме и мотиви налазили су се свуда око српског писца; муслиманска ношња, исламски споменици, али и чибуци, леблебије и баклаве могли су се пронаћи на сваком кораку колико год да их је европска мода брзо истискивала. Обиље речи оријенталног порекла, нарочито у народном говору, српски писац све и да је хтео, није могао да заобиђе при опису локалне средине: пишчев јунак кафу није могао да пристави без „џезве, чорбу” да посрче без „кашике” или се ноћу ушушка у топао „јастук” и „јорган”. Српски писац није морао да увози оријенталне елементе у своју књижевност, он је оријент имао пред собом. Осим тога, без обзира на све мањи број турцизама у стандардном књижевном језику тога доба, српски књижевници су се, како би што боље дочарали оријентално-балкански амбијент у својим делима, обилато користили турским позајмљеницама, док је Јован Илић отишао још и даље, користећи

у својим песмама специфичан језик прожет турским фразама па и читавим реченичним конструкцијама турске лексике. На тај начин, уместо у додиру са оријенталном књижевношћу или са мистичним пределима Азије и Блиског истока као мотивима из западноевропског књижевног стваралаштва, српски писци се са оријентом сусрећу непосредно, црпећи оријенталне мотиве у изобиљу сопственог окружења. Књижевним језиком речено, док је западноевропски писац замишљао шедрван, српски писац је писао крај њега¹⁵.

На тај начин, српска књижевност је била нераскидиво повезана са оријентализмима. Оријентална компонента у српској књижевности, у јеку борби за национално ослобођење и уједињење, била је заступљена и квалитативно и квантитативно, на шта је превасходно утицао дух времена који је подразумевао не само европске књижевне тенденције, већ и друштвену, културну, политичку и историјску климу у којој се српско друштво нашло на размеђу векова. И заиста, како не би било забуне, неопходно је нагласити да ни српски књижевници који су стварали у турбулентном периоду буђења и развоја националних мисли и идеја на јужнословенском простору, своја дела нису писали срачунато према онима којима је исламско/османско/оријентално било и примарно верско и културно одређење. Велика дела српске књижевности попут Његошевог *Горског вијенца* или Нушићевих *Рамазанских вечери* нису ни могла настати на таквим основама. Напротив, српски писци су тежили управо таквим универзалним истинама и вредностима заједничким за муслимане и немуслимане јужнословенског простора, стварајући (ауто)портрете балканског човека који је у себи садржао заједничку компоненту оријента као обједињујућег, а не разједињујућег елемента међу различитим конфесионалним структурама на Балкану. Жал за прошлошћу изражен кроз отпор према западном свету, тековинама европског капиталистичког друштва и индустријске револуције, као и наклоност ка старим патријархалним вредностима Истока као моралној противтежи утицаја са Запада провлачили су се кроз готово сва оријентом обојена дела оновремене српске књижевности, изражавајући искрена осећања њихових стваралаца и жељу за стапањем балканског човека у један, заједнички друштвени организам¹⁶.

У таквој културно-литерарној клими јужнословенског простора упечатљива су била два примера директно везана за тему исељавања муслиман-

¹⁵ Ј. Шаљић, *Књижевност у служби нације...*, р. 165–166.

¹⁶ *Ibidem*, р. 168. Више о оваквој „западно-источној“ синтези и оријентализмима у српској књижевности погледати у: I. Šov, *Istok u srpskoj književnosti. Šest pisaca – šest viđenja*, Beograd 1982; Д. Танасковић, *Исламско у књижевности и култури балканских народа*, „Летопис Матице српске“ 482.4, 2008, р. 675–704.

ског становништва са простора Босне и Херцеговине. Први је антологијска песма чувеног српског песника Алексе Шантића *Остајте овде*, док други пример представља мање позната али једнако упечатљива ангажована драма *Мухацир* српског књижевника Османа Ђикића, предводника муслиманске омладине која није памтила турску управу и која је национално осећање стављала испред верског, називајући себе Србима муслиманске вере.

Што се првог примера тиче, најснажнији књижевно-национални покрет јавио се тих година у Мостару, и то највише захваљујући чувеној мостарској књижевној тројци коју су чинили песници Алекса Шантић, Светозар Ђоровић и Јован Дучић. Они су 1896. године покренули књижевни часопис „Зора“ који је на неки начин представљао допуну „Босанској вили“, књижевном часопису који је тих година излазио у Сарајеву. Њихова синхронизована сарадња представљала је окосницу културно-националног рада према босанскохерцеговачким муслиманима. „Зора“ је од самог почетка доносила прилоге о муслиманском животу и обичајима, народним умотворинама, традицији и култури и окупљала велики број младих муслиманских писаца популаризујући њихово књижевно стваралаштво. У првом броју, на првој страници часописа, објављена је чувена Шантићева песма оригиналног наслова *Остајте овдје...*, која је постала један од кључних мотива муслиманско-српске сарадње у оквиру мостарског књижевног круга:

Остајте овдје!...Сунце туђег неба,
Неће вас гријат ко што ово грије;
Грки су тамо залогаји хљеба
Гдје свога нема и гдје брата није.

Од своје мајке ко ће наћи бољу?!
А мајка ваша земља вам је ова;
Баците поглед по кршу и пољу,
Свуда су гробља ваших прадједова.

За ову земљу они бјеху диви,
Узори свијетли, што је бранит знаше,
У овој земљи останите и ви,
И за њу дајте врело крви ваше.

Ко пуста грана, кад јесења крила
Тргну јој лисје и покосе ледом,
Без вас би мајка домовина била;
А мајка плаче за својим чедом.

Не дајте сузи да јој с ока лети,
Врат'те се њојзи у наручју света;
Живите зато да можете мријети
На њеном пољу гдје вас слава срета!

Овдје вас свако познаје и воли,
А тамо нико познати вас неће;
Бољи су своји и кршеви голи
Но цвијетна поља куд се туђин креће.

Овдје вам свако братску руку стеже -
У туђем свијету за вас пелен цвјета;
За ове крше све вас, све вас веже:
Име и језик, братство, и крв света,

Остајте овдје!... Сунце туђег неба
Неће вас гријат кô што ово грије -
Грци су тамо залогаји хљеба
Гдје свога нема и гдје брата није...¹⁷

Читава песма која припада жанру патриотске поезије упућена је Шантићевим сународницима и суграђанима муслиманске вере у намери да их поколеба у њиховом одласку у Турску, штоје представљало мисију која је око себе, већ у првој години, окупила неколико муслиманских писаца на страницама „Зоре“. Јован Дучић је касније говорио да су Шантић и Ђоровић покретањем „Зоре“ покренули један нови, духовни устанак који је на политичком и књижевном небу изнедрио нови, национални Мостар којим су били инспирисани не само хришћани већ и муслимани¹⁸. Надовезујући се на Шантићеве стихове испеване у песми *Остајте овдје...*, Дучић даље наводи да је Шантић био први хришћански песник нашег језика који се обратио муслиманима оваквим речима братства и заједничке судбине, наводећи да је од таквог једног осећања он направио не само поетски случај, него и питање народне савести што је могао осетити само песничком видовитошћу и здравим заљубљеним срцем родољуба¹⁹. Шантић је, уосталом, можда и најбољи пример нераскидиве повезаности српског књижевника са муслиманским амбијентом, у његовом случају мостарским. Како је то Дучић и нагласио:

¹⁷ А.(лекса ШАНТИЋ), *Остајте овђе...*, „Зора“ 1, 1896, р. 1.

¹⁸ Ј. Дучић, *Алекса Шантић*, [in:] *Мостар и Херцеговина*, eds. Р. Димитријевић, Ј. Радуловић, А. Наметак, Београд 1937, р. 69–70.

¹⁹ *Ibidem*, р. 71.

У том Мостару из чијих шанаца никада није хтео да изађе, Шантић не беше више носилац само једног талента, него читаво оличење националног идеала; и не беше само трубадур, него прави духовни вођ омладине²⁰.

Управо такав Шантићев омладинац и најмлађи члан мостарског књижевног круга био је и Осман Ђикић који је своје прве стихове објавио управо у мостарској „Зори“. Потекло из тог истог Мостара који је морао да напусти услед аустријских притисака због отвореног исказивања српске националне оријентације, придружио се цариградској емиграцији у турској престоници, након што је избачен из петог разреда мостарске гимназије. У Цариграду је почео да сарађује са „Цариградским гласником“, такође књижевним часописом српске националне оријентације, као и српским политичким круговима, због чега је већ 1900. године дошао у Београд на Трговачку академију. Током трогодишњег боравка у Београду објавио је 1900. године збирку родољубивих песама *Побратимство*. Збирку су заправо потписала тројица најзначајнијих представника оних који су себе називали Србима муслиманске вере – Осман Ђикић, С. Авдо Карабеговић и Омер-бег Сулејманпашевић Скопљак, и она је на неки начин представљала врхунац њиховог дотадашњег рада на „национализовању“ муслимана кроз сарадњу са српским листовима. Мада у збирци преовладавају пре свега родољубиве песме посвећене српству (*Поздрав домовини, Српска вила, Пред освит, Црној Гори, Душманима, Српству*) у њој је заступљен и већи број песама посвећених српским писцима који су и уметнички и национално утицали на ове младе муслиманске песнике (*Бранку, Змај Ј. Јовановићу, Вуку Ст. Караџићу*)²¹. Збирка је објављена 1900. године у Београду а српска књижевна критика је једногласно поздравила истичући у први план њен родољубиви карактер, што је било у складу са општом тенденцијом пружања подршке младим муслиманским песницима наклоњеним српској идеји. Круну збирке, њену најпознатију, и са становишта историјско-политичког тренутка најзначајнију песму, чинила је свакако *Химна Срба муслимана* настала из пера Османа Ђикића²².

Ђикић је након овога наставио са својим књижевним, пре свега поетским стваралаштвом. Године 1902. је објавио збирку песама *Муслиманској младежи* а 1903. *Ашиклије*, збирку љубавне поезије. Из Београда се након завршене школе вратио у Босну, што је представљало преломни тренутак његовог постепеног окретања са књижевног ка политичко-националном

²⁰ *Ibidem*, p. 70.

²¹ Ј. Шалић, *Осман Ђикић и његов гајрет*, „Глас Српске академије наука и уметности. Одељење историјских наука“ 428.18, 2018, p. 493.

²² *Ibidem*, p. 494.

ангажовању када се активно укључио у покрет муслимана за верску и про-светну аутономију. Ипак, и поред оваквог друштвено-политичког ангажовања у које је уложио све своје интелектуалне капацитете не остављајући места за писање стихова²³, није сасвим напустио књижевно стваралаштво, окрећући се у последњим годинама свог живота махом позоришној драми. У том смислу, најпознатији, и за његов национално-књижевни рад у овом периоду најзначајнији је *Мухацир*²⁴, позоришни комад написан као апел муслиманима да не напуштају Босну и Херцеговину након анексије 1908. године, чиме је ова драма на неки начин постала његово *Остајте овдје!* Драма се састоји од три чина од којих је први и најубедљивији. У њему Ђикић настоји да кроз разговор Алаге, главног јунака драме, са женом му Фатимом, братом Заимом, мајком и једним рођаком, изложи све разлоге за и против исељења својих земљака у Турску. Друга два чина, чија се радња одвија у Цариграду, описују трагедију босанских избеглица у Турској са заплетом и расплетом којима аутор, вероватно у силној жељи да спречи одлазак својих земљака, доста брзоплето и наивно приступа уносећи елементе мелодраме, мада се мора имати у виду да је Ђикић *Мухацира* писао пре свега као политички ангажовану драму са само једним циљем – да што јаче продре у свест својих сународника и спречи њихову емиграцију која је, као верски чин, представљала негацију националне идеје.

Кроз јунаке ове драме Осман Ђикић је уствари износио своје ставове из којих се јасно могу видети три слике стања међу босанско-херцеговачким муслиманима тога времена. Прва је још увек присутно одсуство националне свести које се и даље везује за веру:

„Па опет сам ја сто пута бољи Турчин. Ја бих за своју вјеру и главу дао”. Друга је распрострањено осећање готово детиње љубави према султану на кога муслимани и даље гледају као на очинску фигуру, са вером да је довољно да само оду у Турску и да ће их тамо падишах дочекати с кахвом, чибукком и готовим имањем:

као да мухацири цркавају од глади. Хмм! Да цар пусти тако своје синове?!...У царској је земљи Алах сваком на јардуму....тамо гдје царска влада влада, гдје наш свијетли Падишах царује. Тамо, Бечирага, тамо је наш прави ватан, тамо је срећа и свако добро наше...Мени је ћефил Султан. Ја сам до-

²³ „Радо бих...“, јада се он у једном писму уреднику Летописа Матице српске „за Летопис написао штогод, али ја сам тако оптерећен послом око Гласника, који сам без икакве сарадничке помоћи пишем, да ми недостаје времена за друго писање. За већ дуго вријеме нисам ни једног стиха написао”. О. Ђикић, *Сабрана дјела*, ed. Ј. Лешит, Сарајево 1971, р. 15.

²⁴ Мухацир (тур. *Muhacir* – исељеник, емигрант).

шао њему под скут... Он је белли мислио да ће га кад дође у Турску сам Султан на стамболским вратима дочекати и пригрнут својим чурком.

Трећа слика представља бојазан оног другог дела муслиманског становништва, међу којима је и сам Ђикић, за очување муслиманског елемента у Босни и Херцеговини који је, нарочито у годинама после анексије, почео значајно да се расипа остављајући своја испражњена имања туђинима „што ко скакавци преплавише нашу земљу и што нам пркељају некаквим језиком од сто руку, те се баве по свој земљи ко да им је од ћаће остало“. Због тога Ђикић, стављајући своје речи у уста једног од актера драме, апелује на своје земљаке:

Са сељењем се ради баш против Ислама... Ако се муслимани из ове земље иселе и оду пут бијела свијета, престаће и глас мујезинов, престаће, јер неће имати кога да дозива²⁵.

Како су у Босни и Херцеговини политичке активности из правца Србије биле онемогућене, српска страна је свој пробој према муслиманима вршила превасходно путем културе, нарочито књижевности и књижевних часописа. На тај начин се и улога српске књижевности друге половине 19. и почетка 20. века није завршавала на чисто литерарним основама, европској моди или утицају оријенталног декора у сопственој средини већ је имала још један, национално-пропагандни задатак да кроз писану реч подигне заједничку националну свест међу становништвом Србије и српских земаља у региону, без обзира на конфесионалну припадност тог становништва. То свакако не значи да је српска књижевност овог периода била пропагандна тј. да је писана са превасходно пропагандним или, још горе, каквим завереничким циљем. Напротив, српски писци су описујући интегрално, универзално балканско биће прожето заједничком оријенталном компонентом, то биће заиста и осећали, у то не треба имати сумње, као што су уосталом, као културни и јавни радници осећали неопходност подизања свести о заједничкој историјској судбини, земљи, језику, пореклу и националној припадности јужнословенских народа, у шта су такође искрено веровали. Код српских песника и писаца је овај национални задатак био прожет пре свега братском љубављу према, како су веровали, једном делу сопственог народа. Ипак, иако је српска књижевност друге половине 19. века играла значајну улогу у националним покушајима међу босанскохерцеговачким муслиманима, нарочито образованом

²⁵ Сви цитати из драме *Мухаџир* преузети су из: О. Ђикић, *Сабрана дјела...*, р. 318–343.

омладином која је себе називала Србима муслиманске вере, посматрајући са ове временске дистанце, религија је превагнула као пресудни фактор обликовања националног идентитета већине јужнословенских муслимана. Они су због тога у великом броју напуштали своја огњишта одлазећи пут Турске коју су, без обзира на различито етничко порекло и језик, сматрали својом истинском матицом.

Библиографија

Извори

- А.(лекса ШАНТИЋ), *Остајте овђе...*, „Зора” 1, 1896, р. 1.
ГРАВИЈЕ Г., *Емиграција Муслимана из Босне и Херцеговине*, „Преглед” 7–8, 1911, р. 107–115.
ДУЧИЋ Ј., *Алекса Шантић*, [in:] *Мостар и Херцеговина*, eds. Р. ДИМИТРИЈЕВИЋ, Ј. РАДУЛОВИЋ, А. НАМЕТАК, Београд 1937, р. 929–940.
ЋИКИЋ О., *Сабрана дјела*, ed. Ј. ЛЕШИЋ, Сарајево 1971.
Р.К., *Браћи мухамедове вјере*, „Братство” 8.19, 1889, р. 149–150.
ЂОРОВИЋ С., *Махмутбег*, „Босанскавила” 26.13–14, 1911, р. 190–202.
Уводна напомена, „Братство” 9–10.20, 1902.

Литература

- BOGIĆEVIĆ V., *Emigracija muslimana Bosne i Hercegovine u Tursku u doba austro-ugarske vladavine 1878–1918*, „Historijski zbornik” 2, 1950, р. 175–188.
KRALJAČIĆ T., *Stav srpske vlade prema iseljavanju muslimana iz Bosne i Hercegovine u posljednjoj deceniji XIX v.*, [in:] *Ekmečićev zbornik*, Sarajevo 1988, р. 136–143.
ŠOP I., *Istok u srpskoj književnosti. Šest pisaca – šest viđenja*, Beograd 1982.
ЕКМЕЧИЋ М., *Стварање Југославије 1790–1918*, vol. II, Београд 1989.
ТАНАСКОВИЋ Д., *Исламско у књижевности и култури балканских народа*, „Летопис Матице српске” 482.4, 2008, р. 675–704.
ТЕРЗИЋ С., *Стара Србија, драма једне цивилизације*, Београд 2012.
ШАЉИЋ Ј., *Књижевност у служби нације*, „Зборник Матице српске за књижевност и језик”, 65.1, 2017, р. 159–174.
ШАЉИЋ Ј., *Осман Ћикић и његов гајрет*, „Глас Српске академије наука и уметности. Одељење историјских наука” 428.18, 2018, р. 485–500.

Српска књижевност и исељавање босанскохерцеговачких муслимана у време...

Jovana Šaljić Ratković, PhD

<https://orcid.org/0000-0001-9495-3993>

Institute of History Belgrade

Knez Mihailova 36/2

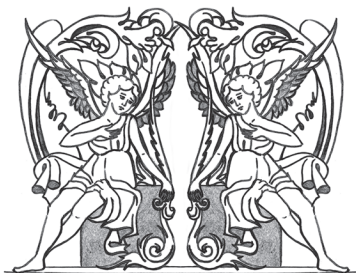
11000 Beograd, Srbija/Serbia

jovana.saljic@iib.ac.rs

Софија Д. Филипов Радуловић (Београд)

Филозофија незаборављања у „Роману о Лондону” Милоша Црњанског

Да је у словенским културама тешко говорити о миграцијама, о сеобама, без помена Милоша Црњанског, видели смо, не са малим задовољством, већ у моту ове конференције. Црњански у српској култури остаје пре свега запамћен као писац *Сеоба*, дакле, не ни *Дневника о Чарнојевићу*, који ће обележити читаву модернистичку епоху српске књижевности, нити *Романа о Лондону*, у коме ће се модернистичко искуство заокружити, већ управо *Сеоба* и *Друге књиге Сеоба*. Поетички радикалнији романи остају по страни у колективном памћењу у односу на романе који у својој основи садрже завет на коме је, заправо, заснован национални идентитет Срба – косовски завет. Српска култура у *Сеобама* препознаје себе. Да ли јој судбина руског емигранта у Лондону делује недовољно блиско иако је она готово идентична са судбином писца коме је иста та култура дала статус класика врло рано, да би онда убрзо од њега направила једну од најнепожељнијих личности у земљи, некога ко „не може да се врати”? *Роман о Лондону*, свакако, није само нека врста романескно обликоване туге Милоша Црњанског за домовином, али у њему јесте сажето пишчево искуство

живота у туђини¹ и приказан један необичан и потресан облик патриотске љубави. Главна тема овог рада је немогућност заборављања домовине у ово роману Милоша Црњанског.

Оваква немогућност постоји у некој мери већ у *Другој књизи Сеоба*. У роману из 1962. године сеобе се остварују, али, у исто време, и дисквалификују јер не само што долази до симболичког поистовећивања двеју царевина кроз портрете њихових царица, већ долази до поништавања самог принципа сеоба, њихове историјске смислености. У тренутку када Павел Исакович каже оној за коју мисли да је царица да би желео да још једном види Цер, брдо под којим се родио², то би значило да су све сеобе, према речима Александра Јеркова, „водиле негде далеко само да би се човек, напослетку, вратио своме пореклу”³. У том контексту проблематизује се и наизглед оптимистични завршетак овог романа:

Било је сеоба и биће их вечно, као и порођаја, који ће се наставити.

Има сеоба.

Смрти нема!⁴

Уколико се узме у обзир семантика порођаја у овој књизи, сеобе, као ни порођаји, не представљају виталистички наставак живота. Одсуство смрти и трајне сеобе су осујећено трајање, претрајавање које води ка емигрантском животу Николаја Рјепнина.

Разочарење Павла Исаковича⁵ увод је у живот руских емиграната у Лондону, као што је криза извора приповедања из последње главе романа увод у поетичко знање у „Првој глави романа” *Романа о Лондону*. Да би се проговорило о ономе што нестаје са историјске сцене, о Исаковичима, али и целом национу, који нестаје са њима, а за којим остаје само још по неко име на географској карти, постају нужни „извори”, што је поступак који је доцније кишовски. Да би се проговорило о одсуству смисла у *Роману о Лондону*, било је нужно проговорити из позиције поетичког знања које би као такво могло да прикаже оно

¹ О томе сведочи историја настанка романа, од првобитне идеје на енглеском језику *The Shoemakers of London*, започете 1946. године, у којој је главни јунак романа био сам писац који покушава да напише роман на страном језику: „To make money and forget the past, I will just write, nearing the grave, once more a book, and the last one”. Cf. М. Црњански, *Роман о Лондону*, Београд 2006, р. 704.

² М. Црњански, *Сеобе*, Београд 1990, р. 771.

³ А. ЈЕРКОВ, *Рађање »romance« о nacioni iz duha tragičkog sna (o immanentnoj poetici romana Miloša Crnjanskog)*, „Трећи програм: izbor” 92.95, 1992, р. 80.

⁴ М. Црњански, *Сеобе*..., р. 794.

⁵ „Он је сасвим другаче замишљао да ће са њим говорити Русија”. Cf. *Ibidem*, р. 672.

чега нема баш ту где би га морало бити⁶. У *Роману* не постоји илузија да сеоба доноси, односно, да је донела нешто добро. Главни јунак осећа сву дубину сазнања да је „расељено лице”, категорија која укида сваки смисао, од самог почетка романа, што никако не може бити доказ за тезу да је лик Николаја Рјепнина слабије психолошки мотивисан, како сматра Никола Милошевић⁷, иначе један од наших најзначајнијих критичара и теоретичара књижевности у двадесетом веку, а нарочито значајан када је у питању дело Милоша Црњанског, већ се тиме само још снажније указује на трагички расцеп који настаје између јунака и света у коме живи, односно, између света у коме више „не може живети”.

Сукоб између Рјепнина и Лондона почиње у тренутку када је рат завршен и када он у овој вароши, више ни привидно, не може задржати траг свог некадашњег, војничког, идентитета: „Задатак је Енглеза, сад, да тај свет науче благодетима мира. Да се ти војници и бескућници претворе у корисне чланове друштва. Зидаре, обућаре, штаваре кожа, столаре, браваре, рударе, носаче, месаре, болничаре”⁸. Дакле, у миру почиње асимилациона политика овог града, онда када више ни свој живот не може унети у трговински ланац, те смрт њихова постаје „страшна ситница”⁹, што је за некога ко је свој живот посветио војничком позиву неиздржива мисао. Бити војник у Лондону није више ствар посвећености и части, већ трговине, „И рат је трговина”¹⁰, како јунаку говори Парк. То поништава ужасну мисао из *Друге књиге Сеоба* да мужик „има да се научи да стане и да гине, у месту!”¹¹ која добија свој коначни, *дехероизовани* облик – постаје трговина. Када то више није ствар националног интереса ослобођења, у случају Павла Исаковича, или дубоко укорењеног позива и осећаја дужности Николаја Рјепнина, прелази се у економски дискурс, што, према Лиотару¹², указује на тоталитаризујућу компоненту капитализма:

⁶ Cf. A. JERKOV, *Od modernizma do postmoderne*, Priština–Gornji Milanovac 1991.

⁷ Н. МИЛОШЕВИЋ, *Милош Црњански као романописац*, [in:] *Књижевност и метафизика*, Београд 1993, р. 40.

⁸ М. ЦРЊАНСКИ, *Роман о Лондону...*, р. 13.

⁹ *Ibidem*, р. 39.

¹⁰ *Ibidem*, р. 482.

¹¹ М. ЦРЊАНСКИ, *Сеобе...*, р. 662.

¹² „[...] начело по којем су прихватљиви сваки предмет и свака акција ако могу ући у економску размену није тоталитаран у политичком смислу, али он то јесте у језичким изразима, јер призива потпуну хегемонију жанра економског дикурса”. Cf. J. F. LYOTARD, *Šta je postmoderna*, Београд 1995, р. 59.

О исцрпљујућим моћима капитализма писао је и Берман: „Невоља капитализма, у овом као и у другим случајевима, јесте то што он разара људске потенцијале које је створио. Он код свакога подстиче, чак намеће, саморазвој, али људи могу да се развијају само на ограничен

Новац има, у времену у ком живимо, снагу Сунца, снагу, коју сузе више немају. Срећа људска је сад у новцу. Енглези су од трговине начинили религију. Кад се у Лондону пита ко је ко, колико вреди ко, – ‘how much is he worth’, – мисли се: колико има? Колико фунти? А ми, у руској емиграцији, сад, не вредимо ништа¹³.

Егзистенција руских емиграната своди се у Енглеској на новчану вредност, вредност коју су они изгубили. Пошто Лондону више немају шта понудити, након рата губе сваки значај.

У немогућности аутентичног постојања, Рјепнин све више живи у прошлости, и док Нађа ипак проналази сврху у браку¹⁴, у љубави те остаје присутна у животу као таквом, он све више „тоне” у смрт. Живот главног јунака у сећању постаје једна врста одржавања континуитета, односно идентитета, како их повезује Јан Асман у *Култури памћења*¹⁵. У исто време, сећање је и један вид непристајања на лондонски изобличени либерално-капиталистички свет, те и поставља Рјепнина у позицију *Другости*:

У свету тоталитарног уједначавања, сећање омогућава искуство другог и дистанцу према апсолутизму свакодневног и датог. У општем, мање политичком смислу, ово важи и за притисак који врши свакодневица на социјалну стварност, а која увек делује у правцу уједначавања, „једнодимензионалности” и редукције комплексног.¹⁶

Живот кнеза је, Ничеовим речима, непрекидна „билост”, бивствовање под све већим теретом прошлости¹⁷, а у недостатку ничеанског виталистичког принципа заборава, нема места за оно што је „ново”¹⁸ те Рјепнин не може

и деформисан начин. Оне особине, импулси и таленти који су корисни на тржишту форсирају се (често преурађено) и неразумно цеде до краја. Све друго што у човеку постоји, све што нема тржишну вредност, немилосрдно се потискује, или усахњује због неупотребе, или никада не добија шансу за заживи. Cf. M. BERMAN, *Sve što je čvrsto i postojano pretvara se u dim...*, [in:] *Modernizam/postmodernizam. Teorija*, ed. D. MARINKOVIĆ, Novi Sad 2018, p. 93.

¹³ М. Црњански, *Роман о Лондону...*, p. 32.

¹⁴ „Она се сећа првих година њиховог брака, а он Русије”, Cf. *Ibidem*, p. 30.

¹⁵ „То је питање културне мнемотехнике, тј. меморисања, реактивације и посредовања смисла. Функција такве културне мнемотехнике састоји се у одржавању континуитета, односно идентитета. Идентитет је, као што се лако може запазити, питање памћења и сећања”. Cf. J. ASMAN, *Kultura pamćenja*, Beograd 2011, p. 91.

¹⁶ *Ibidem*, p. 87–88.

¹⁷ Ф. Ниче, *О користи и штети историје за живот*, [in:] *Несавремена разматрања*, Београд 2019, p. 86.

¹⁸ „[...] али у неком сувишку историје човек опет престаје, и без оног омотача неисторијског он никада не би започео нити се одважио да започне” Cf. *Ibidem*, p. 89.

постати корисним у Лондону, ‘useful’. Кнежев идентитет дубоко је укоренен у традицији и наследној титули, а „што снажније корене има најдубља природа неког човека, то ће он и од прошлости више усвајати или наметати”¹⁹. У развоју Ничеовог схватања историје од *О користи и штети историје за живот до Генеалогije морала и С оне стране добра и зла*, развија се мисао о забораву, да би у неким од финалних разматрања дошло до значајног повезивања заборава и морала²⁰ па питање о (не)могућности заборава постаје и питање морала, што је значајно када се говори о Рјепнину и његовој немогућности заборављања домовине:

Ја сам Рус, Нађа. За мене овакав живот, као што га живим и као што га живе ови овде, за новац, за уштеде, за осигурања, нема ни привлачности, ни смисла. Ја ћу, до краја, мислити о нашим бившим војницима, и о Русији, – до краја²¹.

Да корен Рјепнинове патње у Лондону није, као што нека тумачења овог романа теже да покажу, Лондон, види се у самом роману:

Корен његове несреће, његове неспособности да се снађе, у туђини, у Лондону, учини му се, изненада, да је само, то, што је он, просто, потомак војника, Рјепнина, маршала, фелдмаршала, официра. Он је официр. Не инжињер рударства, како је ујак желео да он буде. Руски официр. То је корен све његове несреће у туђини, па и у Лондону. Био је војник. То је корен свега: “That’s the root of everything”²².

Руски официр и руски књаз, две улоге које су традицијски спојене у историји руског народа, јунак може бити само у земљи у којој је рођен, не може то бити у Паризу, Прагу, па „ни у Лондону”. Рјепнинова измештеност из земље којој суштински „припада”, отвара руптуру у његовом идентитету који је заснован управо на наследној титули и посвећености војничкој дужности. Од таквог идентитета се не може одустати, али се он не може наставити у Лондону јер може постојати само тамо где га никако више не може бити – у Русији. Сећање, дакле, остаје једини простор овог немогућег идентитета: „Ви сте обукли туђу униформу. Ја остајем, у прошлости, и носим, руску,

¹⁹ *Ibidem*, p. 87.

²⁰ Cf. F. NIČE, *S one strane dobra i zla*, [in:] *S one strane dobra i zla / Genealogija morala*, Beograd 2011, *passim*.

²¹ М. ЦРЊАНСКИ, *Роман о Лондону...*, p. 86.

²² *Ibidem*, p. 318.

прошлу”²³. Питање сећања, дакле, заиста постаје и питање морала у којем се спаја кнежевска титула и претпоставка етичке супериорности која се може пратити од Достојевског и његовог кнеза Мишкина²⁴, са војничком етиком, где је верност земљи рођења и спремност на смрт за такву земљу категорички императив. То је кнежева истина, грчка „*aletheia*”, у чијем корену Вајнрих види Лету, реку заборава, односно њену негацију („*a-lethe*”), те би истина била и „оно што се не сме заборавити”²⁵, што се значајно надовезује на Ничеову мисао, али и на етику Николаја Рјепнина.

Утапање овог представника највишег друштвеног слоја у гомилу од „четири, осам, четрнаест милиона”²⁶ нужно активира запитаност над смислом. Онај који је био јединствен, постаје сада неидентификован део мноштва, тежи се брисању његовог националног идентитета те је често поистовећен са Пољацима са којима је дошао у Лондон те стога и постоји потреба у јунаку да се идентификује као Рус, што се може видети на бројним местима у роману, јер је име, према Јану Асману, заправо централни симбол етнополитичког идентитета²⁷. Но, није само јунакова етница доведена у питање, већ и име његове породице у Лондону губи своју симболичку моћ те се више не посматра као кнежевско презиме, него постаје неизговорљиво, а само име Николај празни се значењем и постепено прелази у „Нико”, и, коначно, „Ништа”, онда када Рјепнин на тркама коња прихвати коначну детронизацију свог идентитета, након чега више не постоји никаква сумња у то како ће се његов живот у Лондону завршити:

Зашто је био кукавица, зашто није играо, све, на вранца, којег је био изабрао? Зар није више књаз, руски? Којешта! Где? У Лондону? Којешта! У Лондону је нико и ништа. Слава Богу! Нико и ништа!²⁸

Немогућност кнеза да живи било где, осим у својој домовини, и немогућност да се врати тамо где би морао, доводи у питање логичку уређеност света: „Свет није уређен добро”²⁹. Логично је да руски кнез живи у Русији³⁰

²³ *Ibidem*, p. 313.

²⁴ Cf. F. M. DOSTOJEVSKI, *Idiot*, Beograd 2014, *passim*.

²⁵ H. VAJNRICH, *Leta. Umetnost i kritika zaborava*, Beograd 2008, p. 20.

²⁶ M. ЦРЊАНСКИ, *Роман о Лондону...*, p. 15.

²⁷ J. ASMAN, *Kultura pamćenja...*, p. 152.

²⁸ M. ЦРЊАНСКИ, *Роман о Лондону...*, p. 446.

²⁹ *Ibidem*, p. 124.

³⁰ О томе сам детаљније писала у: С. Филипов, *Губљење логичких веза у Роману о Лондону*, “Годишњак Катедре за српску књижевност са јужнословенским књижевностима” 16, 2021, p. 175–192.

док принудним напуштањем домовине свет губи своје логичко упориште и постаје крајње дестабилизован: „Живети у својој земљи је логично, ма какав то живот био. У туђини, није”³¹. Логично је да руски војник може бити само „руски” војник, део заједнице која има чврсто изграђени колективни идентитет. Но, можда управо ту настају најчудније „метаморфозе” у овом роману јер Бела армија је она која је изгубила, која се „осрамотила”³². Победе, а можда још значајније – порази, битно утичу на колективно памћење: „Трауматска искуства патње и срама само се с великим тешкоћама пропуштају у памћење, јер не могу да се интегришу у позитивну слику коју појединац или колектив имају о себи”³³. Једино нелогичније од пораза и напуштања домовине јесте окретање против ње: „Против те Русије више не би да мрдне, ни малим прстом, прво, зато што је и он Рус, што је, то, и његова земља, иако је из ње изашао, а друго, и зато, што би то било нелогично, сад, па и срамно”³⁴. Проблематизована слика о сопственој армији, као и дељење те армије од земље којој је служила, а нарочито победе једне друге армије, омогућавају успостављање чудне везе између јунака и Црвене армије:

Као омађијан, од мртвих у Русији, тај Рус је пролазио, годинама кроз разне земље, градове, друштва, као да је све то сан који и не сања, он, него га само случајно гледа, и види. Међутим, довољно је било да неко поведе реч о руској војсци, па да Рјепнин пребледи и да, сваку реч, мери, као капи своје сопствене крви. Само је на то био осетљив, лако је за то био готов да скочи и да удари. Победе црвених армија, у Другом, прошлом, рату, тако неочекиване, као чудо, постале су биле за тог, царског емигранта, и не само за њега, него и остале руске емигранте, мелем³⁵.

Континуитет се, дакле, успоставља управо тамо где је јунак једино био осетљив – у сфери војничког. Победе Црвене армије, која је сада она која је „руска”, која „брани” Русију, постају нека врста надокнаде за поразе Беле³⁶

³¹ М. Црњански, *Роман о Лондону...*, р. 311.

³² „Каква будућност? Зар он не припада срамној, царској, побеђеној, белој, војсци, која је побеђена на крају Првог рата, а осрамотила се, пришивши Немцима, и у Другом рату?” Cf. *Ibidem*, р. 396.

³³ А. ASMAN, *Duga senka prošlosti*, Beograd 2011, р. 89.

³⁴ М. Црњански, *Роман о Лондону...*, р. 311.

³⁵ *Ibidem*, р. 362.

³⁶ Помиреност руског кнеза са новом армијом види се у симболичком дијалогу са Аурором: „Тукла си Петроград, али је твој плотун разнео његово име, даље, него што се ишта, икад, чуло, о тој вароши”. Cf. *Ibidem*, р. 452.

те ће војнички идеал победе³⁷ и кнежева љубав према Русији трансцендирати свако политичко и државно уређење. Траг старог руског идентитета кнез ће пронаћи у књизи са сликама Лењинграда коју му оставља Покровски, кроз трајање чувених споменика и монументалих грађевина које су биле не-такнуте у револуцији или касније обновљене: „Стара, раскошна, гвоздена, ограда на мосту, опет је била ту. Обновљене су биле и скулптуре Клодта, вечни укротитељи коња који се пропињу на целом свету. А мало даље видео је и Аничков дворац”³⁸. Споменици и грађевине представљају материјализовани облик колективног памћења те Рјепнин проналази континуитет и у Петрограду, али и у Москви, у *Дворани Св. Ђорђа*, која у себи спаја и материјално и духовно сећање на царске дане: „Иако је то био споменик прошлости, у царској Русији, није био, ни оскрнављен у револуцији, ни уништен, ни смрвљен. Мртви су остављени на миру”³⁹, у чему јунак види трајање једаног облика поштовања према војничком, или можда боље витешком, начелу. Уочавањем постојаних веза између старе и Совјетске Русије, Рјепнин превладава раскол створен револуцијом и прихвата ову нову земљу иако њега у њој не може бити. Тиме се успоставља парадоксални континуитет, односно, „идентитет”, који у исто време црпи своју снагу из историје, али и бива поништен њоме. Како не може да се фактички врати у Русију, Рјепнинов једини излазак из сећања и спајање са армијом којој је припадао, а која је била руска, јесте смрт: „У глави је, опет, изненада, чуо, тихи смех, и шапат, покојнога Барлова. „Ми се, после наше смрти, враћамо. ‘Шагом марш, књаз!’ Тако, тако, сви се, тамо, враћамо!”⁴⁰. Та смрт јесте нејевска⁴¹, јер јунак одбија да и његова смрт буде питање „случајности”⁴², и, условно речено, сам издаје команду и тако даје свој одговор на бесмисао који га окружује.

Николај Рјепнин на крају *Романа о Лондону* нестаје. У тренутку када излази овај роман, српска књижевност је већ упозната са проблематиком иш-

³⁷ Алаида Асман пише о величини ослобођења 1945. године и проблему колективне свести, која из себе потискује све лоше особине режима: „Изузетан историјски значај ослобођења из 1945. године чини суштину те херојском величином дефинисане позитивне слике о себи, која не допушта да се узму у обзир и друге, супротне карактеристике, какве су жртве стаљинистичке диктатуре и гулага”. Cf. A. ASMAN, *Duga senka prošlosti...*, p. 94.

³⁸ М. Црњански, *Роман о Лондону...*, p. 428.

³⁹ *Ibidem*, p. 453.

⁴⁰ *Ibidem*, p. 514.

⁴¹ Наполеонов маршал Неј је на свом стрељању сам дао команду и она је „једина утеха, кад је реч о војнику” Cf. *Ibidem*, p. 509.

⁴² „Имао је обичај, у последње време, да понавља, да је у животу, све случај. Несрећа човека, случај. Познанство, случај. Распућин, случај. Господин Новгород, случај. Смрт, случај. Божја воља, случај”. Cf. *Ibidem*, p. 253.

чезлог оца у *Башти*, *пепелу*, док ће само годину дана касније Киш дати свој маестрални поетички одговор на такво одсуство, али и на кризу модернитета која се може пратити још од Андрићеве *Проклете авлије*, како смо показали у другом раду⁴³. Међутим, на почетку рада поменуто је да се у *Другој књизи Сеоба* наилази на кризу извора приповедања те да се о ономе што је одсутно више не може тек тако казивати, већ морају постојати извори који би обезбедили веродостојност таквог приповедања, што је поступак који ће бити карактеристичан управо за Данила Киша, и који ће бити у највишем степену остварен у *Пешчанику*. Међутим, између краја *Сеоба* из 1962. године, а нарочито *Романа о Лондону*, и романа Данила Киша успоставља се веза оних који су „расељени” или „измештени” и оних који су „ишчезли”, као и њихове функције у овим делима. Криза која се јавља на крају *Друге књиге Сеоба* можда наговештава зашто нису написани планирани томови *Сеоба* јер како уопште даље писати о сеобама ако су оне саме у себи дисквалификоване и ако нужно воде до „расеоба”? У том смислу *Роман о Лондону*, који није наставак приче о породици Исакович, јесте једини начин да се настави, да се и даље романескно говори, али сада о измештености, о онима који такође не могу више постојати на једином месту где могу постојати, не само о једној ишчезлој епохи и друштвеном слоју, већ о ишчезлом смислу као најрадикалнијем одсуству о коме се може проговорити тек поетичким знањем, „знањем саме књижевности”. Такво знање мора бити постављено већ на сам почетак романа, или, можда и раније, већ у сам „наслов” романа који се препознаје као нови облик романа – роман о. У *роману о* главни јунак више не може бити приповедач, али може својим финалним чином оставити траг који ће му омогућити да призове приповедача и започне причу.

Почетак седамдесетих година XX века обележила су три романа у којима се постепено види повлачење фигуре јунака-приповедача, а која је била доминантна у високом модернизму са романескне сцене: *Ходочаиће Арсенија Његована*, *Роман о Лондону* и *Пешчаник*. У *Ходочаићу* ће се поставити важно питање смисла даљег писања⁴⁴, а сама фигура приповедача биће подређена фигури приређивача. *Роман о Лондону* проблематизоваће управо одсуство смисла и упризорење тог одсуства у роману. Главни јунак сада није приповедач, он то више, без поетичког знања, не може бити иако би му

⁴³ С. Филипов, *Приповедачки субјекат и поетика високог модернизма: од Андрићеве Проклете авлије до Прољећа Ивана Галеба Владана Деснице*, „Наслеђе. Часопис за књижевност, уметност и културу” 18.49, 2021, р. 267–276.

⁴⁴ „И уопште, има ли сврхе писати, има ли смисла говорити? Ако више ништа корисно по куће не може да се учини, имају ли сврхе речи, и значи ли што говор?”. Cf. Б. Пекић, *Ходочаиће Арсенија Његована*, Београд 2010, р. 341.

управо то било потребно како би ничеански превладао историју⁴⁵ и наративизовао своја сећања⁴⁶ те пронашао смисао у уметности, али и у коначном разумевању своје судбине кроз тумачење. Оно што Николај Рјепнин није могао да уради, урадиће Кишов Андреас Сам, између *Баите*, *пепела* и *Пешчаника*, где ће стећи поетичко знање којим ће моћи да кроз различите дискурсе уприсутни ишчезлу фигуру оца, али ће из *Пешчаника* морати он сам да нестане како би реконструкција добила објективност, а тиме и неопходну веродостојност⁴⁷.

Последњи роман Милоша Црњанског налази се, дакле, уз романе Киша и Пекића у средишту поетичких промена, између позног модернизма и пост-модерне, приказујући начин на који се још једино може проговорити о одсуству. Након кризе којом се завршава *Друга књига Сеоба*, *Роман о Лондону* јавља се као једини могући наставак исељеничке саге и приповедања о ишчезлом народу. Нема смрти писања, има нових романа. Зато историја књижевности поетичко знање *Друге књиге сеоба* и *Романа о Лондону* затим види у *Пешчанику*, *Гробници за Бориса Давидовича* и *Хазарском речнику*. У све три књиге постоји не само сродност поетике и облика романа, него и једна романескна феноменологија немогућег – немогућег повратка Е.С. којег су одвели, немогуће социјалне истине совјетског тоталитаризма у *Гробници* и немогућег одговора на питање избора вере, због чега се мора нестати, у *Хазарском речнику*.

Библиографија

Извори

DOSTOJEVSKI F., *Idiot*, Beograd 2014.

KIŠ D., *Peščanik*, Beograd 1989.

ЦРЊАНСКИ М., *Сеобе*, Београд–Сарајево 1990.

ЦРЊАНСКИ М., *Роман о Лондону*, Београд 2006.

ПЕКИЋ Б., *Ходочашће Арсенија Његована*, Београд 2010.

⁴⁵ „Речју „неисторијско” обелажавам вештину и снагу заборављања и укључивања у неки ограничени хоризонт; „надисторијским” називам оне моћи које поглед одвраћају од постојања ка ономе што животу даје карактер вечнога и једнако значајнога, ка уметности и религији”. Cf. Ф. Ниче, *О користи и штет...*, p. 158.

⁴⁶ „Оно што сине као сећање по правилу су издвојени, неповезани моменти без онога Пре и онога После. Тек захваљујући приповедању они накнадно добијају облик и структуру, који их истовремено допуњују и стабилизују”. Cf. A. ASMAN, *Duga senka prošlosti...*, p. 24.

⁴⁷ Cf. D. KIŠ, *Peščanik*, Beograd 1989, *passim*.

Литература

- ASMAN A., *Duga senka prošlosti*, Beograd 2011.
ASMAN J., *Kultura pamćenja*, Beograd 2011.
BERMAN M., *Sve što je čvrsto i postojano pretvara se u dim...*, [in:] *Modernizam/postmodernizmu. Teorija*, ed. D. MARINKOVIĆ, Novi Sad 2018, p. 84–127.
JERKOV A., *Od modernizma do postmoderne*, Priština–Gornji Milanovac 1991.
JERKOV A., *Rađanje »romance« o nacionu iz duha tragičkog sna (o imanentnoj poetici romana Miloša Crnjanskog)*, „Treći program: izbor” 92.95, 1992, p. 59–87.
LYOTARD J. F., *Šta je postmoderna*, Beograd 1995.
NIČE F., *S one strane dobra i zla*, [in:] *S one strane dobra i zla / Genealogija morala*, Beograd 2011, p. 189–276.
VAJNRIN H., *Leta. Umetnost i kritika zaborava*, Beograd 2008.
- Филипов С., Губљење логичких веза у Роману о Лондону, „Годишњак Катедре за српску књижевност са јужнословенским књижевностима” 16, 2021, p. 175–192.
Филипов С., Приповедачки субјекат и поетика високог модернизма: од Андрићеве Проклете авлије до Прољећа Ивана Галеба Владана Деснице, „Наслеђе. Часопис за књижевност, уметност и културу” 18.49, 2021, p. 267–276.
Милошевић Н., Милош Црњански као романописац, [in:] *Књижевност и метафизика*, Београд 1993, p. 22–41.
Ниче Ф., О користи и штети историје за живот, [in:] *Несавремена разматрања*, Београд 2019, p. 81–244.

Sofija D. Filipov Radulović

<https://orcid.org/0000-0002-2351-2864>

University of Belgrade

Faculty of Philology

Department of Serbian Literature with South-Slavonic Literatures

Studentski trg 3

11000 Beograd, Republika Srbija/Republic of Serbia

sofija.filipov1@gmail.com

Дејан Ајдачић (Гдањск)

Идентитет и осећања српских исељеника крајем 20. века (по књигама Милете Продановића и Давида Албахарија)

Људи су у страху од насиља, рата и беде често напуштали домове и свој крај. Њихова страдања су увек имала узроке у историјским неприликама и поступцима владара и моћника. Процеси разградње федералне Југославије су од седамдесетих година 20. века постајали све јачи, а након пада Берлинског зида и краха једнопартијске идеологије у источној Европи, комунистички функционери југословенских република су се претворили у националисте и сепаратисте који воде јалове преговоре о судбини тада још заједничке, али нежељене државе. Распад федерације убрзале су најаве канцелара обједињене Немачке о брзом признању Хрватске и Босне и Херцеговине иако није постојао никакав договор о међусобним правима и обавезама бивших република и новостворених држава.

Слободан Милошевић је, после обрачуна са противничком фракцијом српских комуниста, победио на првим вишестраначким председничким изборима крајем 1990. године и мало потом показао насилнички приступ у решавању политичких проблема, упутивши тенкове на улице Београда 9.

марта 1991. године против учесника митинга опозиције. Био је један од виновника рата, организатор ратне хиперинфлације у јесен 1993, наручилац крађе на локалним изборима крајем 1996, па и насилног гушења тиме изазвог протеста у зиму 1996/1997. Милошевић, и партије које су га подржавале, су насиљем ограничавали слободу грађана Србије, осиромашили државу инфлацијом и плачкашким приватизацијама, чему су додати и ефекти економских санкција западних држава. Бес грађана Србије због пропадања је растао, као и побуна против све бруталније полиције и прикривања пропасти у јавним медијима. Ипак, захтеви за промене нису водили променама, па се део грађана одлучио на исељење. Редови пред страним амбасадама за добијање улазних виза постали су део сиве стварности. До руба пропасти Србију су довели укључивање мафије у структуре власти у Србији крајем деведесетих, убиства политичких противника, као и тромесечно НАТО бомбардовање Србије 1999. са предајом Косова.

Иако се из Србије у последњој деценији 20. века иселило више стотине хиљада грађана, а са територије бивше Југославије и више милиона, тешко је описати личне доживљаје тих емиграната, јер је мало објављених дневничких записа. Због тога значај стичу суморна књижевна дела са темом исељавања, која ову епоху приказују кроз ауторска виђења избеглих ликова. На примеру књига двојице српских аутора у раду ће бити представљене дилеме и трауме исељеника из Србије пред одлазак у изабрану земљу. Пажња ће бити усмерена и на осећања ликова књижевног дела, на њихова суочавања са изазовима прилагођавања и проблемима уклапања у нову државу.

Дилема – отићи или остати

Београдски писац и сликар Милета Продановић, противник рата и учесник протеста против насилничке политике Слободана Милошевића, године распада Југославије проводи у родном граду. Главни јунак његовог романа *Врт у Венецији* (2007) писцу је сличан како по годинама, тако и по интересовањима – Продановић је дипломирао архитектуру, сликао је и објављивао, а Баки – главни јунак – завршава своје студије историје уметности. Јунак је истовремено и приповедач у првом лицу, па је веома наглашен лични тон у приповедању и коментарима приповедача.

У роману је прва сижејна линија везана за ране осамдесете године, Бакијеву краткотрајну везу са другарицом са студија и рок певачицом Лином Девелић – која је, отишавши на Запад, променила име у Marceline De Velich. Друга, мање развијена линија је посвећена годинама после распада Југосла-

вије, крајем деведесетих година 20. века, годинама насилног гушења протеста, суморној свакодневици испуњеној страховима и разговорима о исељењу. У роману Милете Продановића само се узгред помињу хиперинфлација, пирамидалне штедионице, несташице, санкције, рат, испраћаји исељеника на аутобуским станицама, али њих читалац који познаје тадашње прилике у Србији подразумева као стварносне оквири описане радње.

Наслов романа *Врт у Венецији* упућује на једно двориште у граду у лагуни које повезује обе Бакијеве љубави – најпре Дорино читање романа у коме се појављује тај врт, а потом и сусрет у њему са Лином.

Дора није спадала у заљубљенике у лепу књижевност. Поготово не домаћу. Делове једног од малобројних романа које је прочитала до краја и са пажњом препричавала ми је у неколико наврата. Нарочито детаљ о неком замишљеном врту у Венецији у којем се, онемо ко у њега ступи, потпуно измени животна прича¹.

Дорин момак прикрива да познаје то дело, па јој чак говори да је то „фантастика“, али Дора узвраћа да је та прича о промени животне судбине повезана са њима: „Да, али врло занимљива. И нама толико потребна“. Ни приповедач, ни његова саговорница не помињу име аутора и наслов дела, а Ала Татаренко открива интертекстуалну алузију на стрипски лик Корто Малтезеа из венецијанске епизоде романа *Судбина и коментари* Радослава Петковића, истичући: „Управо казивање јунака стрипа се учинило најпривлачнијим Продановићевој јунакињи – она мења своју „причу“, одлазећи у иностранство“². Доротеја – Дора, жели да промени ток свог живота после пребијања од стране полиције тако што намерава да оде из земље у којој више не жели да живи. Она убеђује двадесетак година старијег момка Бакија да заједно оду, али он не жели да напусти Београд. Он сматра да у далеком свету они никоме нису потребни, о чему говоре његове ироничне опаске о „неслућеним могућностима“ и „невероватним перспективама“ које их, тобоже, чекају. Насупрот његовој сумњи у оправданост одласка стоји младачка вера девојке, спремне за било какав изазов и полазак на нове животне стазе. Њих раздваја друкчије поимање мирнијег живота – Бакију је довољно затварање у свој свет, а за Дору је то потрага мирнијег живота на другом месту.

¹ М. PRODANOVIĆ, *Vrt u Veneciji*, Beograd 2007, p. 21.

² А. ТАТАРЕНКО, *Трансформација постмодернистичког наративног модела у роману Милете Продановића 'Врт у Венецији'*, [in:] *Српска књижевност у украјинском ЛитАкценту*, ed. Д. АДДАЧИЋ, Београд 2015, p. 58.

У роману се позајмљеница „емигранти“ односи на југословенске политичке избеглице на Западу, које су у периоду социјализма биле сматране непријатељима, насупрот „гастарбајтерима“ који су са благословом комунистичких власти одлазили у Немачку и Скандинавију. Када богати ујак главног јунака усред рата дође из Швајцарске у Београд на конгрес пословних људи и похвали се фотографијом на којој се рукује са Слободаном Милошевићем, то изазива Бакијево огорчење јер је та рука: „стотине хиљада младих људи натерала да понове његову судбину *емигранта*. То сам му рекао после неколико његових фраза о покровитељу скупа *српске дијаспоре*“³. Приповедач употребљава реч неутралног значења, реч *дијаспора*, преузету из јавних медија, који су симулирали Милошевићеву блискост са богатим Србима из Америке и западне Европе као покровитеља скупа „српске дијаспоре“. Реч „емигрант“ повезује судбину казивачевог ујака и „стотина хиљада младих људи“ као две политичке емиграције: прве – емиграције антикомунистичког усмерења и друге – антимилошевићевске емиграције. Ујаку, који је отишао у време комунизма, могло би се рећи да и приличи назив „емигрант“, али како овај у Милошевићу не види виновника рата, већ моћног политичара, Бакијево повезивање „младих људи“ који беже од насилничког режима са емигрантима, за њега означава изједначавање некадашњих и садашњих избеглица из политичких разлога, али прикрива јака осећања и негодовање према ујаку који је у заблуди поводом Милошевића.

Иако су „млади људи“ масовно бежали из своје земље, нико не употребљава речи *избеглице*, *изгнаници*, *бегунци*, *избеглиштво*. То не чине ни старији Баки, ни млађа Доротеја у препиркама о могућем одласку. Продановић помиње разговоре о исељеничким визама, о избору земље или града, али не описује детаље о распродајама станова и имовине, разговоре о томе шта ваља понети у иностранство, што је разумљиво имајући у виду да он не намерава да напушта родни град. У фикционалном приказу стварности деведестих година у Београду, писац еуфемистички говори о „одласку, исељењу“ или „сељењу“, што одражава такву реторику и у стварном животу. Писац помиње „неколико озбиљнијих расправа“ момка и девојке на животној раскрсници, разговоре „о одласцима и останку, разлозима за једно или друго“, али не наводи њихове аргументе за одлазак или останак, већ усредсређује пажњу на усплахирену обузетост ситним пословима. Доротеја, као и стварне особе по којима је обликован њен лик, интересују „закони о стицању држављанства скинути са Интернета“⁴, они размишљају о административним процедурама у страним амбасадама и добијању потврде на пасошу која им омогућава улазак у стране

³ М. PRODANOVIĆ, *Vrt u Veneciji*, p. 45.

⁴ *Ibidem*, p. 205.

земље – најважније је „добити визу” или „добити пасош”, што значи добити пасош са улазном визом стране земље. Редови, заказивање термина у страним конзулатима, брига о исходу разговора поништава тежину психолошке трауме и уступа место свршавању послова неопходних за усељење у изабрану земљу. Писац је оцртао деловање одбрамбеног механизма у коме тешке одлуке постају лаке, а стицање виза и пасоша се претвара у тешке борбе.

У роману *Врт у Венецији* пребијају протестанте, па и Доротеја настрада (Крв на прљавим плочницима), али за њу то још не представља разлог за одлазак из Србије. Приповедач истиче да већина Дориних вршњака предузима кораке да оду из Србије, чиме он оцртава и колективно расположење и узајамну „потпору“ за одлуку о исељењу:

Доротеја је, **као и многи други**, након извесне паузе поново ушла у акутну фазу **планирања исељења**. По кући су се повлачили шарени проспекти Новог Зеланда, Канаде, Јужноафричке Републике, закони о **стицању држављанства** скинути са Интернета, публикације из серије **‘Како најлакше до усељеничке визе...’**⁵

У Србији деведесетих година исељеници су одлазили из Србије пошто би, чекајући у дугачким редовима за предају докумената, добили визу најчешће за Мађарску, Немачку, Канаду, Аустралију, Јужноафричку републику. У психози да се мора отићи из Србије, све земље су биле добре. Милета Продановић се иронично поиграва, како неоправданим очекивањима да су у новој земљи добродошли, тако и егзотиком имена држава за које је до тада мало ко знао и где се налазе, а које су људи разматрали као циљ свог пресељења.

После неколико озбиљнијих расправа – да употребим тај еуфемизам – око **неспособности** које се отварају у земљама јужне хемисфере, нестрпљивим да добију баш нас, једног узалудног историчара уметности и једног скоро дипломираног антрополога, после мојих одбијања да узмем у обзир **невероватне перспективе** које се отварају **уколико добијемо пасош** Кајманских острва или неке сличне земље која се не може наћи на географској карти, а који би нам омогућио да... Доротеја је чак и демонстративно паковала ствари и одлазила. Срећом, не за дуго, враћала се са обећањима да више никада неће покретати те теме, да би већ након неколико дана поново почела да **пројектује нашу животну ситуацију у новим амбијентима**, на ведријим географским ширинама, у областима у којима никада не залази сунце⁶.

⁵ *Ibidem*, p. 205.

⁶ *Ibidem*, p. 206.

„Неслућене могућности“ које приповедач помиње, очигледно израстају из фантазми људи жељних не само спокојног живота, већ и неочекиваног богатства и успеха. Он зна да Дора подноси пријаве, па се није много зачудио када је она објавила о добијању визе: „Зато и није морала да ми показује визу у пасошу, слутим, неку врсту налепнице која мора имати црвени лист јавора између две такође црвене вертикале“⁷. Приповедач описује визу у Дорином пасошу, која читаоца јасно упућује на заставу Канаде. У двојној улози нара-тора и актера радње, Баки излаже њену понуду да му брзо направе визу са којом би они заједно отишли из Србије и избегли очекивано бомбардовање. Одбијању такве понуде читалац сазнаје из Дорине псовке исписане на привеску кључева његовог стана, који је он затекао после њеног одласка. Прича о личној судбини двоје људи на крају личи и на судбину два поколења јер Доротеја – Дорица оличава генерацију која је на своју земљу „одавно ставила крст“. Писац читаоцима доиста нуди овај генерацијски кључ, али поред таквог приступа не треба previdети ни мноштво ненаглашених детаља којима писац Бакија приказује као човека који, познајући страни свет, жели да живи у свом свету.

Трауме немогућности одласка

Тема НАТО бомбардовања Србије, у пролеће 1999. године, је развијена у Продановићевом роману *Ово би могао бити ваш срећан дан. Колатерална књига свеопште некоректности* (2000). У роману се спомени малобројних стварних догађаја преплићу са есејистичким промишљањима и фантастичким преображајима – муж и жена сазнају да је од три пријаве на конкурс за америчку зелену карту, једино њихово куче Милица добило могућност да оде у Сједињене Државе. Та, за Милицу радосна вест, изазива чудо и куче стиче моћ говора. Писац је таквим фантастичким обртом створио могућност да веома рељефно оцртава психолошке мотивације жеља и ставова пса који је као човек добио шансу да оде у Бољи, Мирнији, Богатији и Други свет. У Продановићевом тексту пуном горког смеха, ироније судбине и цинизма, преплићу се комично приказивање карактера разумом обдареног пса и хумористичко сликање онеобичене и нестварне ситуације. Писац је срећу, као једну од кључних речи у књизи, ставио у наслов, чиме је читаоцима унапред скренуо пажњу на своју намеру да осветли различито разумевање среће. Могло би се рећи да куче Милица има среће јер је добила зелени картон,

⁷ *Ibidem*, p. 210.

али њена срећа се не може реализовати одласком у Америку. Она има среће и што је проговорила – њен преображај је везан за тренутак сазнања да је изабрана, што је истог трена претвара у нешто више биће, биће које стиче моћ говора. Онај ко је стекао право да уђе у Америку, постаје и онај ко има право да заступа америчке ставове и да оцењује све са становишта Америке.

Поднаслов романа „коллатерална књига опште некоректности“ представља очигледну алузију на израз „коллатерална штета“ који су НАТО челници користили за убиства грађана Србије током бомбардовања, као и на израз „политичке коректности“. „Политичка коректност“ се у низу детаља приказује као цинична стратегија ублаженог и еуфемистичког називања поступака који нису коректни. Честа употреба ове синтагме већ је потпуно отупела критички однос према управо супротном смислу, који она реално носи, али писац, свестан орвеловске природе Новоговора, зато и употребљава реч „некоректност“. Заменом речи „штета“ у изразу „коллатерална штета“ речју књига, настаје помисао да књига представља неку штету, али таква идеја такође садржи иронични помак јер она штету представља само онима који ствари не називају својим правим именима.

Писац уводи једну епизоду која се на прикривени начин ослања на студију Весне Бјелогрић Голсворди *Измишљање Руританије*⁸ са анализом „империјализма маште“ у књижевним и филмским делима енглеске популарне културе која се одигравају на Балкану. Писац је измислио тобожњу земљу Приморуританију. Он се горко руга намерама моћних сила које, тобоже, ради заштите опосума председнику земље Приморуританије постављају ултиматум – да не гради брану јер ће послати „150.000 тешко наоружаних биолога, зоолога и еколога, са пратећом опремом и логистиком“, Тобојњи племенити силници уништавају земљу, а као „коллатерална жртва“ страда цела популација тиграстих опосума. Милета Продановић је и у роману *Елита у земљи светих шарана* показао то лицемерно преобртање у коме се најмирољубивији показују као најагресивнији, а најагресивнији као стубови модерног цивилизованог друштва⁹.

Позиција „Западњака“ према Словенима и кавкаским народима је на почетку романа оцртана есејистички размахнутим разматрањима о остацима рогова и сурли код Словена, као дивљака који су задржали животињске атавизме. Та гротескна слика о животињским цртама људи европског „Источа“ изложена је у гротескно псеудонаучној перспективи – представља фантазматску надградњу књиге словеначког антрополога Божидара Језерника

⁸ V. GOLDSVORTI, *Измишљање Руританије: империјализам маште*, Београд 2000.

⁹ Д. Ајдачић, *Србистички мозаик. Књижевност*, Београд 2017, р. 233.

о дивљој Европи, са бизарним заблудама о Балканцима и Словенима¹⁰. То-боже цивилизовани „Западњаци“ имају право да у свему осуђују дивљачке Словене. Брижљиво, вековима одржавани стереотип – да су на западу ста-ложени и рационални, а да су Источноевропљани дивљаци, а „неретко и са-дисти“, даје оправдање и покриће и за бомбардовање.

Док смо чучали под плочом рустичног трпезаријског стола који је до Балка-на, незнатим путевима, стигао однекуд из Нормандије, можда баш из неког од пријатних градова са спокојним тргом и романичким звоником од камена, из којег потиче одважни пилот чији се ‘Мираж’ чује кроз прозор, у даљини, схватио сам да ће наш пас веома **тешко остварити право на боравак у Сје-дињеним Државама Америке** – у пропратном писму стајало је да добитник мора ‘имиђетли’ ступити у везу са најближом амбасадом.

Милица, која је, добивши визу и моћ говора, помислила да јој је то дало статус вишег бића, мисли да има право и да одлучује о судбини људи који су је удомили и бринули о њој. Она је спремна не само да им с висока даје савете, већ и да одбија било какву везу са својим газдама. Она, као посед-ник зелене карте, не може да прихвати да ће зелени картон застарити, те да ће остати „обично српско псето“. „Арф! – ланула је Милица љутито и по-чела да гребе врата. Био је то јасан знак да одбија наше друштво, да оче-кује да је пустимо у двориште“. Милета Продановић се иронично поиграва са великом човекољубивошћу и радиношћу „Западњака“ који бомбардују Београд и земљу, и жељом сународника да се нађу под окриљем „великих демократија Запада“.

Иако је пас, Милица почиње да се надмено понаша – умишља као да јој већ само поседовање визе гарантује да ће се наћи на Западу, па открива да још није одлучила да ли ће своје доскорашње газде да поведе са собом у Нови свет. Она није задовољна што јој дају остатке хране и бљутаве крекере и по-некад је чешкају, сматрајући да то није довољно. Повишени статус куче Ми-лица наглашава и истицањем намере да напише књигу. Како она шапама не може да куца на тастатури, уцењује газду да јој куца оно што она диктира, претећи му оптужбама да ју је једном истукао. Када се овај правда да је то било оправдано, одвраћа да му на Западу као Србину ништа неће веровати, а да ће њој пре веровати, те да ће додати да је он „тукао усијаном пеглом“. Куче ту исказује свест о праву надмоћнога „Западњака“ да безобзирно лаже са уверењем да ће лаж бити прихваћена.

¹⁰ B. JEZERNIK, *Divlja Evropa: Balkan u očima putnika sa Zapada*, Beograd 2007.

Гротескни увод о животињским атавизмима на почетку је тако у сагласју са фантастички смишљеним обртом при крају романа. Куче губи својства животиње када добија зелени картон и добија људска својства, али не и људску саосећајност. Куче које је проговорило, упркос свом милом имену Милица, постаје себично и надмено створање које се идентификује са војскама који нападају Србију.

Осећања издалека и проблеми идентитета

Српски Јеврејин, Давид Албахари, је 1994. године по позиву Универзитета у Калгарију отишао из Србије, али се после боравка у Канади вратио у Земун, те по мишљењу неких тумача не представља типичног мигранта¹¹. Албахаријев роман *Снежни човек* (1995) представља једно од његових најпознатијих и често тумачених дела. У тој књизи, безимени писац из распаднуте државе – неименоване, али препознатљиве Југославије, описује у првом лицу свој долазак у неки богати, неименовани град крај заснежених планина. Он представља неуспеле покушаје прилагођавања универзитетској средини и преживљавања губитка бивше домовине. Тескоба коју проживљава има и елементе егзистенцијалистичке неукорењености и суочавања са својим неприлагођеностима. Појам немачког филозофа Бернарда Велденфелса „туђинство које се шири ка унутра“¹² је лако применити на преживљавања и доживљај света неименованог казивача Албахаријевог романа. Изостанак конкретизације наводи на могућност тумачења да текст буде тумачен и ван историје распада бивше Југославије.

Давид Албахари је у Канаду дошао 1994. године, по позиву да током академске године борави као гост на универзитету у Калгарију, где држи предавања¹³. Та чињеница није неважна при тумачењу романа *Снежни човек* (1995) јер су тамо описана преживљавања досељеника у богатој северној земљи. Град и земља нису названи, година није названа, али из чињенице да је Албахари боравио у Канади по позиву, а да је књига објављена недуго након његовог одласка, указује да она у фикционалном свету садржи и елементе личних преживљавања.

¹¹ М. БРУЈИЋ, *Роман 'Снежни човек' Давида Албахарија. Антрополошко читање*, "Етноантрополошки проблеми, н. с." 15.1, 2020, р. 130.

¹² Д. АЈДАЧИЋ, *О болном доживљају неприпадности словенских емиграната (у горким комедијама Славомира Мрожека, Анђеја Стасјука и Небојше Ромчевића)*, "Зборник Матице српске за филологију и лингвистику" 64.1, 2021, р. 165.

¹³ М. ПАНТИЋ, Д. АЛБАХАРИ, *Уметник је изгнаник*, [in:] М. ПАНТИЋ, *Писци говоре*, Београд 2007, р. 91.

Наслов Албахаријевог разговора са Михајлом Пантићем „Уметник је изгнаник“ указује на одређење судбине изгнаника као уметника уопште, али и уметника који је присиљен да буде изван своје земље. Та чињеница наводи на блиско виђење пољског писца Јозефа Витлина и његов став да су изгнани писци троструки прогнаници – као сви људи, као писци који друкчије виде свет и као изгнаници из своје земље¹⁴.

Приповедача-јунака романа *Снежни човек* нико није силом отерао, он је позван, али се осећа као изгнаник и избеглица. Иако није дошао као економски емигрант, већ као писац позван да одржи универзитетски курс, дакле, добровољно, његов доживљај свог положаја у новој средини као да је учињен из нужде. Иако има на располагању кућу и бригу домаћина, предвидљиве и планиране обавезе у богатијем свету од онога из кога је дошао, он преживљава тешке моменте.

За њега је долазак у нову средину обележен мржњом према универзитету као месту на коме се нуде непроменљива, унапред заокружена знања, те коначне и неупитне истине, као месту на коме он мора да прикрива своја права осећања, да се прилагођава новим људима са којима нема добар контакт, који га чак и нервирају. Он себе приморава да буде учтив према колегама, улаже напор да се прилагоди, извршава бројне обавезе које му дају. Али оно што се код других досељеника одиграва тек пошто се среде и устале у колотечини свакодневног живота, те почну да суочавају са својом новом животном позицијом, овде се у нелагодном доживљају одвија од самог почетка. Мисао Чеслава Милоша „Ситуација изгнаника има нешто мизантропско и истовремено војајеристичко“¹⁵ у дослуху је са ставовима јунака Албахаријеве књиге.

Неименовани писац у новој средини није достигао нови успех који би му успавао сујету „победника“ и уверио га да је његов долазак био оправдан. Његова емотивна реакција је губитничка, блиска је онима који у новој средини нису добили било шта што би оправдало очекивања. Јунак се преиспитује, њега притискају осећања меланхолије и неиспуњености, он се суочава са питањима идентитета. Иако писац користи и поетичке поступке постмодернизма, тешко је прихватити тумачење Ање Антић и Павла Секеруша да је казивач и несретни дошљак у Албахаријевом роману луталица и човек постмодерног доба¹⁶.

¹⁴ Д. АЈДАЧИЋ, *СловоСлавија. Етнолингвистика и поредбена фразеологија*, Београд 2017, р. 55.

¹⁵ CZ. MIŁOSZ, *Życie na wyspach*, Kraków 1997, р. 80.

¹⁶ А. ANTIĆ, P. SEKERUŠ, *Problem očuvanja identiteta u romanima Davida Albaharija, 'Mamac' i 'Snežni čovek'*, [in:] *Susret kultura. Zbornik radova*, vol. II, Novi Sad 2013, р. 1117–1125.

Главни јунак – приповедач је досељеник који је по позиву дошао да буде гостујући професор, дакле гост, али он себе доживљава као туђинца. На више места у роману је сок од поморанце, који неизоставно мора да буде доступан, представљен као једина ствар која може да га спречи да се не врати¹⁷. Отвореност у опису таквих рубних стања код читаоца изазивају утисак приличне неуравнотежености казивача-дошљака, потврђује да је његово осећање губитка и измештености из свог света поремећај који му онемогућава да пронађе своје место у новој средини. Контакти дошљака са колегама су све ређи и површнији јер га њихова надменост и безосећајност додатно љуте и унесрећују. Губитак земље преживљава толико јако, да распад државе изазива и процесе психолошког растројства и самоотуђење.

Покушај утврђивања идентитета губитник тражи изван себе, у предметима којима покушава да конструише замену за стварни свет, али му то не доноси бољитак. Писац и интелектуалац се предаје чудним преокупацијама – он на зидове качи карте римског царства. Те мапе падају са зида у сутерену куће, потврђујући узалудност његовог покушаја да себи олакша изгнанство. На историјским атласима и великим географским картама исцртане су територије давно ишчезлих народа и држава и управо чињеница да њих више нема, повезује их са нестанком државе из које је отишао. Али сам простор са кога је дошао и простор на старим картама повезују давну и недавну прошлост. Досељеник-изгнанник тражи у копчи далеке прошлости са својом садашњошћу, далеко од свог краја, начин да утврди свој начети и расцепљени идентитет, али пре би се могло рећи да та потрага продубљује његову депресију. Уместо да у прошлости нађе ослонац илузорности као спас, та илузорност прераста у бездан. Старе империје постоје само на картама, а са нестанком распале државе, историја се на неки други начин понавља, при чему то не доноси утеху.

У мислима дошљака се сучељавају просторне реалије – даљина и близина, при чему долази до њиховог симболичког преосмишљавања. У животном искуству долази до потпуног преобратања – оно од чега је мислио да је побегао је све јаче присутно у његовом свету. То се тиче и осећања припадности – онога што је мислио да је његово, а није више његово. Отуда и радикална питање: „коме припада моје тело?“.

Раније сам мислио да је ‘даљина’ само друга реч за путовање, после сам схватио да се путује изнутра, у себи, и да спољашњи простор нема никакве везе с тим. Једно време нисам веровао у даљину, као што неки људи не верују

¹⁷ Д. АЛБАХАРИ, *Снежни човек*, Београд 1996, р. 12–13, 17, 43.

у бога; ништа ме није могло убедити. Потом сам ‘даљину’ почео да замишљам као ‘бекство’, а пошто сам о ‘бекству’ увек мислио као о ‘уточишту’, ‘даљина’ се претворила у неку врсту ‘уточишта’, које сам, с друге стране, увек замењивао речју ‘гост’, али не у смислу ‘радост у кући’, него у смислу ‘туђинац’ или, још боље, ‘човек под непознатим кровом’¹⁸.

Одређење свог статуса у новом окружењу доводи до проблематизовања бекства и бежања, туђинства и одређења туђинског.

Губитак идентитета припадности земљи за њега представља и губитак свог идентитета. Он не користи речи домовина, говори о земљи. Место на које је дошао му изгледа као клопка – „Стајао сам и ослушкивао како се свет претвара у клопку“. У њему се повезују „клопка“, „превареност“ и „губитак“¹⁹. Његов живот му изгледа као низ невешто повезаних сцена: „и даље сам постојао као низ сцена, невешто повезаних руком невештог монтажера, као да се мој живот распадао заједно са историјом моје земље, моје *бивше* земље”²⁰.

Професор политичких наука самоуверено исказује апсолутне увиде о земљи која се распала, али оне су за растрзаног приповедача, који је изгубио део идентитета, нешто неприхватљиво. Писац иронично то описује и у начину како тај професор сецка на неком коктелу „као инквизитор“ кељ и месо, сипајући своје мудрости.

Судећи по професору политичких наука, можда нисам ни постојао. Судећи по историји, сигурно нисам постојао. Судећи по мени нисам знао. Све оно што сам донедавно познавао као целину, сада је представљало тек збир фрагмената, и ако се све распало, онда сам са доста поузданости могао да закључим да сам се и сам распао, па сам збир појединости које још само сумња или неодлучност држе на окупу²¹ [...] помислио сам, док сам облачио панталоне, већ у овом часу од мене више ништа не постоји²².

Оно што сам имао, остало је у времену које више нисам имао, у земљи која више није била моја, као што ни ја, вероватно, више нисам био њен. Губитак је увек обостран, помислио сам²³.

Истог часа сам зажалио што сам поново почео да мислим, али то је био само још један од неуспеха, као што даљина није успела да ме удаљи од места којем

¹⁸ *Ibidem*, p. 71.

¹⁹ *Ibidem*, p. 74.

²⁰ *Ibidem*, p. 30.

²¹ *Ibidem*, p. 35.

²² *Ibidem*, p. 47.

²³ *Ibidem*, p. 121.

сам стварно припадао, вртлог да ме избави од праволинијског кретања историје, снови да ме сачувају од стварности, одрази да постану моје право биће. „Све сам изгубио“, рекао сам²⁴.

Парадоксалност позиције писца-госта је што он бежи, али бежи ка ономе од чега би хтео да побегне. Он трпи бол губитка идентитета, али не може да превлада тај бол и не може да се отргне губитку дела онога што је сматрао својим. Покушаји да историјским картама надомести осећање губитка подсећањем да је промена нешто својствено трајању и нестанку држава, уместо да доносе олакшање – изазива растројство, потврђено још и падом окачених карата са зида и поновљеним сликама снега који све засипа.

Ако би се за књигу *Снежни човек* могло рећи да представља прву реакцију на велику промену у животу писца и његово пресељење у Калгари, његова есејистичко мемоарска књига *Дијаспора и друге ствари* (2008) представља промишљање у нефикционалној форми. Оно сабира публицистичке текстове које је писац објављивао углавном у листовима у дијаспори, намењене размени животних искустава досељеника. Наслови текстова из књиге сликовито указују преокупације досељеника у разговорима приликом сусрета Срба у Канади – о томе да ли деца треба да уче српски језик²⁵. Та опсесивна тема одражава стварни избор између што бржег уклапања у нову средину и одржавања везе са домовином и рођацима из Србије. То је дилема коју родитељи решавају у име своје деце, бирајући за њих животни образац који их одређује као Канађане или Србе у Канади. Албахари истиче да питање идентитета и постоји само у оним породицама где има деце. Став према језику се, у Албахаријевом виђењу, показује као избор трајности очувања идентитета или његовог одбацивања јер се тиче обезбеђивања могућности за очување веза са старим крајем и домовином.

Питање када човек престаје да се осећа као досељеник, јесте питање када у његовом одређењу идентитета веза са бившим крајем постаје мање важна од уклопљености у ново окружење. Одговор на питање о преломном тренутку у доживљају припадности Албахари тражи у тексту *Имигрант* (2008), полазећи од записа канадског писца Сола Белоуа који је пореклом био Рус. Белоу се сећа свог плача на сахрани оца и братовог прекорног захтева да престане да се понаша као имигрант. Та успомена је дирнула Давида Албахарија и навела га да себи и другима постави питање: „Да ли је потпуно кидање породичних нити, дакле – смрт родитеља, предуслов да се деца ослободе имигрантског баласта?“. Иако је питање прецизно усмерено на губитак

²⁴ *Ibidem*, p. 124.

²⁵ Д. АЛБАХАРИ, *Дијаспора и друге ствари*, Нови Сад 2008, p. 43–49.

родитеља, као чинилац промене у осећању да је неко имигрант, оно не за-
пречава и могућности друкчијих одговора. Већина сународника из Канаде је
отписала да је осећање имигранта трајно стање кога се досељеници не могу
ослободити, али Албахари истиче и раздраженост неколицине познаника
који му саветују да се мане сувишних и непотребних питања.

Романи Милете Продановића *Врт у Венецији* и *Ово би могао бити ваш
срећан дан* фикционално приказују доживљај исељења из Србије крајем де-
ведесетих година уочи и током НАТО бомбардовања. Прва повест „реалис-
тички“ приказује располоућеност између жеље да се остане и оде, које олича-
ва јунак средњих година и од њега млађа девојка, док у роману о псу Милици
и њеним господарима писац сатирички осуђује, уз ироничне поруге, лажи
моћних западних генрала и политичара и осиноност српске ауторитарне
власти. Писац потцртава јаз између речи и дела надмених „моралиста“, зе-
маља који бомбардују Србију 1999, сучељавајући став кучета Милице ставо-
вима њених господара који нису добили зелени картон.

Давид Албахари је писао о животу далеко од бивше земље, преломивши
своје животно искуство кроз тамна огледала боли неприлагођеног човека
који у роману *Снежни човек* не може да превлада губитак и распад своје *би-
вше* домовине и страда осамљујући се због урушеног идентитета. Албаха-
ријеви кратки есејистички текстови дају рационалнију слику о суочавањима
са идентитетом досељеника, наводећи гласове својих познаника у Канади,
али и познатих писаца који су искусили живот исељеника.

Свет доживљава нове ратове и нова изгнанства, па се промишљања срп-
ских писаца о изнуђеним пресељењима уписују у велику библиотеку текстова
писаца о мигрантима. Блискост губитка бивше домовине Југославије чине мо-
гућим поређења књижевних дела посвећених исељеницима и у другим књи-
жевностима јужних Словена. Ма колико сукоби и страдања имали локалних
и историјских обележја, у веома бројним причама избеглица, понављају се
сличне судбине, осећања и доживљаји, а та чињеница омогућава разумевање
судбине страдалника разних простора и епоха.

Библиографија

Извори

PRODANOVIĆ M., *Ovo bi mogao biti Vaš srećan dan (kolateralna knjiga opšte nekorektnosti)*, Beograd 2000.
PRODANOVIĆ M., *Vrt u Veneciji*, Beograd 2007.

АЛБАХАРИ Д., *Снежни човек*, Београд 1996.

АЛБАХАРИ Д., *Дијаспора и друге ствари*, Нови Сад 2008.

АЛБАХАРИ Д., *Уметник је изгнанник. Писци говоре*, Београд 2007, p. 55–107.

Литература

ANTIĆ A., SEKERUŠ P., *Problem očuvanja identiteta u romanima Davida Albaharija, 'Mamac' i 'Snežni čovek'*, [in:] *Susret kultura. Zbornik radova*, vol. II, Novi Sad 2013, p. 1117–1125.

GOLDSVORTI V., *Izmišljanje Ruritaniје: imperijalizam mašte*, Београд 2000.

JEZERNIK B., *Divlja Evropa: Balkan u očima putnika sa Zapada*, Београд 2007.

MIŁOSZ Cz., *Życie na wyspach*, Kraków 1997.

АЈДАЧИЋ Д., *Србистички мозаик. Књижевност*, Београд 2017.

АЈДАЧИЋ Д., *СловоСлавија Етнолингвистика и поредбена фразеологија*, Београд 2017.

АЈДАЧИЋ Д., *О болном доживљају неприпадности словенских емиграната (у горким комедијама Славомира Мрожека, Анджеја Стасјука и Небојше Ромчевића)*, “Зборник Матице српске за филологију и лингвистику” 64.1, 2021, p. 163–174.

БРУЈИЋ М., *Роман ‘Снежни човек’ Давида Албахарија. Антрополошко читање*, “Етноантрополошки проблеми, н. с.” 15.1, 2020, p. 129–153.

ПАНТИЋ М., АЛБАХАРИ Д., *Уметник је изгнанник*, [in:] *Писци говоре*, ed. М. ПАНТИЋ, Београд 2007, p. 55–107.

ТАТАРЕНКО А., *Трансформација постмодернистичког наративног модела у роману Милете Продановића ‘Врт у Венецији’*, [in:] *Српска књижевност у украјинском ЛитАкценту*, ed. Д. АЈДАЧИЋ, Београд 2015, p. 52–60.

Dr hab. Dejan V. Ajdačić

<https://orcid.org/0000-0002-4098-4660>

University of Gdańsk

Institute of Classical and Slavonic Studies

Faculty of Philology

ul. Wita Stwosza 51

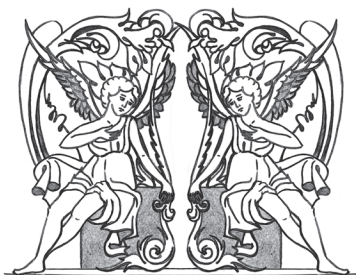
80-308 Gdańsk, Polska/Poland

dejan.ajdacic@ug.edu.pl

Александра Корда-Петровић (Београд)

Чешки писци о трауми егзила*

Будући да је феномен егзила стар колико и људска историја, самим тим је и једна од најстаријих тема у светској књижевности (прве записе о прогону налазимо већ у Библији, прогон Адама и Еве из Раја, прогон Јевреја из Египта и њихов повратак итд.). У већини случајева егзил је виђен као принудни одлазак из домовине и у књижевним делима се представља као осећај губитка. Као психолошка позадина ове појаве присутан је осећај трауме због одвојености од завичаја, као и сталне жеље за повратком у домовину или за проналажењем новог дома, што егзил уско веже за књижевну појаву дводомости писаца. За област књижевних истраживања од значаја су начини на које егзил утиче на унутрашњи свет аутора и комуникација коју он остварује преко текста тј. уметничког дела у новој средини, што опет указује на директно питање језика и појма билинвалности. Стога, књижевна наука може анализирати појам егзила из угла судбине писца и његовог дела,

* У рад су интегрисани краћи фрагменти из два раније објављена рада: А. Корда-Петровић, *Путовање као самоспознаја и спознаја света у делу Јана Амоса Коменског*, [in:] *Пут и путовање у уметности и култури*, ed. К. Ичин, Београд 2003, p. 77–84; А. Корда-Петровић, *Јосеф Шкворецки између Овидија и Конрада*, „Филолошки преглед“ 45.1, 2018, p. 73–83.

док појединачни однос аутора према егзилу може послужити као кључно полазиште у анализи књижевног текста.

Разматрање теме о трауми егзила коју препознајемо код чешких писаца различитих периода започињемо ослањањем на ставове чешког југослависте Ивана Доровског (Ivan DoroVský, 1935–2021). Он посебно разматра појаву емиграције, миграције, егзила, изгнанства и дијаспоре, наглашавајући да се ови појмови у књижевности неоправдано изједначавају. Доровски сматра да аутори, који су стицајем одређених животних околности – идејних, економских или политичких, доживели промену стваралачког идентитета и на тај начин прешли из једне националне књижевности у другу, представљају посебан феномен. На тај начин аутори постају дводомни, али и билитерарни. Због тога треба проучавати оне факторе који одређују интерлитерарни процес, као и појмове дефинисане тетрадом „егзил – дводомост – билингвизам – билитерарност”¹. Исти аутор разликује „аутохтоне” и „алохтоне” писце. Прву групу чине ствараоци који на домаћем терену пишу матерњим језиком, док у групи алохтоних аутора убараја оне који на домаћем терену пишу неким другим језиком. У ову другу групу спадају и они аутори који по одласку у нову средину настављају да пишу на матерњем језику, али и на језику нове средине. Доровски у посебну групу алохтоних аутора сврстава оне који искључиво пишу на језику нове домовине и у потпуности су се стопили са културом нове средине². Феномене које разматра И. Доровски можемо посебно применити на писце емигранте, који су у различитим периодима чешке историје невољно или вољно напуштали своју домовину и тиме прошли кроз аутоидентификацију са новом културом и језиком. По речима чешке књижевне историчарке Хелене Коскове (Helena Kosková, *1935), ови писци прошли су кроз постепени процес потраге за „бикултурним идентитетом”, тј. у свом стваралаштву, које је настајало у егзилу, кретали су се на граници између две или више култура³. Један од главних чинилаца конфронтације ових чешких писаца са новом средином представљала је промена књижевног језика у новој средини, али и њихов лични доживљај другачијег културног кода који је требало да присвоје.

За ову прилику, на одабраним примерима личног и стваралачког доживљаја егзила чешких писаца, покушаћемо да издвојимо три типа трауме коју препознајемо као последицу напуштања завичаја и живота ван домови-

¹ I. DOROVSKÝ, О „*pomezních*“, *dvojdomých a biliterárních tvůrcích*, [in:] *Studie z literárněvědné slavistiky*, Brno 1999, p. 161–165.

² IDEM, *Ještě o bilingvalismu, biliterárnosti a dvojdomnosti*, [in:] *Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity*, Brno 1991, p. 19–25.

³ H. KOSKOVÁ, *Čeští spisovatelé na rozhraní dvou kultur*, [in:] *Česká literatura rozhraní a okraje*, ed. L. JUNGMANNOVÁ, Praha 2010, p. 121–130.

не. Тако пратимо лични доживљај егзила који се рефлектује преко феномена носталгије (на примеру чешких аутора до 20. века), потраге за личном и стваралачком слободом (на примеру чешких дисидентских аутора), до савременог односа према миграцији и мигрантима (на примеру романа Патрика Оуржедњика и Мартина Шинделке).

Чежња за завичајем

Први тип трауме егзила дефинишемо као чежњу за завичајем који се најчешће манифестује у форми стваралачког испољавања носталгије и патње. Пример је Јан Амос Коменски (Jan Amos Komenský, 1582–1670), чешки верски и хуманистички мислилац, друштвени реформатор, оснивач модерне педагогије, теолог, лингвиста, класик чешке књижевности, последњи бискуп Чешке браће. Рођен је у Ухерском Броду у Моравској, ишао је у латинску гимназију, а касније студира филозофију и теологију у Хербурну и Хајделбергу у Немачкој. Као припадник Чешке браће, после битке на Белој Гори (1620) био је принуђен да напусти домовину. Четрдесет година провео је у изгнанству боравећи у пољском Лешну, Лондону, Шведској, а умро је у Амстердаму. Сахрањен је у малом месту Нардену у Валонској цркви. Дело Коменског може се поделити на научно, теолошко и књижевно, при чему никада није делио науку и уметност од вере. Био је истрајаан у схватању јединствене слике света, а вера је за њега била услов за истинску спознају таквог света. Иако су његови педагошки радови и напори, као и теолошко-филозофска мисао нашле подршку и упориште скоро свуда где је стварао, Коменски је у изгнанству био дубоко несрећан, а властиту несрећну судбину изгнаника поистовећивао је са судбином свога народа. Читаво његово дело прожето је чежњом за домовином, па чак и његова најпознатија алегоријска проза *Лавиринт света и рај срца* (*Labyrint světa a Ráj srdce*, 1631)⁴, коју можемо тумачити и као филозофски трактат о путовању по пределима самоспознаје која доводи до манифестације осећања вечите узалудности потраге за циљем. Циљ овог чешког хуманисте, који му се никада неће остварити, био је повратак у слободну Чешку. Из ове душевне трагедије изродиће се и дело *Тестамент мајке Чешке браће на умору* (*Kšeft umírající matky Jednoty Bratrské*)⁵. То је завет,

⁴ А. Корда-Петровић, *Путовање као самоспознаја и спознаја света у делу Јана Амоса Коменског*, [in:] *Пут и путовање у уметности и култури*, ed. К. Ичин, Београд 2003, р. 77–84.

⁵ Уколико није другачије назначено, преводе са чешког у овом раду сачинила ауторка рада.

аманет у коме мајка Чешке браће пред своју смрт говори својој расељеној деци и своме народу који започиње речима:

На тебе народе чешки и моравски, домовино мила, заборавити не могу, јер сам наследник свеколиког блага предака својих које ми је Господ поверио. Верујем и ја Богу да ће утихнути вихори гнева, греховима нашим на плећа наша натоварени, да ће се власт твоја теби вратити, о народе чешки⁶!

Коменски своме народу заветује све своје духовно богатство вековима грађено. После дирљивих пророчанских речи о будућности независног чешког народа, набраја све што свом народу оставља.

Коменски у свом времену представља пример невољног изгнанника и своју трауму егзила пројектује као чисту патњу и носталгију за домовином. Иако је већину својих педагошких и теолошких радова писао на латинском, књижевни текстови који у основи имају прочишћење од патње за домовином, писао је на чешком језику, што подвлачи субјективни доживљај његове егзилантске трауме.

Трауму егзила, као субјективно искуство које се рефлектује у књижевном делу, препознајемо и код чешког писца 19. века. Карел Хавличек Боровски (Karel Havlíček Borovský, 1821–1856), чешки сатиричар, епиграматик и новинар, био је жртва репресије после пропасти Прашког устанка у јуну 1848. када је започео период апсолутистичког режима аустријског канцелара Баха. Хавличеково бритко новинарско перо којим је оштро критиковао аустријску власт, институцију католичке цркве и њених догми, али и лажни патриотизам својих савременика, довеле су до његове политичке депортације у Бриксен у Тиролима 1851. године. Сама депортација описана је у сатири *Тиролске елџије* (*Tyrolské elegie*, 1852) у којој је лично искуство преточио у оштру критику аустријске власти. Читава песма гради се на прожимању индивидуалне судбине аутора и судбине целог чешког народа. Написана у духу чешке народне песме, сатирично и иронично описује сам догађај депортације. Песма звучи комично и тиме се жртви додељује улога хероја, а његова беспомоћност пред окрутношћу Баховог режима претвара се у снагу. Једини стихови у делу који описују пролазак полицијске кочије кроз родни крај, тј. тренутак расанка са домовином и народом, преносе осећање беспомоћности и туге. После ових стихова написаних у елџијском тону тужбалице, уследиће стихови у трохеју и песник наставља у јуначком тону да описује

⁶ J. A. KOMENSKÝ, *Kšaft umírající matky Jednoty Bratrské – Jan Amos Komenský „šestero odkazů“*, [in:] Š. ŠOLTĚSZ, *Dějiny křesťanské církve*, Praha 1971, p. 105–117; <https://citaty.net/autori/jan-amos-komensky/> [4.04.2022].

како заточеника воде у прогонство. Хавличек ће у изгнананству остати свега неколико година и, према тврдњама његових биографа⁷, у Бриксену ће живети релативно удобно, али траума депортације и забрана повратка у земљу оставиће дубоке последице на његово здравље, те ће убрзо после повратка у Чешку и умрети.

Болна потрага за слободом

Други тип трауме егзила искуствено и психолошки је комплекснији и може се дефинисати као трауматична потрага за личном и стваралачком слободом. Чешки међуратни писац Егон Хостовски (1908–1973) у свом животном искуству имао је чак три емиграције. У време немачке окупације Чехословачке 1939. Хостовски се затекао на службеном путу у Паризу као за-посленик Министарства спољних послова. Будући да је потицао из јеврејске породице, остаје у Паризу, али када је и овај град окупиран, бежи преко Португала у Њујорк. Након Другог светског рата, враћа се у домовину, али због комунистичког државног удара 1948. принуђен је да поново побегне, прво у Европу, а онда до краја живота остаје да живи у САД. Пред крај живота дао је подужи интервју у коме себе назива „професионалним емигрантом“. Своју предратну емиграцију назива „спасавање живота“, док је послератни одлазак из Чехословачке доживео као избор да живи без политичког притиска. Према његовом мишљењу, судбине људи у егзилу су различите, не могу се поредити, али генерално је одлазак у туђину траума: „то значи прво занемети на неколико година, а онда доживети дубоки прелом”⁸. Траума је и поновни повратак у родну земљу, јер она постаје донекле туђа и другачија. После више одлазака у емиграцију и потраге за новом домовином, Хостовски закључује:

Више не тражим одговор на питање где и када сам изгубио могућност да се скрасим, пустим корене, растем. Човек не живи самостално и за себе. Моји најближи су ме укотвили⁹.

У Сједињеним Америчким Државама и Енглеској објављено му је осам романа, а сам писац сматра да је можда био предодређен да га управо удаљеност и ненадокнадиви губитак првобитне земље инспиришу за дела каква

⁷ J. MORAVA, *Havlíček v Brixenu*, Praha 1997.

⁸ A. J. LIENM, *Generace*, Praha 1990, p. 383.

⁹ *Ibidem*, p. 380.

могу настати само у егзилу. Ипак, за њега је сваки егзил трагедија што се тиче издавачких могућности јер свака земља даје предност домаћим ауторима. Као други проблем наводи дилему писца у егзилу о којој средини треба да пише и одакле да узима теме:

Током пола живота проведеног са прекидима у Америци, упознао сам ту земљу изблиза и са много страна. Ипак, не бих се усудио да пишем амерички роман. Опет, живети у САД, у Енглеској или Шведској као писац и писати изнова о судбини странаца значи изгубити интересовање домаћих читалаца који у тим књигама не налазе оно што их се лично тиче¹⁰.

Хостовски наводи Масарикове речи да писац који припада малом народу мора бити двоструко вредан и талентован како би успео у свету. Писац томе додаје да то двоструко важи за оне који стварају у егзилу.

Чешка књижевност у време „периода нормализације“ после 1968. године била је јасно подељена на официјелну, дисидентску и егзилну. Чешки аутори попут Милана Кундере, Ивана Свитака, Ивана Климе, Егона Хостовског, Павела Кохоута, Јиржија Груше, Јозефа Шкворецког и др, седамдесетих и осамдесетих година 20. века, стекли су светску славу и епитет дисидентских писаца, иако су дела свакога од њих имала своју судбину. Најбоља дела већине ових писаца била су објављена у егзилу. Проблем чешке књижевности настале ван граница отаџбине годинама се истражује. После 1989. године врсни чешки и светски књижевни теоретичари и историчари о томе су доста писали¹¹. Овде издвајамо мишљење српског професора књижевности и преводиоца са чешког Александра Илића, који у својој књизи есеја *Изгнана књижевност* доводи у питање значење појма „дисидентска књижевност“:

Таквог рода или жанра нема у теоријама књижевности. Уобичајено је да се под дисидентском књижевношћу разуме она у којој поједини писци виде човека, свет или историју другачије него што би то желеле моћне установе и званичници. Али зар такво право на другачије виђење и протест нису одвајкада суштинска обележја књижевности¹²?

¹⁰ *Ibidem*, p. 381.

¹¹ Организовано је и више конференција на тему егзила, на пример: Konference Jak reflektujeme českou literaturu vzniklou v zahraničí (Praha, 1999), Mezinárodní mezioborová konference Život je jinde... (Praha 2001) или конференција 2004. одржана у родном граду Шкворецког, Находу, а поводом животног јубилеја аутора.

¹² A. Ilić, *Izgnaná književnost*, Beograd 2000, p. 7.

За Илића, није реч о дисидентској књижевности, него о трагедији књижевности принуђене да живи и развија се ван свога језика и домовине или о књижевности која – иако писана у домовини – не може допрети природним путем до читалаца и критике¹³. Свакако, ово није феномен неког одређеног времена, већ постоји непрестано кроз време и у свим националним књижевностима као древни проблем односа између уметности и друштва. Због тога Илић бира термин „изгнана књижевност“ који се не своди само на политичку димензију, већ подвлачи универзалну и етичку компоненту, а то је заступање хуманистичких вредности, слободе мишљења и одбрана човековог достојанства.

У стваралаштву Јозефа Шкворецког (Josef Škvorecký, 1924–2012) преплићу се два супротна доживљаја егзила. О томе је више пута и сам писао у својим есејима. У једном од њих, објављеном у канадским новинама 1976. године, под називом *At Home in Exile: Czech Writers in the West*, писац анализира нова издања поезије и прозе чешких аутора који живе у изгнанству. Доживљај егзила аутора попут Јана Драбека, Вратислава Блажека, Антоњина Броусека, Здене Саливарове и др. упоређује са судбином Овидија или Џозефа Конрада:

Овидију, славом овенчаном песнику огромног царства, врата света била су отворена. Међутим он је више волео да остане код куће, где је слава ласкала његовом егу, а он се занимао раскошним матронама (што га је вероватно и стајало главе). [...] Конрад је баштинио комплексну традицију коју је гушила средњовековна рука Русије, па је отишао у изгнанство. Изгнанство за њега нису били Овидијеви пусти Томи. Била је то слободна Британија, чији су таласи запљускивали читав свет...¹⁴

Дакле, Шкворецки разликује две стране медаље судбине писаца у егзилу: с једне стране изгнанство може бити дубока траума за писца, док с друге стране, може бити доживљено као ослобођење духа и тела¹⁵.

Тема трауме егзила и судбине егзиланата налази се у основи скоро свих романа Ј. Шкворецког, почевши од романа *Инжењер људских душа* (*Příběh inženýra lidských duší*, 1977), у коме, поред ретроспективних успомена из младости у родном Костелецу, помиње читаву галерију познатих

¹³ *Ibidem*, p. 8.

¹⁴ J. ŠKVORECKÝ, *Kod kuće u izgnanstvu: češki pisci na Zapadu*, „Reč“ 55.1, 1999, p. 171. Prevod sa engleskog Aleksandra Bajazetov-Vučen.

¹⁵ А. КОРДА-ПЕТРОВИЋ, *Јозеф Шкворецки између Овидија и Конрада*, „Филолошки преглед“ 45.1, 2018, p. 75.

чешких емиграната и описује њихове судбине. Даље, у основи романа *Scherzo capriccioso* (1984) и *Невеста из Тексаса* (*Nevěsta z Texasu, Romantický příběh ze skutečnosti*, 1993) бави се темом судбина чешких емиграната у Северној Америци из ранијих периода. У првом од њих бави се судбином композитора Антоњина Дворжака, који је део живота провео у Америци, али истовремено је то прича о судбини чешких досељеника у Америку на прелому два века. Други роман се бави проблемом прожимања две културе, америчке и чешке, али још из времена рата Севера и Југа, када у Америку стиже талас чешких емиграната. Прави бисер овог тематског круга је књига *Из живота чешког друштва* (*Ze života české společnosti*, 1985), у којој се преко писама, дневничких записа и школских задатака, комично и сатирично прати судбина више генерација чешких емиграната. Њихова судбина, увек диктирана историјом, заправо је трагична – они више не припадају нигде и никоме¹⁶.

Иако је велики део свог књижевног опуса посветио емигрантској трагедији, када су Шкворецког питали зашто се није вратио у Чешку после Плишане револуције, одговорио је да је у Канади нашао нову домовину, да је тамо сада његов дом, али да ипак може да пише само на чешком и да се сматра чешким писцем. Чеси су га 1990. рехабилитовали, доделили му многе награде, основали у Прагу приватну гимназију, академију и фондацију које носе његово име, али он се није вратио. Ова одлука није необична када се његова судбина упореди са судбинама многих других писаца у егзилу, јер Шкворецки је направио добар прелаз са Истока на Запад. Као професор енглеског језика и књижевности и поштовалац америчке књижевности, филма и музике, њему је живот у Северној Америци био близак. Олакшавајућа околност за Шкворецког је била та што је веома брзо могао да се запосли као новинар и предавач. Његови есеји писани на енглеском објављивани су у најпрестижнијим часописима као што су *The New York Review of Books*, *The New Republic*, *The New York Times* и *The Globe and Mail*, држао је предавања о америчкој књижевности широм Северне Америке и западне Европе, а његова проза писана на чешком превео је на енглески језик, док је књижевна критика поштовала и позитивно вредновала његов рад¹⁷.

У групу алохтоних аутора, према подели И. Доровског, спадају они аутори који по одласку у нову средину настављају да пишу на матерњем језику, али и на језику нове средине, али и они који искључиво пишу на језику нове домовине и у потпуности су се стопили са културом нове средине. Најбољи

¹⁶ А. Корда-Петровић, *Јосеф Шкворецки између Овидија и Конрада*, „Филолошки преглед“ 45.1, 2018, р. 73–83.

¹⁷ S. SOLECKI, *Prague Blues, The Fiction of Josef Škovrecký*, Toronto 1990.

пример је у свету признати чешки савремени писац Милан Кундера (Milan Kundera, *1929). Познато је да је део свога књижевног опуса Милан Кундера написао на чешком језику, на коме пише и по одласку у емиграцију у Француску 1975, док од деведесетих година пише на француском језику. Његови „француски“ романи *Бесмртност* (1993), *Успоравање* (1994), *Идентитет* (1996) и *Незнање* (2000) отварају питање о промени пишчеве поетике са променом језичког кода, питање припадности његовог дела чешкој или француској култури. Неоспорно је да у романима писаним на француском варира неке раније започете теме, између осталог и питање трауме одласка, заборавља, сећања. Данас се представља као француски аутор, ређе као чешко-француски писац. Ипак, најпрецизније га можемо сврстати међу савремене европске интелектуалце, јер у свом књижевном и есејистичком делу баштини искуство некадашње Источне Европе накалемљено на традицију егзистенцијалистичке филозофије сартровског типа.

О томе како је Милан Кундера доживео трауму егзила, посредно сазнајемо из изјаве чешке књижевнице Вере Линхартове, која је и сама годинама живела у емиграцији, а коју Кундера цитира и каже да никада није чуо ништа луцидније:

Линхартова: ‘Сродни су ми номади, јер не осећам своју душу као статичну. Такође имам право да кажем да ми је егзил добро дошао да испуни оно што је одувек била моја најдрагоценија жеља: да живим негде другде’. Када Линхартова пише на француском, да ли је она и даље француски писац? Не. Да ли онда постаје француски писац? Не, ни то. Она је другде. [...] Разуме се, свако је свој егзил проживљавао на јединствен начин и искуство Линхартове јесте крајњи случај. Ипак, након њеног радикалног, просветљујућег текста, о егзилу се не може више говорити на исти начин као раније¹⁸.

Дакле, иако Кундера у својим романима не престаје да анализира личну трауму егзила својих протагониста, за њега је егзил значао проналазак нове домовине.

Егзил као мигрантска траума

Са променом геополитичких и друштвених околности деведесетих година 20. века чинило се да је за чешке ауторе „велика тема“ трауме егзила исцрпљена. Ипак, проблем емиграције и емигранта, у нашем веку проширен

¹⁸ M. KUNDERA, *Oslobađajući egzil prema veri Linhartovoj*, [in:] IDEM, *Susret*, Beograd 2009, p. 104. Prevod sa francuskog Sonja Veselinović.

на појам „унутрашње емиграције“ у смислу глобалне отуђености или потраге за новим вредностима, као и на појам миграната, остаје инспирација чешким савременим ауторима.

Пример је чешки писац, преводилац и есејиста Патрик Оуржедњик (Patrik Ouředník, *1957), који је крајем седамдесетих потписао петицију Одбора за одбрану неправедно гоњених којом се тражило ослобађање политичких затвореника у Чехословачкој. Како му је било онемогућено да учествује у јавном и културном животу своје земље, емигрирао је у Француску 1984. године. Тамо је студирао историју идеја и историју религијског мишљења, а у периоду од 1986. до 1998. радио је као главни уредник књижевне рубрике у часопису „L'Autre Europe”¹⁹. После деведесетих година наставља да живи у Француској, романе објављује у чешким издавачким кућама²⁰, док последњих година објављује књиге есеја на француском језику. Као емигрант, дводоми и билингвални аутор, Оуржедњик се у својим делима бави траумом егзила пре свега кроз деконструкцију историје наше цивилизације. Питање емиграције подиже на ниво филозофског размишљања о потрази за бољим и праведнијим светом. Његов роман *Погодан тренутак 1885* (*Příhodná chvíle 1885*, 2006) жанровски је тешко одредива проза, наративно подељена у две целине, од којих је прва приповедана у форми љубавног и исповедног писма из пера анархисте и идеалисте с почетка 20. века, док је друга написана у форми дневничких записа или путописног дневника добровољца у мисији групе анархистичких и утопијских социјалиста, миграната који путују 1885. године у Бразил и формирају своју насеобину. Роман је индиректни дијалог између двојице протагониста који нису савременици, али спаја их чињеница да напуштају домовину у намери да реализују идеале о савршеном друштву у коме је основно начело апсолутна слобода сваког појединца. Због тога један од њих, безимени анархиста с почетка века констатује: „Слободан човек нема патрију. Слободан човек нема ништа своје сем слободе”²¹. Напуштање властите земље и покушај стварања идеалне заједнице двојице миграната с краја 19. и почетка 20. века повезује и чињеница да обојица напуштају Европу и одлазе у далеке

¹⁹ Патрик Оуржедњик се бави и превођењем са француског језика, лексикограф је и аутор нестандартних речника чешког сленга. Објавио је *Шампропис чешког језика* (*Šmírbuch jazyka českého. Slovník nekonvenční češtiny*, 1988).

²⁰ Познати романи су *Europeana: Stručné dějiny dvacátého věku* (Praha 2001), *Dům bosého* (Praha 2004), *Příhodná chvíle 1885* (Praha, 2006), *Ad acta* (Praha 2006). Неки од романа П. Оуржедњика преведени су и на српски језик (*Europeana: Кратака историја 20. века*, 2009; *Ad acta*, 2015; *Pogodan trenutak 1885*, 2020).

²¹ P. OURŽEDNÍK, *Pogodan trenutak 1885*, Beograd 2020, p. 21. Prevod sa češkog Uroš Nikolić.

егзотичне земље без жаљења, бежећи од европског контекста у потрази за идеалним друштвом, што у оба случаја завршава неуспехом.

Ова деконструкција модерне историје кроз судбину књижевних јунака који присилно или добровољно напуштају завичај наставља се и у роману Марека Шинделке *Замор материјала* (*Únava materiálu*, 2016). Главни јунак романа је безимени дечак који у једном од савремених мигрантских таласа бежи из своје ратом опустошене земље ка северу Европе, где треба да се поново сретне са старијим братом којег је изгубио током илегалног преласка граница. Дечак покушава да преживи, крије се од људи, око њега су непријатељски расположени становници, бескрупулозни кријумчари људи, сурови уцењивачи. Попут рањене и прогоњене звери, у делиријуму од глади, исцрпљености и промрзлина, креће се по леденим беспућима и индустријским предграђима европских градова. Неименована средњоевропска земља за њега је предео пун ограда, препрека, опасности, непознатих саобраћајница, фабричких холова у којима раде машине и људи слични роботима. Све око њега је хладно, залеђено и отуђено. Једину оријентацију, једино „умрежење“, пружа му мобилни телефон. Његова агонија појачана је болним сећањима на ратом уништену домовину. У роману нема топонима, прича је универзална као истина о људима који су остали без куће и домовине и упутили се на ризично путовање без илузије да ће пронаћи нови дом. Њихова судбина је голо преживљавање и борба за опстанак. Чешки писац нове генерације Марек Шинделка (рођ. 1984) нема емигрантско искуство, али живи у свету у коме се свакодневно сусреће са многобројним мигрантима. Трауму миграната користи да прикаже суровост и отуђеност нашег времена и апокалиптичност света у коме живимо.

Може се закључити да књижевна тема о трауми егзила никако није исцрпљена; присутна је и у савременој чешкој књижевности. Проблем напуштања завичаја и потраге за новом домовином данас се актуализује, помера се са позиције осећања носталгије и потраге за слободом у смислу ослобођења и обогаћивања писане речи новим идејама и погледима, према теми пуког опстанка и преживљавања у модерном свету. Такође, многи савремени писци себе виде као „аутсајдере“ у властитом друштву, али истовремено и као „грађане света“, те сматрају да њихова интелектуална стремљења превазилазе оквире једне културе. Као одговор најчешће се намеће питање потраге за идентитетом и аутентичним завичајем, који може бити и фиктиван. У вези са тим, питања билитерарности и дводомости представљају историјски промењиве појаве које се различито манифестују у стваралаштву појединачних аутора.

Библиографија

Литература

- DOROVSKÝ I., *Ještě o bilingvalismu, biliterárnosti a dvojdomnosti*, [in:] *Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity*, Brno 1991, p. 19–25.
- DOROVSKÝ I., O „pomezních“, dvojdomých a biliterárních tvůrcích, [in:] *Studie z literárněvědné slavistiky*, Brno 1999, p. 161–165.
- ILIĆ A., *Izgnana književnost*. Beograd: Otkrovenje, 2000.
- KOMENSKÝ J. A., *Kšaft umírající matky Jednoty Bratrské – Jan Amos Komenský „šestero odkazů“*, [in:] Š. ŠOLTÉSZ, *Dějiny křesťanské církve*, Praha 1971, p. 105–117; <https://citaty.net/autori/jan-amos-komensky/> [4.04.2022].
- KOSKOVÁ H., *Čeští spisovatelé na rozhraní dvou kultur*, [in:] *Česká literatura rozhraní a okraje*, ed. L. JUNGMANNOVÁ, Praha 2010, p. 121–130.
- KUNDERA M., *Oslobaďující egzil prema veri Linhartovoj*, [in:] IDEM, *Susret*, Beograd 2009.
- LIEHM A. J., *Generace*, Praha 1990.
- MORAVA J., *Havlíček v Brixenu*, Praha 1997.
- OURŽEDNÍK P., *Pogodan trenutak 1885*, Beograd 2020.
- SOLECKI S., *Prague Blues, The Fiction of Josef Škovrecky*, Toronto 1990.
- ŠINDELKA M., *Zamor materijala*, Smederevo 2020.
- ŠKVORECKI J., *Kod kuće u izgnanstvu: češki pisci na Zapadu*, „Reč“ 55.1, 1999, p. 171–174.
- КОРДА-ПЕТРОВИЋ А., *Путовање као самоспознаја и спознаја света у делу Јана Амоса Коменског*, [in:] *Пут и путовање у уметности и култури*, ed. К. Ичин, Београд 2003, p. 77–84.
- КОРДА-ПЕТРОВИЋ А., *Јосеф Шкворецки између Овидија и Конрада*, „Филолошки преглед“ 45.1, 2018, p. 73–83.

Prof. dr Aleksandra Korda-Petrović

<https://orcid.org/0000-0002-8300-0609>

University of Belgrade

Faculty of Philology

Department of Slavic Philology

Studentski trg 3

11 000 Belgrade, Serbia

korda@verat.net

Magdalena Dąbrowska (Warszawa)

*Rosjanin w Anglii. Wokół „Listów Rosjanina
podróżującego po Europie od 1802 do 1806 r.”
Dmitrija Gorichwostowa*

Studia nad społecznością rosyjską nad Tamizą w XVIII – początku XIX w. obejmują dwojakiego rodzaju działania: sporządzanie rejestrów osób z zaznaczeniem terminu pobytu i profesji czy sfery zainteresowań oraz katalogowanie i komentowanie (przeważnie w kluczu interdyscyplinarnym) tych świadectw, ze szczególnym uwzględnieniem literatury dokumentu osobistego. Do pierwszej grupy należy rejestr Anthony’ego Crossa, obejmujący blisko sześćset osób, które gościły w Wielkiej Brytanii od 1700 r. do pierwszych lat XIX stulecia; wśród nich byli marynarze, inżynierowie, rzemieślnicy, lekarze, kupcy, naukowcy, studenci, duchowni, artyści, dyplomaci z rodzinami, uchodźcy, podróżnicy, przebywający – zwykle w Londynie – od niespełna roku do kilku lat¹. Cross kontynuował w tym zakresie studia M.S. Andersona, autora prac o odkrywaniu Wielkiej Brytanii przez Rosjan w XVI–XIX w. i o brytyjskim oddziaływaniu na życie intelektualne

¹ Э. Кросс, *У темзских берегов. Россияне в Британии в XVIII в.*, transl. Н.Л. Лужецкая, Санкт-Петербург 1996. Tu i dalej przekład na język polski – M.D.

i społeczne w Rosji XVIII stulecia². W drugi nurt wpisuje się opracowanie O.A. Kазniny i A.N. Nikoliukina, złożone z wypisów z rosyjskich tekstów literackich i publicystycznych o Anglii z lat 1646–1945, z przedmową i komentarzami³. Antologia ta, mająca w tytule cytaty z elegii Konstantina Batiuszkowa *Cień przyjaciela* z 1814 r., *Opuściłem brzeg mglisty Albionu*, zawiera pięćdziesiąt cztery utwory – nie ma wśród nich jednak ani tej elegii, ani równie znanego liryku Mariny Cwietajewej z 1918 r. o incipicie powtarzającym słowa Batiuszkowa o zamglonym Albionie. W żadnej z wymienionych prac nie znajdujemy również wzmianki o pisarzu, o którym będzie mowa w niniejszym artykule.

Wśród świadectw pobytu w Anglii liczną reprezentację mają pozycje podróżopisarskie, zarówno literackie, jak i dokumentalne (jeżeli przywołać klasyczny podział Janiny Kamionki-Straszakowej)⁴, a także mieszane, „literackie imitujące «nieliterackość»” (jak Jurij Łotman i Boris Uspieski nazwali *Listy podróżnika rosyjskiego* Nikołaja Karamzina)⁵. Są wśród nich utwory oscylujące – jak cała „literatura autentystyczna” – między „realnością iluzji” a „iluzją realności”, skłaniające się raz w jedną, raz w drugą stronę⁶. Ten ostatni typ reprezentują nie tylko *Listy podróżnika rosyjskiego* Karamzina⁷, najgłośniejsza pozycja podróżopisarska w Rosji przełomu XVIII i XIX w., ale także *Listy Rosjanina podróżującego po Europie od 1802 do 1806 r.* Dmitrija Gorichwostowa (1769–1846), wydane w trzech księgach w 1808 r.⁸ i stanowiące pierwszy z dwóch tekstów podróżopisarskich tego autora, który w latach 1831–1832 odda jeszcze do rąk czytelników *Zapiski Rosjanina podróżującego po Europie od 1824 do 1827 r.*⁹ Zbieżność tytułów, a także ich po-

² M. S. ANDERSON, *Some British Influences on Russian Intellectual Life and Society in the 18th Century*, „Slavonic and East European Review” 39, 1960, p. 148–163.

³ „Я берег покидал туманный Альбиона...” Русские писатели об Англии 1646–1945, eds. O. A. Казнина, А. Н. Николукин, Москва 2001.

⁴ J. KAMIONKA-STRAZAKOWA, *Podróż*, [in:] *Słownik literatury polskiej XIX w.*, eds. J. BACHÓRZ, A. KOWALCZYKOWA, Wrocław–Warszawa–Kraków 1991, p. 698.

⁵ Ю. ЛОТМАН, Б. УСПЕНСКИЙ, „Письма русского путешественника” и их место в развитии русской культуры, [in:] Ю. ЛОТМАН, Карамзин. Сочинение Карамзина. Статьи и исследования 1957–1990. Заметки и рецензии, Санкт-Петербург 1997, p. 526.

⁶ Vide: D. KORWIN-PIOTROWSKA, *Problemy poetyki opisu prozatorskiego*, Kraków 2001, p. 156 (rozdział *Między iluzją realności i realnością iluzji – z problemów deskrypcji w literaturze autentystycznej*).

⁷ Vide: Н. М. КАРАМЗИН, *Письма русского путешественника*, [in:] ИДЕМ, *Сочинения в двух томах*, vol. I, *Автобиография. „Письма русского путешественника”. Повести*, Ленинград 1984, p. 55–504.

⁸ [Д. ГОРИХВОСТОВ], *Письма россиянина, путешествовавшего по Европе с 1802 по 1806 г.*, vol. I–III, Москва 1808.

⁹ Д. ГОРИХВОСТОВ, *Записки россиянина, путешествовавшего по Европе с 1824 по 1827 г.*, vol. I–II, Москва 1831–1832.

dobieństwo do tytułu utworu Karamzina są nieprzypadkowe. W przedmowie do *Zapisków Rosjanina*... znajdujemy odwołanie do *Listów Rosjanina*..., sugerujące traktowanie tytułowego Rosjanina z obu utworów jako tej samej postaci, dwukrotnie odbywającej podróż po Europie. Trasa jego przejazdu w dużym stopniu pokrywa się ze szlakiem „podróżnika rosyjskiego” Karamzina, przywoływanego zresztą bezpośrednio w różnych kontekstach. Na ten ostatni temat ciekawie wypowiedział się Wasilij Sipowski, który – rozpatrując Gorichwostowa w gronie naśladowców autora *Listów podróżnika rosyjskiego* – stwierdził, że od niego „często słyszymy nazwisko Karamzina, a jeżeli nie słyszymy, to sami bez trudu pojmemy, pod którym wpływem kształtował się ten młody pisarz”¹⁰. Ziemie nad Tamizą są jednymi z tych, które opisał zarówno Karamzin, jak i Gorichwostow. Co więcej, zbieżność wielu utworów z *Listami podróżnika rosyjskiego* dostrzegali nie tylko badacze literatury podróżniczej, ale także sami ówcześni podróżopisarze. „Prze- czytałem podróż Karamzina po Anglii. [...] Są strony, które mógłbym wpisać do swojego dziennika, zmieniając tylko rok i miesiąc oraz niektóre imiona” – pisał w *Dzienniku z Anglii* Aleksander Turgieniew, od 1825 r. prawie stale przebywający za granicą, w tym w Anglii w latach 1826, 1828, 1835 i 1836¹¹. Wracając zaś do kwestii przynależności utworów Gorichwostowa do „dzieł literackich imitujących «nieliterackość»” czy do literatury autentystycznej, należy dodać, że wybór formy listowej i dziennikowej mógł być podyktowany bardziej chęcią zadośćuczynienia przez autora modzie niż bazowaniem na własnej korespondencji z przyjaciółmi i osobistych zapiskach dziennikowych. Listy i dzienniki były bowiem niezwykle popularnymi formami wypowiedzi, zarówno w sferze bytowej, jak i w literaturze. W opisie Anglii w *Listach Rosjanina*... podróżnik wspomina zresztą o tym, że „te- raz prawie wszyscy siedzą nad listami i [on] pisze [...] te słowa; Niemiec zapisuje coś w swoim dzienniku, dwie Francuzki, Holender i Amerykanin piszą listy, każdy we własnym języku”¹².

Relację z pobytu w Anglii zawierają początkowe partie *Listów Rosjanina*...: dwa listy z nagłówkiem *Morze*, jeden – *Tamiza*, pięć – *Londyn* i jeden z nagłówkiem *Gravesend* (listy – w domyśle: skierowane do pozostałych w Rosji przyjaciół podróżnika – nie są datowane, o upływie czasu można wnioskować tylko pośrednio, ze zdawkowych wzmianek o wypłynięciu w morze o poranku czy pięciogodzinnym postoju statku). Przed i po pobycie w Anglii na trasie przejazdu Rosjanina znajdował się Rotterdam. Wcześniej zwiedził on Niemcy i Francję, później

¹⁰ В. СИПОВСКИЙ, Н. М. КАРАМЗИН, автор „Писем русского путешественника”, Санкт-Петербург 1899, р. 457–458.

¹¹ А. И. ТУРГЕНЕВ, *Дневник в Англии*, [in:] „Я берег покидал туманный Альбиона...”, р. 172, 620.

¹² [Д. ГОРИХВОСТОВ], *Письма россиянина*..., vol. III, р. 11–12.

zawitał jeszcze do Szwajcarii, Włoch i na ziemi polskie. O Szwajcarii podróżnik myślał już podczas pobytu w Anglii, który to kraj szybko się mu znudził: „pochmurne niebo angielskie, nieustające deszcze, chmurni mieszkańcy [...] mogą być przyczyną tego, że sam Londyn i to wszystko, co po przyjeździe budziło ciekawość [...], wkrótce zaczyna starzeć się w oczach”¹³. Całe przedsięwzięcie wpisuje się w znany z wieku poprzedniego schemat „wielkiej podróży” (*Grand Tour*), rozpoczętej i zakończonej w ojczyźnie wojażera i wiodącej przez wiele krajów Europy. Z „wielką podróżą” koresponduje również cel wyprawy, poznawczy, choć, jak wynika z przedmowy i licznych dygresji autotematycznych, w specyficznym rozumieniu tego słowa.

Wzmianka o pobycie w Anglii w czasie pierwszej podróży pojawia się w opisie Calais w *Zapiskach Rosjanina...*: gdyby nie to, że podróżnik widział już „pewną część Anglii i jej mieszkańców”, być może wybrałby się do Londynu. Tymczasem pozostało mu tylko pożegnanie odpływających pasażerów i realizacja własnych dalszych planów, „bez większego żalu, że nie będzie razem z nimi”¹⁴. Anglia nigdy nie zajmowała bowiem głównego miejsca na mapie jego europejskich wojaży. Nie można wykluczyć, że znalazł się w niej pod wpływem „podróżnika rosyjskiego” Karamzina, bez głębszej refleksji powielił jego decyzję o wyborze tej destynacji. W przedmowie do *Listów Rosjanina...* czytamy, że „Francja bardziej od innych państw zwróciła [...] uwagę i wywołała żywe zainteresowanie”¹⁵. W relacji z Calais w *Zapiskach Rosjanina...* wojażer przyznał, że „Francję zjechał po całej jej długości od Morza Śródziemnego do Morza Północnego, od jej południowych do północnych obszarów”¹⁶, a przedmowa do tego utworu zawiera deklarację, że „Rzym i Neapol szczególnie dostarczyły obfitości przedmiotów ciekawych do odnotowania”¹⁷. Passus o Calais wydaje się ważny jednak z innego powodu niż wzmianka o pobycie w Anglii: można potraktować go jako głos Gorichwostowa w dyskusji o korzeniach europejskiego podróżopisarstwa literackiego oraz wypowiedź o źródłach własnych wyborów w tym zakresie. Calais przywodzi bowiem na myśl *Podróż sentymentalną przez Francję i Włochy* Laurence’a Sterna, jego „zakonnika i rogową tabakierkę”. Zapomnieć o tym angielskim pisarzu, prekursorze podróży sentymentalnej, nie pozwala przybyszom tutejszy hotel, noszący jego imię i witający gości „portretem [...] oryginalnego sentymentalnego podróżnika”¹⁸.

¹³ *Ibidem*, p. 26–27.

¹⁴ Д. ГОРИХВОСТОВ, *Записки россиянина...*, vol. II, p. 353.

¹⁵ [Д. ГОРИХВОСТОВ], *Письма россиянина...*, vol. I, p. IV.

¹⁶ Д. ГОРИХВОСТОВ, *Записки россиянина...*, vol. II, p. 353.

¹⁷ *Ibidem*, vol. I, p. V.

¹⁸ *Ibidem*, vol. II, p. 351, 352.

Najszerzy obraz poglądów Gorichwostowa na podróżników i podróżopisarstwo w *Listach Rosjanina*... przynosi fragment o Brukseli, zawierający ich podział na dwie kategorie. Pierwszą tworzą ci, którzy obserwują świat i gromadzą wiedzę encyklopedyczną o nim, drudzy jeżdżą po Europie „dla własnej przyjemności, bez celu, po to, aby zostać podróżnikiem, [...] zgodnie z własnym kierunkiem, zamierzeniami, zachciankami...”¹⁹. Jemu samemu bliższa była druga postawa, nieprzypadkowo w przedmowie do *Listów Rosjanina*... napisał, że powodem wyruszenia w podróż po Europie była dla niego „bardziej przyjemność niż [...] cel naukowy”²⁰. Przyjemność stanowi bez wątpienia główne słowo kluczowe obu pozycji podróżopisarskich Gorichwostowa. Jest ona tym, czego tytułowy Rosjanin poszukuje w czasie pobytu za granicą, przez jej pryzmat postrzega poszczególne miejsca i sytuacje. Tak jest też w Anglii: podróż statkiem do Gravesend ocenił jako „niezbyt przyjemną”, w ogóle doszedł do wniosku, iż „potrzeba, a nie przyjemność stała się przyczyną pierwszych podróży morskich”²¹. Pisarz programowo dystansuje się od pierwszej postawy, lecz jest to raczej deklaracja teoretyczna niż działanie praktyczne, bowiem obszerne partie *Listów Rosjanina*... (i jeszcze obszerniejsze *Zapisków Rosjanina*..., w przedmowie do których wybrzmiały podobne słowa do cytowanych wyżej, o tym, że „dokładne i naukowe ustalenia nie były zgodne ani ze stanem ducha, ani z celem podróżnika”²²) wypełnia informacjami o opisywanych miejscach, faktami, datami, liczbami, nazwami, nazwiskami, tytułami. Obserwacja z samego początku podróży do Anglii o potrzebie jako „matce” wypraw morskich zaowocowała więc w końcowych partiach relacji z tego kraju szczegółowym zarysem dziejów handlu europejskiego i roli w nim szlaków wodnych. Zagłębienie się jednak w obie podróżopisarskie pozycje Gorichwostowa pozwala zauważyć, że w znacznym stopniu dystansuje się on także od drugiej postawy podróżniczej. Gdy w okolicach Lyonu (*Zapiski Rosjanina*...) wspomniął o „podróżnikach *sentymentalnych*” i miejscach z nimi związanych, przyznał, że „oczywiście potrzebne jest natchnienie, rozgorączkowana wyobraźnia”, lecz on sam ocenia takie miejsca „wedle ich wyglądu i czuje się winny z powodu swojej oziębłości”²³. Najtrafniejsze wydaje się zatem ujmowanie przedstawionej postawy w kategoriach realizacji oświeceniowej zasady „przyjemne z pożytecznym”. Podróżnik chce po porzuceniu służby wojskowej zaznać przyjemności i zdobyć pożyteczną wiedzę o Europie. Wzmianka o służbie w wojsku pojawia się w przedmowie do *Listów Rosjanina*...

¹⁹ [Д. ГОРИХВОСТОВ], *Письма россиянина*..., vol. I, p. 122, 123.

²⁰ *Ibidem*, vol. I, p. III.

²¹ *Ibidem*, vol. III, p. 8, 9.

²² Д. ГОРИХВОСТОВ, *Записки россиянина*..., vol. I, p. IV.

²³ *Ibidem*, vol. II, p. 284.

i jest traktowana jako fakt (jeden z niewielu znanych) z biografii pisarza²⁴. Zasadne wydaje się także rozpatrywanie podróży przedstawionych przez Gorichwostowa jako przykładów „turystyki kulturowej”, podobnie jak Grażyna Czerniak i Jolanta Kowalik odniosły się do *Dziennika podróży po Niemczech, Włoszech, Francji i Anglii* Wasilija Zinowjewa²⁵.

Listy tytułowego Rosjanina z Anglii można podzielić na trzy grupy. Pierwszą stanowią zapisy wrażeń z podróży morskiej. Drugą tworzy opis miejsc i obiektów w Londynie oraz jego okolicach, zgodny z kolejnością ich oglądania. Trzecią jest wspomniany zarys dziejów handlu, w całości wypełniający list z nagłówkiem *Gravesend*. W odniesieniu do każdej zasadne jest postawienie pytania Hany Voisine-Jechovy: czy wojażer „widział to, co widział”, czy „widział to, o czym czytał”?²⁶, a w kontekście trzeciej, zawierającej wzmiankę o Rosji – zastanowienie się także nad tym, czy „widział obce kraje przez pryzmat doświadczeń rodzimych”, „mentalnie pozostawał w ziemi, w której się urodził – i dopiero powoli uczył się być gdzieś indziej”²⁶.

Podróż statkiem kojarzy się Rosjaninowi ze sztormową pogodą i chorobą morską, silniejszą nawet u jego współtowarzyszy niż u niego samego. Człowiek na morzu całkowicie zależy od natury, jest „zabawką wiatrów”²⁷. Morze jawi się jako żywioł oparty na skrajnościach: albo nic się na nim nie dzieje, albo – podczas sztormu – dzieje się za dużo i za szybko. Zawsze jednak człowiek czuje się na nim jak więzień, czuje, iż stracił „wolność, [...] przyjemny widok zielonej natury, pięknych widoków cieszących wzrok podróżujących lądem”²⁸. Podróżnik spogląda na morze i statek oczami pasażera, nie ma ambicji wnikięcia w szczegóły rzemiosła morskogo.

Początek i koniec pobytu w Anglii kojarzy się autorowi nie tylko z morzem, ale także bardziej (na początku) czy mniej (pod koniec) uciążliwymi procedurami biurokratycznymi. „Wszyscy mieli nadzieję na otrzymanie biletów na wolność

²⁴ Vide: Г. ГОПЕРХОВЕВА, *Русская литература путешествий первой половины XIX в.: эволюция темы „Россия – Запад”*, „Вестник Бурятского Государственного Университета” 2, 2018, p. 97–104.

²⁵ G. CZERNIAK, J. KOWALIK, *Turystyka kulturowa, rozważania a wyjazdy. Europa Zachodnia oczami XVIII-wiecznego podróżnika Wasila Zinowjewa*, „Turystyka Kulturowa” 2, 2016, p. 135–145. Vide tekst dziennika: В.Н. ЗИНОВЬЕВ, *Журнал путешествия по Германии, Италии, Франции и Англии в 1784–1788 гг.*, „Русская старина” 23, 1878, p. 207–240 (okтябрь), p. 399–440 (ноябрь), p. 593–630 (декабрь).

²⁶ H. VOISINE-JECHOVA, *Podróż jako doświadczenie, marzenie oraz poszukiwanie sensu egzystencji w prozie 1760–1820*, [in:] *Dziedzictwo Odyseusza. Podróż, obcość i tożsamość, identyfikacja, przestrzeń*, eds. M. ŚIEŚLA-KORYTOWSKA, O. PŁASZCZEWSKA, Kraków 2007, p. 124, 125.

²⁷ [Д. ГОРИХВОСТОВ], *Письма россиянина...*, vol. III, p. 8.

²⁸ *Ibidem*, p. 8–9.

i prawie wszyscy się pomylili” – mówi o sobie i swoich współtowarzyszach po przybyciu do Londynu²⁹. Anglia jawi się mu jako kraj ładu społecznego, mającego jednak dwa oblicza: pozytywne, bo porządkujące, i mniej przyjazne, zwłaszcza dla przybyszów z zewnątrz, odbierane jako opresyjne. Pod tym względem kraj ten zasadniczo różni się od Holandii, po której „podróżuje się bardzo przyjemnie i całkowicie swobodnie” i gdzie nie legitymuje się „nawet cudzoziemców mieszkających dłużej czas”³⁰.

Relacja z podróży statkiem opiera się na tym, co tytułowy Rosjanin zobaczył i poczuł. Inaczej rzecz ma się z opisem pobytu w Londynie i jego okolicach, uwzględniającym, jeżeli wrócić do pytania Voisine-Jechowy, nie tylko to, co podróżnik widział, ale także to, czego się dowiedział. Innymi słowy, „widział to, o czym już wiedział, nie chodziło o odkrywanie, ale o sprawdzanie”³¹. To, co widział i to, co wiedział mieści się w standardowym „zasobie” wiedzy większości przybyszów do Anglii – dowiadywał się o tym i oglądał to, co znajdowało się na „wydeptanym” szlaku turystycznym. Podróżnik sam przyznawał zresztą, że „chce zobaczyć miejsca najbardziej znaczące” albo że „obejrzał wszystko, co może zobaczyć cudzoziemiec”³². Jego pierwsze spotkanie z Anglią było natrafieniem na kolumnę upamiętniającą wielki pożar Londynu w 1666 r. oraz na mosty na Tamizie. Rzekę, nad którą leży Londyn, podróżnik określił jednym słowem – „wspaniała”. Nie spodobało mu się jednak to, że „ma zabudowane brzegi”³³. Stolicę postrzegał jako miasto z porządnymi chodnikami i oświetlonymi ulicami, przestronnymi placami, dobrymi sklepami i kawiarniami (które poza swoją podstawową funkcją pełniły rolę miejsc wymiany informacji), giełdą, bankami, kościołami, muzeami, teatrami, parkami, także podmiejskimi. Opis miasta rozpoczął od topografii, wyodrębnienia City i Westminsteru. Pośród odwiedzonych przez niego miejsc znalazły się katedra św. Pawła, Tower, Opactwo Westminsterkie, Muzeum Brytyjskie. Jeśli zwiedzał muzea czy budowle zabytkowe, opisywał poszczególne sale i ich wyposażenie. Wybierał teatry, wystawiające repertuar zarówno poważny, jak i rozrywkowy, mogący „przebudzić największego flegmatyka”³⁴. Wizytówką kraju był Szekspir i królowie oraz ich siedziby. Prestiż, dostojność władzy królewskiej jawi się jako jeden z głównych tematów „angielskich” partii *Listów Rosjanina*... Podróżnik płynnie przechodzi od spraw „wagi” czy „powagi” królewskiej do ciekawostek stołecznego życia, by opisać niechęć miejscowych rzemieślników do

²⁹ *Ibidem*, p. 11.

³⁰ *Ibidem*, p. 63.

³¹ H. VOISINE-JECHOVA, *Podróż jako doświadczenie...*, p. 124.

³² [Д. ГОРИХВОСТОВ], *Письма россиянина...*, vol. III, p. 27, 41.

³³ *Ibidem*, p. 13.

³⁴ *Ibidem*, p. 35.

ujawniania swojego warsztatu („trzeba mieć bilet, żeby zobaczyć ich piwowarnie”) albo obyczaj wpuszczania widzów podczas spektakli teatralnych za połowę ceny³⁵. Koszt życia w Londynie i pobytu w nim przybysza z Rosji jest kolejnym stałym tematem *Listów Rosjanina...*: Anglicy są postrzegani jako ludzie interesowni, każą sobie za wszystko płacić („stróż, który otworzył drzwi, obraziłby się, jeśli za tę usługę dać mu mniej niż szylinga – szyling na nasze [tj. rosyjskie – M.D.] pieniądze to 40 kop.[iejek]”³⁶), co czyni pobyt nad Tamizą wyjątkowo droгим. W kontekście fragmentu o strózu wypada dodać, że przeliczanie cen z miejscowej waluty na rosyjską jest rozwiązaniem stosowanym w relacji z pobytu we wszystkich krajach, nie tylko w Anglii. Wojażer porównuje Londyn z Paryżem i zestawienie to nie wypada na korzyść angielskiej stolicy: Londyn sprawia wrażenie martwego, podczas gdy we francuskiej metropolii „wszystko zdaje się nieprzerwanie ożywiać”³⁷.

Z „segmentacją” tematyczną mieliśmy do czynienia już we „francuskich” partiach *Listów Rosjanina...*, w których – niczym w hasłach encyklopedycznych – prezentowane były kolejno: francuskie rolnictwo, ustrój ekonomiczny i polityczny, literatura, wojsko³⁸. W partiach „angielskich” rozwiązanie to zostało zastosowane w opisie dziejów handlu na świecie i roli, jaką odkrywała w nim Anglia, w oświeceniu problemu, „jak handel wzbogacał na przemian narody”³⁹? Określenie „na przemian” oznacza, że gdy jeden naród tracił swą pierwszoplanową pozycję w europejskim handlu, inny ją na jakiś czas zyskiwał, po czym przypadała ona jeszcze innemu. Liderami na tym polu byli więc Egipcjanie, Fenicjanie, Kartagińczycy, Grecy, Rzymianie, członkowie Związku Hanzeatyckiego, Portugalczycy, Holendrzy, wreszcie Anglicy. Rozwój handlu szedł w parze ze zdobywaniem panowania na morzu, częściowo wpisując się w poszczególne etapy Wielkich Odkryć Geograficznych. Rozkwit handlu i żeglugi morskiej w Anglii podróżnik łączy z rządami Elżbiety I. Wtedy też zostały nawiązane kontakty między Anglią i Rosją, po tym w szczególności, jak angielski badacz Arktyki, Richard Chancellor dopłynął do północnego wybrzeża Rosji, stamtąd saniami odbył drogę do Moskwy, gdzie został przyjęty przez Iwana IV Groźnego. Działalność handlowa obywateli znajdowała poparcie angielskich władz państwowych i była przez nie uważana za przejaw patriotyzmu. Z tego powodu członkowie parlamentu siedzieli w czasie obrad na poduszkach z wełny, należącej „do ważniejszych towarów handlu angielskiego”,

³⁵ Vide: *ibidem*, p. 31, 35.

³⁶ *Ibidem*, p. 25–26.

³⁷ *Ibidem*, p. 27.

³⁸ Vide: M. DĄBROWSKA, *Francja oczami podróżopisarzy rosyjskich („Listy Rosjanina podróżującego po Europie od 1802 do 1806 r.” Dmitrija Gorichwostowa)*, „Białostockie Studia Literaturoznawcze” 19, 2021, p. 137–148.

³⁹ [Д. ГОРИХВОСТОВ], *Письма россиянина...*, vol. III, p. 49.

a „jeżeli któryś z obywateli odważyłby się pokazać w stroju z zagranicznego sukna, bardzo by tym obraził dumę narodową, czyniącą czasem osobom, które nie są patriotami, duże nieprzyjemności”⁴⁰.

Zarysowanie dziejów handlu europejskiego i kontaktów Rosji z Anglią jest jedną z nielicznych (i z pewnością – najobszerniejszych) wzmianek o ojczyźnie podróżnika w „angielskich” partiach utworu Gorichwostowa. Na drugie pytanie Voisine-Jechovy w zasadzie można bowiem odpowiedzieć negatywnie. Pod tym względem tytułowy Rosjanin różni się od innego „Rosjanina w Anglii”, narratora przypisywanej Piotrowi Makarowowi relacji listowej pod takim tytułem z 1796 r., który przyznał, że „mieszkając między Anglikami, najczęściej myśli o Rosjanach”⁴¹. W tekście nie znajdziemy nawet informacji, czy tytułowy Rosjanin miał rodaków za współtowarzyszy podróży. Jedynie w ograniczonym zakresie da się z niego wynioskować, że kontaktował się z nimi na ziemi angielskiej. Poza samymi Anglikami otaczali go Niemcy, Francuzi, Holendrzy, Szwajcarzy, Węgrzy, nawet „dobry Afrykańczyk”⁴² (opatrzenie epitetem „dobry” może odsyłać w zamierzeniu autora do oświeceniowej koncepcji „szlachetnego dzikusa”). Kiedy jednak podróżnik pisze o traktowaniu handlu przez Anglików jako powinności obywatelskiej i przejawu patriotyzmu, zamykając rozważania na ten temat (i całą relację z pobytu w Anglii) słowami „oto [...] wzory narodowe godne naśladowania!”⁴³, może mieć na myśli Rosjan – pośrednio wytykać im brak przedsiębiorczości i umiłowania ojczyzny.

Na zakończenie warto powrócić raz jeszcze do danych liczbowych, dotyczących wyjazdów Rosjan do Anglii i pozostawionych przez nich tekstów podróżopisarskich. Podliczenia Crossa w odniesieniu do XVIII stulecia wydają imponujące, przedstawiają kraj nad Tamizą jako destynację często wybieraną przez Rosjan. Niemniej – przytaczając jakiegokolwiek szacunki – należy mieć świadomość, że zainteresowanie nim miało w poszczególnych okresach różną częstotliwość. „Krzywa pobytów Rosjan w Anglii po okresie panowania Piotra I gwałtownie opada przez całe lata trzydzieste, czterdzieste i pięćdziesiąte XVIII w. i dopiero wraz ze wstąpieniem na tron Katarzyny II idzie ostro do góry; [...] dopiero w latach sześćdziesiątych przejawia się duch prawdziwej, obustronnej wymiany” – komentuje

⁴⁰ *Ibidem*, p. 18, 61.

⁴¹ Б. п. [П. И. МАКАРОВ?], *Россиянин в Англии. Отрывки из писем одного путешественника*, [in:] „Я берег покидал туманный Альбиона...”, p. 62. Piotrowi Makarowowi przypisuje autorstwo tego utworu O. A. Kaznina, współredaktor cytowanej antologii (p. 23). Cf. o *Listach z Londynu* Piotra Makarowa: M. DĄBROWSKA, *W stronę instrukcji. „Listy z Londynu” Piotra Makarowa w kontekście dyskusji nad gatunkiem podróży sentymentalnej w czasopiśmie rosyjskich początku XIX w.*, [in:] *Metamorfozy podróży. Kultura i tożsamość*, ed. J. SZTACHELSKA, Białystok 2012, p. 65–73.

⁴² [Д. ГОРИХВОСТОВ], *Письма россиянина...*, vol. III, p. 5.

⁴³ *Ibidem*, p. 61.

ten fakt Cross⁴⁴. Nie wymaga podkreślenia, że ta wymiana dwustronna obejmowała również szeroko rozumianą sferę literacką⁴⁵. Samodzielne rządy Katarzyny II przypadły na lata 1762–1796. Po krótkim panowaniu Pawła I na rosyjskim tronie w 1801 r. zasiadł Aleksander I i to właśnie za jego rządów miała miejsce pierwsza podróż po Europie Gorichwostowa i wydanie jego *Listów*. Na panowanie tych władców przypadły też wyjazdy do Anglii i powstanie tekstów podróżopisarskich wszystkich wymienionych wyżej autorów (Wasilija Zinowjewa, Nikołaja Karamzina, częściowo Aleksandra Turgieniewa, Piotra Makarowa), przywołanych tu jako tło interpretacyjne dla utworu Gorichwostowa. O czasach Katarzyny II Cross pisał, że przyniosły „rozkwit, nie zaś początki” zainteresowania w Rosji Anglią i „nie anglomanię, lecz anglofilję, w dużym stopniu wynikającą z doświadczenia osobistego ludzi”⁴⁶. Pierwsze określenie, z członem „mania”, oznacza modę, opartą na bezrefleksyjnym powielaniu wzorców, drugie zaś – z członem „filia”, sugeruje mądrą i twórczą akceptację. Utwór Gorichwostowa wyrasta z osobistych doświadczeń Rosjanina w kontaktach z Anglią i jej mieszkańcami, niemniej jedynie w niewielkim zakresie odzwierciedla postawę anglofilską. Na trasie przejazdu tytułowego Rosjanina znalazły się państwa i regiony, które zdecydowanie bardziej mu się spodobały i do których powrócił podczas drugiego wyjazdu. W jego postawie nie zauważamy wprawdzie wysublimowanych ambicji intelektualnych, nie ma on zwyczaju dłuższego przypatrywania się zabytkowym budowlom i kontemplowania dzieł sztuki albo snucia głębokich rozważań historiozoficznych, politologicznych, kulturologicznych czy jakichkolwiek innych. Nie sposób jednak odmówić mu spostrzegawczości i autentycznego zainteresowania różnymi aspektami codziennego funkcjonowania krajów europejskich oraz podobieństwami i różnicami między nimi, wreszcie – świadomości bogactwa i zróżnicowania współczesnego mu podróżopisarstwa oraz potrzeby zaznaczenia własnej drogi w tym zakresie.

Bibliografia

Źródła

ГОРИХВОСТОВ Д., *Записки россиянина, путешествовавшего по Европе с 1824 по 1827 г.*, vol. I–II, Москва 1831–1832.

[ГОРИХВОСТОВ Д.], *Письма россиянина, путешествовавшего по Европе с 1802 по 1806 г.*, vol. I–III, Москва 1808.

⁴⁴ Э. КРОСС, *У темзских берегов...*, p. 292.

⁴⁵ Vide: М. П. АЛЕКСЕЕВ, *Русско-английские литературные связи (XVIII в. – первая половина XIX в.)*, Москва 1982.

⁴⁶ Э. КРОСС, *У темзских берегов...*, p. 299.

- ЗИНОВЬЕВ В. Н., *Журнал путешествия по Германии, Италии, Франции и Англии в 1784–1788 гг.*, „Русская старина” 23, 1878, р. 207–240 (октябрь), р. 399–440 (ноябрь), р. 593–630 (декабрь).
- КАРАМЗИН Н. М., *Письма русского путешественника*, [in:] ИДЕМ, *Сочинения в двух томах*, vol. I, *Автобиография. „Письма русского путешественника”. Повести*, Ленинград 1984, р. 55–504.
- Б.П. [МАКАРОВ П. И.?), *Россиянин в Англии. Отрывки из писем одного путешественника*, [in:] „Я берег покидал туманный Альбиона...” *Русские писатели об Англии 1645–1945*, eds. О.А. Казнина, А. Н. Николукин, Москва 2001, р. 56–67.
- ТУРГЕНЕВ А. И., *Дневник в Англии*, [in:] „Я берег покидал туманный Альбиона...” *Русские писатели об Англии 1645–1945*, eds. О.А. Казнина, А.Н. Николукин, Москва 2001, р. 156–176.

Opracowania

- ANDERSON M. S., *Some British Influences on Russian Intellectual Life and Society in the 18th Century*, „Slavonic and East European Review” 39, 1960, p. 148–163.
- CZERNIAK G., KOWALIK J., *Turystyka kulturowa, rozważania a wyjazdy. Europa Zachodnia oczami XVIII-wiecznego podróżnika Wasila Zinowjewa*, „Turystyka Kulturowa” 2, 2016, p. 135–145.
- DĄBROWSKA M., *Francja oczami podróżopisarzy rosyjskich („Listy Rosjanina podróżującego po Europie od 1802 do 1806 r.” Dmitrija Gorichwostowa)*, „Białostockie Studia Literaturoznawcze” 19, 2021, p. 137–148.
- DĄBROWSKA M., *W stronę instrukcji. „Listy z Londynu” Piotra Makarowa w kontekście dyskusji nad gatunkiem podróży sentymentalnej w czasopiśmie rosyjskich początku XIX w.*, [in:] *Metamorfozy podróży. Kultura i tożsamość*, ed. J. SZTACHELSKA, Białystok 2012, p. 65–73.
- KAMIONKA-STRASZAKOWA J., *Podróż*, [in:] *Słownik literatury polskiej XIX w.*, eds. J. BACHÓRZ, A. KOWALCZYKOWA, Wrocław–Warszawa–Kraków 1991, p. 698–703.
- KORWIN-PIOTROWSKA D., *Problemy poetyki opisu prozatorskiego*, Kraków 2001.
- VOISINE-JECHOVA H., *Podróż jako doświadczenie, marzenie oraz poszukiwanie sensu egzystencji w prozie 1760–1820*, [in:] *Dziedzictwo Odyseusza. Podróż, obcość i tożsamość, identyfikacja, przestrzeń*, eds. M. CIEŚLA-KORYTOWSKA, O. PŁASZCZEWSKA, Kraków 2007, p. 115–130.
- АЛЕКСЕЕВ М. П., *Русско-английские литературные связи (XVIII в. – первая половина XIX в.)*, Москва 1982.
- ГОПЕРХОЕВА Г., *Русская литература путешествий первой половины XIX в.: эволюция темы „Россия – Запад”*, „Вестник Бурятского Государственного Университета” 2, 2018, р. 97–104.
- КРОСС Э., *У темзских берегов. Россияне в Британии в XVIII в.*, transl. Н.Л. ЛУЖЕЦКАЯ, Санкт-Петербург 1996.
- ЛОТМАН Ю., УСПЕНСКИЙ Б., „Письма русского путешественника” и их место в развитии русской культуры, [in:] Ю.М. ЛОТМАН, *Карамзин. Сотворение Карамзина. Статьи и исследования 1957–1990. Заметки и рецензии*, Санкт-Петербург 1997, р. 484–564.
- СИПОВСКИЙ В., *Н.М. Карамзин, автор „Писем русского путешественника”*, Санкт-Петербург 1899.
- „Я берег покидал туманный Альбиона...” *Русские писатели об Англии 1646–1945*, eds. О. А. Казнина, А. Н. Николукин, Москва 2001.

Magdalena Dąbrowska

Dr hab. Magdalena Dąbrowska

<https://orcid.org/0000-0002-4014-4725>

University of Warsaw

Department of Applied Linguistics

Institute of Russian Studies

ul. Krakowskie Przedmieście 26/28

00-927 Warszawa, Polska/Poland

m.dabrowska@uw.edu.pl

Nel Bielniak (Zielona Góra)

Tragiczne nieprzystosowanie Casus Niny Pietrowskiej

Nina Pietrowska (1879–1928) zapisała się w pamięci potomnych przede wszystkim jako muza rosyjskich symbolistów oraz bohaterka burzliwych romanсів m.in. z Konstantinem Balmontem, Andriejem Biełym, Walerijem Briusowem czy Siergiejem Auslenderem. Dwaj ostatni uwiecznili skomplikowane relacje łączące ich z Pietrowską w swoich powieściach: Briusow w *Ognistym aniele* (*Огненный ангел*, 1907-1908), uchodzącym za jedną z najlepszych powieści w historii rosyjskiego modernizmu, a Auslender w mniej znanej pracy zatytułowanej *Последний спутник* (1913).

W środowisku moskiewskiej bohemy Pietrowska zaistniała w 1903 r. jako początkująca pisarka i żona Siergieja Krieczetowa (właśc. Sokołow), właściciela wydawnictwa „Grif” oraz gospodyni salonu literackiego. Jej osobowość od samego początku niezwykle fascynowała twórców, którzy dedykowali jej swoje utwory. Wśród nich znaleźli się wspomniani już Balmont i Bieły, a także Władysław Chodasiewicz, Nikołaj Pojarkow czy Aleksandr Roślawlew. Zdaniem Nikołaja Bogomołowa:

адепты нового искусства воспринимали явление Петровской как проявление чаемого единства литературы и жизни, того самого жизнотворчества,

которое, по признанию многих и многих, становилось одним из коренных пунктов символизма¹.

Współcześni widzieli zatem w Pietrowskiej uosobienie symbolistycznych ideałów, urzeczywistnienie dążenia do przekształcenia życia w literaturę, a literatury w życie. Jednakże realizacja tych wzniosłych celów wiązała się nierzadko nie tylko ze swobodą obyczajową, lecz także środkami odurzającymi, od których Pietrowska nie uwolniła się do końca życia, a które rujnowały jej zdrowie fizyczne i psychiczne.

Wszystko to zazwyczaj przesłania jej działalność twórczą, dlatego też przez długi czas była niemal zapomniana jako twórczyni, a przecież była autorką opublikowanego pod koniec 1907 r. zbioru opowiadań *Sanctus Amor* (na okładce zgodnie z ówczesną tradycją wydawniczą widniał rok 1908), dziennikarką, recenzentką książek i spektakli teatralnych, a także tłumaczką z języka włoskiego i francuskiego.

W ostatnich latach Pietrowska jako pisarka jest na nowo odkrywana przez badaczy i czytelników, czemu sprzyjało zwłaszcza wydanie w 2004 r. tomu jej korespondencji z Briusowem z lat 1904–1913² oraz w 2014 r. niemal tysięcznicowego tomu *Разбитое зеркало. Проза. Мемуары. Критика*, zawierającego wszystko, co pisarka po sobie zostawiła, opatrzonego ponadto bogatym komentarzem historycznoliterackim. Tytuł tego zbioru jest nawiązaniem do zapowiadanej przez „Gryf” w 1914 r. drugiej książki opowiadań Pietrowskiej, która nie została wydana z powodu wybuchu I wojny światowej.

Niemniej swego rodzaju ożywienie zainteresowania życiem i twórczością Pietrowskiej nastąpiło już pod koniec lat osiemdziesiątych XX w., kiedy to badaczom został umożliwiony dostęp do radzieckich archiwów. Pozwoliło to m.in. Eldzie Garetto na zapoznanie się z epistolografią Pietrowskiej, a także rękopisem jej *Wspomnień*, które po raz pierwszy w całości zostały udostępnione drukiem przez włoską slawistkę w 1989 r. w publikacji zatytułowanej *Жизнь и смерть Нины Петровской* wraz z interesującymi nas tu listami do Olgi Riesniewicz-Signorelli z lat 1919–1925 oraz do Julija Eichenwalda z lat 1927–1928³. Korespondencja

¹ Н. БОГОМОЛОВ, *Заметки к тексту переписки*, [in:] В. БРЮСОВ, Н. ПЕТРОВСКАЯ, *Переписка. 1904–1913*, eds. Н. БОГОМОЛОВ, А. ЛАВРОВ, Москва 2004, p. 47.

² В. БРЮСОВ, Н. ПЕТРОВСКАЯ, *Переписка. 1904–1913*, eds. Н. БОГОМОЛОВ, А. ЛАВРОВ, Москва 2004.

³ *Жизнь и смерть Нины Петровской*, ed. E. GARETTO, „Минувшее. Исторический альманах” 8, 1989, p. 7–138. *Wspomnienia* i listy do Eichenwalda są przechowywane w Centralnym Państwowym Archiwum Literatury i Sztuki w Sankt-Petersburgu (ЦГАЛИ), natomiast listy do Riesniewicz-Signorelli w archiwum Signorelli w Wenecji. Olga Riesniewicz-Signorelli (1883–1973),

ta rzuca interesujące światło na ostatnie dziewięć lat życia pisarki, które spędziła kolejno w Rzymie, Berlinie i Paryżu. Dwa ostatnie miasta, co istotne, były wówczas ważnymi emigracyjnymi centrami. W listach uwieczniony został zarówno stan ducha epistolografi, jak też ówczesne życie intelektualne i społeczne, którego istotnym składnikiem była również kultura rosyjska. Taki paradygmat badawczy, zogniskowany wokół wartości dokumentalnej korespondencji, dającej świadectwo epoce, sferze społecznej i kulturze, wynika w sposób naturalny ze ścisłych filiacji listów z życiem. Ich treść nie jest jednak prostym, fotograficznym odbiciem rzeczywistości, ta jest bowiem zawsze przefiltrowana przez „ja” autorskie, co Stefania Skwarczyńska uwypukliła w kanonicznej już dziś rozprawie *Teoria listu* (1937)⁴.

Pietrowska wyjechała z Rosji w listopadzie 1911 r., na wiele lat przed przewrotem bolszewickim, z twardym postanowieniem pozostania na zawsze za granicą. Przyczyną wyjazdu było zakończenie trwającego kilka lat niezwykle burzliwego i wyniszczającego związku z Briusowem. Próby zatrzymania znużonego jej zaborczą miłością poety doprowadziły Pietrowską do rozpaczliwych, nierzadko autodestrukcyjnych zachowań: przelotnych związków z przypadkowymi mężczyznami w celu wzbudzenia zazdrości Briusowa, myśli samobójczych, usiłowania zastrzeżenia kochanka, nadużywania alkoholu i narkotyków. Uzależnienie od morfiny pisarka niemal przypląciła życiem, dlatego też jej były mąż, Siergiej Krieczetow, wraz z autorem *Ognistego anioła* podjęli decyzję o wysłaniu jej do Europy Zachodniej, wierząc, że to poprawi jej kondycję psychiczną oraz fizyczną. Udając się, jak sama mówiła, „na zesłanie”, Pietrowska zabrała ze sobą pozostającą na jej utrzymaniu młodszą niepełnosprawną siostrę, która, jak się okazało, była jedynym, co trzymało ją przy życiu⁵.

którą Pietrowska poznała w Rzymie podczas I wojny światowej, i która wielokrotnie udzielała jej pomocy, była popularyzatorką rosyjskiej literatury i sztuki we Włoszech. Z pochodzenia Łotyszka, lekarka z wykształcenia w 1905 r. wyjechała z Rosji do Włoch, gdzie mieszkała do końca życia. Wraz z mężem, Angelo Signorellim, znanym lekarzem i kolekcjonerem sztuki prowadziła w Rzymie liczący się salon artystyczny. Ponadto organizowała wystawy rosyjskich malarzy, publikowała recenzje i artykuły o rosyjskim teatrze, jak też korespondowała z szanowanymi przedstawicielami rosyjskiej emigracji. Signorelli przekładała także rosyjskich klasyków (m.in. Nikołaja Gogola, Fiodora Dostojewskiego, Lwa Tołstoja) oraz współczesnych twórców (m.in. Aleksandra Błoka, Michaiła Zoszczenko, Walentina Katajewa). Signorelli szczególne uznanie zyskała dzięki, przetłumaczonej na wiele języków, biografii włoskiej aktorki Eleonory Duse. Julij Eichenwald (1872–1928) to wydalony z Rosji w 1922 r. krytyk literacki i tłumacz, przełożył m.in. dzieła wszystkie Arthura Schopenhauera.

⁴ S. SKWARCZYŃSKA, *Teoria listu*, Białystok 2006, p. 52, 59.

⁵ Л. РЫНДИНА, *Ушедшее*, [in:] *Воспоминания о серебряном веке*, ed. В. КРЕЙД, Москва 1993, p. 416; И. ЖЕРЕБКИНА, *Страсть. Женское тело и женская сексуальность в России*, Санкт-Петербург 2001, p. 118–121; Вл. ХОДАСЕВИЧ, *Конец Ренаты*, [in:] *Идем, Некрополь: воспоминания*, Bruxelles 1939, www.az.lib.ru/h/hodasewich_w_f/text_0020.shtml [1.05.2022].

Po opuszczeniu kraju Pietrowska mieszkała m.in. we Francji, Niemczech, Polsce, ale najdłużej zatrzymała się we Włoszech, gdzie spędziła około 9 lat w skrajnej nędzy i całkowitym oderwaniu od środowiska literackiego. Jesienią 1922 r. pełna nadziei na lepsze jutro przeniosła się z Rzymu do Berlina, który był wówczas centrum rosyjskiego życia literackiego, a latem 1927 r. wyjechała do Paryża, który przejął berlińską spuściznę. Nigdzie jednak nie potrafiła zadomowić się, dostosować się do nowych warunków, znaleźć stałej pracy. Wszędzie pozostawała outsiderem przekraczającym normy obyczajowe. Rozpaczliwość jej sytuacji celnie podsumowała Nina Berberowa, która w książce *Podkreślenia moje* (*Курсив мой*, 1969) zanotowała: „Жизнь её была трагической с самого того дня, как она покинула Россию”⁶.

Paweł Matwiejew w jednej z pierwszych recenzji książki *Rozbite lustro* zalicza Pietrowską do grona tzw. poetów wyklętych, do którego można trafić spełniając następujące kryteria:

быть асоциальным, не признавать принятых в добропорядочном обществе норм поведения, считать себя непризнанным гением, заниматься планомерным саморазрушением и – главное – умереть обязательно не очень старым и по возможности не своей смертью. А после смерти непременно прославиться⁷.

Wskazane tu cechy znacznie utrudniające Pietrowskiej normalne funkcjonowanie w kraju, nie ułatwiały jej również, co oczywiste, prób zaaklimatyzowania się na obczyźnie. Co więcej, cechująca ją nieumiejętność dostosowania się do wymagań społecznych nasiliła się, jak się zdaje, w czasie emigracji i sprzyjała uleganiu procesowi ekskluzji, polegającemu na nawarstwieniu „różnych czynników ryzyka o charakterze społecznym i środowiskowym, co sprawia, że ludzie są bardziej zagrożeni lub dotknięci ubóstwem”⁸. Pietrowska jako niezamożna cudzoziemka o skłonnościach introwertycznych, co sama nieraz podkreślała w analizowanej korespondencji, długo pozostającą poza rynkiem pracy i uzależniona od środków psychoaktywnych, nie potrafiąca zaadaptować się do nowych realiów była zatem wyjątkowo narażona na wykluczenie.

Ciężka sytuacja socjalno-bytowa, potęgująca stany depresyjne, towarzyszyła jej zarówno w Rzymie, Berlinie, jak i Paryżu. W jedynym pomieszczonym w pu-

⁶ Н. БЕРБЕРОВА, *Курсив мой*, [in:] *Русский Берлин*, ed. В. В. СОРОКИНА, Москва 2003, p. 53.

⁷ П. МАТВЕЕВ, *Хромая судьба. Издано полное собрание сочинений Нины Петровской*, www.colta.ru/articles/literature/5163-hromaya-sudba [1.05.2022].

⁸ А. МАКАРЕВИЧ-МАРЦИКЕВИЧ, *Екслюзja społeczna – zjawisko społeczne czy „temat zastępczy”*, „Wrocławskie Studia Polityczne” 18, 2015, p. 151.

blikacji Garetto liście Pietrowskiej do Signorelli z Rzymu z 16 września 1919 r. wyraźnie uwypuklone zostało poczucie beznadziei i rozpacz, którymi naznaczona była włoska dekada:

Я не могу приехать, я живу в стране Невозможности. Для меня сейчас всё невозможно, и большое, и малое, – равно. Мне кажется, что с роковой последовательностью передо мной закрываются все двери. Я не хочу жаловаться и Вас печалить собой, но правда остаётся правдой. [...] А в сердце сжатом мучениями – темно и холодно⁹.

Kilka lat później już z Berlina, w liście z 2 września 1926 r. do Maksima Gorkiego Pietrowska tak podsumowała tę hiobową egzystencję: „За 9 лет жизни без гроша в кармане я узнала там и быт и людей и такие положения, которые никому и не снились в золотые дни символизма”¹⁰.

Większość badaczy i wspominkarzy, pisząc o tym okresie w życiu Pietrowskiej, czyni jedynie dość czytelne aluzje, czym mogła się wówczas zajmować, jak nisko mogła upaść. Irina Żerebkina pisze natomiast wprost: „Нина становится алкоголичкой, морфинисткой, калекой (хромает на одну ногу после попытки самоубийства), нищенкой, занимается проституцией”¹¹.

Nie może zatem dziwić, że gdy jesienią 1922 r. trafiła do Berlina wierząc w sposobność znalezienia przyzwoitej pracy w dynamicznie rozwijającym się rosyjskojęzycznym przemyśle wydawniczym, przepełniały ją optymizm i radość, które z kolei przełożyły się na pozytywne postrzeganie niemieckiej stolicy, co nie było wbrew pozorom takie oczywiste. Rosyjscy emigranci pierwszej fali właściwie jednomyślnie odmawiali bowiem w swych memuarach Berlinowi i jego mieszkańcom uroku, urody i przychylności. Pietrowska początkowo zachwycała się i miastem, i ludźmi, przeciwstawiając im swoje ponure włoskie doświadczenia. Dlatego też słowo „серый”¹², często pojawiające się w środowisku rosyjskich emigrantów w deskrypcjach ówczesnego Berlina i mające wyraźnie negatywne zabarwienie,

⁹ *Жизнь и смерть...*, p. 91.

¹⁰ E. GARETTO, *Intrecci berlinesi: dalla corrispondenza di Nina Petrovskaja con V.F. Chodasevič e M. Gor'kij*, „Europa orientalia” 14.2, 1995, p. 147.

¹¹ И. ЖЕРЕБКИНА, *Страсть. Женское тело...*, p. 120.

¹² *Ad exemplum*, w poezji Saszy Czornego, jednego z przedstawicieli pierwszej fali emigracji, jednym z elementów obrazu Berlina jest charakterystyka kolorystyczna, w której istotną rolę odgrywa właśnie barwa szara, która symbolizuje m.in. przygnębienie, znudzenie, prozaiczność i bezzadność niemieckiego życia. Z drugiej zaś strony szarość wyraża schyłek życia, czyniąc z Berlina chronotor z cechami świata śmierci. Cf. С. ЖДАНОВ, *Образ Берлина в поэзии Саши Черного*, „Филологические науки. Вопросы теории и практики” 3.45, 2015, p. 79–80, www.gramota.net/articles/issn_1997-2911_2015_3-2_20.pdf [2.05.2022].

u autorki *Sanctus Amor* nabiera aprobującego wydźwięku. Dodatkowym walorem, o czym nie należy zapominać, była również bliskość ojczyzny, dlatego też w liście z 13 października 1922 r. pisarka zanotowała:

Вы бы не поверили, – отдыхаю в Берлине. Он весь серый, ‘серый как тоска’, а итальянское солнце меня искололо. Эти тонкие дымные туманы, эти скверы, похожие на Москву, люди с серьёзными лицами и умными серыми глазами, – нет, не люблю, окончательно не люблю Италию! И наконец, такая близкая возможность передвинуться в Россию¹³.

Co ciekawe, Pietrowska pozostawała nie tylko na marginesie życia społecznego goszczących ją krajów, lecz także rosyjskiej diaspory. Jesienią 1922 r. w Berlinie jej losy zetknęły się z losami przedstawicieli tzw. pierwszej fali emigracji, czyli tymi, którzy zmuszeni byli porzucić ojczyznę na skutek rewolucyjnych wydarzeń 1917 r. i wojny domowej. W samym tylko Berlinie jesienią 1920 r. znalazło się 560 tysięcy Rosjan. Jednak już od końca 1923 r. stan liczebny rosyjskiej diaspory zaczął się znacząco zmniejszać, dlatego też pod koniec dekady w Niemczech zostało około 100 tysięcy Rosjan¹⁴.

Dzięki niebywalej aktywności i operatywności na kilka lat udało im się przekształcić niemiecką stolicę w znaczące centrum kulturalne, skupiające znaczną część wybitnych rosyjskich uczonych, filozofów, działaczy społecznych, muzyków, aktorów, artystów plastyków, dziennikarzy i pisarzy. W owym czasie przez krótszy lub dłuższy okres, niekiedy przed dalszą podróżą do Europy Zachodniej lub Stanów Zjednoczonych, czy też powrotem do ojczyzny, w niemieckiej stolicy bywali między innymi Andriej Bieły, Nina Berberowa, Władysław Chodasiewicz, Marina Cwietajewa, Julij Eichenwald, Ilja Erenburg, Maksim Gorki, Roman Gul, Vladimir Nabokov, Aleksiej Riemizow, Aleksiej Tołstoj czy Boris Zajcew. Można tu było również spotkać twórców z Rosji Radzieckiej: Konstantina Fiedina, Siergieja Jesienina, Władimira Majakowskiego czy Borisa Pasternaka. Ówczesny Berlin był bowiem niemającym precedensu miejscem styku literatury i kultury powstającej tak na emigracji, jak i w metropolii. W dużej mierze kontakty te ułatwiał również układ o ustanowieniu stosunków dyplomatycznych i gospodarczych pomiędzy Niemcami a Rosją Radziecką, który został zawarty w Rapallo 16 kwietnia 1922 r.

Wśród wymienionych wyżej nazwisk było wielu znajomych Pietrowskiej z dawnych moskiewskich czasów, na co zwróciła uwagę w pierwszym liście z Berlina z 13 października 1922 r.: „Мне же даже климат итальянский стал

¹³ Жизнь и смерть..., р. 92.

¹⁴ Русский Берлин, ed. В. В. Сорокина, Москва 2003, р. 9.

вреден, здесь чувствую себя как когда-то, как в Москве. Из России приехали, кажется, все, кто уцелел: А. Белый, Зайцев, Ремизов, Айхенвальд, Ходасевич, проф. Бердяев с женой etc., etc. И Москва, и Петербург”. Jednakże po tak długiej przerwie w kontaktach nie potrafiła się z nimi porozumieć, nad czym nieraz ubolewała. Tak na przykład w tym samym liście pisała o spotkaniach z Białym: „Видела несколько раз Белого. [...] Хотя это уже не А. Белый прежних дней, тот, каким я его знала. Растолстел, изменился, иначе думает, иначе живёт и ‘конкретизируется’”. Chodasiewicz, który był świadkiem ich próby odnowienia relacji, podsumował je następująco: „С ними случилось самое горькое из всего, что могло случиться: им было просто скучно друг с другом”¹⁵.

W kolejnych listach, zwłaszcza z 1922 r. oraz 1923 r., często pojawiał się motyw rozdźwięku pomiędzy nią a dawnymi znajomymi, z którymi nie potrafiła już znaleźć wspólnego języka. Spotkania po latach z Białym, Zajcewem czy Chodasiewiczem postrzegała Pietrowska przede wszystkim jako zatrważające, miast dawnej komitywy teraz dominowały bowiem głównie konsternacja i niezrozumienie. W rezultacie pisarka unikała kontaktu lub całkowicie go zrywała, jak w wypadku autora *Domu w Passy*, o czym wspominała w piśmie z 23 czerwca 1923 r.: „Окончательно разошлись (без rancore) с Зайцевыми, – их окружают ‘люди с пёсыими головами’. Невозможно встречаться”¹⁶. Jedną z przyczyn mizantropijnych zachowań Pietrowskiej były jej osobnicze uwarunkowania psychologiczne, które jednocześnie dodatkowo predestynowały ją do bycia narażoną na marginalizację. Zdaniem Joanny Nowak, osoby zagrożone wykluczeniem społecznym w sposób szczególnie powinny zadbać o to, by dobrze funkcjonować zarówno w środowisku zawodowym, jak też lokalnym, społecznym. Nierzadko jednak to właśnie charakter i osobowość są podstawowym problemem, a to najtrudniej zmienić¹⁷. Sama epistolografka nieraz kreśliła w listach zarówno do Signorellii, jak i Eichenwalda swój autoportret jako zamkniętej w sobie samotnicy, odcinającej się od kolejnych znajomych.

Jednakże animozje między Pietrowską a miejscowym środowiskiem emigrantów zasadały się bynajmniej nie na zwyczajnym braku zestrojenia. Jej dawni koledzy mieli jej za złe zwłaszcza współpracę ze smienowiechowską gazetą „Nakanunie” („Накануне”) i wydawnictwami z metropolii, jak też uzewnętrzną, zwłaszcza w początkowym okresie, chęć powrotu do Rosji. Sama Pietrowska kilkakrotnie w korespondencji z pewnym, jak się zdaje, skonfundowaniem usprawiedliwiała

¹⁵ Вл. ХОДАСЕВИЧ, Андрей Белый, [in:] *Русский Берлин*, ed. В. В. СОРОКИНА, Москва 2003, p. 205.

¹⁶ *Жизнь и смерть...*, p. 92.

¹⁷ J. NOWAK, *Wykluczenie społeczne problemem współczesnego świata*, [in:] *Wykluczenie społeczne. Diagnoza, wymiary i kierunki działań*, eds. M. POKRZYWA, S. WILK, Rzeszów 2013, p. 48.

owe powiązania zbieżnością interesów, nie zaś ideologii. W liście do Signorelli z 30 października 1922 r. pojawił się następujący *passus*:

Где, в *какой* я работаю, – боюсь Вам и признаться... в ‘Накануне’!.. Так вышло. Не потому, чтобы я ‘покраснела’ здесь, а из соображений простых, материальных. Ещё одно меня притянуло: там литературный редактор Алексей Толстой, большой писатель и приятный человек. Знаю его ещё по Петербургу и Москве¹⁸.

Kolejną istotną barierą nie do pokonania okazał się nie tyle czas, co bytowanie przez ponad dekadę w odmiennej socjopolitycznej rzeczywistości niż prawdziwi, jak ich określała Pietrowska, emigranci. Wśród spotkanych w Berlinie znajomych byli zarówno tacy, którzy bezpowrotnie wybrali życie na obczyźnie, jak też tacy, którzy dopiero co zostali wydaleny z Rosji. Jeszcze inni znajdowali się w swego rodzaju stanie zawieszenia i oczekiwania, wierząc, że sytuacja w kraju ulegnie zmianie, bądź ustabilizuje się na tyle, że będą mogli wrócić w ojczyście strony. I choć wszystkich ich łączyło to, że zostali zmuszeni do porzucenia domów, majątków i opuszczenia ojczyzny, to niemało ich także różniło, co uwidaczniało się w podziałach środowiska emigracyjnego i braku porozumienia. Natomiast więzi łączące Pietrowską z Rosją zasadały się na całkiem innych doznaniach. Nie doświadczywszy tragicznych następstw przewrotu bolszewickiego i wojny domowej, nie wykazywała zrozumienia zarówno dla cechującej te kręgi zaciętej nienawiści do nowej władzy, jak i potrzeby jednoznacznego określania swych politycznych preferencji czy opowiadania się po którejś ze stron. Dlatego też postrzegała berlińską diasporę jako wielce konfliktogenną społeczność, co zostało przez nią utrwalone m.in. w liście z 30 października 1922 r., w którym antycypowała kłopoty wynikające ze współpracy z „*Nakanunie*”:

Ходасевич же меня смущает тем, что стал работать в газете Керенского ‘Дни’ и гнется в разные стороны. Здесь же этого ни под каким видом нельзя. Или ‘беспартийность’, так полное отсутствие цвета, или выбирай любой, но один. Ко мне пока ярлычка не приклеили, но приклеят скоро¹⁹.

Berlińskie odium ciągnęło się za nią także w Paryżu, dokąd po raz kolejny uciekała przed doskwierającym jej brakiem pieniędzy, pracy i mieszkania. Berlińska rzeczywistość szybko straciła bowiem na uroku, na co skarżyła się Signorelli m.in. w liście z 11 lipca 1923 r., w którym jednocześnie na nowo przewartościowała swoje włoskie wspomnienia:

¹⁸ *Жизнь и смерть...*, p. 95.

¹⁹ *Ibidem*, p. 97.

Живу без души... Тоска невыносимая, люди чужие, Берлин противен, немцев видеть не могу – они гнетут русских всеми способами, и самое ужасное это квартиры. Выгоняют за зря, не пускают, пьют сок, как пауки. Ах, как тяжело без России! Всегда не дома, вечно с чужими! Мне были тяжелы и итальянцы, но иначе. Легче с ними всё же жить²⁰.

Paryż jednakże mimo pomocy kilku dawnych przyjaciół również nie okazał się przyjaznym miejscem. Czternastogodzinna harówka w jadalni Armii Zbawienia pozbawiała ją szans na pracę twórczą, co gorsza, tutejsze środowisko literackie zrobiło na niej dość przygnębiające wrażenie, dlatego też w liście do Eichenwalda z 29 czerwca 1927 r. tak je odmalowała:

они в сравнении с прошлым испортились, замкнулись в глубочайшем эгоцентризме, и широкого мира, по-моему, не видят. Но это не исключает ни любезности, ни приятного обращения. Мне было бы несказанно горько совсем проститься с литературой, и хочу надеяться, что 'Накануне' не сослужит роль топора...²¹

Reasumując, należy podkreślić, że wyeksponowane tu nagromadzenie w biografii Pietrowskiej negatywnych zdarzeń o charakterze przyczynowo-skutkowym zwiększyło prawdopodobieństwo wystawienia na wykluczenie społeczne, które jest, zdaniem badaczy, procesem dynamicznym, mogącym ulegać kumulacji²². Co więcej, ryzyko bycia dotkniętym marginalizacją wzrasta, gdy jednostka ma kilka cech charakterystycznych dla najbardziej zagrożonych grup społecznych²³. W wypadku Pietrowskiej nie bez znaczenia było to, że była introwertyczką nie potrafiącą przystosować się do norm obyczajowych, a także kobietą długo pozostającą poza rynkiem pracy, co więcej, samotnie opiekującą się niedomagającą krewną. Ponadto była ubogą cudzoziemką, żyjącą w bardzo trudnych warunkach mieszkaniowych, uzależnioną od środków psychoaktywnych. Wszystko to sprawiało, że była narażona na ekskluzję i marginalizację niejako w dwójnasób: zarówno z wielu form partycypacji we włoskim, a zwłaszcza niemieckim i francuskim życiu społecznym oraz kulturalnym jako jedna z ogromnej rzeszy rosyjskich emigrantów, jak też

²⁰ *Ibidem*, p. 116.

²¹ *Ibidem*, p. 134.

²² A. BALCER, *Zbędni, odrzuceni i niechciani – wykluczeni!*, [in:] *Wykluczenie społeczne. Diagnoza, wymiary i kierunki działań*, eds. M. POKRZYWA, S. WILK, Rzeszów 2013, p. 12.

²³ Cf. A. BALCER, *Zbędni, odrzuceni...*, p. 11–12; A. CUDO, *Psychologiczne skutki wykluczenia społecznego*, [in:] *Wykluczenie społeczne. Diagnoza, wymiary i kierunki działań*, eds. M. POKRZYWA, S. WILK, Rzeszów 2013, p. 118–119, 121; R. NESTEROWICZ, *Wykluczenie społeczne w dobie kryzysu*, [in:] *Wykluczenie społeczne...*, p. 27–28.

z pełnego uczestnictwa w inicjatywach diaspory, z którą pozostawała w sporze. Wszystko to nasilało z każdym rokiem poczucie wykorzenienia, osamotnienia i beznadziei, a także intensyfikowało częstotliwość myśli o śmierci. W rezultacie doprowadziło to do kolejnej, tym razem skutecznej, próby samobójczej, która położyła kres jej tragicznemu losowi. Gdy zabrakło ostatniego łączącego ją ze światem ogniwa, jej siostra Nadieżda zmarła bowiem w połowie stycznia 1928 r., Pietrowska nieco ponad miesiąc później, 23 lutego, odkręciła gaz.

Bibliografia

Źródła

Жизнь и смерть Нины Петровской, ed. E. GARETTO, "Минувшее. Исторический альманах" 8, 1989, p. 7–138.

Opracowania

BALCER A., *Zbędni, odrzuceni i niechciani – wykluczeni!*, [in:] *Wykluczenie społeczne. Diagnoza, wymiary i kierunki działań*, eds. M. POKRZYWA, S. WILK, Rzeszów 2013, p. 9–24.

CUDO A., *Psychologiczne skutki wykluczenia społecznego*, [in:] *Wykluczenie społeczne. Diagnoza, wymiary i kierunki działań*, eds. M. POKRZYWA, S. WILK, Rzeszów 2013, p. 113–134.

GARETTO E., *Intrecci berlinesi: dalla corrispondenza di Nina Petrovskaja con V.F. Chodasevič e M. Gor'kij*, "Europa orientalia" 14.2, 1995, p. 111–150.

MAKAREWICZ-MARCINKIEWICZ A., *Ekskluzja społeczna – zjawisko społeczne czy "temat zastępczy"*, "Wrocławskie Studia Politologiczne" 18, 2015, p. 149–159.

NESTEROWICZ R., *Wykluczenie społeczne w dobie kryzysu*, [in:] *Wykluczenie społeczne. Diagnoza, wymiary i kierunki działań*, eds. M. POKRZYWA, S. WILK, Rzeszów 2013, p. 25–43.

NOWAK J., *Wykluczenie społeczne problemem współczesnego świata*, [in:] *Wykluczenie społeczne. Diagnoza, wymiary i kierunki działań*, eds. M. POKRZYWA, S. WILK, Rzeszów 2013, p. 45–60.

SKWARCZYŃSKA S., *Teoria listu*, Białystok 2006.

БЕРБЕРОВА Н., *Курсив мой*, [in:] *Русский Берлин*, ed. В. В. СОРОКИНА, Москва 2003, p. 48–54.

БОГОМОЛОВ Н., *Заметки к тексту переписки*, [in:] В. БРЮСОВ, Н. ПЕТРОВСКАЯ, *Переписка. 1904–1913*, eds. Н. БОГОМОЛОВ, А. ЛАВРОВ, Москва 2004.

БРЮСОВ В., ПЕТРОВСКАЯ Н., *Переписка. 1904–1913*, eds. Н. БОГОМОЛОВ, А. ЛАВРОВ, Москва 2004.

ЖДАНОВ С., *Образ Берлина в поэзии Саши Черного*, "Филологические науки. Вопросы теории и практики" 3.45 2015, p. 79–80, www.gramota.net/articles/issn_1997-2911_2015_3-2_20.pdf [2.05.2022].

ЖЕРЕБКИНА И., *Страсть. Женское тело и женская сексуальность в России*, Санкт-Петербург 2001.

МАТВЕЕВ П., *Хромая судьба. Издано полное собрание сочинений Нины Петровской*, www.colta.ru/articles/literature/5163-hromaya-sudba [1.05.2022].

Русский Берлин, ed. В. В. СОРОКИНА, Москва 2003.

Рындина Л., *Ушедшее*, [in:] *Воспоминания о серебряном веке*, ed. В. Крейд, Москва 1993, p. 412–429.
Ходасевич Вл., *Андрей Белый*, [in:] *Русский Берлин*, ed. В. В. Сорокина, Москва 2003, p. 204–207.
Ходасевич Вл., *Конец Ренаты*, [in:] Вл. Ходасевич, *Некрополь: воспоминания*, Bruxelles 1939,
www.az.lib.ru/h/hodasewich_w_f/text_0020.shtml [1.05.2022].

Nel Bielniak, PhD

<https://orcid.org/0000-0002-5101-1629>

University of Zielona Góra

Faculty of Humanities

Institute of Modern Languages

al. Wojska Polskiego 71a

65-762 Zielona Góra, Polska/Poland

n.bielniak@in.uz.zgora.pl

Daniel Kalinowski (Słupsk)

Kategoria Innego w „Panu Balcerze w Brazylii” Marii Konopnickiej

Inny i Obcy jako kategoria poznawcza

Poemat opisowy Marii Konopnickiej *Pan Balcer w Brazylii* omawiany był w tradycji badawczej wielokrotnie, najczęściej w ujęciach podkreślających jego czynniki patriotyczne. Trudno takim odczytaniom zaprzeczać. Zarówno głos samej autorki, formułującej cele utworu w korespondencji¹, jak i reakcje czytelnice², potwierdzały, że tekst ten został napisany dla osiągnięcia efektu poruszenia umysłów i sumień w zakresie rozumienia i praktykowania tożsamości narodowej w czasach braku państwowości polskiej.

¹ M. KONOPNICKA, *Listy do Ignacego Wasiłowskiego*, ed. J. NOWAK, Warszawa 2005.

² Np. H. GALLE, *O poematach Marii Konopnickiej „Prometeusz i Syzyf” i „Pan Balcer w Brazylii”*, Warszawa 1904, p. 57 sqq; S. MAYKOWSKI, *O chłopskim eposie Konopnickiej*, „Biblioteka Warszawska” 3.1, 1907, p. 42; J. KOTARBIŃSKI, *O poemacie Marii Konopnickiej „Pan Balcer w Brazylii”*, „Sfinks” 36, 1910, p. 362–369; E. WORONIECKI, *Rzecz o „Panu Balcerze w Brazylii” M. Konopnickiej*, „Prąd” 7–8, 1910, p. 261; B. GÓRSKI, *Dusza ludu w „Panu Balcerze”*, Warszawa 1914; A. MAZANOWSKI, *Maria Konopnicka*, Lwów–Złoczów [s.a.], p. 160–172; J. DICKSTEIN-WIELEŻYŃSKA, *Konopnicka*, Warszawa 1927, p. 26–45; W. DODA, *Słomiany epos*, Tarnów 1929, p. 26–37.

Tak wyraźna odpowiedniość motywacji literackich Konopnickiej oraz odczytania poematu w kręgach odbiorców sprawiła, że jego recepcja zamknęła się w świecie lektury patriotyczno-narodowej, powodując, że autorzy interpretacji na plan pierwszy stale wysuwali tematykę chłopską utworu, rozpatrywaną nie tyle w przestrzeni ziem polskich zawłaszczonych przez zaborców, ile w realiach pozaeuropejskich, w egzotyce Ameryki Południowej³. Należy wszakże zauważyć, że specyfika przestrzeni geograficznej Brazylii, w której rozgrywa się poemat, jest narracyjnie rzecz biorąc drugorzędna, a zdecydowanie ważniejsze są egzystencjalne oraz identyfikacyjne przeżycia polskich, chłopskich bohaterów. To właśnie o ich głodzie ziemi, chęci zbudowania stabilnej ekonomicznie przyszłości, poczuciu społecznego szczęścia oraz – co najważniejsze – o ich coraz to głębszym rozumieniu polskości pisze podmiot literacki utworu, co miało być artystyczną reakcją na autentyczne zjawiska emigracji z ziem polskich⁴.

Jeśli jednak głębiej zinterpretujemy *Pana Balcera w Brazylii*, rozszerzając lekturę tekstu w duchu antropologii literatury i kategorii Inny oraz Obcy, wówczas uzyskamy innego typu perspektywę poznawczą. Owe pojęcia filozoficzno-badawcze przywołać można w ujęciu ahistorycznym – nie jako polski, literacki opis człowieka narodowo obcego, tak jak to się dzieje w interpretacjach postaci Niemca, Rosjanina czy Żyda w epoce romantyzmu czy pozytywizmu. Równie ciekawe jest zanalizowanie przy kategorii Innego i Obcego form życia wewnętrznego podmiotu literackiego i świata projekcji, mitów oraz obaw, jakie przy charakterystyce nie-Polaka się manifestują⁵.

W realizowanym tu postępowaniu interpretacyjnym nie chodzi więc o to, aby negować rolę idei narodowego przebudzenia polskich chłopów na obczyźnie,

³ Niemal wszyscy badacze podkreślają, że Konopnicka w najbardziej literacki i podniosły sposób przedstawiła w poemacie szeroki problem emigracji chłopskiej, która omawiana była także przez innych autorów, jak: A. DYGAŚIŃSKI, *Listy z Brazylii*, Warszawa 1891; ks. Z. CHEŁMIŃSKI, *W Brazylii. Notatki z podróży*, Warszawa 1892; J. SIEMIRADZKI, *Stosunki osiedleńcze w Brazylii*, „Biblioteka Warszawska” 1, 1892; IDEM, *Szlakiem wychodźców*, Warszawa 1900. Warto również wspomnieć o czasopiśmie „Polak w Brazylii”, które wychodziło w latach 1905–1920, pod redakcją Jana Hempla.

⁴ Vide opracowania: K. GRADOWSKI, *Polska emigracja do Brazylii*, Gdańsk 2015; A. MOCYK, *Piekło czy Raj? Obraz Brazylii w piśmiennictwie polskim w latach 1864–1939*, Kraków 2005; M. KULA, *Polonia brazylijska*, Warszawa 1981; E. CIURUŚ, *Polacy w Brazylii*, Lublin 1977; I. KLARNER, *Emigracja z Królestwa Polskiego do Brazylii w latach 1890–1914*, Warszawa 1975; K. GRONIEWSKI, *Polska emigracja zarobkowa w Brazylii 1871–1914*, Wrocław 1972.

⁵ Posługując się terminami „Inny/Obcy”, odwołuję się do myśli antropologii filozoficznej, która inspiruje ujęcia literaturoznawcze reprezentowane choćby w pracach zbiorowych: *Literackie portrety Innego*, eds. P. CIELICZKO, P. KUCIŃSKI, Warszawa 2008; *Widziane, czytane, oglądane – oblicza Obcego*, eds. P. CIELICZKO, P. KUCIŃSKI, Warszawa 2008; *Edukacja polonistyczna wobec Innego*, ed. A. JANUS-SITARZ, Kraków 2014.

zawartą w poemacie, ale o to, by dostrzec w poetyckiej narracji dzieła czynniki prowadzące do scen, w których ukazane są konflikty na poziomie identyfikacyjnym oraz aby wskazać na ich podłoże kulturowe. Z jednej bowiem strony widać w dziele Konopnickiej o polskich chłopach, uosabiających naturalną wiejskość, intuicyjną polskość, ludowo-katolicką religijność, słowem – coś, co można uznać za etniczną swojskość, z drugiej zaś pojawiają się w nim składniki inności, tj. elementy związane z obcością i wrogością. Napięcie pomiędzy swojskością a innością można rozpatrywać w utworze Konopnickiej na przykładzie relacji: chłop polski – chłop niemiecki, polski katolicyzm – „niepolski” protestantyzm, społeczność polska – społeczność murzyńska, względna jednolitość gromady wiejskiej – nierozpoznawalność gromad brazylijskich. Warto w tych przestrzeniach przywołać choć kilka najważniejszych i symptomatycznych literackich obrazów...

Poemat o emigrantach?

Maria Konopnicka, jak wiadomo ze skrupulatnych studiów Tadeusza Czappczyńskiego⁶, zbierała materiały i publikowała części poematu *Pan Balcer w Brazylii* przez kilkanaście lat. Podeszła do tematu emigracji bardzo poważnie, z poczuciem misji ideowej, choć patrząc na stronę treściową, stylistyczną i genologiczną, można mieć obiekcje do przyjętych przez nią rozwiązań. Zwłaszcza kwestia przemilczenia przez autorkę zasadniczego powodu emigracji, czyli bardzo złej sytuacji ekonomicznej chłopów na ziemiach polskich, budzić musi zastrzeżenia. Jednakże ważniejsze było dla celów pedagogiki patriotycznej poematu ukazanie polskich chłopów, dojrzewających do poczucia polskości, niż psychologicznej prawdy poszczególnych postaci. Zasadnicze okazało się przedstawienie różnorodności mieszkańców polskiej wsi, rzuconych na obcą ziemię, a nie – właśnie owej nieznanej ziemi.

W poemacie Konopnickiej polska społeczność wiejska, ruszając w „wielki świat”, niesie ze sobą cały kulturowy bagaż stosunków między wsią a dworem, Kościołem, Niemcami czy Żydami. To zbiorowość, w której widać wszystkie relacje, które zachodzą w środowisku wiejskim, z jednostkami o szlacheckich ambicjach i z ludźmi sfrustrowanymi niemożnością prowadzenia rzemiosła. Jest także w tej gromadzie najliczniejsza grupa: chłopów szukających jakiegokolwiek pracy, synów z wielodzietnych rodzin, którzy nie mogą liczyć na własną ziemię, najzwyczajszych parobków czy wyrobników. Oprócz stosunków społecznych grupa chłopskich emigrantów „przywozi ze sobą” do Brazylii kilka wyznaczników katolicyzmu

⁶ T. CZAPCZYŃSKI, „*Pan Balcer w Brazylii*” jako poemat emigracyjny, Łódź 1957.

i dużo więcej ludowych zabobonów; niewiele haseł, które wywołują w nich wyobrażenie polskości oraz obywatelskości, natomiast dużo więcej oznak projekcji, kompleksów i doświadczeń kontaktów z narodami, które ich otaczały. Bardzo wyraźnie zostało to ukazane w pierwszej pieśni poematu, w której na pokładzie statku dochodzi do pierwszych wydarzeń, które polaryzują (spór o przywództwo w grupie) lub jednoczą emigrancką społeczność (scena z oberkiem tańczonym na statku, chrzest nowonarodzonego dziecka).

Oto już w czasie wyprawy morskiej do Brazylii okazuje się, że wielkim problemem polskiej gromady jest obecność w zamorskiej krainie Niemców – tej tak znienawidzonej w realiach polityki zaborców nacji, która i w Ameryce Południowej mocno daje się we znaki emigrantom. Wieśniacy płynący do Brazylii wyraźnie zaznaczają swoją niechęć wobec Niemców, a z ust polskich kobiet słysząc słowa:

Co tam Niemcowi dowierzać bestyi
Niemiecka wiara a kocia to jedno.
– Wtem druga: – Gorszy je Niemiec od żmii.
A to my latoś chudzinę tę biedną
Przedali Szwabom od Mławy, to wszytek
Grosz nam się rozlażł. Nie szedł w pożytek⁷.

Gorycz doświadczeń z Niemcami, nabyta jeszcze na ziemiach polskich, staje się jednak jeszcze dotkliwsza podczas akcji osiedleńczej, kiedy w jednym z miast Nowego Świata okazuje się, że właśnie Niemcy, na tle innych emigranckich nacji, bardzo dobrze się w Brazylii zaadaptowali i to oni narzucają pozostałym przybyłym prawo, obyczaje, religię i model cywilizacyjny, na co nie mogą przystać Polacy. W narratorskim głosie opisu wyraźnie słysząc ton niechęci i złości:

Tylko, że na nich nie było znać biedy,
I niejednemu aż trzęsły się schaby.
Nie mogli przystać do onej czeredy
Ani my chłopcy, ani do bab baby,
Bo z tem nijakiej ni mowy, ni zgody,
A chrzest nie z krzyżma bierą, tylko z wody.
Zwyczajnie, lutry takie, czy kalwiny,
Jak te, co u nas po Olendrach siedzą.
Fajczysko w zębach, raz wraz plują śliny,
A kaszę z miski trzy razy dnia jedzą⁸.

⁷ Cytuję z wydania: M. KONOPNICKA, *Pan Balcer w Brazylii*, Kraków 1910, p. 19. Dalej oznaczam cytaty z tego wydania skrótem PB oraz numerem strony, z której pochodzi cytat.

⁸ PB, p. 123.

Narastająca niechęć, konkurencja w poszukiwaniu miejsc osiedlenia, a potem w zorganizowaniu życia codziennego, doprowadza do otwartego konfliktu, w którym polscy emigranci, a zwłaszcza kobiety, nie poprzestają na wyzwiskach czy przepychankach. Dochodzi do szarpaniny i bijatyki, którą dopiero lokalna policja jest w stanie rozpuścić⁹. Świadczy to o głębokiej niechęci między Niemcami i Polakami, a także o stale podsycanych: zazdrości, żalu i frustracji. Jednakże to właśnie negatywnie doświadczane relacje z reprezentantami innego narodu i z niemieckim językiem, protestantyzmem, umiejętnościami zawodowymi oraz zorganizowaniem życia w grupie, ten właśnie konflikt pozwala polskim chłopom sformułować system własnej kultury, poczucie religijnej i narodowej tożsamości, a także swoistą wizję tego, kim są i do czego dążą.

W sytuacji konieczności określenia przed brazylijskimi urzędnikami swoich potrzeb egzystencjalnych polscy chłopci wysuwają następujące oczekiwania:

Dajcie nas, wielmożne Pany,
Tam, gdzie ze Rzymu jest słyhać organy,
Jako nam było przyobiecowane.
Duch...ci w narodzie łaknący jest, chory...
Szkaplerze chcemy nosić poświęcane,
I pięknie śpiewać, jak za dawnej pory.
Dziatki mieć chcemy chrzczone i chowane
Po polsku. Chcemy w kościoły, w klasztory...
Suplikacyi chcemy, litanii
Do przenajświętszej panienki Maryi!¹⁰

Wyrażone przez jednego z chłopów zbiorowe pragnienia polskiej gromady, choć wydają się łatwe w realizacji, w realiach życia emigracyjnego wiążą się z wieloma przeciwnościami. Na przeszkodzie w osiągnięciu stabilizacji stoi po polskiej stronie brak znajomości języka portugalskiego, stosunków społecznych, niski status ekonomiczny i rozbieżności społeczne. W takich warunkach pozornie jednolita grupa narodowa bardzo szybko ulega dezorganizacji, łatwo poddaje się manipulacjom i wykorzystaniu, dzień za dniem tracąc swą żywotność i siłę pośród innych narodów Brazylii, nieznanej obyczajowości i kompletnie odmiennych realiów klimatycznych.

Przykładem procesu tracenia cech polskiej tożsamości i przyjmowania coraz to nowych modeli zachowania, zewnętrznych elementów ubioru czy obcego języka, jest postać strażnika z portowego miasta Santos, który zwierzył się emigrantom ze swoich trosk. Narrator poematu zaznacza:

⁹ PB, p. 135.

¹⁰ PB, p. 149.

To murzyńczykom napędził przestrchu
Batem, co ognie u kotłów trzymały,
A w coraz insze ubiory przybrany,
Jak Włoch się nosił, Francuzy, Hiszpany¹¹.

W dalszym opisie narracyjnym poematu okazuje się, że częste zmienianie ubioru przez strażnika o polskich korzeniach jest tyleż chęcią spróbowania obcej mody czy stylu bycia, co aktem ekspiacji, formą odreagowania sytuacji identyfikacyjnego zagubienia. Strażnik, tracąc składniki swej polskości, staje się po części Włochem czy Francuzem, a na pewno w znacznej mierze – Brazylijczykiem. Zawsze jednak pozostaje w swych wyborach życiowych czy poglądach ideowych niejednolity. Wkraczamy tu więc w zakres zjawisk tożsamościowych, wiążących się ze świadomościową kreolizacją, egzystencją rozpościerającą się między różnymi systemami ideowymi, religijnymi oraz językowymi¹². To stan, w dziewiętnastowiecznym ujęciu Konopnickiej, jednoznacznie negatywny, przejawiający się w wypowiedzi strażnika, który w przyпыlywie samokrytycyzmu mówi o swoich motywacjach zmieniania niepolskiego ubioru:

Żeby nie czuć własnej skóry!
Własna mnie skóra mierzi, że się tuta
– Polak, znajduję na cudzym śmietniku¹³.

Dalsze tłumaczenia strażnika, że oszczędza części polskiej odzieży, aby się zupełnie nie zniszczyły i by mógł zostać w nich złożony do grobu, można interpretować jako racjonalizację opresji wyobcowania w brazylijskim mieście. Podmiot literacki poematu zarysowuje zatem sytuację, w której polski strażnik na usługach obcego państwa, wykonujący pracę, w której przychodzi mu pełnić rolę współsprawcy cierpienia, wykorzystywania i nieuczciwości, zмага się z wyrzutami sumienia. Co ciekawe, ciągle zmienianie ubiorów nie jest jedynym sposobem ucieczki od polskich korzeni. Formą zdecydowanie bardziej agresywną jest stosunek strażnika do Murzynów, których, jak się dowiadujemy, traktuje batem, zaznaczając swoją władzę, a jednocześnie kompensując sobie poczucie niskiej wartości.

¹¹ PB, p. 120.

¹² O filozoficzno-cywilizacyjnych aspektach terminu piszą m.in. U. HANNERZ, *Skreolizowany świat*, transl. J. GIEBUŁTOWSKI, [in:] *Badanie kultury. Elementy teorii antropologicznej (kontynuacje)*, eds. M. KEMPNY, E. NOWICKA, Warszawa 2004, p. 284–300; A. SZAHAJ, *E pluribus unum? Dylematy wielokulturowości i politycznej poprawności*, Kraków 2005.

¹³ PB, p. 120.

Inny sposób radzenia sobie z poczuciem polskości stosuje wyrzutek i biedak z Rio de Janeiro w pieśni V poematu, który, mając resztki poczucia przyzwoitości, ukrywa swoje polskie pochodzenie w portowym półświatku:

A co mam gadać, że jestem Polakiem,
Kiedy mnie karczmarz zna, jak pijanicę...
Czy ja tu żołnierz pod ojczystym znakiem?
Czy ja tę polską ziemię tu zaszczycę?
[...]
Tak co ma Polska świecić tu oczami
Za syna, co się takim życiem plami¹⁴.

Pozbawiony sensu egzystencji oraz kontaktu z innymi rodakami, portowy włóczęga wpada w pijaństwo, przestępstwa i rozpustę. Podmiot literacki poematu dobitnie wskazuje na przykładzie tej postaci, jakie są konsekwencje tożsamościowej zatury i jak kończy egzystencję Polak narodowo wykorzeniony.

Dyskurs postkolonialny w *Panu Balcerze*

Opis utworu Konopnickiej z perspektywy kategorii antropologii literatury prowadzi do dyskursu postkolonialnego, który, choć nie jest realizowany w tekście na pierwszym czy nawet na drugim planie, to jednak zaznacza się w projekcjach i kompleksach kulturowych podmiotu literackiego¹⁵. Pomysł, aby w ten sposób czytać polską prozę o przestrzeni kulturowej Brazylii, został już zastosowany w badaniach Soni Szymańskiej¹⁶. W poniższych rozważaniach metody krytyki postkolonialnej odniesione zostaną jedynie do obrazu ciemnoskórych mieszkańców Brazylii w poemacie Konopnickiej, dla wykazania, na ile został on wnikliwie i rzetelnie wykreowany, a na ile – nasycony rasowymi i narodowymi projekcjami.

Jeden z pierwszych, szkicowych wizerunków Murzyna pojawia się w poemacie Konopnickiej w scenie oczekiwania przez polskich emigrantów na decyzję władz

¹⁴ PB, p. 331.

¹⁵ W zwrocie do studiów postkolonialnych wychodzę od sformułowań EDWARDA SAIDA (*Orientalizm*, transl. W. KALINOWSKI, Warszawa 1991; *Kultura i imperializm*, transl. M. WYRWAS-WIŚNIEWSKA, Kraków 2009) oraz L. GANDHI (*Teoria postkolonialna*, transl. J. SERWAŃSKI, Poznań 2008). Sytuuję je wszakże na gruncie polskim, inspirując się pracami: M. MOSKALEWICZ, „Murzynek Bambo – czarny, wesoly...” *Próba postkolonialnej interpretacji tekstu*, „Teksty Drugie” 1–2, 2005, p. 259–270; D. SKÓRCZEWSKI, *Postkolonialna Polska – projekt (nie)możliwy*, „Teksty Drugie” 1–2, 2006, p. 100–112.

¹⁶ S. SZYMAŃSKA, *Ziemia błogosławiona – ziemia przeklęta*. Sienkiewicz, Dygasiński i Konopnicka o polskiej emigracji zarobkowej za Ocean, Poznań 2016, p. 145–172.

brazylijskich o ich dalszym losie. W narratorskim opisie ciemnoskóry mieszkaniec portu pojawia się znikąd, chłopci zaś nie wiedzą, czego mogą się po nim spodziewać:

Przy osłach murzyn [sic!]. Ten stary był, chudy
Prawie że nagi, bo tyle co pasem
Szmaty związany przez biodra i udę.
Drumłę miał w zębach i w bęben bił czasem.
Więc co zabrzęknie w te piszczki i dudy,
Osły w ryk za nim z okrutnym hałasem¹⁷.

Charakterystyka ta zestawia obcego dla polskiej gromady człowieka ze zwierzęciem, a nadzieje chłopów na szybkie załatwienie ich spraw bytowych przez administrację portu – z niezrozumiałym zachowaniem zupełnie odmiennej od nich osoby i hałasem, jaki wzbudza. W ten sposób staje się on dla nich wyrazicielem czynnika kulturowego zagrożenia i obcości.

Większą aniżeli polscy emigranci wiedzę o Murzynach zdradza narrator poematu. Jedną z jego wypowiedzi świadczy o tym, że znane mu są różne grupy mieszkańców Brazylii, choć jednocześnie nie wnika on w ich wewnętrzne różnicowanie czy problemy tożsamościowe, postrzegając ich wręcz w kategorii stada zwierząt:

Lud czarny ziemi tej jest przyrodzony.
Ten luzem żyje od rodu do śmierci,
Różnym kolorem od siebie znaczony,
Jak konie, maścią, lub nieme te sierci...
Są w nim mulaty, terc, i kwarterony,
Czarne, półczarne, aż się i na ćwierci
One mieszance liczą. Właśnie prawie,
Jak dworskie owce, gdy myją je w stawie¹⁸.

Wszystkie te obrazy rysują sytuację obcości i wrogości, w innych zaś miejscach poematu zostały rozrzucone określenia, kojarzące Murzynów z psami („Psy mi te czarne warzą, miskę myją”)¹⁹ lub z pogaństwem („czarny pohaniec”)²⁰, które wzmacniają jeszcze atmosferę złości, obawy, niechęci, poczucia wyższości i pogardy polskich wieśniaków wobec miejscowych Brazylijczyków.

Nie zmienia tej sytuacji inna scena poematu, która dotyczy już czasów późniejszych, w których polscy emigranci próbują zadomowić się w dziewiczej puszc-

¹⁷ PB, p. 83.

¹⁸ PB, p. 92.

¹⁹ PB, p. 121.

²⁰ PB, p. 85.

czy Ameryki Południowej. Ponieważ w kraju ojczystym byli rolnikami, nie potrafią zbudować domostwa, odpowiednio zadbać o pożywienie czy skutecznie zagospodarować oddanej im do użytku przestrzeni. W tych okolicznościach to właśnie Murzyni stają się dla polskiej gromady budowniczymi prymitywnych szałasów, które chronią ją od deszczu i dzikich zwierząt. Podmiot ukazuje to słowami:

Skrzyknęli zaraz murzynów z szarwarku,
Iż w tej bystrzy i sprawni robocie,
Co by na podob swojego folwarku,
Chaty stawili i pletli zapłocie.
Przyszli, z brzemieniem tykw złotych na karku,
Gibcy, w tej skóry spalonej nagocie,
I nie funduje się w żadne warsztaty,
Jak stali, tak nam szli budować chaty²¹.

Postawienie chat dla polskich osadników, choć pozwoliło im bezpiecznie żyć w puszczy, nie zostało przez bohaterów poematu i samego narratora docenione. Co więcej, użyteczność chaty skwitowana została narratorskim określeniem „psia buda”²². Podobnie jest w pieśni IV poematu, kiedy polscy chłopci spotykają na skraju stepu wioskę murzyńską. Choć emigranci zostali dobrze ugoszczeni („ciągną mięsiwa z suszarni,/ Mleka bawolic wynoszą nam dzbanki, [...] Na znak, że radzi nam i honor czynią”)²³, narrator określa miejscowych mianem „wrzaskliwych i czarnych”, co jednoznacznie stygmatyzuje mieszkańców Brazylii. Poza tym Polacy wyraźnie odczuwają swą wyższość wobec ludności murzyńskiej, porównując jej domy w amerykańskim stepie do kretowisk²⁴.

Zarysowana przez podmiot postawa polskich emigrantów wobec społeczności murzyńskiej jest szowinistyczna. Miejscowych postrzega się jako tanią siłę roboczą, podrzędny rodzaj ludzi, z którymi nie ma potrzeby się liczyć czy głębiej ich poznawać, co prowadzi do zachowań nagannych²⁵. Oto bowiem niektórzy z polskich emigrantów przejmują nawet obyczaje panów-plantatorów, typowe dla czasów niewolnictwa, które – co warto przypomnieć – panowały na brazylijskich

²¹ PB, p. 166.

²² PB, p. 167.

²³ PB, p. 248.

²⁴ PB, p. 222.

²⁵ Jest to swoisty mechanizm rewanżu kulturowego, podczas którego dawniej prześladowany staje się prześladowującym. *Vide* opis zjawiska: H. K. BHABHA, *Mimikra i ludzie. O dwuznaczności dyskursu kolonialnego*, transl. T. DOBROGOSZCZ, „Literatura na Świecie” 1–2, 2008, p. 70–71. Jego egzemplifikacja w odniesieniu do tradycji polskiej: H. GOSK, *Opowieści „skolonizowanego/kolonizatora”*. W kręgu studiów postzależnościowych nad literaturą polską XX i XXI w., Kraków 2010.

plantacjach jeszcze w latach osiemdziesiątych XIX w. Polacy nie wahają się więc używać przemocy, o czym świadczy wypowiedź jednego z osadników, który w ramach utrzymywania porządku zastrzelił ciemnoskórego podpalacza:

Ot, Z tej tam facendy
Puknąłem, czaty trzymawszy na wale,
A on też, głupi, fajt, i trup w te pędy!
To nasz. Za kije mścił się. Prawiem wcale
Nic mierzył. Ciemno... Poświecił sam śmierci.
A zranić? Toć już lepiej, że na ćwierci²⁶.

Najbardziej wyrazistym przykładem konfliktu narodowego w poemacie Kopnickiej jest scena krwawej bitwy pomiędzy polskimi chłopami a murzyńskimi robotnikami rolnymi²⁷. Wszystkie nagromadzone wcześniej wśród Polaków obawy, niechęć, zazdrość, przesady, frustracje i poczucie kulturowej wyższości znalazły w jej trakcie ujście i doprowadziły do wybuchu aktu fizycznej przemocy, w którym zginęli zarówno Polacy, jak i ciemnoskórzy Brazylijczycy. Przywołajmy tu fragment opisu tej bitwy, dotyczący walki wręcz między mężczyznami:

A mam ręce
Zajęte, bo dwa łby murzyńskie kręcę.
A kiedym w młyńca puścił te wisielce
Tak, że ich czarność stała się błękitną,
Kiedy im w szczękach zatrzaśły się kielce,
A kręgi w karkach coraz to zazgrzytną,
Cisnę obadwa łby, nie patrząc wielce
Gdzie, a one też o ziemię jak wytną,
Tak zgasły. Jeno przez zbielełe oczy
Krwawa się gałka chwilę jeszcze toczy²⁸.

Znamienny jest też fragment, ukazujący atak polskich chłopów na obóz ciemnoskórych Brazylijczyków, podczas którego podmiot poematu sakralizuje ich walkę w duchu religijnej krucjaty przeciw poganom:

Ale Żurawa, który był cechowy,
I nosił pierwszą chorągiew w Sterdyni,
Ciśnie kapelusz precz, obnaży głowy,

²⁶ PB, p. 259.

²⁷ PB, p. 262–271.

²⁸ PB, p. 262.

Jak do pacierza, krzyż święty uczyni,
W garść plunie, chrząknie, i tak już gotowy,
Nuż po czerepach łupać, jak po dyni!
A coraz wzdycha na głos, przerywanie:
– Na chwałę – twoją – przenajświętszy – Panie!

Tak mówiąc, sięga palką. A gdzie ament
Wypadł, tam puszczają, niby z trafunku...
I zaraz dziki wybuchął tam lament,
I już żadnego nie było ratunku.
Tak śmierć rozdzielał, jakoby sakrament
Wijatykowy, dla dusz opatrunku.
A co którego zwał, to ukosem
Poglądał w niebo, i pociągał nosem²⁹.

Z jednej strony, opis ten zestawić można ze wzorcem klasycznych poematów heroicznych, a zwłaszcza z tekstem najważniejszego dla Konopnickiej poety, Adama Mickiewicza, tj. *Panem Tadeuszem*. Część czytelników z początku XX w. akceptowała taką poetykę, a jeden z bliskich ideowo poetce krytyków literackich w ten sposób opisał intencje autorki utworu:

Ta bitka, przedstawiona bujnie, wartko, z rozmachem i ruchem ogromnym, przybiera charakter homeryckich zapasów albo walki Soplicowskiej z *Pana Tadeusza*. Chłopy podlaskie mają tu moc bohaterską. Wielkie z nich są zabijaki, grzmocą pięściami, kijami, kłonicami, jako który może, czarnych przeciwników, którzy brocząc krwią, ustępują z pola zwycięzcom³⁰.

Z drugiej jednak strony, widać w tym fragmencie poematu niedopracowanie, ideowe poszukiwanie momentu, który by wskazywał na wielkość i doniosłość emigranczkiej tułaczki oraz jej historiozoficzny wręcz sens. Trudno jednak uznać bitwę między biedakami z ziem polskich a robotnikami z plantacji brazylijskiej za temat wybitnie heroiczny³¹. Polska biedota walczy tu raczej z jeszcze większą biedotą brazylijską.

²⁹ PB, p. 269.

³⁰ J. KOTARBIŃSKI, *O poemacie...*, p. 365.

³¹ J. SPYTKOWSKI, [rec:] T. Czapczyński, „*Pan Balcer w Brazylii*” jako poemat emigracyjny, *Łódź 1957, Zakład Narodowy imienia Ossolińskich we Wrocławiu, Łódzkie Towarzystwo Naukowe, Wydział I, nr 30*, s. 56, „Pamiętnik Literacki” 50.1, 1959, p. 278: „Paradoksalna próba eposu ludowego, w którym proletariusz wiejski emigrujący za chlebem wykonywać musi na zlecenie poetki odświętne gesty i podrygi w guście ówczesnego <sarmatyzmu chłopskiego>, zgodnie zaś z partykularnym patriotyzmem musi dyszeć nienawiścią do obcokrajowców, chociaż do nich i z nimi razem jedzie na poszukiwanie chleba; zbiedzony i sponiewierany, musi wdać się w bitkę z Murzynami – zarówno po to, by zmanifestować solidarność gromadzką, jak i po to, by wykazać swoją brawurową, pierwotną tężyźnię biologiczną”.

W utworze pojawia się wszakże bardzo ważna z punktu widzenia współczesnej wrażliwości kulturowej i krytyki postkolonialnej kwestia stereotypu narodowego, ksenofobii i rasizmu. Nie można wszak nie zauważyć, że iskrą zapalną dla wybuchu bitwy w poemacie Konopnickiej była próba porwania polskiej chłopki przez ciemnoskórych mężczyzn z folwarku³², a także tego, z jakim niepokojem osadnicy patrzyli na murzyńskie zaloty do polskich dziewcząt³³. Wyczuwa się w tych sytuacjach atmosferę fantazmatu seksualności ciemnoskórych mężczyzn. Nie można także ignorować faktu, że polska społeczność nie potrafi tak wydajnie pracować jak Murzyni, nie umie również zmienić swojego stylu myślenia o świecie i działać wspólnotowo.

Analiza poematu Marii Konopnickiej, zainspirowana studiami postkolonialnymi, przynosi zatem obraz polskiej emigracji jako społeczności słabej, zagubionej i niezdolnej do zbudowania swej przyszłości w nowych warunkach życia. Nie ma u jej członków składników, które pozwoliłyby osiągnąć sukces w Brazylii, natomiast ciężkie doświadczenia egzystencjalne w istotny sposób ugruntowują wyznaczniki ich świadomości narodowej. Autorka poematu ukazuje, że polskość można realizować jedynie na rodzimym gruncie.

Bibliografia

Źródła

- KONOPNICKA M., *Listy do Ignacego Wasiłowskiego*, ed. J. NOWAK, Warszawa 2005.
KONOPNICKA M., *Pan Balcer w Brazylii*, Kraków 1910.

Opracowania

- BHABHA H. K., *Mimikra i ludzie. O dwuznaczności dyskursu kolonialnego*, transl. T. DOBROGOSZCZ, „Literatura na Świecie” 1–2, 2008, p. 70–71.
CHELMICKI Z., *W Brazylii. Notatki z podróży*, Warszawa 1892.
CIURUŚ E., *Polacy w Brazylii*, Lublin 1977.
CZAPCZYŃSKI T., „*Pan Balcer w Brazylii*” jako poemat emigracyjny, Łódź 1957.
DICKSTEIN-WIELEŻYŃSKA J., *Konopnicka*, Warszawa 1927.
DODA W., *Słomiany epos*, Tarnów 1929.
DYGASIŃSKI A., *Listy z Brazylii*, Warszawa 1891.
Edukacja polonistyczna wobec Innego, ed. A. JANUS-SITARZ, Kraków 2014.
GALLE H., *O poematach Marii Konopnickiej „Prometeusz i Syzyf” i „Pan Balcer w Brazylii”*, Warszawa 1904.
GANDHI L., *Teoria postkolonialna*, transl. J. SERWAŃSKI, Poznań 2008.

³² PB, p. 262.

³³ PB, p. 261.

- GOSK H., *Opowieści „skolonizowanego/kolonizatora”*. W kręgu studiów postzależnościowych nad literaturą polską XX i XXI w., Kraków 2010.
- GÓRSKI B., *Dusza ludu w „Panu Balcerze”*, Warszawa 1914.
- GRADOWSKI K., *Polska emigracja do Brazylii*, Gdańsk 2015.
- GRONIEWSKI K., *Polska emigracja zarobkowa w Brazylii 1871–1914*, Wrocław 1972.
- HANNERZ U., *Skreolizowany świat*, transl. J. GIEBUŁTOWSKI, [in:] *Badanie kultury. Elementy teorii antropologicznej (kontynuacje)*, eds. M. KEMPNY, E. NOWICKA, Warszawa 2004, p. 284–300.
- KLARNER I., *Emigracja z Królestwa Polskiego do Brazylii w latach 1890–1914*, Warszawa 1975.
- KOTARBIŃSKI J., *O poemacie Marii Konopnickiej „Pan Balcer w Brazylii”*, „Sfinks” 36, 1910, p. 355–373.
- KULA M., *Polonia brazylijska*, Warszawa 1981.
- Literackie portrety Innego*, eds. P. CIELICZKO, P. KUCIŃSKI, Warszawa 2008.
- MAYKOWSKI S., *O chłopskim eposie Konopnickiej*, „Biblioteka Warszawska” 3.1, 1907, p. 38–73.
- MAZANOWSKI A., *Maria Konopnicka*, Lwów–Złoczów [s.a.].
- MOCYK A., *Piekło czy Raj? Obraz Brazylii w piśmiennictwie polskim w latach 1864–1939*, Kraków 2005.
- MOSKALEWICZ M., „Murzynek Bambo – czarny, wesoly...” *Próba postkolonialnej interpretacji tekstu*, „Teksty Drugie” 1–2, 2005, p. 259–270.
- SAID E., *Kultura i imperializm*, transl. M. WYRWAS-WIŚNIEWSKA, Kraków 2009.
- SAID E., *Orientalizm*, transl. W. KALINOWSKI, Warszawa 1991.
- SIEMIRADZKI J., *Stosunki osiedleńcze w Brazylii*, „Biblioteka Warszawska” 1, 1892, p. 104–344.
- SIEMIRADZKI J., *Szlakiem wychodźców*, Warszawa 1900.
- SKÓRCZEWSKI D., *Postkolonialna Polska – projekt (nie)możliwy*, „Teksty Drugie” 1–2, 2006, p. 100–112.
- SPYTKOWSKI J., [rec:] T. Czapczyński, „Pan Balcer w Brazylii” jako poemat emigracyjny, *Łódź 1957, Zakład Narodowy imienia Ossolińskich we Wrocławiu, Łódzkie Towarzystwo Naukowe, Wydział I, nr 30, s. 56, „Pamiętnik Literacki” 50.1, 1959, p. 274–283.*
- SZAHAJ A., *E pluribus unum? Dylematy wielokulturowości i politycznej poprawności*, Kraków 2005.
- SZYMAŃSKA S., *Ziemia błogosławiona – ziemia przeklęta. Sienkiewicz, Dygasiński i Konopnicka o polskiej emigracji zarobkowej za Ocean*, Poznań 2016.
- Widziane, czytane, oglądane – oblicza Obcego*, eds. P. CIELICZKO, P. KUCIŃSKI, Warszawa 2008.
- WORONIECKI E., *Rzecz o „Panu Balcerze w Brazylii” M. Konopnickiej*, „Prąd” 7–8, 1910, p. 253–263.

prof. dr hab. Daniel Kalinowski

<https://orcid.org/0000-0002-5179-0642>

Pomeranian University

Faculty of Philology

Department of Cultural Anthropology and Kashubian-Pomeranian Research

ul. Arciszewskiego 22 a

76-200 Słupsk, Polska/Poland

daniel.kalinowski@apsl.edu.pl

Angela Espinosa Ruiz (Warsaw)

New York and Homesickness in Ryhor Krušyna's Poetry

The image of New York in poetry, as well as the city itself as a fertile breeding ground for cultural, social and literary movements, can hardly be considered a novel idea. Having been the capital of the United States of America from 1785 to 1790 and perhaps the most prominent port of entry for overseas immigrants to the country, New York has been home to elites and workers, hipsters and street gangs, poets and bankers alike, welcoming and intimidating foreign creators equally.

In regards to the development of modern poetry, first of all, we can link the New York literary scene to the relationship between the European and the American avant-garde, as, “within French Symbolism, ostensibly the origin of European avant-garde, we have a number of key concepts which feed into [...] the avant-garde tendencies in the New York School”¹. This, of course, means that European avant-garde is not, at large, a direct predecessor variant of the avant-garde that appeared within the context of the New York School in the 1950s; on the

¹ W. WATKIN, *In the Process of Poetry. The New York School and the Avant-Garde*, Lewisburg 2001, p. 23.

contrary, both of these literary currents, though mutually influencing each other, instead share a common predecessor: French Symbolist poetry. One could argue that French Symbolist poetry directly enables New York's literary autonomy and significance without detriment to its cultural ties to certain European sources.

That is not to say that New York as a creative context is devoid of purely American phenomena (read, literary movements and personalities that uniquely reflect the mixed, far from European colonial principles, and relatively newly formed culture of the United States). A very eloquent example of this can be found in the Nuyorican Poets Café, which began operating in the 1970s as a hub for New York-based (or born) poets of Puerto Rican origin. According to its own webpage:

A multicultural and multi-arts institution, the Café gives voice to a diverse group of rising poets, actors, filmmakers and musicians. The Café champions the use of poetry, jazz, theater, hip-hop and spoken word as means of social empowerment for minority and underprivileged artists. Our community of spectators, artists and students is a reflection of New York City's diverse population².

Thus, since its founding in 1973, the organization has fostered and developed a completely mestizo – and quintessentially New Yorker – approach to the arts, especially of poetry in its most varied, multimedia form.

Of course, New York's literary *métissage* has always included older and newer diasporas that gradually settled in the city, as well a number of illustrious visiting artists who have arguably left as much of an imprint in the city's cultural landscape as it, itself, has left on them. The most prominent example of this phenomenon is, most likely, Federico García Lorca's poetry collection *A Poet in New York*, which reflects the peak of the Spanish poet's surrealist period together with a chaotic, yet inspiring image of the Big Apple, affected by both the Great Crash of 1929 and the loneliness-inducing landscapes of the city, as we can see in this fragment, belonging to the *Poems about solitude at Columbia University* series: "Asesinado por el cielo,/ entre las formas que van hacia la sierpe/ y las formas que buscan el cristal/ dejaré caer mis cabellos" ("Slain by the sky,/ amongst the forms that go towards the snake/ and the forms that look for the crystal/ I shall let my hair down")³.

Like Lorca, Ryhor Krušyna's New York poetry echoes the thematic problems of solitude and alienation, though greatly contrasts with Lorca's; Krušyna's more conservative approach is deeply rooted in Belarusian popular poetry. However, New York remains a conceptual frame, both in terms of the city attracting and im-

² *Nuyorican Poets Cafe. History and Awards*, nuyorican.org/history-awards [23.05.2022].

³ F. GARCÍA LORCA, *Poeta en Nueva York*, cervantesvirtual.com/obra-visor/poeta-en-nueva-york-785140/html/a17d2a80-fa3c-40bd-b333-4d82ae223500_2.html#I_2_ [25.05.2022].

pulsing the development of new literary currents, and its landscape becoming the backdrop of the poetic apparatus of Ryhor Krušyna, amongst others. Moreover, we should note that the poet's own biographic background is no less important in the context of his literary creation.

Ryhor Krušyna⁴ (legal name: Ryhor Kazak) was born on 20 November 1907 (3 December, according to the Gregorian calendar) in the village of Biaźvierchavičy, in the Śluck poviat of the Minsk gubernia, in the territory of present-day Belarus, then controlled by the Russian Empire. He spent his early childhood years between the Śluck area and Vilna, but his family moved to Ryazan (Russia) in 1914, coming back to the Śluck poviat once the First World War was over. Young Krušyna's higher education and activism both began in 1924, when he took up general education courses in Śluck and started his work in the area of Belarusian studies. He began his studies at the Belarusian Pedagogical Technical School in Minsk in 1925, suffering his first arrest, together with his younger brother Mikoła, the very same year. He was released, and entered the Maxim Tank Belarusian State Pedagogical University in 1927. He became a member of the *Maladniak* Literary Union the same year.

It is worth mentioning that *Maladniak* gathered:

the best literary forces, talented Belarusian writers and poets [who] took part in [its] creation [...] and later formed its leadership. The names of U. Dubouka, M. Zarecki, K. Krapiva [...] and many others are now at the top of the list of the best representatives of the national literature and its classics, whose talent would only become stronger over the following century⁵.

From an ideological point of view, which is no less important in the context of the Belarus of the era, *Maladniak* had the objective "to give life to the ideas of materialism, marxism and leninism within Belarusian artistic creation"⁶. This sincere dedication to the new ideals of communism was not, nevertheless, enough to ensure Ryhor Krušyna and many other members the favor of the Party in the long

⁴ Ryhor Krušyna's short biography is written on the basis of: Л. МАКАРОЎ, *Рэпрэсаваныя літаратары, навукоўцы, работнікі асветы, грамадскія і культурныя дзеячы Беларусі. 1794–1991*, vol. I, marakou.by/by/davedniki/represavanyya-litaratary/tom-i/index_19569.html [26.05.2022].

⁵ Н. Зубчонак, *Дзейнасць часопіса „Маладняк” у кантэксце сучаснай трансфармацыі СМІ*, [in:] *Международная журналистика 2017. Идея интеграции интеграций и медиа. Материалы VI Международной научно-практической конференции*, Минск, 16 II 2017 г., eds. Б.Л. ЗАЛЕССКИЙ, Т.Н. ДАСАЕВА, Минск 2017, p. 120–123.

⁶ Т. ЛАЎРЫК, «Знаем – намі пройдзеных пucin не забыць, ня знішчыць, не закрэсьліць...», *zviazda.by/be/news/20190304/1551703724-znaem-nami-proydzennyh-pucin-ne-zabytch-nya-znishchyc-ne-zakreslic* [26.05.2022].

term. Krušyna published a series of poetry collections during the 1930s, including some serialized works in periodical publications that were released illegally under occupation, but he lived in Germany from 1944, working for the Munich editorial team of Radio Liberty in the 1950s and 1960s, and later emigrated to the United States. He went on to edit several literary periodicals and publish seven more lyrical anthologies in Munich and New York. Ryhor Krušyna worked in several other literary and journalistic genres, also releasing narrative poems, short stories and literary criticism articles. Concerning the formal and content aspects of his poetry, Krušyna was quick to leave Soviet literary standards behind, embracing the principles of freedom of speech, literature's independence from politics, as well as the image of the "poet in exile": a free artist with a broken heart. The author later took a liking to experimenting with classical and international poetry forms (sonnets, tercets, but also Turkic tuyugs and Sino-Japanese haikus, among others). The poems in the cycle *Lyric from the Big City* which we are about to analyze, nevertheless, are still very much based upon the formal principles of Belarusian oral literature and popular poetry, although their imagery already shows Ryhor Krušyna's growth into a more refined, conceptual kind of literary art.

The poetry cycle *Lyric from the Big City* (*Лірыка зь вялікага места* – in the original Belarusian) is composed of a total of nine poems written between 1953 and 1955 in its first version, published in the literary almanac *Next to foreign shores* (1955); its second version, published within the 1957 tome *Best works*, gathers a total of 15 lyrical works, including some later poems (written up to 1957, the anthology's year of publication), and excluding the long, three-part narrative poem that closed the first version of the cycle, *Cantata of the lonely*. We have taken into account both versions of the cycle in order to categorize and analyze the main elements of Krušyna's symbolic apparatus, using examples from the texts to illustrate our observations.

After a thorough reading of *Lyric from the Big City*, we have chosen to differentiate six main categories that make up the author's poetic view of New York within the cycle: two of them – the concept of distance and the landscape contrasts between the city and Krušyna's native land – are geographically based; another three – the mother, the lover, and the poet's lyrical persona as an artist in exile – are, on the other hand, character-based; lastly, special attention has been paid to a mixed element, the correlation between the moods of the poetic voice – most of all melancholy and homesickness – and the elements of nature and urbanization that surround them.

Ryhor Krušyna's poetry cycle is structured around the poet's feelings of displacement that stem from his absence and homesickness towards his motherland and the unfamiliarity and remoteness of New York, the city that inspired the poems in the first place. Thus, it is not surprising to see that the sheer geographical

distance between the two places, as well as the stark contrasts between their landscapes, are pivotal elements of these literary texts.

The feeling of unsurmountable distance from home permeates Ryhor Krušyna's verse throughout *Lyric from the Big City*, and is reflected in an especially eloquent manner by the word *далеч*, which, etymologically speaking, originates from the adjective *далёкі* ('faraway'), and should be translated as [a great] 'distance, remoteness', or, literally, 'farness'. Thus, for example, in his poem *Да цябе, дарагая* (*For you, my dear*, composed in 1953), Krušyna writes: "За паўсьветам, за далеччу воднаю" ("Half a world away, across the watery distance")⁷. This image appears again in Krušyna's 1954 poem *Ці пачуе...* (*Will she hear...*): "Ці пачуе плач выгнаньніка/ Там у далечы яна?" ("Will she hear the exilee's cries/ There, in the distance?")⁸.

Even in these two short examples, we can recognize that the idea of this tragic *distance* is extremely intertwined with other poetic elements briefly mentioned above, namely, the womanly presences of the lyrical voice's mother and lover, respectively (*my dear, she*), and his self-perception as an *exilée*, or *выгнаньнік* in the original. In addition, it should be noted that the Belarusian term *далеч* appears also in the plural form, with little difference in both its meaning and its implications and nuances influencing the mood and lyricism of the poems: "люблю я сонца, шыры, і далечы" ("I love the sun, the width and the 'distances'")⁹.

The concept of distance is also expressed through other imagery. Going back to the first poem in the cycle, *For you, my dear*, we can find the following, deeply symbolic description of the wind: "Акiянскія горка-салёныя,/ Перамерыўшы мілі, вятры" ("The sour-salty ocean winds,/ which measured out the miles"). Of course, the winds are a symbol of freedom, most of all, freedom of movement, not finding themselves constricted by any geographical or administrative obstacles like the ocean or political borders between countries; on the other hand, we also see here a reference to *miles*, the customarily American unit of measure used for distances of the magnitude Ryhor Krušyna refers to in these poems, which accentuate the unfamiliarity and remoteness of the poetic voice's new environment, in a constant contrast with his faraway homeland.

The stark differences between the two points separated by this distance, both physical and metaphorical, logically follow the previously discussed concept, providing the poems with an additional layer of depth and a more developed

⁷ Р. Крушына, *Лірыка зь вялікага места*, „Ля чужых берагоў”, kamunikat.org/download.php?item=4002-7.html&pubref=4002 [29.05.2022].

⁸ *Loc. cit.*

⁹ Р. Крушына, *Белая нявіннасьць* (*White innocence*, 1955), [in:] ІДЕМ, *Лірыка зь вялікага места...*

represented world. The 1953 poem *Пасьля працы* (*After work*) constitutes an especially good example that illustrates Krušyna's cultural shock, as it conveys the speaker's search for a piece of nature amongst New York's urban chaos:

Пясок і цэгла.	Sand and brick.
Шум і мітусьня.	Noise and bustle.
Жыццё камечыцца	Life crumples
Паміж таго каменя,	Between the stones
Хвабрычным дымам	As fiery smoke
Копціцца штодня.	Rising day by day.
На голым урбанізьме	Poetry cannot bloom
Лірыка ня можа	In full color
Прыгожа,	Beautiful,
Пышна	Magnificent
Краскаю цьвісьці.	On bare urbanism.
Дзе сінь, зяленіва —	Where there is blue and green,
Маё там падарожжа.	There I must travel.
Я пасьля працы	So after work
Ў парк люблю зайсьці.	I like to go to the park.
[...]	[...]
Паўстануць дні маленства	My days of childhood will come,
З гоманам Палесься,	With the noise of Polesie,
Да песьняў абуджаючы мяне.	To inspire me to write my songs ¹⁰ .

Not only does this poem eloquently enunciate the differences between the Polesie province of Belarus and the cold urban landscapes of New York, identifying the park as a regression into the speaker's childhood, but it also establishes a direct link between the bard's ability to compose his songs and the presence of a natural space that will allow him to access his creativity after a long day of (presumably, non-creative) work.

Another poem, *На Брадвэй*, written the following year (*On Broadway*, with its earliest published version using the grammatical variant *На Бродвэю* in Belarusian), goes a step further, enabling the speaker to look for remnants of his homeland not in the city's green areas, but within its artificial attributes: "Маністамі Бродвэю на вятры/ Калышуцца, ня ўсыцішацца/ Зыркя вачорныя агні./ Цярушацца, мітусацца/ Зоркамі у чорнай глыбіні"¹¹ ("Like Broadway beads

¹⁰ Р. Крушына, *Пасьля працы* (*After work*, 1953), [in:] ІДЕМ, *Лірыка зь вялікага места...*

¹¹ Р. Крушына, *Выбраныя творы*, kamunikat.org/download.php?item=3697-2.html&pubref=3697 [29.05.2022].

in the wind/ The bright evening lights./ Sway without stopping/ Tremble and fuss/
Like stars in the black depths”).

Ryhor Krušyna returns to the themes of *After work* in his 1957 poem *Апосталь каханьня* (*The apostle of love*), which also includes the problem of (the Belarusian) language and identity, a question that remains relevant in Belarusian literature and society to this day: “Прырода Палесься/ Яго напаіла/ Крынічную песьняй,/ Зарой небасхілу [...] / Палескіх гушчараў/ Ён мовы ня кінуў./ Ня страціў тых чараў/ На бруку Брукліну”¹² (“The nature of Polesie/ watered him/ With the song of a water spring,/ With the dawn of the skies [...] / He did not give up the language/ Of the Polesie thickets/ He didn’t lose those charms/ On Brooklyn’s cobblestone”). Once again, the evocative nature of the poet’s native land acts as a source of inspiration, and the context of the city appears as a contrasting force antagonistic to lyricism.

It is, thus, not surprising, that the city landscapes act as a reflection, a companion, or even an intensifier of the poetic voice’s moods and emotions within this poetry cycle. More specifically, we can observe this phenomenon occur in three different forms.

First of all, Krušyna uses the personification of landscape elements through the attribution of human gestures and feelings, thus identifying them, to an extent, with the poetic voice. For example, coming back to *For you, my dear*, we find these lines: “Дзень нахмурыўся, плача і жаліцца./ Родзіць смутак. Сьляза на вакне”¹³ (“The day frowns, cries and laments./ It gives birth to sadness. A tear on the window”). The day and, in a more ample sense, the elements, comes alive, and the rain turns into true human crying. The reference to childbirth is also worthy of our attention, as it grants not only human, but womanly attributes to the day, within a poem which is dedicated to the speaker’s mother, as we will see later.

Secondly, we find the poetic voice interacts with the elements on a primeval level, obtaining life and creative energy directly from them, like in the 1954 poem *Апошняя ростань* (*The last crossroads*): “Перадвесняй дыхаю, п’ю імжу./ Урачыстасьць ціхая”¹⁴ (“I breathe the eve of spring, I drink the mist./ A quiet celebration”). Even in the context of gray city life, the speaker is able to solemnly consume what little is there of nature in order to renovate his creativity and lyricism.

Lastly, we find within the cycle examples like the 1955 poem *Адвечоркам* (*In the evening*), which present us with the polar opposite of the case we have just discussed; instead of the poetic voice interfering with the elements, we find

¹² *Loc. cit.*

¹³ *Loc. cit.*

¹⁴ *Loc. cit.*

the surrounding elements directly affect the poetic voice: “Горад смуткам цісьне мае плечы,/ Плача вечар. Горкі вецер сьвішча” (“The city presses my shoulders with its sadness,/ The evening cries. The bitter wind whistles”). Again, we see an example of personification in the second part, with a crying evening and, though a common turn of phrase, a whistling wind. Nevertheless, the city is not only personified, but also interacting with the speaker directly, touching his shoulders as a living, physical entity would.

To finish our analysis, we will move on to the last imagery category that we consider to be fundamental for *Lyric from the Big City*: specific human figures that serve as pivotal points for the poems thematically. On the one hand, we see two prominent feminine figures, both very close to the poetic voice, that accentuate his longing for his homeland: his mother and his (tragic, sometimes unrequited or unrealized) lover. On the other hand – and perhaps more importantly – the poetic voice depicts himself precisely in the role of an artist-*exilée*, a poet whose works are influenced, helped or impeded, by his condition as an emigrant in New York.

Even though both the mother and the lover fulfill a similar function, accentuating the poetic voice's pain as he indulges in his nostalgia, the ways in which they are depicted are cardinally different. The mother, on the one hand, is represented in a tender, positive light: “Чую – маці пяшчотнымі пальцамі/ Ціха, прывідна лашчыць мяне”¹⁵ (“I feel how my mother, with her tender fingers/ Caresses me silently, like a ghost”). The lover, in turn, is more violently tragic, as we can see in the following lines of the 1955 text *Позным вечарам* (*In the late evening*): “Гэтак, любая, верад жыцця не лячы,/ Спапяліш не пачуцці свае, а паперу”¹⁶ (“Do not heal the ulcer of life so, my beloved,/ You will burn not your feelings, but the paper”). The poetic voice's love, as it appears, is unrealized, which adds feelings of regret for the things left unsaid and undone to the already painful homesickness that affects him, as proved by the poem *Згадка* (*Memory*), written in 1955: “І твая усьмешка, і твой сьпеў,/ Сьвята маладосьці і размовы./ Мне шкада, табе я не пасьпеў/ Выказаць затоеныя словы”¹⁷ (“Both your smile and your song/ Are a feast of youth and conversation./ I regret not having time to tell you/ The words that I had hidden”).

Last of all, the poetic voice's self-image as an *exilée* is quite literally expressed by the words *выгнаньне* ('exile') and *выгнаньнік/выгнанец* (two Belarusian-language variants of the word *exilée*). These words, unlike the internationalisms

¹⁵ Р. Крушына, *Да цябе, дарагая*, [in:] ІДЕМ, *Лірыка зь вялікага места...*

¹⁶ ІДЕМ, *Выбраныя творы...*

¹⁷ *Loc. cit.*

мігрант or *эмігрант* ('migrant' or 'emigrant', respectively), possess Slavic roots and are heavy and tragic-sounding, matching the mood of Krušyna's poetry cycle. To cite some instances in previous examples: "Ці пачуе плач выгнаньніка/ Там у далечы яна?"¹⁸ ("Will she hear the crying of an *exilée*/ There, in the distance?"); "На дзядзінцы – чортава ігрышча./ А з выгнанцам ходзіць цень галечы"¹⁹ ("There is a devil's gathering in the garden/ And the shadow of poetry walks with the *exilée*"); "Маю душу закаламуцілі,/ Зьвягае старасць на выгнаньні"²⁰ ("My soul has been muddled,/ It reminds me of old age in exile").

As a conclusion, we can confidently state that Ryhor Krušyna is a truly unique, independent and fully realized poet in his own right, whose experience in exile contributed in enriching his symbolic system as well as his general poetic vision, inasmuch as he naturally (and, seemingly, effortlessly) managed to include classical, innovative and international poetry forms into his works, following the path marked by Maksim Bahdanovič while also drawing inspiration from Belarusian popular literature. From the point of view of the content, images and literary figures used in his poetry, Krušyna was able to gradually incorporate his new, often very unfamiliar, surroundings to his poems, giving them a completely new layer of depth and meaningfulness, as well as adding valuable elements to their symbolic repertoire.

We must also emphasize the fact that Belarusian emigration literature remains an underdeveloped research area for Slavic and Belarusian philology, especially concerning the imagery and technical aspects of Belarusian emigration poetry. Bearing this in mind, there are a number of rich veins for possible future research that we would encourage exploring, including: America as represented in Belarusian emigration literature (Masiej Siadnioŭ, Natalla Arseŭnieva and others); comparative studies of the literature created by different Slavic diasporas in the Americas; the development of Belarusian emigration literature from the first migrational waves to the present day (e.g. the *Belarus* almanac, published currently in the United States). Research can also be expanded to other directly and tangentially related areas, such as bilingual and multilingual Belarusian (or, in general, Slavic) authors in their homeland and abroad; the language of Slavic (and, in particular, Belarusian) emigration literature, or the mutual influence of home and emigration literatures in the Slavic languages, most especially in those languages that have suffered historical discrimination within their own native territory.

¹⁸ Р. Крушына, *Ці пачуе*, [in:] ІДЕМ, *Выбраныя творы...*

¹⁹ Р. Крушына, *Адвячоркам*, [in:] ІДЕМ, *Выбраныя творы...*

²⁰ Р. Крушына, *Белая нявіннасьць*, [in:] ІДЕМ, *Выбраныя творы...*

Bibliography

Primary Sources

GARCÍA LORCA F., *Poeta en Nueva York*, cervantesvirtual.com/obra-visor/poeta-en-nueva-york-785140/html/a17d2a80-fa3c-40bd-b333-4d82ae223500_2.html#I_2_ [25.05.2022].

Крушына Р., *Выбраныя творы*, kamunikat.org/download.php?item=3697-2.html&pubref=3697 [29.05.2022].

Крушына Р., *Лірыка зь вялікага месца*, „Ля чужых берагоў”, kamunikat.org/download.php?item=4002-7.html&pubref=4002 [29.05.2022].

Secondary Literature

Nuyorican Poets Cafe. History and Awards, nuyorican.org/history-awards [23.05.2022].

WATKIN W., *In the Process of Poetry. The New York School and the Avant-Garde*, Lewisburg 2001.

Зубчонак Н., *Дзейнасць часопіса „Маладняк” у кантэксце сучаснай трансфармацыі СМІ*, [in:] *Международная журналистика 2017. Идея интеграции интеграций и медиа. Материалы VI Международной научно-практической конференции*, Минск, 16 II 2017 г., eds. Б.Л. Залесский, Т.Н. Дасаева, Минск 2017, p. 120–123.

ЛАЎРЫК Т., «Знаем – намі пройдзеных пучін не забыць, ня знішчыць, не закрэсьліць...», *zviazda.by/be/news/20190304/1551703724-znaem-nami-proydzennyh-pucin-ne-zabyc-nya-znishchyc-ne-zakreslic* [26.05.2022].

МАКАРОЎ Л., *Рэпрэсаваныя літаратары, навукоўцы, работнікі асветы, грамадскія і культурныя дзеячы Беларусі. 1794–1991*, vol. I, marakou.by/by/davedniki/represavanyya-litaratary/tom-i/index_19569.html [26.05.2022].

Angela Espinosa Ruiz, PhD

<https://orcid.org/0000-0002-5434-8403>

University of Warsaw

Faculty of Applied Linguistics

Department of Belarusian Studies

ul. Dobra 55

00–312 Warszawa, Polska/Poland

a.espinosa-ruiz@uw.edu.pl

Wojciech Józwiak (Poznań)

Od marzenia do rzeczywistości – emigracje i emigranci w kinie bułgarskim

Emigracja/imigracja¹ to, według definicji zaproponowanej przez Umberto Eco, proces zachodzący, gdy „pewna liczba osób (może być znaczna, ale w ujęciu statystycznym bardzo mała w stosunku do liczby ludności krajów, z których pochodzą) przenosi się z jednego kraju do drugiego”². Może on być poddawany kontroli politycznej, w wyniku której ulega ograniczeniu, wsparciu, jest planowany i akceptowany. Eco wyraźnie odróżnił go od migracji, która, bez względu na impuls ją inicjujący (przemoc lub czynniki pokojowe), w każdej sytuacji „przypomina zjawiska naturalne: zdarzają się i nikt nie może nad nimi zapanować. [...] jest [ona] wtedy, gdy cały naród przemieszcza się stopniowo z jednego obszaru na drugi (nie ma znaczenia liczba tych, którzy na własnym obszarze pozostają)”³.

¹ Terminy oznaczają ten sam proces przemieszczania się ludzi, postrzegany jednak z różnych perspektyw – obserwatora z kraju wyjazdu (emigracja) lub przyjazdu (imigracja). *Słownik Języka Polskiego PWN*, ed. M. SZYMCAK, Warszawa 1999, p. 506, 729.

² U. Eco, *Migracje i nietolerancja*, transl. K. ŻABOKLIICKI, Warszawa 2019, p. 15.

³ *Ibidem*.

Czynnikiem konstytutywnym emigracji/imigracji jest akceptacja i przyjęcie przez emigrantów/imigrantów (zgodnie z politycznymi decyzjami władz podmiotu przyjmującego) obyczajów kraju, do którego przybyli – migranci zaś (niemożliwi do zatrzymania na granicy państwa) w istotny sposób wpływają na kształt kultury zajmowanego terytorium⁴.

Francuski politolog, François Gemenne postrzegał natomiast zarówno emigracje/imigracje, jak i migracje, jako „fakt społeczny nieodłącznie związany z istnieniem świata, który cechują głębokie nierówności. [...] są [one] przejawem tych nierówności, niezależnie od tego, czy dotyczą one przestrzegania praw człowieka, bezpieczeństwa, możliwości rozwoju ekonomicznego czy zagrożenia klęskami żywiołowymi”⁵.

W poddanym politycznym naciskom programowym kinie bułgarskim doby socjalistycznej problem emigracji był w zdecydowanym stopniu marginalizowany, a jego niezwykle tendencyjne przedstawienie wynikało z narzuconej, zideologizowanej interpretacji zarówno zjawisk z nieodległej przeszłości (związanych z wydarzeniami rozgrywającymi się w wyniku radykalnych przemian ustrojowych, które zaszły 9 IX 1944 r.), jak i współczesnych.

„Нито един народен враг от вътрешността на страната не бива да премине граничната бразда и всяка появила се там банда от диверсанти и шпиони трябва да бъде унищожена”⁶ – zdanie, wypowiedziane w 1946 r. przez pierwszego przywódcę państwowo-partyjnego Ludowej Republiki Bułgarii, Georgiego Dymitrowa, stało się nie tylko deklaracją wprowadzaną w życie przez bułgarskie władze państwowe aż do 1989 r., ale także swoistą wykładnią jedynej, dopuszczanej przez władze, realizacji tematu emigracji m.in. przez twórców bułgarskiego kina.

W kontekście poddanego ideologicznej interpretacji zjawiska emigracji, w kręgu zainteresowań twórców BRL-owskiej kinematografii niezwykle ważne miejsce zajął, odpowiednio akcentowany, obraz obrońcy granic socjalistycznego państwa – wykonawca nie podlegającego dyskusji polecenia „да се вземат всички мерки, за да се затвори границата така, че да се пресече всяка възможност за вражески или заблудени елементи да напускат безнаказано страната”⁷. W obrazach *Наша земя* (1952), w reżyserii Antona Marinowicza i Stefana Syrczadziewa, na podstawie scenariusza Anżeła Wagensztajna i Chaima Oliwera oraz *Границата* (1954), w reżyserii Nikoły Minczewa, na podstawie scenariusza

⁴ *Ibidem*, p. 17.

⁵ F. GEMENNE, *Migracje – szansa czy zagrożenie?*, transl. M. SZCZUREK, [in:] *Migranci, migracje. O czym warto wiedzieć, by wyrobić sobie własne zdanie*, ed. H. THIOLLET, Kraków 2017, p. 182.

⁶ С. РАЙЧЕВСКИ, *България под комунистическия режим 1944–1989*, София 2016, p. 285.

⁷ *Ibidem*, p. 282.

Gencza Stoewa, kreowano postaci heroicznych obrońców ojczyzny, strzegących jej przed Bułgarami, podejmującymi próby nielegalnego opuszczenia państwa, traktowanymi jako „изменници на родината” i „врагове на народа”⁸. Dzięki podobnym, niezwykle tendencyjnym produkcjom filmowym utrwalany był w społeczeństwie obraz uciekinierów – przestępców, którzy dla własnych, partykularnych interesów nie zawahają się przed działaniem na szkodę Ludowej Republiki Bułgarii i jej mieszkańców.

Twórcy filmowi jednoznacznie negatywnie i z dezaprobatą charakteryzowali rodaków opuszczających na stałe socjalistyczną ojczyznę. Odgórnie narzucony, krytyczny stosunek do przedstawicieli przedwrześniowego aparatu polityczno-administracyjnego nie pozwalał prezentować wnikliwej charakterystyki procesu emigracji na Zachód, który rozpoczął się zaraz po przewrocie 1944 r. Obawiający się aresztowań i procesów przed sądem ludowym, dawni urzędnicy państwowi, oficerowie, funkcjonariusze policji, właściciele ziemscy i przemysłowcy sprzeciwiający się kolektywizacji rolnictwa oraz nacjonalizacji przemysłu, przedstawiani jako sprawcy działań wymierzonych w socjalistyczną Bułgarię – to naznaczeni stygmatem zdrajcy, przedstawiciele bułgarskiej emigracji⁹, których postaciami przesyczone było przede wszystkim BRL-owskie kino kryminalno-szpiegowskie. Takie dzieła filmowe jak np. *Следите оставам* (1956, reż. Petyr Wasilew, scen. Paweł Weżinow, na podstawie własnej powieści pod tym samym tytułem), *Г-н Никой* (1969, reż. Iwan Terziev, scen. Bogomił Rajnow, na podstawie własnej powieści pod tym samym tytułem), *Цитаделата отговори* (1970, reż. Genczo Genczew, scen. Rangel Ignatow), czy *Няма нищо по-хубаво от лошото време* (1970, reż. Metodi Andonow, scen. Bogomił Rajnow, na podstawie własnej powieści pod tym samym tytułem), a wreszcie, bijący rekordy popularności, serial *На всеки километър* (pierwszy sezon: 1969, drugi sezon: 1971, reż. Nedełczo Czernew, Ljubomir Szarlandziew, scen. Paweł Weżinow, Swoboda Byczwarowa, Kostadin Kjuljumow, Ewgeni Konstantinow), jednowymiarowo i schematycznie akcentowały postać emigranta – kreśląc sylwetkę niemalże „podstawowego” i najgroźniejszego wroga socjalistycznej Bułgarii, który wspólnie z agentami wywiadów państw kapitalistycznych („imperialistycznych”) prowadził działania dywersyjne na szkodę naddunajskiego państwa¹⁰. Kino włączyło się tym samym w centralnie

⁸ *Ibidem*, p. 281.

⁹ *Ibidem*, p. 291.

¹⁰ Znakomita większość powstałych w okresie BRL-u filmów kryminalnych porusza temat działań na szkodę państwa bułgarskiego, prowadzonych przez przedstawicieli obcych wywiadów, wśród których zawsze znajdują się bułgarscy emigranci (często jako dywersanci wysyłani na tereny Bułgarii).

sterowany proces utwierdzenia niechęci wobec emigrantów, działając zgodnie z zaproponowanym przez Freuda spostrzeżeniem, że zbiorowość pobudzić można wyłącznie „za sprawą przesadnie silnych bodźców. Kto pragnie na nią wywrzeć wpływ, ten nie musi starać się o logiczne odmierzenie swych argumentów – musi je tylko przedstawić w formie najjaskrawszych obrazów, musi przesadzić i stale powtarzać to samo”¹¹.

Obiektywna narracja o ucieczce i uciekinierach, którzy podejmowali decyzję o tej formie sprzeciwu wobec narzuconych reguł funkcjonowania państwa socjalistycznego, ryzykując w przypadku niepowodzenia aresztowaniem, a nawet utratą życia, w przypadku sukcesu zaś – wydanym zaocznie wyrokiem skazującym na karę więzienia oraz szykanami ze strony organów władzy państwowej, jakim poddawani byli członkowie ich rodzin i bliscy, możliwa stała się dopiero po przemianach demokratycznych, które dokonały się w Bułgarii w 1989 r.

W 1994 r. Ilian Simeonow i Christian Noczew zaprezentowali film *Граница*, zrealizowany na podstawie scenariusza napisanego wspólnie z Emilem Tonewem. Nieprzypadkowo swym tytułem obraz ten nawiązywał do produkcji Minczewa z 1954 r. Na początku lat 90. XX w. twórcy podjęli próbę rozbicia monolitycznego pomnika bułgarskiego pogranicznika – heroicznego bohatera. Na ekranach kin pojawił się niezwykle brutalny obraz młodych żołnierzy, skoszarowanych w odizolowanym od świata zewnętrznego posterunku granicznym¹², poddanych dehumanizującej indoktrynacji, w wyniku której bezrefleksyjnie (i z sukcesami) wykonują rozkaz strzelania do wszystkich, którzy podejmują próbę nielegalnego przekroczenia granicy państwowej. Kreowany dotychczas wizerunek szlachetnego strażnika bezpieczeństwa socjalistycznej ojczyzny został tym samym zastąpiony portretem zbrodniarza w mundurze, zabijającego bezbronnych.

Opuszczający socjalistyczny „raj” stali się wreszcie w obrazie Simeonowa i Noczewa niechęcącymi „да плюят кръв в пандиза”¹³, podejmującymi desperackie decyzje ofiarami – uchodźcami „zmuszonymi opuścić kraj, by uciec przed niebezpieczeństwem”¹⁴. Twórcy filmu z 1994 r. odarli z politycznego, podszyconego propagandą kostiumu szpiega, zdrajcy i dywersanta, ludzi próbujących przekroczyć południową granicę Bułgarii. W obrazie *Граница* nie byli to już antysocjalistyczni wrogowie, którzy ukrywać się mieli za doskonałym kamuflażem – za „twarzą-

¹¹ A. MBEMBE, *Polityka wrogości*, transl. U. KROPIWIEC, Kraków 2018, p. 82.

¹² Wzdłuż granicy z Grecją, Turcją i Jugosławią została znacznie poszerzona strefa przygraniczna, która sięgała 10–20 km w głąb terytorium kraju. Był to obszar o ograniczonym dostępie dla osób postronnych. С. РАЙЧЕВСКИ, *България...*, p. 284.

¹³ И. СИМЕОНОВ, Х. НОНЧЕВ, *Граница* [филм], София 1994.

¹⁴ G. SCALETTARIS, *Uchodźcy, migranci – na czym polega różnica?*, transl. M. SZCZUREK, [in:] *Migranci, migracje...*, p. 102.

-zasłoną, pozorem twarzy [...] pseudonimem – fałszywym imieniem, które służy przede wszystkim do zmylenia”, których propaganda socjalistyczna przedstawiała jako wroga niekiedy zamaskowanego, „innym razem z odkrytą twarzą, [który] jest wśród nas, [...] zdolny pojawić się znienacka w biały dzień lub ciemną nocą, i każde jego zjawienie się niesie groźbę unicestwienia naszego sposobu życia”¹⁵. Simeonow i Noczew odważyli się pokazać „zwykłych” obywateli, podejmujących próby emigracji – zabijanych u wrót demokratycznego świata przez strażników opresyjnego systemu polityczno-społecznego.

„Тук не ми интересно. И по-точно, да избягаш навреме е начин да победиш”¹⁶ – tak na pytanie o powód, dla którego podjął próbę ucieczki z kraju, odpowiedział, schwytany przez funkcjonariuszy milicji ludowej, Dinko Jankow Chadzidinew/Loris (Dejan Sławczew – Deo), bohater filmu *Бунтът на Л* (2006), w reżyserii i na podstawie scenariusza Kirana Kołarowa. Dla młodego bohatera filmu (próbę ucieczki podjął w dzień wręczenia świadectwa ukończenia szkoły średniej) emigracja stała się tylko nieziszczonym marzeniem o wolności, a przejaw buntu doprowadził do niezwykle brutalnego (trwającego cztery lata) zetknięcia się z systemem socjalistycznej resocjalizacji¹⁷.

Ucieczka Lorisa to w filmie Kołarowa także działanie, mające na celu przezwycięzenie opisywanej przez Gabriela Liiceanu trwogi, jako „autentycznego lęku, wkraczającego w porządek wolności”¹⁸. Trwoga powoduje zależność wobec wywołującego ją Innego (w filmie – aparatu socjalistycznej władzy). Relacja z nim jest też niezbędna do przezwyciężenia trwogi. Jednak, dopóki:

jestem przez trwogę o władnięty, „inny” [władza] pozostaje potężny: jego władza żywi się moją trwogą. [...] przezwyciężenie trwogi potwierdza [...] wolę i wolność odważnego, a także [...] wywołuje *trwogę innego*. „Inny” [...] dochodzi do poznania trwogi, gdyż jest nie tylko tym, kto ją [...] wywołuje, ale też tym, kto daje okazję do jej przezwyciężenia¹⁹.

W efekcie tego procesu przezwyciężona przez młodego bohatera trwoga stała się trwogą Innego/władzy, którego przeraziła gwałtowność reakcji (bunt) tego, kto ważył się trwogę pokonać i odważnie dowieść swej wolności. Stopień prerażenia władzy jest wprost proporcjonalny do stosowanych wobec buntownika środków

¹⁵ А. МВЕМВЕ, *Polityka...*, p. 79.

¹⁶ К. КОЛАРОВ, *Бунтът на Л* [филм], София 2006.

¹⁷ „Ако не знаеш – ще те научим!! Ако не можеш – ще ти покажем!! Ако не искаш – ще те принудим!” *Ibidem*.

¹⁸ G. LIICEANU, *O granicy*, transl. A. ZAWADZKI, Kraków 2018, p. 38.

¹⁹ *Ibidem*, p. 42.

represji, gdyż, jak udowodniał rumuński filozof, podobnie jak „trwoga przezwy-
ciężona pozwala ujawnić się odwadze, tak „trwoga innego” wyzwala *strach*: on
zastrasza, ponieważ się boi”²⁰. Próby przekraczania granic – jawny dowód lekce-
ważenia nakazów władzy, rodziły wściekłość i graniczącą z sadyzmem przemoc.

Че имаме хора успели да напуснат страната ни, имаме, но кои са те?
Неудачници и примитивни типове. Да бягат, да се махат. С такива, като тебе
гражданино случаят е друг. Талантливи наши чедра подготвени за голяма цел.
Такива като тебе, не ги даваме. Жестоки сме, но справедливи²¹.

Film Kołarowa, będący jedną z wielu prób kinowego rozliczenia okresu so-
cjalistycznego w Bułgarii oraz następującego po nim tzw. czasu transformacji,
w jednoznaczny sposób przedstawia wykładnię polityki BRL-u wobec emigran-
tów w drugiej połowie lat 80. XX w. Deklarowana przez dyrektora więzienia, do
którego trafił młody bohater filmu, troska o wykształconą, zbuntowaną młodzież
ukrywała wyrażany i przedstawiany w bułgarskim kinie od lat 50. do końca lat
80. XX w. strach władz robotniczo-chłopskiego państwa przed potencjalnym za-
grożeniem, którego upatrywano w niekontrolowanym opuszczaniu państwa przez
osoby wykształcone – przedstawicieli inteligencji. To głównie oni zostali przedsta-
wieni jako ofiary systemu, ku którym skierowane były lufy karabinów pilnujących
granic żołnierzy i siła milicyjnego aparatu represji. Twórcy kina socjalistycznego
nie odważyli się uderzyć w jeden z ideowych fundamentów państwa i ukazać ro-
botników przemysłowych oraz rolnych, pragnących uciec z robotniczo-chłopskie-
go, socjalistycznego „raju”.

Przemiany demokratyczne, które nastąpiły w Bułgarii po 1989 r., wiązały się
z otwarciem granic i teoretycznie niczym nieograniczoną możliwością weryfikacji
marzeń o dostatnim życiu poza terytorium kraju. Problem emigracji i emigran-
tów stał się jednym z ważniejszych tematów kina bułgarskiego od początku lat 90.
XX w.

W 2002 r. swą premierę miał film *Емигранти*, w reżyserii Iwajło Christo-
wa i Ludmiła Todorowa, na podstawie scenariusza autorstwa Todorowa. Jest on
opowieścią o trzech przyjaciółach, marzących o lepszej przyszłości w Argentynie,
żyjących na specyficznej wewnętrznej emigracji – niejako poza strukturami pań-
stwa (Myro – Iwan Radoew, Iwajło-Szpera – Dejan Donkow i Juri – Waleri Jorda-
now). Bułgaria to dla nich miejsce, gdzie „не можеш да умираш красиво. Щеш
да живееш – няма как”²². Do wyjazdu skłania bohaterów – podobnie jak wiele in-

²⁰ *Ibidem*, p. 43.

²¹ К. КОЛАРОВ, *Бунтът на Л.*

²² И. ХРИСТОВ, Л. ТОДОРОВ, *Емигранти* [филм], София 2002.

nych osób, przedstawionych we współczesnym kinie bułgarskim – rozpowszechniona i uniwersalna, zakorzeniona często jeszcze w XIX w. (szczególnie wśród mieszkańców państw dawnego bloku wschodniego) i wytworzona przez kulturę migracyjną, opowieść o rychłym i niechybnym awansie społecznym, dostępnym poza granicami kraju ojczystego, dzięki własnej pracy. W oparciu o tę narrację zrodził się mit wyjazdu na Zachód, którego aktywizacja następowała wprost proporcjonalnie do rosnącego bezrobocia (realnego lub wyimaginowanego), braku możliwości realizacji marzeń i nasilającego się przeświadczenia o powszechnej korupcji²³.

Według propozycji przedstawionych przez Everetta S. Lee dla procesu migracji, zgodnie z teorią *push-and-pull*, charakterystyczne są dwa czynniki – wypychający i przyciągający²⁴. Bohaterów filmu Christowa i Todorowa nie „wyganiają” z Bułgarii, charakterystyczne dla obrazów, odnoszących się do realiów socjalistycznych, sprzeciw wobec autorytaryzmu i pragnienie wolności, lecz przede wszystkim – problemy natury ekonomicznej i marzenie o lepszym, tj. dostatnim życiu. Czynnikiem przyciągającym, oprócz wiary w praworządność demokratycznego państwa, jest niczym niepodbudowane przekonanie o szerokich perspektywach, jakie otworzą się przed nimi na owianym aurą dostatku Zachodzie.

W obrazie *Емигранти* uderzała deklarowana przez jednego z bohaterów, skatologicznie uzasadniana, dostrzegana przez przyjaciół, różnica cywilizacyjna istniejąca rzekomo między „prymitywnymi” Bułgarami i „rozwiniętymi kulturowo” Europejczykami²⁵. Poczucie bycia gorszym, pochodzenia z regionu, gdzie „Европа свършва, но никога не започва”²⁶, pogłębiało kompleksy i utwierdzało postanowienie o konieczności wyjazdu, zerwania z „wypychającym” poczuciem stygmatyzującej peryferyjności.

Do obrazu bohaterów kina bułgarskiego, którzy z różnych powodów nie mogli zrealizować marzenia o emigracji i nie dane im było zweryfikować wizji bogatego oraz wolnego Zachodu, twórcy filmowi działający po roku 1989 dodali portrety postaci, którym udało się wyjechać i na własne oczy przekonać o prawdziwości emigracyjnego mitu.

²³ M. P. GARAPICH, *Czy migracja to dla Polaka awans społeczny?*, [in:] *Migranci, migracje...*, p. 188.

²⁴ A. ZWOLIŃSKI, *Historie ludzkich wędrówek*, Kraków 2013, p. 52.

²⁵ „– Омириса целия район./ – Това защото ядем лайна [...] А още в Библията е казано – по лайната ще ги познаете. Сега лайната ни миришат като на всеки българин, обаче това е временно положение. Защото сме тръгнали към Европа, а в Европа не взимат хора с мизлив лайна. Искаме ли в Европа, лайната трябва да замиришат като техните. Да миришат леко, фино”. И. ХРИСТОВ, Л. ТОДОРОВ, *Емигранти*.

²⁶ С. КОМАНДАРЕВ, *Светът е голям и спасение дебне отвсякъде* [филм], София 2008.

Autorzy takich obrazów jak np. *Писмо до Америка* (2001, reż. i scen. Iglika Trifonowa), *Светът е голям и спасение дебне отвсякъде* (2008, reż. Stefan Komandarew, scen. Stefan Komandarew, Juri Daczew, Duszan Milić, na podstawie powieści Iliji Trojanowa pod tym samym tytułem), *TILT* (2011, reż. Wiktor Czuczukow, scen. Borisław Czuczukow, Wiktor Czuczukow), *Котка в стената* (2019, reż. i scen. Mina Milewa, Wesela Kazakowa), czy *18% суво* (2020, reż. Wiktor Czuczukow, scen. Hilary Norrish, Dolja Gawanski, Zachari Karabaszwiew, na podstawie powieści Karabaszwiewa pod tym samym tytułem), osadzali swych, udających się lub przebywających na emigracji bohaterów w wyraźnym kontekście społecznym i ekonomicznym. Decyzja o wyjeździe była determinowana nie tylko oczekiwanymi korzyściami finansowymi, ale także pragnieniem osiągnięcia innych, podstawowych wartości i celów, charakterystycznych dla emigrantów. Wśród nich na plan pierwszy, zaraz po zamożności, wysuwała się chęć uzyskania odpowiednio wysokiego statusu (zarówno ekonomicznego, jak i społecznego), autonomii (braku zależności) oraz potrzeba moralności (uczciwości i poszanowania godności)²⁷. Akcentowanie przez twórców filmowych jako prymarnych względów ekonomiczno-financeowych, którymi kierowali się portretowani w obrazach kinowych bułgarscy emigranci, na stałe uczyniło z kwestii niedoborów materialnych powszechny element „wypychający”. „Przyciągającym” stała się wiara w „amerykański sen”.

To właśnie wizja *american dream* przyciągnęła do Niemiec początku lat 90. XX w. młodych bohaterów filmu *TILT* Czuczukowa – Stasza (Jawor Bacharow), Gogo (Owanes Torosjan) i Angeła (Iwajło Dragiew). Po upadku muru berlińskiego trzech przyjaciół przedostało się do RFN z nadzieją na uczciwe zarobienie pieniędzy, dzięki którym pragnęło zrealizować marzenie o otwarciu w Sofii upragnionego lokalu z automatami do gry. Wkrótce jednak młodzi ludzie doszli do wniosku, że „тука по-умряло е от в затвора”²⁸ – przyjaciele prowadzą monotonne życie w prowincjonalnym niemieckim miasteczku, wolny czas spędzają pijąc kradziony alkohol, w domu, który dzieli z grupą podobnych sobie *gastarbeiterów*. Sportretowani przez Czuczukowa Bułgarzy zasilili szeregi niewykwalifikowanych przybyszów zza żelaznej kurtyny, którzy znaleźli zatrudnienie w sektorach gospodarki „mniej atrakcyjnych dla lokalnej siły roboczej”, praca w których charakteryzowana jest jako „DDD (*dirty, dangerous, demanding* – brudna, niebezpieczna, ciężka)”²⁹. Kopanie grobów na miejscowym cmentarzu, urozmaicane kradzieżami drobnego AGD i wizytami w piwiarni, doprowadziło sportretowanych w filmie Sa-

²⁷ A. ZWOLIŃSKI, *Historie...*, p. 52.

²⁸ В. Чучков, *TILT* [филм], София 2011.

²⁹ C. SCHMOLL, C. BEAUCHEMIN, *Czy migranci to głównie bezrobotni i osoby korzystające z łączenia rodzin?*, transl. M. SZCZUREK, [in:] *Migranci, migracje...*, p. 27.

szo, Gogo i Angęła do rozczarowującego wniosku, że „животът като цял е тъп”³⁰. Częste kontrole przedstawicieli władz lokalnych (skądinąd słusznie wytykających brak porządku w wynajmowanym przez Bułgarów domu) pogłębiały uczucie swoistej stygmatyzacji imigrantów³¹, którzy w kontaktach z mieszkańcami miasteczka nie przyznawali się do swego pochodzenia (większe zaufanie, szczególnie u kobiet, wzbudzając np. jako Włosi). Ich próby integracji były bardzo nieudolne, nie znali języka, żyli niejako obok – zarówno członków niemieckiego społeczeństwa, jak i ojczyzny, o której informacje czerpali z obrazków (nie rozumiejąc, co mówi komentator), ukazujących się na ekranie telewizora. Decyzja o powrocie do Bułgarii tylko pogłębiła frustrację, gdyż wielu z tych, którzy zostali, zdobyło, wykorzystując zawirowania związane z przemianami politycznymi w państwie (często w nieuczciwy sposób), majątek i pozycję.

Przeciwieństwem młodych, niewykwalifikowanych marzycieli – grabarzy na niemieckim cmentarzu – był Kamen (Petyr Antonow), jeden z bohaterów debiutu fabularnego Igliki Trifonowej *Писмо до Америка*³². Bułgarski imigrant w Nowym Jorku, reżyser teatralny przygotowujący nową sztukę w jednym z teatrów, człowiek realizujący swe marzenia, zafascynowany nowym miejscem, konfrontowanym z Bułgarią końca lat 90. XX w., który pomimo tego, że otaczali go ludzie, odczuwał doskwierającą mu samotność. „и съм щастлив и много уплашен, мисля, но непрекъснато разговарям с теб”³³ – Kamena dręczył brak kontaktu z najbliższymi: z pozostawionym w kraju przyjacielem Iwanem (Filip Awramow), z którym bohater „rozmawiał” za pośrednictwem przesyłanych do Bułgarii nagrań video, za ich pośrednictwem zwierając się ze swych poszukiwań tożsamości w zglobalizowanym świecie. Jak przekonywała autorka filmu, oderwanie się od własnych korzeni kulturowych nie jest możliwe. Trifonowa, apologizując w swym obrazie folklor, tj. budujący tożsamość element jednoczący, ukazała jego rolę jako ważnego (szczególnie w kontekście emigracji) składnika umacniającego tożsamość w kontakcie z innym/obcym oraz w procesie integracji ze współczesnością i nowym środowiskiem³⁴.

Samotność Kamena z filmu Trifonowej i monotonia oraz brak perspektyw młodych grabarzy sportretowanych przez Czuczkowa stały się udziałem

³⁰ В. ЧУЧКОВ, *TILT*.

³¹ U. ЕСО, *Миграция...*, p. 17.

³² Więcej o filmie vide: W. JÓŹWIAK, *Wyprawa współczesnego bohatera – casus bułgarski*, [in:] *Bezdroża komunikacji. Kontakt, porozumienie, akceptacja*, eds. M. BAER, I. LIS-WIELGOSZ, E. SZPERLIK, Poznań 2022, p. 253–262.

³³ И. ТРИФОНОВА, *Писмо до Америка* [филм], София 2001.

³⁴ И. БРАТОВА-ДАРАКЧИЕВА, *Българското игрално кино от Калин Орелът до Мисия „Лондон”*, София 2013, p. 276.

Aleksandra Georgiewa (Carlo Ljubek), bohatera *Светът е голям и спасение дебне отвсякъде* Stefana Komandarewa. Aleksander i jego rodzice zmierzili się z wszystkimi trudnościami, piętrzącymi się przed bułgarskimi emigrantami, którzy na podróż w poszukiwaniu lepszej przyszłości jako uchodźcy zdecydowali się jeszcze w czasach BRL-u (bohaterowie filmu opuścili kraj w 1983 r.). Uniknięcie pojmania (lub zastrzelenia) na granicy nie było jedynym problemem, z którym musieli się zmierzyć Wasil i Jana (Christo Mutaftchiew i Ana Papadopulu) oraz mały Saszo. Bohaterowie szybko przekonali się, że uchodźca/imigrant w kraju, do którego przybył (czasowo lub na stałe), był postrzegany jako *obcy* ze wszystkimi tego, głównie negatywnymi, konsekwencjami.

Zgodnie z koncepcją, zaproponowaną przez Norberta Eliasa i charakteryzującą relacje zachodzące pomiędzy „tutejszymi” i przybyszami (uchodźcami/imigrantami), ich napływ zawsze stanowi wyzwanie dla społeczności tubylczej – „rodzą się napięcia, gdyż trzeba „przybyszom” ustąpić miejsca, którego oni z kolei dla siebie szukają”³⁵. Członkom przedstawionej w filmie miejscowej populacji (włoskiej oraz niemieckiej) imigranci jawili się jako *obcy*, naruszający linię podziału, konstytuującą opozycję *my* – *oni*. Przeciwwstawiając się ustalonemu podziałowi, „występują przeciw klarowności świata”³⁶.

Bernhard Waldenfels wiązał powstanie państw narodowych z wykreowaniem politycznej definicji obcości, zgodnie z którą *obcy* to ten, kto „nie należy do własnego państwa i nie ma tej samej narodowości”³⁷. Był on identyfikowany, jak przekonywał Georg Simmel, jako osoba będąca szczególnego rodzaju elementem społeczności, do której przybyła (i wśród członków której chce pozostać), gdyż jej udział w grupie „obejmuje zarazem moment wykluczenia”³⁸.

- Господин коменданте! Ние сме бежанци от една диктатура. Не сме престъпници. Имаме права! Държите ни тук с години. Превръщате ни в затворници. Не искаме децата ни да израснат тук. Хората забравиха професиите си. Стига!
- Всички знаем, че получавате по 10 долара на човек на ден. За нас! А ги прибирате вие! Затова стоим тук с години!
- [...] Дайте ни документи!
- Искामе по-бързи процедури, по-добра храна, езикови курсове.
- Не си мислете че една демократична държава ще търпи анархия и хаос.

³⁵ Z. BAUMAN, *Socjologia*, transl. J. ŁOZIŃSKI, Poznań 1996, p. 56.

³⁶ *Ibidem*, p. 61.

³⁷ B. WALDENFELS, *Topografia obcego. Studia z fenomenologii obcego*, transl. J. SIDOREK, Warszawa 2002, p. 21.

³⁸ *Ibidem*, p. 36.

В моите правомощия е веднага да ви върна там, откъдето сте дошли. Нямаме нужда от побойници и лумпени. [...] Нещастници! Ще изгните тук!³⁹.

Rozmowa uchodźców/emigrantów, oburzonych poniżającym traktowaniem w obozie przejściowym w Trieście, z komendantem obozu (Georgi Kadurin) ujawniła stereotypy (i będące ich efektem działania dyskryminujące), które kształtowały opinie o barbarzyńskich przybyszach (*obcych*) ze wschodu i generowały strach przed ich odmiennością. Wszystko to sprawiło, że *obcy* (imigrant) był postrzegany jako wróg, a zaniepokojenie jego pojawieniem się wiązało się nieodłącznie z poczuciem zagrożenia⁴⁰.

Wieloletnia izolacja w fatalnych warunkach socjalno-bytowych obozu przejściowego, upokarzające oczekiwanie na rozpatrzenie wniosku o azyl – to ukazane w obrazie Komandarewa próby uporania się z *obcym* przez jego przedłużającą się izolację i zniechęcenie do pozostania (swoista forma unicestwienia problemu). Przerwanie tego procesu możliwe jest w filmie wyłącznie dzięki kolejnej ucieczce bohaterów: opłaceniu nielegalnego przeprowadzenia przez granicę i przedostaniu się do Niemiec.

Młody bohater filmu Komandarewa, podobnie jak Zachary, Stella i Danny (Ruszen Widinliw, Dolia Gawanski, Samuel Finci) z 18% *cuvo* Czuczkowa, to imigranci, którzy przybywając do upragnionego „zachodniego raju” ulegli – z różnym skutkiem – bardziej subtelnej formie radzenia sobie z *obcym*, procesowi przyswojenia „obiecującemu strzec obcego poprzez opracowanie go i absorpcję”⁴¹. Max Weber dostrzegał w tym typowy dla nowożytnego Zachodu dowód na myślenie wynikające z realizacji projektu dominacji w świecie. W proces przyswojenia wpisane zostały formy ześrodkowania, w których obce zawsze zostaje skupione wokół własnego – poprzez egocentryzm (wychodzący od tego, co indywidualnie własne) oraz etnocentryzm (trzymający się tego, co własne, kolektywne)⁴².

Przedstawione w obrazie Komandarewa losy Aleksandra Georgiewa ukazały klęskę procesu przyswojenia. Wraz z rodzicami dotarł on do Niemiec, gdzie okazało się, że deklaracja ojca wygłoszona u początku podróży – „за него там ще има по-добро бъдеще”⁴³, była tylko uludą. Małżeństwo Jany i Wasila się rozpadło⁴⁴,

³⁹ С. КОМАНДАРЕВ, *Светът е голям и спасение дебне отвсякъде*.

⁴⁰ В. WALDENFELS, *Топография...*, p. 44.

⁴¹ *Ibidem*, p. 48.

⁴² *Ibidem*, p. 48–49.

⁴³ С. КОМАНДАРЕВ, *Светът е голям и спасение дебне отвсякъде*.

⁴⁴ „Татко от 15 години не живееше с нас. Мама сама ме отглежда. Мама се срамуваше от себе си, провалено то семейство. Много плачеше”. *Ibidem*.

a Aleksander, wiodąc samotne i monotonne życie, zarabiał tłumaczeniem instrukcji obsługi drobnych urządzeń elektrycznych. Żyjąc niejako w zawieszeniu między nową ojczyzną a Bułgarią, o której wspomnienia wyparła amnezja – efekt wypadku samochodowego, nie potrafił zbudować swej przyszłości jako przyswojonego imigranta. Zaproponowanym przez twórców obrazu lekarstwem na emigracyjną traumę była podróż do źródeł, krainy dzieciństwa – Bułgarii, którą główny bohater odbył wraz z dziadkiem – baj Danem (Miki Manojłović).

„Възпитаваме ги като немски граждани. Европейци”⁴⁵ – z pewną dozą zażenowania Danny, bohater obrazu *18% сиво*, tłumaczy bratu, Zacharemu, dlaczego jego synowie nie odpowiadają wujowi na wypowiedziane po bułgarsku powitanie. Zasygnalizowany przez Czuczkowa proces to specyficzny, wyrafinowany rodzaj etnocentrycznego przyswojenia (niezwykle zbliżony do wywłaszczenia) – europocentryzm. Jego cechą charakterystyczną jest założenie, że „własne w konfrontacji z obcym samo okaże się stopniowo *całością* i tym, co *powszechne*”⁴⁶. Europocentryzm wynika z przekonania, że dziedzictwo Europy jest „inkarnacją i strażnikiem prawdziwej wiary, słusznego rozumu, prawdziwego postępu, cywilizowanej ludzkości, uniwersalnego dyskursu”⁴⁷. Takie stanowisko upoważniać ma do wydawania osądów „w imieniu” cywilizacji europejskiej, której osądzający mienia się samozwańczymi rzecznikami. Mieszkańcy Bałkanów, sportretowani w filmie Bułgarzy to dla „prawdziwego” Europejczyka osoby z Europy marginalnej, która, jak dowodził Waldenfels (opierając się na pracach Hansa Georga Gadamera), „zaczynała się już w Duisburgu albo w Neu-Ulm”⁴⁸. Czuczkow pokazuje, że europejskość, szczególnie w kontekście emigracyjnym, traktowana jest jako wartość mierzalna, której może być więcej lub mniej – ten, kto nie należy do nas (nie jest uważany za stuprocentowego Europejczyka), jawi się jako barbarzyńskie zagrożenie i musi zostać poddany wykorzeniającej „europeizacji”.

Z emigracją/imigracją w ogromnym stopniu związana jest tożsamość terytorialna (jej przemiany). Według Davida M. Hummona, „zakorzenieniu codziennemu” charakterystycznemu dla osób, które w danym miejscu się urodziły, należy przeciwstawić, stające się udziałem bohaterów filmów Czuczkowa, Komandarewa, a także Iriny i Władimira (Irina Atanasowa, Anieł Genow) z obrazu *Комка в стената* (Milewej i Kazakowej) – „zakorzenienie ideologiczne”. To przywiązanie, wynikające ze świadomego wyboru, stanowi aktywną przynależność, kreowaną dzięki „świadomemu wysiłkowi danej osoby i włącza zaangażowanie w aktyw-

⁴⁵ В. Чучков, *18% сиво* [филм], София 2020.

⁴⁶ В. WALDENFELS, *Топография...*, p. 146.

⁴⁷ *Ibidem*, p. 147.

⁴⁸ *Ibidem*.

ności podejmowane w celu poprawy stanu danego miejsca, zainteresowanie jego przeszłością i przyszłością oraz porównywanie go z innymi miejscami”⁴⁹.

„– Къща, това място може ли някога да ни стане дом?/ – Ще го превърнем в дом”⁵⁰ – ten fragment rozmowy dwojga bohaterów filmu Czuczkowa, Zacharego i Stelli, wyraża kwintesencję emigracji: nowe zakorzenienie wymaga od przybysza nauki nowego miejsca, dostosowania i działania na jego rzecz bez wpływania na zmianę charakteru i ducha. Bohaterowie *18% сиво* to imigranci, którzy nie biorą pod uwagę powrotu do ojczyzny, godzą się na czasem dyskryminujące przyswojenie (np. oderwane dzieci od bułgarskiej tradycji i języka). Odnaleźli się w nowych realiach, ideologicznie zakorzenili, symbolicznie podtrzymując rodzime tradycje kulturowe wyłącznie sporadycznie (z nostalgii) gotowanymi w domu bułgarskimi potrawami.

„Имах нужда от различен въздух, смяна на мястото. А идеално място няма. Винаги е по-добре там, където не сме”⁵¹ – rzeczywistość emigracyjna weryfikuje marzenia i uczy pokory, ale daje szansę znalezienia własnego miejsca na ziemi. Swój film o zasiedziałyach imigrantach reżyser Wiktor Czuczkwow scharakteryzował jako opowieść o współczesnym człowieku, który szuka odpowiedzi na pytania o powody, dla których ludzie się przemieszczają, czego brakowało im w miejscu, które opuścili i co mają nadzieję znaleźć w miejscu docelowym⁵². „– Какви мечти имахме, когато си тръгнахме от Варна./ – Всички имат някакви мечти, когато си тръгват от някъде”⁵³.

Ewenementem w emigracyjnym kinie bułgarskim jest *Котка в стената*. Film Miny Milewej i Wesely Kazakowej to ironiczno-dramatyczna i socjalno-krytyczna opowieść o życiu bułgarskich emigrantów w wieloetnicznej dzielnicy Londynu. Pod względem podejścia do problemu emigracji obraz koresponduje z rok młodszym dziełem Czuczkowa i przedstawia bułgarskie rodzeństwo, ideologicznie zakorzenione w zastanym środowisku, zintegrowane z nową społecznością, które nie cierpi z powodu tęsknoty za ojczyzną i w żadnym wypadku nie planuje do niej powrotu. Przedstawione przez reżyserki bułgarskie rodzeństwo, Irinę i Władimira, wyróżnia duma i ambicja prowadząca do bezustannej walki z brytyjską dyskryminacją socjalną. Chcąc utrzymywać się z pracy, nie godzą się na przyjmowanie zasiłku, co sprawia, że stają się antagonistami korzystających z pomocy społecznej

⁴⁹ A. BIELEWSKA, *Tożsamość narodowa jako tożsamość terytorialna w kontekście migracji*, Warszawa 2019, p. 40–41.

⁵⁰ B. ЧУЧКОВ, *18% сиво*.

⁵¹ *Ibidem*.

⁵² B. ЧУЧКОВ, *18% сиво*. Как се получава цвят за щастие, bnt.bg/news/18-sivo-293736news.html [5.05.2022].

⁵³ B. ЧУЧКОВ, *18% сиво*.

Brytyjczyków, którzy zarabiających na swoje utrzymanie imigrantów traktują jak *obcych*, sugerując im, że powinni wrócić tam, skąd przybyli. Dotykająca bohaterów erozja systemu społecznego i promowanie postaw pasożytniczych, niepewność przyszłości, brak przejrzystości reguł zatrudnienia i poszukiwania pracy, agresja, cechująca kontakty międzyludzkie, okazują się nie mieć tożsamości narodowej⁵⁴ ani kulturowej i charakteryzować zarówno „България”⁵⁵, jak i portretowane w filmie Zjednoczone Królestwo.

Temat emigracji w kinie bułgarskim, negatywnie modyfikowany ideologicznie i propagandowo w okresie BRL-u oraz obiektywizowany w obrazach powstałych po 1989 r., stał się jednym z najważniejszych problemów poruszanych przez twórców filmowych. Korespondując z dziełami analizującymi sytuację wewnętrzną kraju na przestrzeni lat, stał się częścią dyskursu, dotyczącego przemian zachodzących w społeczeństwie bułgarskim od 1944 r. do czasów współczesnych. Konfrontacja marzeń o dostatnim życiu na Zachodzie z problemami, z jakimi musi borykać się Bułgar, który podjął próbę budowania swej przyszłości w nowym, często niechętnym przybyšom społeczeństwie, to obraz losów poddawanego procesowi przyswojenia *obcego*. Takie filmy, jak np. *Писмо до Америка* Igliki Trifonowej, *TILT* Wiktora Czuczkowa czy *Светът е голям и спасение дебне отвсякъде* Stefana Komandarewa, są opowieściami o samotności, której często towarzyszy poszukiwanie tożsamości i poczucie odrzucenia. Inne światło na kwestię życia Bułgarów poza granicami kraju rzucili twórcy obrazów *18% сиво* i *Котка в стената*. Autorzy dzieł powstałych w drugiej dekadzie XXI w. ukazali nowatorskie ujęcie problemu migracji. Przedstawieni w filmach bohaterowie to ludzie o nowej tożsamości terytorialnej, którzy odnaleźli dla siebie miejsce w nowej rzeczywistości i – co więcej – starali się walczyć z zastanym systemem o swoje prawa.

Kino odnoszące się do problemów, związanych z losami bułgarskich emigrantów i ich życiem poza granicami kraju, jest szczególnie istotne w kontekście dotykającego współczesną Bułgarię problemu migracyjnego, który sprawia, że uchodźcy szukający schronienia w naddunajskim państwie doświadczają ze strony Bułgarów zachowań, z którymi wcześniej borykali się oni sami, przybywając do Europy Zachodniej. Jedną z pierwszych prób przedstawienia tego nowego zderzenia, zachodzącego pomiędzy *swoim* i *obcym*, jest obraz *Српак* z 2020 r., w reżyserii i na podstawie scenariusza Iwajło Christowa.

⁵⁴ А. МАРТОНОВА, *Иронично-абсурдният чар на „Котка в стената“*, artstudies.bg/platforma/иронично-абсурдният-чар-на-котка-в-ст [30.04.2022].

⁵⁵ В. ЧУЧКОВ, *18% сиво*.

Bibliografia

Źródła (filmografia)

- АНДОНОВ М., *Няма нищо по-хубаво от лошото време* [филм], София 1970.
ВАСИЛЕВ П., *Следите остават* [филм], София 1956.
ГЕНЧЕВ Г., *Цитаделата отговори* [филм], София 1970.
КОЛАРОВ К., *Бунтът на Л* [филм], София 2006.
КОМАНДАРЕВ С., *Светът е голям и спасение дебне отвсякъде* [филм], София 2008.
МИЛЕВА М., КАЗАКОВА В., *Котка в стената* [филм], София 2019.
СИМЕОНОВ И., НОЧЕВ Х., *Граница* [филм], София 1994.
ТЕРЗИЕВ И., *Г-н Никой* [филм], София 1969.
ТРИФОНОВА И., *Писмо до Америка* [филм], София 2001.
ХРИСТОВ И., ТОДОРОВ Л., *Емигранти* [филм], София 2002.
ХРИСТОВ И., *Страх* [филм], София 2020.
ЧЕРНЕВ Н., ШАРЛАНДЖИЕВ Л., *На всеки километър* [сериен филм], София 1969, 1971.
ЧУЧКОВ В., *TILT* [филм], София 2011.
ЧУЧКОВ В., *18% сиво* [филм], София 2020.

Opracowania

- BAUMAN Z., *Socjologia*, transl. J. ŁOZIŃSKI, Poznań 1996.
BIELEWSKA A., *Tożsamość narodowa jako tożsamość terytorialna w kontekście migracji*, Warszawa 2019.
ECO U., *Migracje i nietolerancja*, transl. K. ŻABOKLIICKI, Warszawa 2019.
GARAPICH M. P., *Czy migracja to dla Polaka awans społeczny?*, [in:] *Migranci, migracje. O czym warto wiedzieć, by wyrobić sobie własne zdanie*, ed. H. THIOULET, Kraków 2017, p. 187–192.
GEMENNE F., *Migracje – szansa czy zagrożenie?*, transl. M. SZCZUREK, [in:] *Migranci, migracje. O czym warto wiedzieć, by wyrobić sobie własne zdanie*, ed. H. THIOULET, Kraków 2017, p. 181–183.
JÓŹWIAK W., *Wyprawa współczesnego bohatera – casus bułgarski*, [in:] *Bezdroża komunikacji. Kontakt, porozumienie, akceptacja*, eds. M. BAER, I. LIS-WIELGOSZ, E. SZPERLIK, Poznań 2022, p. 253–262.
LIICEANU G., *O granicy*, transl. A. ZAWADZKI, Kraków 2018.
MBEMBE A., *Polityka wrogości*, transl. U. KROPIWIEC, Kraków 2018.
SCALETARIS G., *Uchodźcy, migranci – na czym polega różnica?*, transl. M. SZCZUREK, [in:] *Migranci, migracje. O czym warto wiedzieć, by wyrobić sobie własne zdanie*, ed. H. THIOULET, Kraków 2017, p. 102–105.
SCHMOLL C., BEAUCHEMIN C., *Czy migranci to głównie bezrobotni i osoby korzystające z łączenia rodzin?*, transl. M. SZCZUREK, [in:] *Migranci, migracje. O czym warto wiedzieć, by wyrobić sobie własne zdanie*, ed. H. THIOULET, Kraków 2017, p. 26–28.
Słownik Języka Polskiego PWN, ed. M. SZYMCZAK, Warszawa 1999.
WALDENFELS B., *Topografia obcego. Studia z fenomenologii obcego*, transl. J. SIDOREK, Warszawa 2002.
ZWOLIŃSKI A., *Historie ludzkich wędrówek*, Kraków 2013.

- БРАТОВА-ДАРАКЧИЕВА И., *Българското игрално кино от Калин Орелът до Мисия „Лондон“*, София 2013.
- МАРТОНОВА А., *Иронично-абсурдният чар на „Котка в стената“*, artstudies.bg/platforma/иронично-абсурдният-чар-на-котка-в-ст [30.04.2022].
- РАЙЧЕВСКИ С., *България под комунистическия режим 1944–1989*, София 2016.
- ЧУЧКОВ В., *18% сиво. Как се получава цвят за щастие*, bnt.bg/news/18-sivo-293736news.html [5.05.2022].

Dr hab. Wojciech Józwiak prof. UAM

<http://orcid.org/0000-0001-8433-0135>
Adam Mickiewicz University Poznań
Faculty of Polish and Classical Philology
Institute of Slavic Philology
ul. Fredry 10
61-701 Poznań, Polska/Poland
wojj@amu.edu.pl

Summary

Migrations in the Slavic Cultural Space From the Middle Ages to the Present Day

I. On the Migration of Serbs in the Early Modern Era

1.

Isidora Točanac Radović

The Great Migration of Serbs and the Question of the Serbian Ethnic and Religious Community in the Habsburg Monarchy

During the Great Turkish War (1683–1699), tens of thousands of Serbs, with their patriarch and clergy, fled from the Ottoman territory and arrived in the territories under the Habsburg rule. During this event, known as the Great Migration of 1690, the majority of the refugees settled in the areas that had been part of the Kingdom of Hungary before the Ottoman conquest and then conquered by the Habsburg army in the Great Turkish War. The newly settled population had the potential to revitalise the territory it inhabited, both economically and demographically. Accepting them into his country and under his rule, Emperor Leopold I granted Serbs the right to profess the Orthodox faith freely and the right to have their own church organisation by his special edicts issued

Summary

between 1690 and 1695. The ruler regulated the rights, income and status of the Orthodox clergy, granted the Serbian people the right to participate in the election of their church leader, released them from paying tithes to the Roman Catholic Church, etc. The Privileges of Leopold I that granted rights to Serbs as the faithful of the Orthodox Church determined the legal and political status of the Serbian people in the Kingdom of Hungary as part of the Habsburg Monarchy. In this way, the Serbian Orthodox population was singled out from the established legal framework and became a special category both in the legislation and in the class society of the Kingdom of Hungary. The aim of this paper is to answer the question of how an Orthodox community became privileged in a state where the Roman Catholic faith was dominant. The motives of the rulers are explained, the view of the Hungarian nobility, the county authorities and the Roman Catholic Church on the Privileges is presented, as well as the ways in which Serbs tried to defend their privileged rights.

Keywords: Great Migration of the Serbs, Orthodox Church, Orthodox Community, Emperor Leopold I, privileges, Serbs, Habsburg Monarchy, Hungary, 17th–18th century

2.

Szvetlána Borál

The Patriarchal Paradigm in Migration: The Social Challenges of the Serbian Family in Hungary After the Great Migration

Inhabiting the Upper Danube in Hungary after the Great Migration of 1690, Serbs and other Balkan peoples brought not only the culture and tradition of their homeland, but also a kind of patriarchal pattern that was deeply rooted in all social and private spheres of immigrant life. No laws, threats or punishments could change this patriarchal paradigm, and customary rules was above the law. Although many changes in family life and the position of women have been visible since the third decade of the 18th century, most of the harmful customs continued to be practiced in the later period. In this paper, we deal with family conflicts among Serbian immigrants, which are reflected in intergenerational conflicts, the harsh customary right of parents to sell girls for marriage and its consequences, as well as gender inequality.

Keywords: Great Migration, tradition, gender relations, harmful customs, family conflicts

3.

Jelena Ilić Mandić

The Military Frontier and Emigration Challenges in the 18th Century

The Military Frontier initially served as the defence system of the Habsburg Monarchy, but in the 18th century its purposes expanded to include tasks ranging from the security of the state border to the management of the state cordon sanitaire and the migration process itself. In addition, the Frontier itself was subject to the Habsburg population policy. It was a proactive policy, as in other

European states at the time. Many 18th-century sources have shown that population size and defence of the border benefitted from the settlement of immigrating Ottoman subjects. That meant that their arrival in the Monarchy (specifically, the Military Frontier) was not illegal, and certainly not unwanted, unlike the emigration of the local population to the Ottoman side. In general, it is difficult to define the legal status of migrants in the context of the then-existing regulations, state intentions (e.g. population policy) and migrant motives (e.g. escaping tax or military obligations). The authorities tried to strengthen their hold over the border area by improving the mechanisms for the control of safety and health, as well as by introducing measures such as a census of individuals and the whole population. The interest of the government was to keep the Military Frontier well-populated, so resistant to the emigration challenges.

Keywords: 18th century, Habsburg Monarchy, Military Frontier, cordon sanitaire, emigration

4.

Nino Delić

Becoming an Austrian Subject: Naturalization of Serbian Immigrants in the Austrian Military Frontier in the Early 19th Century, Changing Policies and the Perception of En Masse and Individual Integration of Serbian Migrants

This paper focuses on the changing Habsburg integration policies that applied to Serbian migrants in the early 19th century. Until the late 18th century, mass migration of Serbian refugees – mostly caused by wars – had typically been met with a quite liberal approach to the admission and further integration of refugees, avoiding bureaucratic hurdles. This attitude was politically pragmatic due to the low population size in the Habsburg Monarchy. Devastated and deserted border regions needed to be repopulated, military units reinforced by new men, and the treasury enriched with tax money. From the 1760s, sets of regulations were introduced to manage the issues of immigration and residence permits for foreigners in a more integrated way. Serbian refugees came to the Monarchy as Ottoman subjects, and treaties with the government in Istanbul made legal migration almost impossible. While the Viennese administration did not hinder Ottoman subjects from settling before the beginning of the 19th century, it did start to require more proof of personal identification and push newcomers to obtain Austrian subjecthood by abandoning the former one and cutting all ties with the old homeland. As the amount of free land decreased and the recruitment needs of the military were satisfied, greater attention was paid to individual qualities of immigrants than before. The final shift in immigration attitude and policies occurred after 1812, at the time of the collapse of the First Serbian Uprising. Tens of thousands of Serbs then found shelter in Habsburg Lands – in the Military Frontier in particular – but this time the Austrian government did not allow mass colonization and integration. The process of acquiring Austrian citizenship was regulated by the Austrian General Civil Code of 1811 and further decrees which made naturalization a long-lasting, complicated and restrictive administrative procedure, focused on the individual qualities of the candidates. In the 1830s, it was not unusual to wait for more than 10 years before one could successfully apply for citizenship, as some cases show.

Keywords: migration, naturalization, Habsburg Monarchy, Military Frontier, Serbs, Orthodox, citizenship, subject, 19th century

5.

Piotr Krężel

***Historiographical Disputes on Serbs' Migration in the Early Modern Period
A Side-Commentary to the Rajko Veselinović and Gligor Stanojević Polemic***

Disputes between historians have always been a significant part of historiographical research. On the one hand, they allow to reconsider the existing state of knowledge; on the other, they set new research directions. The main objective of this article is to present the polemic between two Serb historians – Rajko Veselinović and Gligor Stanojević – which was ongoing in the periodical publications between 1978 and 1984. The assessment of particular persons and events related to the migration of Serbs in the early modern period was the main focus of their study, as well as the matter in dispute between the researchers. Thus, in the article, difficulties with the geographical and ethnical nomenclature within the Balkan Peninsula had been discussed. What was revised were the researchers' opinions on the role that the Serbian Orthodox Church and particular historic persons played in the migration of Serbs from Kosovo and the Metohija territories to the lands on the north of Sava and Danube rivers on the turn of the 17th and 18th century. The article also features a couple of observations on the social-demographical development on the lands where the Serbs lived.

Keywords: Great Migrations of the Serbs, Serbian historiography, Serbian Orthodox Church, Rajko Veselinović, Gligor Stanojević

II. Historical Implications of Migration

6.

Aleksandar Krstić

***The Emergence of “Sırf Vilâyeti”: Serbian Migrations to the Territory of Banat
by the Mid-16th Century and Their Results***

Serbian migrations to the area of present-day Banat from the late 14th to the second half of the 16th centuries were primarily driven by Ottoman conquests. Ottoman incursions into southern Hungary after the fall of the Serbian state (1459) caused great demographic losses, which the Hungarian authorities tried to compensate for by organising the mass relocations of the population from northern Serbia to their territory. They also accepted those Serbs who were moving to Hungary on their own and who were willing to enter the military service. This paper analyses the results of these migratory movements until the Ottoman conquest of Banat (1552), with a focus on the area of southern Banat, i.e. the *nahiyes* of Şemlik (Vršac) and Bođça (Bocşa), on the basis of data provided by the first Ottoman census of the *Sanjak* of Timișoara from 1554.

Keywords: Serbs, Serbian migrations, Serbia, Banat, Hungary, Ottoman Empire, *Sanjak* of Timișoara, Şemlik (Vršac) *nahiye*, Bođça (Bocşa) *nahiye*, 15th century, 16th century

7.

Michal Franko

***The Migration of the Slovak Population to Békés County
– the Problems of the First Immigrants***

The study of the history of foreign Slovaks has long been aimed at completing the picture of the condition of those who left their homeland for a better fate in foreign countries. This also applies to Slovak groups in the countries of East-Central Europe, for which the term Lower Land Slovaks has been established. In the present study, we primarily focus on the problems of the first Slovak immigrants who began to settle Békéscsaba (abbreviated Csaba) in 1718. We indicate how the immigrants had to establish themselves almost from the first day in their new home in the new environmental and climatic conditions, how they overcame the difficulties of acquiring subsistence and how they built their new dwellings. The study also deals with the basic issues of health care for the early immigrants, which – from today's point of view – was at a really low level. Basic questions concerning the education and evangelical faith of the first Slovak immigrants are also the subject of our study.

Keywords: Slovak emigration, Békéscsaba, Kingdom of Hungary, problems

8.

Krzysztof Popek

***Uninvited Guests. Circassian Migrants in the South Slavic Lands
(1860s–mid-1870s)***

In the 19th century, the Ottoman Empire became a destination for Muslims fleeing from the newly created and expanding Balkan states, as well as the Black Sea coast and the Caucasus taken over by the Russians. One of the largest groups were the Circassians, whose resistance against the Romanov state collapsed at the turn of the 1850s and 1860s. It resulted in mass departures: the scale of Circassian emigration to the Ottoman Empire has been estimated at between 200,000 and a million people in the second half of the 19th and the first decade of the 20th century. They made their way to Anatolia, but also to South Slavic lands – in the 1860s, 83,000 refugees were sent to the *sanjaks* of Adrianople, Vidin, Silistra, Sofia, Ruse, Svishtov, Niš, and Priština. Their fate proved no easier than in the Russian-controlled North Caucasus due to conflicts with the local population. The Circassians gained an extremely negative reputation among Bulgarians and Serbs, which is reflected in historiography and historical memory.

Keywords: Circassians, 19th century, South Slavic lands

9.

Joanna Kulpińska, Przemysław Mitka, Julia Dural, Aleksandra Tutko

The Migration Trajectories of Poles and Jews from Rzeszów to the United States at the Turn of the 20th Century – Shared or Divergent Routes?

The aim of the paper is to compare the migration streams of Poles and Jews from Rzeszów to the United States at the turn of the 20th century. The article is part of a project carried out within the framework of the Jagiellonian University's Program of Excellence – POB Heritage, whose main goal is to indicate the specificity of emigration from urban communities at the beginning of the 20th century on the example of Rzeszów. The analysis was conducted in a comparative perspective both on the synchronic level, comparing the structure and mechanisms of migration of different ethnic groups living in Rzeszów at the turn of the 19th and 20th centuries, and at the diachronic level, reconstructing the migration time trends of the city's inhabitants. The Polish and Jewish migration routes were compared in terms of socio-demographic data, structure of migration networks, and adaptation strategies in the host country. The presented analysis is based on the data from the Ellis Island Archive's ship passenger lists. Information was collected on over 1500 immigrants who arrived from Rzeszów to the United States between 1884 and 1924.

Keywords: migration to the United States, urban migration, Polish migration streams, Jewish migration streams

10.

Anna Pachowicz

The History of Assimilation of the Polish Diaspora in France in the 20th Century (Selected Issues)

The aim of this article is to characterise the Polish Diaspora in France in the 20th century (including its structure and assimilation processes). In the history of the Polish State, there were many periods when Poles, for various complex reasons, decided to migrate to France. Poles were most often motivated to migrate by economic and political problems (Poles did not have their own state until 1918). On the other hand, the difficult economic and demographic situation of France at the beginning of the 20th century after the Great War encouraged immigrants from various countries (Spain and Italy), including Poland as well. The history of Polish migration to France can be divided into several different periods occurring over different centuries. Each of them was characterised by different motives, numbers, socio-professional features, expected length of stay on the Seine, and consequently resulted in differentiated assimilation into French society.

Keywords: Polish diaspora in France in the 20th century, Polish-French relations, Poles in France in the 20th century

11.

Angelika Zanki

The Reasons for the Emigration of Croats to South America between 1880–1914 and Their Impact in the Political Context

The paper describes Croatian emigration to South America during the first wave of emigration, which took place between 1880–1914. It does that in a political context, considering social, cultural, economic and historical aspects. The starting point for the considerations is the conviction that Croats were motivated to leave the homeland due to the policies of the authorities governing the countries to which Croatia belonged over the years. It analyses the situation of Croats brought about by the policy of the Austro-Hungarian monarchy. It also describes how South American countries encouraged Croats to leave their homeland, as well as how Croats created foundations for the political community in new places of living.

Keywords: Croatian political emigrants, Croats in South America, Croatian diaspora, Croatian migrants, political emigration

12.

Marina Bantiou

***American Oral History Archives on Slavic Immigration.
An Overview of Preserving Slavic Immigrants' Life Stories***

This paper presents selected archival oral history collections and projects conducted in the United States based on the testimonies of Slavic immigrants to the US during the 20th century. It focuses on an overview of important existing archives of oral testimonies in the US. The aim is to create a “mapping” of oral history archives on the above subject and present aspects of Slavic immigration to the US in parallel. The experiences and life stories of first and second generation immigrants in the US are presented in categories per collection, emphasizing their valuable importance for contemporary history and highlighting the importance of “history from below”, which is based on the value of personal experience.

Keywords: Slavic immigration, Slavic Americans, oral history, memory, counter-archives

13.

Wojciech Mądry

***Piast Burials Abroad as an Example of the Migration of Slavic Rulers
in the Middle Ages and Early Modern Era***

The article presents a few relatively little-known burials of male representatives of the Piast dynasty located outside the present-day borders of Poland, which were recognized unambiguously by researchers as Slavic. These burials are evidence of Piasts' travels around the world for various purposes and in various circumstances. The author identifies four types of circumstances leading to Piasts' being put to rest away from their homeland and assigns specific representatives of this dynasty to each type. The article also emphasizes the fact that Piast princesses were often married off to foreign rulers away from their family home. The monument called the *Column of Tears* in the village of Ulesie near Legnica is a symbol of this practice. By drawing attention to the Piast dynasty burial sites in various parts of Europe, the article aims to stimulate a broader view on the contribution of the representatives of the Piast dynasty to the political life of Europe in the Middle Ages and at the beginning of the modern era.

Keywords: dynasty, inscriptions, princes, migrations, necropolises, Piasts, sarcophagus, Slavs, wanderings

14.

Janusz Mieczkowski

***Ukrainians and Lemkos displaced from the Vistula Operation and Their
Descendants in Cemeteries in North-Western Poland***

In 1947, the Ukrainian and Lemko minorities were forcibly resettled in Poland and dispersed from south-eastern Poland to the north-west of the country. The displaced persons were subject to various exclusionary restrictions, which even concerned funeral practices/funeral rituals. Cemeteries are treated in the article as a specific place of ethnic and cultural manifestation of groups living in a given area. National identity is understood by the author as a certain lifestyle observed from the outside, creating a "cultural pattern" referring to a specific set of values. The way the dead are remembered is a kind of confirmation of the possibility of maintaining one's own identity and the prevailing intergroup relations – ethnic and social. The author looks for answers to questions about what possibilities existed to commemorate the deceased after the Vistula operation, identifying them as Ukrainian or Lemko, what favored them and what constituted a barrier.

Keywords: cemeteries, Ukrainians, Lemkos, Vistula action, northwestern Poland

III. Cultural and Literary Dimensions of Migration

15.

Jovana Šaljić Ratković

Serbian Literature and Emigration of Bosnian-Herzegovinian Muslims during Austro-Hungarian Rule

In 1878, the Austro-Hungarian Empire occupied and in 1908 annexed the South Slavic province of Bosnia and Herzegovina, which until then had been under the rule of the Muslim Ottoman Empire. The Muslim population that lived in the province, although of Slavic origin, language and customs, used to live for centuries in an Islamic cultural circle, which is why they considered every non-Muslim government in the province to be an infidel. With the withdrawal of the Ottoman administration from the Balkan peninsula in the 19th and early 20th century, they found themselves in a dilemma: the West or the East, the nation or the religion? While trying to lead them to a decision, young Balkan national states, including the Principality of Serbia, began with the general cultural, political and social project known as “the nationalization of Muslims”, considering this population to be a part of their own national identity connected to it by a common language and ethnic background. Therefore, the emigration of the Slavic Muslims from Bosnia and Herzegovina to the Ottoman Empire was by no means in the interest of the Serbian authorities, who were trying to prevent such a mass phenomenon.

Since political activities from Serbia were usually forbidden at that time in Bosnia and Herzegovina due to complicated foreign policy relations with the Austro-Hungarian Empire, the Serbian side carried out its breakthrough towards Muslims primarily through culture, especially literature and literary magazines. In particular, two examples of Serbian literature referred to the emigration of Muslims, in an effort to dissuade them from such an act. The first example is the poem *Stay Here* by the famous Serbian poet and writer Aleksa Šantić, published in 1896 in the literary magazine “Zora”, while the second example is the lesser known but extremely impressive engaged drama *Muhajir* by the Serbian writer, poet and public worker Osman Djikic, the most famous representative of the Bosnian Muslims who called themselves the “Serbs of the Muslim faith”.

Serbian literature in the second half of the 19th century played a significant role in national efforts among Bosnian Muslims, especially among the educated youth who called themselves Serbs of the Muslim faith. However, when viewed with the benefit of time – although in contradiction with both Islamic theory and European practices – religion prevailed as a crucial factor in shaping the national identity of the majority of the South Slavic Muslims while around 140,000 Muslims moved out from Bosnia and Herzegovina during the Austro-Hungarian government in that province.

Keywords: Muslims, emigration, Bosnia and Herzegovina, Austria-Hungary, Serbian literature

16.

Sofija D. Filipov Radulović

The Philosophy of Not Forgetting in Miloš Crnjanski's "A Novel of London"

The pessimistic gradation from *Migration* and *The Second Book of Migration* to *A Novel of London* gives reason to think that Miloš Crnjanski's last novel can be seen as a final migration, a displacement, in which there is no star to follow, no consolation in the view of the sky or in a smile, or in an officer's duty, which is performed even when it is no longer possible to regain the golden age. The prince's essential belonging and marking by the country and tradition in which he was born incapacitates him to realize his existence anywhere except in the place from where he was relocated. Remaining faithful in the new world to what has passed, Rjepnin remains increasingly alone. Living in memories and the past prevents the prince from existing – in the true sense of the word – in the present, because what was once prevails over all temporal aspects of his life. Therefore, in this paper, we will talk about the impossibility of forgetting the homeland in *A Novel of London*.

Keywords: Miloš Crnjanski, *A Novel Of London*, identity, history, displacement, absence, modernism, postmodernism

17.

Dejan Ajdačić

***The Identity of Serbian Emigrants at the End of the 20th Century
(Based on Books by Mileta Prodanović and David Albahari)***

In the 1990s, due to wars, misery and disapproval of the violent government, part of the educated population of Serbia left the country. The author sheds light on the names of emigrants, dilemmas about leaving, feelings of arrival in the chosen country and discusses issues of identity in selected novels by Mileta Prodanović *Garden in Venice (Vrt u Veneciji, 2007)*, *This Could Be Your Lucky Day (Ovo bi mogao biti vaš srećan dan, 2000)*, David Albahari's novel *The Snowman (Snežni čovek, 1995)*, and the essays *Diaspora and other things (Dijaspora i druge stvari, 2008)*.

Keywords: emigrant, identity, Serbian prose, David Albahari, Mileta Prodanović

18.

Aleksandra Korda-Petrović

Czech Writers on the Trauma of Exile

At various points in history, Czech writers were forced to live in exile or chose to emigrate voluntarily. Using a few selected examples, the paper analyses the personal perspective on exile reflected

Summary

through the phenomenon of nostalgia (as in the example of Czech authors until the 20th century), the quest for personal and creative freedom (as in the example of Czech dissident writers) and the modern perspective on migrations and migrants (as in the example of a modern novel). The paper represents an attempt to distinguish between different forms of trauma driving the urge to leave one's homeland and face another, different culture. Special attention is paid to the questions of bilingualism, biliteracy and binationalism, which become a key for the interpretation of the works of the selected Czech authors. The theoretical starting point is found in the works of Ivan Dorovski, Helena Koskova and Aleksandar Ilić.

Keywords: Czech writers, trauma of exile, binationalism, biliteracy, nostalgia, dissidents, trauma of migrants

19.

Magdalena Dąbrowska

A Russian in England. On „The Letters of a Russian Travelling across Europe from 1802 to 1806” by Dmitry Gorikhvostov

The paper presents the findings of research in the field of Russian and English cultural and literary connections in the early 19th century (the travels of Russians to England, the picture of England and London in Russian documentary and literary travel). The material for the study is based on *The Letters of a Russian Travelling across Europe from 1802 to 1806* by Dmitry Gorikhvostov (parts 1–3, Moscow 1808). The interpretive context is the travel literature by Nikolay Karamzin (*The Letters of a Russian Traveller*, ed. 1801), Dmitry Gorikhvostov (*The Notes of a Russian Travelling across Europe from 1824 to 1827, 1831–1832*) and Alexander Turgenev, Vasily Zinoviev, Pyotr Makarov. The methodical base are the works by A. Cross, O.A. Kaznina and A.N. Nikolukin, Y. Lotman and J. Kamionka-Straszakowa. Gorikhvostov's work is discussed from three perspectives: firstly, the purposes of travel to England and the concept of the traveller (the Enlightenment's idea of “the pleasant with the useful”, “cultural tourism”, the concept of the sentimental traveller and *A Sentimental Journey Through France and Italy* by Laurence Sterne); secondly, the description of England (travel itinerary: Calais–London–Gravesend etc.; museums, artworks, architecture, theatres, churches, royal residences, public buildings etc.; a short story of English trade), and thirdly, the traveller's attitude to England (he was interested in “cold” England less than France and Italy). The kings, the Parliament, the dramas by Shakespeare, The Monument to the Great Fire of London and St Paul's Cathedral were regarded by the traveller as the symbols of England.

Keywords: Dmitry Gorikhvostov, travel literature, travel, England, London, Russia, pleasure, benefit, king, trade

20.

Nel Bielniak

Tragic Maladaptation. The Case of Nina Petrovskaya

Nina Petrovskaya (1879–1928) went down in history as a muse for Russian symbolists and a heroine of stormy affairs, which obscured her creative activity. Her inability to adapt to the social requirements intensified during emigration. As a poor foreigner with introverted tendencies, remaining outside the labor market for a long time and addicted to psychoactive substances, she was unable to adapt to the new realities and was exposed to exclusion. A difficult social and living situation and intensifying depressive states accompanied her in Rome, Berlin and Paris. Interestingly, Petrovskaya remained not only on the margins of social life in the host countries, but also of the Russian diaspora. She left her homeland at the end of 1911 with the intention of staying abroad forever. In the fall of 1922 in Berlin, her fate came into contact with that of the representatives of the so-called the first wave of emigration, including many of her friends. However, time and living for over a decade in a different sociopolitical reality made her unable to communicate with them. All this was recorded in her correspondence from 1919–1925 to her fellow countryman Olga Resnevič-Signorelli, whom she met in Italy, and from 1927–1928 to the literary critic Yuly Aykhenvald.

Keywords: Nina Petrovskaya, letters, emigration, Italy, Germany, France, maladaptation, exclusion

21.

Daniel Kalinowski

***The Other and Foreign Categories in Maria Konopnicka's
"Pan Balcer w Brazylii"***

The article concerns the descriptive poem by Maria Konopnicka *Pan Balcer w Brazylii*, which is interpreted in two anthropological categories: Other and Foreign. A leading role in the work of national awakening in Polish peasants is the factor that leads to the identification of identity motives: first a meeting and then a conflict between familiarity and otherness. The article discusses the relations between a Polish peasant and a German colonist, Polish Catholicism vs. "non-Polish" Protestantism, the Polish community vs. the black Brazilian community, the uniformity of the village cluster vs. the unrecognizability of Brazilian clusters. The description of Konopnicka's work from the perspective of the category of literary anthropology leads to a postcolonial discourse, which – although not implemented in the foreground – is still visible in the projections and cultural complexes of the literary subject.

Keywords: Maria Konopnicka, Polish literature, anthropological categories: Other and Foreign

22.

Angela Espinosa Ruiz

New York and Homesickness in Ryhor Krušyna's Poetry

New York has been a meeting point for different cultures, languages and literary traditions for over a century, and poetry, as shown by examples as illustrious as Federico García Lorca's *A Poet in New York*, is not an exception to this rule. Not only has New York served as a source of inspiration for local and foreign poets, but also as a physical hub for different, highly productive literary movements to develop, including two generations of the New York School, the Nuyorican Poets Café, the flourishing of the US slam poetry movement and, of course, a considerable part of the Belarusian American diaspora literary movement to which Ryhor Krušyna belongs, along with other prominent figures such as Natallia Arseŭnieva or Masiej Siadnioŭ.

The goal of our paper is to analyse the image of the Big Apple in the lyrical works of Belarusian poet Ryhor Krušyna, paying special attention to his expression of nostalgia and alienation, accentuated by the stark contrast between urban America and Krušyna's native land. We will also analyse the main images of the poet's symbolic system that contribute to his vision of New York and his poetic voice in this period of time, including the concept of distance, the feminine figures of the lover and the mother, and the elements of nature and urban spaces. In order to achieve this objective, we have chosen to examine his poetry cycle *Lyric from the Big City*, published in the Belarusian migratory poetry almanac *Next to foreign shores*, the first one of its kind, in 1955. We hope that our analysis of Krušyna's New York poems will open a series of scientific and literary possibilities for research or all areas of literary theory in general and Slavic philology in particular, allowing comparative, theoretical and socio-historical analyses of Slavic poetry overseas to proliferate and develop.

Keywords: Ryhor Krušyna, poetry, New York, homesickness, Belarusian literature

23.

Wojciech Jóźwiak

From Dreams to Reality – Emigrations and Emigres in Bulgarian Cinema

In socialist Bulgarian cinematography, an emigrant was most often burdened with the ideological stigma of a traitor and enemy of the people's homeland. The emigration on the other hand was a stigmatized and marginalized phenomenon that was not given special attention. After 1989, the topic of emigration / flight and dreams of living outside the borders of the oppressive BPR became an integral part of a series of cinematic stories relating to the recent past. Pictures by artists such as Igljka Trifonova, Ilian Simeonov, Mina Mileva, Vesela Kazakova, Viktor Chuchkov, Stefan Komandarev or Ludmil Todorov not only brought up the problem of dreams about emigration / freedom, but also confronted the imagination with the often cruel reality of emigration. As a result, this prompted an image rooted in Bulgarian cinema – that of the conflict between one's own and the foreign – to gain a new, contemporary perspective.

Keywords: Bulgarian cinema, ideologization, refugee, emigration, assimilation, foreign

